

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

*Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису*

НІКІТЕНКО ЛІЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 342.57:321.7:340.13

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПАРТИЦИПАТИВНОЇ
ДЕМОКРАТІЇ: СУЧАСНИЙ КОНЦЕПТ**

081 «Право»

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Л. О. Нікітенко

Науковий консультант:

Гринюк Роман Федорович,

доктор юридичних наук, професор,

Заслужений юрист України

Вінниця – 2025

АНОТАЦІЯ

Нікітенко Л. О. Теоретико-правові засади партисипативної демократії: сучасний концепт. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Донецький національний університет імені Василя Стуса. – Вінниця, 2025.

Дисертація є самостійною завершеною науковою працею, в якій наведено теоретичне узагальнення та запропоновано вирішення важливої наукової проблеми шляхом розробки нових доктринальних положень щодо сутності та функціонування партисипативної демократії як правового феномену, а також визначення стратегічних напрямів її розвитку в Україні з урахуванням національних особливостей та міжнародних стандартів.

У дисертації здійснено комплексну концептуалізацію партисипативної демократії як правового феномену, що сприяло формалізації її сутнісних ознак, обґрунтуванню автономності від інших форм демократії, виокремленню правових, соціальних і філософських засад функціонування, структуруванню форм реалізації як механізмів громадянської участі, а також визначенню її ролі в трансформації народовладдя та розвитку методології юридичної науки.

Розроблено сучасний концепт партисипативної демократії, сутність якого полягає у її розумінні як окремої форми демократії, заснованої на систематичній громадянській участі, що передбачає партнерську взаємодію між державою та громадянським суспільством, широкий спектр правових форм реалізації, здійснення громадського моніторингу й контролю за діяльністю органів влади, а також формування правосвідомої позиції громадян як активних і відповідальних учасників демократичних процесів.

Обґрунтовано доцільність побудови методології дослідження партисипативної демократії як правового феномену на основі синтезу загальнофілософських, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів із залученням сучасних міждисциплінарних підходів, принципів релятивізму, множинності, нелінійності, інклюзивності, альтернативності, комунікативності, концептуалізму та поліваріантності гіпотез, з урахуванням національного і міжнародного контекстів та поєднанням теоретичного аналізу з емпіричними спостереженнями.

Підтверджено результативність застосування різних наукових підходів до розкриття сутності партисипативної демократії, зокрема: атрибутивного, що розглядає її як систему сутнісних ознак, які формують її зміст; діяльнісного, який вивчає її крізь призму практик громадянської участі; та функціонального, що акцентує увагу на специфічних функціях, спрямованих на забезпечення взаємодії держави й громадянського суспільства. Поєднання цих підходів дозволило сформувавши методологічну основу для комплексного наукового осмислення партисипативної демократії як правового феномену.

Доведено, що визнання принципу пріоритетності прав і свобод людини над інтересами держави стало ключовим чинником еволюції ідеї партисипативної демократії, яка сформувалась в межах третього етапу демократизації (1960-ті рр. – початок XXI ст.) під впливом запиту на розширення політичної участі, кризи представництва та активізації громадянського суспільства, а надалі розвивалась завдяки децентралізації та цифровізації взаємодії держави з громадянами.

Обґрунтовано автономний характер партисипативної демократії, що виявляється у її специфічних ознаках: визнанні громадянської участі як засадничого елементу; систематичності залучення громадян до процесів ухвалення рішень; багатоманітності правових форм реалізації; партнерстві між державою та громадянським суспільством; інституалізації громадського моніторингу і контролю; формуванні правосвідомості та правової культури громадян як чинників відповідальної участі.

Доведено доцільність використання терміну «партисипативна демократія» як базового у науковому дискурсі серед низки суміжних понять, оскільки саме він найбільш повно і коректно відображає сутнісні характеристики, концептуальне наповнення та функціональну специфіку цього правового явища.

Аргументовано значення концепції наближеної держави для розвитку партисипативної демократії, що полягає у трансформації публічного управління в напрямі людиноцентричності та в утвердженні громадянської участі як системного, а не епізодичного елемента функціонування демократичної держави.

Доопрацьовано співвідношення понять «громадська участь», «політична участь» та «громадянська участь» шляхом виокремлення їх відмінностей за обсягом правової взаємодії, предметом впливу, суб'єктивним складом і ступенем інституціоналізації. Встановлено, що громадянська участь є складовою громадської участі, що реалізується через активну і правомірну діяльність громадян, спрямовану на вплив на публічне управління, ухвалення рішень і контроль за владою з метою задоволення суспільних інтересів у демократичному суспільстві.

Запропоновано класифікацію принципів громадянської участі за характером реалізації в демократичному процесі на загально-правові, що є універсальними для всіх складових демократичної системи, та спеціальні – залежно від інституційної належності: для держави через органи влади та для громадянського суспільства.

Визначено роль партисипативної демократії як багатовимірного правового феномену через низку фундаментальних філософсько-правових вимірів. В онтологічному вимірі вона виступає як форма народовладдя, заснована на громадянській участі; у ціннісному – як втілення базових демократичних цінностей (свободи, рівності, солідарності, відповідальності тощо); у феноменологічному – як суб'єктивно пережитий досвід взаємодії громадян із державою через різноманітні форми участі; в антропологічному –

як спосіб залучення людини до процесів правотворення та правозастосування; у цивілізаційному – як індикатор демократичного розвитку суспільства.

Доводиться, що впровадження ідей партисипативної демократії зумовило трансформацію традиційної моделі публічного управління в напрямі формування партисипативного управління як інноваційної та перспективної складової стратегічного розвитку громадянського суспільства та демократичної держави.

Встановлено, що функціональне призначення партисипативної демократії розкривається через систему загальних та спеціальних функцій: загальні відображають універсальні напрями впливу на суспільство і державу (політична, правова, соціальна, забезпечувальна, контрольна, комунікативна, освітня, стимулююча), а спеціальні – напрями практичної реалізації в межах механізмів партисипативного управління (залучення, інформування, координування).

Доведено значення міжнародних актів для розвитку партисипативної демократії, зокрема їхню роль у регламентації підтримки громадянської участі, гарантуванні гнучкості у виборі її форм та закріпленні міжнародних стандартів, що акцентують на рівному доступі до участі, інклюзивності участі, прозорості процесів ухвалення рішень, обов'язковості публічних консультацій, відкритості доступу до інформації, цифрових формах участі, участі у місцевому самоврядуванні, підзвітності органів влади, а також партнерстві та кооперації між органами влади та громадянами. Для зміцнення культури громадянської участі запропоновано ухвалення Хартії регіонального самоврядування та Хартії прав і обов'язків громадян.

Обґрунтовано значення судової практики з питань партисипативної демократії як чинника подолання правових прогалин і врегулювання колізій, що сприяє зниженню порушень політичних прав і утвердженню стандартів громадянської участі в демократичних державах.

Запропоновано класифікацію інструментів партисипативної демократії за критеріями: способу реалізації (індивідуальні та колективні), юридичної сили результатів (імперативні та консультативні) і ступеня застосування новітніх технологій (традиційні та інноваційні), що забезпечує системне розуміння механізмів громадянської участі в демократичному процесі.

Систематизовано загрози і виклики реалізації партисипативної демократії, до яких віднесено: 1) обмежений доступ громадян до достовірної публічної інформації та відсутність належної транспарентності публічної влади; 2) популізм як інструмент політичної боротьби; 3) правові обмеження громадянської участі; 4) розмивання відповідальності між державою та громадянським суспільством; 5) ускладнення процесу ухвалення рішення через збільшення витрат часу та інших ресурсів; 6) повага до думки більшості без належного врахування меншості; 7) низький рівень освіченості та досвіду громадян у питаннях управління суспільними справами; 8) абсентеїзм як результат аполітичності та пасивності громадян; 9) корупція на всіх рівнях владної піраміди.

Обґрунтовано системний підхід до подолання загроз і викликів реалізації партисипативної демократії, який передбачає: 1) підвищення рівня освіченості громадян; 2) нівелювання економічної нерівності та абсентеїзму; 3) запровадження моделі взаємної відповідальності громадян і органів влади; 4) створення правових умов для ефективності електронної громадянської участі. По кожному з напрямів сформульовано конкретні пропозиції.

Доведено, що розвиток інформаційно-комунікаційних технологій зумовив трансформацію громадянського суспільства в інформаційне під яким запропоновано розуміти форму громадянського суспільства, що базується на системному використанні цифрових технологій та мережевих комунікацій (насамперед Інтернету) для створення, обміну, зберігання й використання інформації, що забезпечує кожному члену суспільства широкі можливості участі в політичному, соціальному, економічному та культурному житті.

Встановлено, що перспективи реалізації партисипативної демократії відкриваються через застосування цифрових інновацій, зокрема: електронного голосування, штучного інтелекту, блокчейну та політичного онлайн-краудсорсингу, які сприяють підвищенню ефективності, прозорості, безпеки та інклюзивності демократичних процесів.

Запропоновано стратегічні напрями розвитку партисипативної демократії як основу для розробки Національної концепції розвитку партисипативної демократії, адаптованої до соціокультурної специфіки українського суспільства. До них віднесено: 1) просування людиноцентризму як базової цінності партисипативної демократії; 2) формування активної громадянської позиції; 3) зміцнення місцевого самоврядування як основи громадянської участі; 4) удосконалення правового регулювання інструментів партисипативної демократії; 5) розвиток цифрової партисипації; 6) імплементацію міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду громадянської участі. За кожним напрямом обґрунтовано конкретні заходи реалізації.

Доведено доцільність застосування змішаної моделі демократичного врядування, яка органічно поєднує інститути представницької демократії з функціональними інструментами партисипативної демократії, забезпечуючи баланс між делегованим політичним представництвом і безпосередньою участю громадян в ухваленні рішень.

Ключові слова: демократія, партисипативна демократія, пряма демократія, представницька демократія, теорія демократії, правовий феномен, громадянське суспільство, громадянська участь, права людини, держава, органи влади, публічне управління, ухвалення рішень, децентралізація, місцеве самоврядування, функції, принцип, стандарти, недискримінація, відповідальність, абсентеїзм, інструмент демократії, вибори, референдум, інформаційне суспільство, інформаційні технології, цифрова партисипація.

SUMMARY

Nikitenko L. Theoretical and legal foundations of participatory democracy: a modern concept. – *The qualification scientific work as a manuscript*.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Law in the specialty 12.00.01 – Theory and History of State and Law; History of Political and Legal doctrines. – Vasyl' Stus Donetsk National University. – Vinnytsia, 2025.

The dissertation is an independent completed scientific work, which provides a theoretical generalization and proposes a solution to an important scientific problem by developing new doctrinal provisions regarding the essence and functioning of participatory democracy as a legal phenomenon, as well as determining strategic directions for its development in Ukraine, taking into account national characteristics and international standards.

The dissertation provides a comprehensive conceptualization of participatory democracy as a legal phenomenon, which contributed to the formalization of its essential features, the justification of its autonomy from other forms of democracy, the isolation of legal, social and philosophical principles of functioning, the structuring of forms of implementation as mechanisms of civic participation, as well as the definition of its role in the transformation of democracy and the development of the methodology of legal science.

A modern concept of participatory democracy has been developed, the essence of which lies in its understanding as a separate form of democracy based on systematic civic participation, which involves partnership between the state and civil society, a wide range of legal forms of implementation, public monitoring and control over the activities of government bodies, as well as the formation of a legally aware position of citizens as active and responsible participants in democratic processes.

The feasibility of building a methodology for studying participatory democracy as a legal phenomenon based on a synthesis of general philosophical, general scientific and special legal methods involving modern interdisciplinary

approaches, principles of relativism, plurality, nonlinearity, inclusiveness, alternativeness, communicability, conceptualism and polyvariance of hypotheses, taking into account national and international contexts and combining theoretical analysis with empirical observations, is substantiated.

The effectiveness of using various scientific approaches to revealing the essence of participatory democracy is confirmed, in particular: attributive, which considers it as a system of essential features that form its content; activity, which studies it through the prism of civic participation practices; and functional, which focuses on specific functions aimed at ensuring the interaction of the state and civil society. The combination of these approaches allowed to form a methodological basis for a comprehensive scientific understanding of participatory democracy as a legal phenomenon.

It is proved that the recognition of the principle of the priority of human rights and freedoms over the interests of the state became a key factor in the evolution of the idea of participatory democracy, which was formed within the framework of the third stage of democratization (1960s - early 21st century) under the influence of the request for the expansion of political participation, the crisis of representation and the activation of civil society, and further developed due to the decentralization and digitalization of the interaction of the state with citizens.

The autonomous nature of participatory democracy is substantiated, which is manifested in its specific features: recognition of civil participation as a fundamental element; regularity of citizen involvement in decision-making processes; diversity of legal forms of implementation; partnership between the state and civil society; institutionalization of public monitoring and control; formation of legal awareness and legal culture of citizens as factors of responsible participation.

The feasibility of using the term «participatory democracy» as a basic term in scientific discourse among a number of related concepts has been proven, since it is that most fully and correctly reflects the essential characteristics, conceptual content, and functional specificity of this legal phenomenon.

The importance of the concept of proximate state for the development of participatory democracy is argued, which involves the transformation of public administration in a human-centric direction and recognizes citizen participation as a systemic, rather than an episodic element of the functioning of a democratic state.

The correlation of the concepts of «public participation», «political participation» and «civic participation» has been refined by identifying their differences in terms of the scope of legal interaction, the subject of influence, the subject composition and the degree of institutionalization. It has been established that civic participation is a component of public participation, which is implemented through the active and lawful activities of citizens aimed at influencing public administration, decision-making and control over power in order to satisfy public interests in a democratic society.

A classification of the principles of civic participation by the nature of their implementation in the democratic process is proposed into general legal principles, which are universal for all components of the democratic system, and special ones, depending on institutional affiliation: for the state through government bodies and for civil society.

The role of participatory democracy as a multidimensional legal phenomenon is determined through a number of fundamental philosophical and legal dimensions. In the ontological dimension, it acts as a form of democracy based on citizen participation; in the value dimension, as the embodiment of basic democratic values (freedom, equality, solidarity, responsibility, etc.); in the phenomenological dimension, as the subjective experience of citizens' interaction with the state through various forms of participation; in the anthropological dimension, as a way of involving people in the processes of lawmaking and law enforcement; in the civilizational dimension, as an indicator of the democratic development of society.

It is proved that the introduction of the ideas of participatory democracy has led to the transformation of the traditional model of public administration in the direction of the formation of participatory governance as an innovative and

promising component of the strategic development of civil society and a democratic state.

It is established that the functional purpose of participatory democracy is revealed through a system of general and special functions: general ones reflect universal directions of influence on society and the state (political, legal, social, provisioning, control, communicative, educational, stimulating), and special ones - directions of practical implementation within the framework of participatory governance mechanisms (involvement, information, coordination).

The importance of international acts has been proven for the development of participatory democracy is proven, in particular their role in regulating support for civic participation, guaranteeing flexibility in the forms of its implementation and establishing international standards that emphasize equal access to participation, inclusiveness of participation, transparency of decision-making processes, mandatory public consultations, open access to information, digital forms of participation, participation in local self-government, accountability of authorities, as well as partnership and cooperation between authorities and citizens. To strengthen the culture of civic participation, the adoption of the Charter of Regional Self-Government and the Charter of the Rights and Responsibilities of Citizens is proposed.

The importance of judicial practice in the field of civic participation as a factor in overcoming legal gaps and resolving conflicts, which contributes to reducing violations of political rights and establishing standards of civic participation in democratic states, is substantiated.

A classification of participatory democracy tools is proposed according to the following criteria: the method of implementation (individual and collective), the legal force of the results (imperative and consultative), and the degree of application of the latest technologies (traditional and innovative), which provides a systematic understanding of the mechanisms of civic participation in the democratic process.

The threats and challenges to the implementation of participatory democracy are systematized, which include: 1) limited access of citizens to reliable public

information and the lack of proper transparency of public authorities; 2) populism as a tool of political struggle; 3) legal restrictions on citizen participation; 4) blurring of responsibility between the state and civil society; 5) complication of the decision-making process due to increased time and other resources; 6) respect for the opinion of the majority without due consideration of the minority; 7) low level of education and experience of citizens in matters of public affairs management; 8) absenteeism as a result of apoliticality and passivity of citizens; 9) corruption at all levels of the power pyramid.

A systematic approach to overcoming threats and challenges to the implementation of participatory democracy is substantiated, which involves: 1) increasing the level of education of citizens; 2) eliminating economic inequality and absenteeism; 3) introducing a model of mutual responsibility of citizens and authorities; 4) creating legal conditions for the effectiveness of electronic civic participation. Specific proposals are formulated for each of the areas.

It is proven that the development of information and communication technologies has led to the transformation of civil society into an information society, under which it is proposed to understand the form of civil society based on the systematic use of digital technologies and network communications (primarily the Internet) for the creation, exchange, storage and use of information, which provides every member of society with broad opportunities for participation in political, social, economic and cultural life.

It has been established that the prospects for implementing participatory democracy are opened up through the application of digital innovations, in particular: electronic voting, artificial intelligence, blockchain, and political online crowdsourcing, which contribute to increasing the efficiency, transparency, security, and inclusiveness of democratic processes.

Strategic directions for the development of participatory democracy are proposed as the basis for the development of the National Concept for the Development of Participatory Democracy, adapted to the socio-cultural specifics of Ukrainian society. These include: 1) promotion of humanism as a basic value of

participatory democracy; 2) formation of an active civic position; 3) strengthening local self-government as the basis of civic participation; 4) improvement of legal regulation of participatory democracy instruments; 5) development of digital participation; 6) implementation of international standards and foreign experience of civic participation. Specific implementation measures are substantiated for each direction.

The feasibility of using a mixed model of democratic governance is proven, which organically combines the institutions of representative democracy with functional instruments of participatory democracy, ensuring a balance between delegated political representation and direct participation of citizens in decision-making.

Keywords: democracy, participatory democracy, direct democracy, representative democracy, theory of democracy, legal phenomenon, civil society, civic participation, human rights, state, authorities, public administration, decision-making, decentralization, local self-government, functions, principle, standards, non-discrimination, responsibility, absenteeism, instrument of democracy, elections, referendum, information society, information technologies, digital participation.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії (розділи у колективних монографіях)

1. Нікітенко Л. О. Нормативне закріплення парадигмальних засад та керівних ідей партисипативної демократії. *На шляху до конституційної держави*: колективна монографія / за заг. ред. О. Турченко. Вінниця, ДонНУ імені Василя Стуса, 2023. С. 89–121.

**Статті у наукових періодичних виданнях,
включених до переліку наукових фахових видань України**

2. Нікітенко Л. О., Кондратенко В. І. Процес децентралізації та зміцнення місцевого самоврядування в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Випуск 32. С. 132–136. (Особистий внесок: обґрунтовано значення скоординованої діяльності компетентних суб'єктів для підвищення правової поінформованості територіальних громад щодо можливостей участі в управлінні місцевими справами).

3. Нікітенко Л. О. Проблеми та перспективи проведення реформи децентралізації. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 3. С. 43–47. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2021/07/3_2019.pdf

4. Нікітенко Л. О. Краудсорсинг як інструмент партисипативної демократії. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 133–138. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.22>

5. Нікітенко Л. О. Щодо принципу недискримінації за ознакою місця проживання (на прикладі виборчого права внутрішньо переміщених осіб). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 34–37. URL: http://lsej.org.ua/4_2020/8.pdf DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/6>

6. Нікітенко Л. О., Грабар О. С. Причини абсентеїзму та шляхи його подолання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 51–53. URL: http://lsej.org.ua/7_2020/13.pdf DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/11> (Особистий внесок: обґрунтовано причини абсентеїзму як прояву низької політичної активності громадян та визначено можливі шляхи вирішення цієї проблеми в Україні).

7. Нікітенко Л. О., Ковальчук Л. В. Деякі питання організації і проведення місцевих виборів за Виборчим кодексом України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 56–58. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2020/14.pdf DOI: <https://doi.org/10.32782/2524->

0374/2020-8/12 (*Особистий внесок: проаналізовано переваги та недоліки Виборчого кодексу України в контексті організації місцевих виборів як інструменту залучення громадян до демократичного процесу*).

8. Нікітенко Л. О. Європейський досвід децентралізаційних реформ і його значення для України. *Правові новели*. 2020. № 10. С. 52–59. DOI: <https://doi.org/10.32847/ln.2020.10.07>

9. Нікітенко Л. О., Гордейчук А. В. Пряма демократія в умовах розвитку інформаційних технологій в Україні. *Правові новели*. 2021. № 13. С. 44–48. DOI: <https://doi.org/10.32847/ln.2021.13.06> (*Особистий внесок: визначено сучасний стан і перспективи застосування інформаційних технологій у демократичних процесах*).

10. Нікітенко Л. О. Використання краудсорсингових технологій в публічному управлінні містом. *Політичне життя*. 2021. № 3. С. 36–41. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2021.3.6>

11. Нікітенко Л. О., Гуцалюк В. Б. Демократія участі: зарубіжний та вітчизняний досвід. *Правові новели*. 2021. № 15. С. 17–22. DOI: <https://doi.org/10.32847/ln.2021.15.02> (*Особистий внесок: визначено ключові відмінності та обґрунтовано напрями розвитку партисипативної демократії в Україні*).

12. Нікітенко Л. О., Грабар О. С. Партисипативна та представницька демократія у місцевому самоврядуванні: питання співвідношення. *Нове українське право*. 2021. Випуск 6. С. 126–130. DOI: <https://doi.org/10.51989/nul.2021.6.18> (*Особистий внесок: виявлено основні відмінності між представницькою та партисипативною демократіями; обґрунтовано доцільність розширення механізмів громадянської участі*).

13. Нікітенко Л. О., Бородата К. В. Особливості основних форм партисипативної демократії на місцевому рівні. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2021. № 29. С. 166–170. DOI: <https://doi.org/10.32837/npnuola.v28i29.730> (*Особистий внесок: з'ясовано*

особливості форм громадянської участі та сформульовано пропозиції щодо вдосконаленню їх нормативного регулювання).

14. Нікітенко Л. О., Ковальчук Л. В. Стан розвитку місцевої демократії в Україні та за кордоном: порівняльний аспект. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. № 92. С. 65–70. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i92.3263> (*Особистий внесок: досліджено інституційно-правові аспекти місцевої демократії в Україні та за кордоном; запропоновано законодавче врегулювання процедурних аспектів реалізації громадських слухань, загальних зборів громадян, місцевих референдумів з урахуванням зарубіжної практики).*

15. Нікітенко Л. О., Бабик М. К. Місцевий референдум як одна з основних форм безпосередньої демократії: стан та перспективи розвитку. *Юридичний бюлетень*. 2021. Випуск 23. С. 15–20. DOI: <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.23.02> (*Особистий внесок: проаналізовано місцевий референдум як інструмент політичної участі громадян та обґрунтовано необхідність удосконалення його нормативного регулювання).*

16. Нікітенко Л. О., Бочкар'юв О. О. Інститут префекта та реформа децентралізації влади. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 39–41. URL: http://lsej.org.ua/6_2021/11.pdf DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-6/9> (*Особистий внесок: доведено доцільність запровадження інституту префекта в Україні як механізму ефективної взаємодії влади з громадянами, що стимулюватиме їх активну участь у місцевому самоврядуванні).*

17. Нікітенко Л. О. Сутнісні характеристики партисипативної демократії як соціально-правового феномену. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. № 3. С. 14–18. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.3.3>

18. Нікітенко Л. О. Еволюція ідеї партисипативної демократії. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 346–350. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.06.63>

19. Нікітенко Л. О. Концептуалізація партисипативної демократії: теоретико-методологічний аспект. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. № 6. С. 15–19. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.6.3>

20. Нікітенко Л. О. Діяльність політичних партій в умовах партисипативної демократії. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. № 1. Том 1. С. 61–65. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2023.2.7>

21. Нікітенко Л. О. Загрози реалізації ідеї партисипативної демократії. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. № 2. С. 42-51. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2024.2.5>

22. Нікітенко Л. О. Потенціал партисипативної демократії в умовах інформаційного суспільства. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. № 4. С. 6–10. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2024.04.006>

**Наукові публікації за темою докторської дисертації
у наукових періодичних виданнях, проіндексованих у базах даних
Web of Science Core Collection та/або Scopus**

23. Shchebetun I., Nikitenko L., Pysarieva E., Turchenko O., Kalachenkova K. Implementation of Constitutional Rights and Freedoms of Man and Citizen in Terms of Covid-19. *JARDCS*. 2020. Vol. 12 (Special Issue). Pp. 2318–2326. DOI: <https://doi.org/10.5373/JARDCS/V12SP7/20202359> (Scopus) (Особистий внесок: досліджено особливості реалізації політичної участі громадян в умовах пандемії Covid-19).

24. Pyroha I., Tokarchuk L., Perezhniak B., Nikitenko L., & Berch V. E-democracy: an urgent need or a tribute to fashion? Legal analysis. *Amazonia*

Investiga. 2022. № 11 (51). Pp. 240–249. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2022.51.03.24> (*Web of Science*) (*Особистий внесок: аргументовано необхідність подальшого розвитку електронної демократії як елементу сучасного інформаційного суспільства*).

25. Nikitenko L., Sharmar O., Marusiak O., Honcharuk V., Yanivskyi V. Social media as an emerging threat to national security. *Amazonia Investiga.* 2024. № 13 (82). Pp. 100–111. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2024.82.10.8> (*Web of Science*) (*Особистий внесок: досліджено вплив соціальних медіа на формування громадської думки у процесі реалізації демократичної участі*).

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

26. Shchebetun I., Nikitenko L., Pysarieva E., Turchenko O., Afanasieva M. Electronic and Internet Technologies in the Election Process. *Test Engineering & Management.* 2020. Vol. 83: march-april. Pp. 6776–6784. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d0597283-fb8e-423b-845b-24390026fabe/content> (*Особистий внесок: досліджено можливості трансформації виборчого процесу в Україні відповідно до принципів та стандартів електронної демократії*).

27. Нікітенко Л. О., Довгань Б. В. Ключові питання реформи децентралізації влади в аспекті об'єднання територіальних громад. *Jurnalul juridic national: teorie și practică.* 2021. № 1 (46). С. 17–22. URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/17-22_28.pdf (*Особистий внесок: проаналізовано програми децентралізації як інструмент розширення громадянської участі в управлінні на місцях*).

28. Nikitenko L. Judicial practice as a source of law on issues of participatory democracy. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2023. № 4. Pp. 50–54. DOI: <https://doi.org/10.61345/1339-7915.2023.4.9>

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

29. Нікітенко Л. О. Міжнародні стандарти місцевого самоврядування та їх втілення в Україні. *Конституційні принципи місцевого самоврядування та регіональна політика ЄС: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 24 квітня 2020 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 178–181. URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/repozitary/Konferentsiia_24_kvitnia_2020_zbirka_tez.pdf

30. Нікітенко Л. О., Довгань Б. В. Щодо результатів опитування громадян стосовно реформи децентралізації влади. *Чинники розвитку юридичних наук у XXI столітті: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Дніпро, 5-6 листопада 2021 р. С. 13–15. (Особистий внесок: досліджено рівень правової обізнаності населення щодо механізмів участі в демократичних процесах у контексті реформи децентралізації влади).

31. Нікітенко Л. О., Тарасова І. О. До питання про теорії демократії. *Інноваційна парадигма розвитку економіки, обліку, фінансів та права: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції* (Полтава, 19 листопада 2021 р.) : у 2 ч. Полтава : ЦФЕНД, 2021. Ч. 2. С. 29–30. URL: https://www.economics.in.ua/2021/12/2_16.html (Особистий внесок: доведено актуальність втілення в життя положень теорії партисипативної демократії в умовах становлення сучасного громадянського суспільства).

32. Нікітенко Л. О. Генезис концепцій (ідей) про демократію. *Сучасна наука: проблеми та перспективи (частина II): Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 12-13 січня 2022 р. Київ: МЦНІД, 2022. С. 87–89.

33. Нікітенко Л. О. До питання про суб'єктів демократії. *Актуальні проблеми сучасної науки та освіти (частина II): матеріали IV Міжнародної*

науково-практичної конференції, м. Львів, 20-21 січня 2022 р.. Львів : Львівський науковий форум, 2022. С. 73–74. URL: <http://lviv-forum.inf.ua/save/2022/20-21.01.2022/частина%202.pdf>

34. Нікітенко Л. О. Методологія дослідження концепції партисипативної демократії. *The VI International scientific and practical conference «Multidisciplinary scientific notes. Theory, history and practice»* (November 01 – 04, 2022), Edmonton, Canada. International Science Group. 2022. Pp. 301–303. URL: <https://isg-konf.com/wp-content/uploads/2022/10/MULTIDISCIPLINARY-SCIENTIFIC-NOTES.-THEORY-HISTORY-AND-PRACTICE.pdf>

35. Нікітенко Л. О. Партисипативний механізм у відносинах держави та суспільства. *Правові засади організації та здійснення публічної влади: збірник тез VI Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 85-річчю від дня народження доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова (м. Хмельницький, 31 березня 2023 року)*. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 393–394. URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/download%20\(4\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/download%20(4).pdf)

36. Нікітенко Л. О. Партисипативні практики в умовах української дійсності. *Розвиток України в умовах мілітарного впливу: соціально-правові, економічні та екологічні аспекти: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 28 березня 2023 р.). У 2-х томах. Том 2. За заг. ред. Устименка В. А. Київ : ВАІТЕ, 2023. С. 112–117. URL: https://hozpravoreposit.kyiv.ua/bitstream/handle/765432198/214/DevelopmentOfUkraine_vol2.pdf?sequence=1

37. Нікітенко Л. О. Міжнародно-правові стандарти партисипативної демократії. *Стратегічні орієнтири сталого розвитку в Україні та світі : збірник тез доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених (м. Чернігів, 21 квітня 2023 р.)*. Чернігів : НУ «Чернігівська

політехніка», 2023. С. 509–511. URL: <https://stu.cn.ua/wp-content/uploads/2023/06/zbirnyk-gotovuj-13.06.pdf>

38. Нікітенко Л. О. Щодо принципів партисипативної демократії. *Весняні юридичні читання – 2023. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки. Випуск XXXIII: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 квітня 2023 р.), Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2023. С. 65–67. URL: <https://drive.google.com/file/d/1kD07sTZ8g3AUC8fYYc85WpOp29Jo2Vhf/view>*

39. Nikitenko L. Toolkit of participative democracy. *LVII international scientific and practical conference «MODERN SCIENCE»*. Poznan, Poland. 2023 (October 26-27). Pp. 58–63. URL: https://el-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/11/POLAND_27102023.pdf

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	24
ВСТУП.....	25
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАРТИСИПАТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	42
1.1. Стан наукової розробки теорії партисипативної демократії у зарубіжній і вітчизняній доктрині	42
1.2. Методологічні підходи до вивчення партисипативної демократії у правовій науці.....	68
1.3. Еволюція ідеї партисипативної демократії: від класичних до сучасних правових теорій.....	87
Висновки до розділу 1.....	109
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПАРТИСИПАТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	112
2.1. Партисипативна демократія як форма демократії: поняття, ознаки, співвідношення з прямою та представницькою.....	112
2.2. Громадянська участь як основна складова розвитку громадянського суспільства.....	146
2.3. Призначення партисипативної демократії у розбудові демократичної правової держави.....	175
Висновки до розділу 2.....	193

РОЗДІЛ 3. ІДЕЇ ПАРТИСИПАТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ У СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА: МІЖНАРОДНИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ВИМІРИ.....	198
3.1. Закріплення положень партисипативної демократії у міжнародних актах.....	198
3.2. Особливості регулювання громадянської участі у законодавстві зарубіжних держав та України.....	225
3.3. Відображення ідей партисипативної демократії у судовій практиці.....	249
Висновки до розділу 3.....	276
РОЗДІЛ 4. РЕАЛІЗАЦІЯ ПАРТИСИПАТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	281
4.1. Інструменти партисипативної демократії: види, особливості та ефективність у різних правових системах.....	281
4.2. Загрози і виклики реалізації партисипативної демократії та шляхи їх подолання.....	326
4.3. Перспективи реалізації партисипативної демократії: від громадянського до інформаційного суспільства.....	351
4.4. Концептуальні підходи до формування стратегії розвитку партисипативної демократії в Україні	377
Висновки до розділу 4.....	405
ВИСНОВКИ.....	412
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	426
ДОДАТКИ.....	472

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ЄС – Європейський Союз
- ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини
- ЗМІ – засоби масової інформації
- ІКТ – інформаційно-комунікаційні технології
- КПЛ ООН – Комітет з прав людини Організації Об’єднаних Націй
- КСУ – Конституційний Суд України
- НУО – неурядові організації
- ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі
- ООН – Організація Об’єднаних Націй
- ОТГ – об’єднання територіальних громад
- ПАРЄ – Парламентська асамблея Ради Європи
- РЄ – Рада Європи
- Сполучене Королівство – Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії
- СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
- США – Сполучені Штати Америки
- ФРН – Федеративна Республіка Німеччина
- ШІ – штучний інтелект

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сьогодні у світі зафіксована найбільша кількість функціонуючих демократій за всю історію людства. Однак, останнє міжнародне дослідження провідної організації «Gallup International» констатувало масовий характер скептицизму щодо класичної демократії та розчарування її результатами. Так, у 2024 році зафіксовано, що менша частка населення світу (35%) погоджується, що їхньою державою насправді керує волевиявлення народу, а 40% не підтримує це твердження, тоді як попереднє опитування показувало результати в 55% та 20% відповідно [1]. Це свідчить про необхідність якісних демократичних трансформацій. Сутність сучасного світу визначається процесом глобалізації, що поступово змінює демократію, роблячи її більш динамічною та імплементуючи новітні технології в її функціонування. Особливого значення набуває розвиток громадянського суспільства та децентралізація влади, що призводить до підвищення рівня політичної активності громадян. У державах з високим індексом демократії вже давно усвідомили, що активна громадянська участь є однією з найважливіших складових успішного демократичного врядування, де латинський вислів «*Vox populi vox Dei*» (Голос народу – голос Бога) є актуальним як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях. До того ж, розширення комунікації між державою та громадянами через інформаційні технології та Інтернет-мережу істотно змінило можливості демократії.

Отже, поглиблення кризи класичних форм демократії, зростання ролі активної громадянської участі, підвищення значимості місцевого самоврядування та децентралізації влади, діджиталізація демократичних процесів стало основою для нової хвилі демократизації з просуванням партисипативної демократії. Її поява пов'язана з прагненням удосконалити демократичний політичний режим, нейтралізувати недоліки представницької та прямої демократії, розв'язати проблеми комунікації між державою та громадянським суспільством у теорії та практиці демократичних держав.

Теорія партисипативної демократії менш відома в Україні порівняно з іншими демократичними теоріями через домінуванням традиційних уявлень про класичні форми демократії, нестабільність політичних інститутів та інформаційний дефіцит. Останній проявляється в обмеженій кількості наукових досліджень, присвячених цій проблематиці.

Незважаючи на те, що *теоретичну основу дисертаційної роботи* складають праці чималої кількості вітчизняних і зарубіжних учених, які розглядали окремі аспекти партисипативної демократії, загалом відчувається брак цілісного теоретико-правового аналізу даної проблеми. Зокрема, відсутнє чітке та всебічне визначення поняття, сутнісних ознак, функцій, принципів, правових джерел, засобів та механізмів реалізації партисипативної демократії в контексті теорії держави і права. Аналіз вітчизняної наукової доктрини свідчить про те, що у загальному плані дослідження партисипативної демократії мають фрагментарний характер, а отримані результати не акцентують увагу на теоретико-правових засадах партисипативної демократії, але створюють певний контекст для її осмислення з метою формування відповідних базисних теоретико-правових конструкцій.

Історичну еволюцію ідеї партисипативної демократії доцільно розглядати крізь призму розвитку філософсько-правової думки. У цьому аспекті особливе значення мають праці Арістотеля, Ф. Бекона, Дж. Бернхейма, Е. Гусерля, Дж. Дьюї, Й. Ізензее, П. Кірххофа, Дж. Локка, Дж. С. Мілля, Ш.-Л. Монтеск'є, К. Поппера, Ж.-Ж. Руссо, А. Токвіля, Т. Фотопулоса, К. Шмітта та інших мислителів.

Теоретико-правову складову проблематики партисипативної демократії складають засадничі положення теорії держави і права, сформульовані С. В. Бобровник, О. В. Зайчуком, М. С. Кельманом, М. І. Козюброю, О. Л. Копиленком, Н. М. Оніщенко, О. В. Петришиним, П. М. Рабіновичем, О. Ф. Скакун, О. В. Скрипнюком, В. Я. Тацієм, Р. Б. Тополевським, Н. В. Федіною, С. В. Шевчуком, Ю. С. Шемшученком та іншими авторами.

Варто відзначити наукову значущість положень щодо теоретико-правових засад демократії як політичного режиму, розроблених К. В. Бондаревою, О. С. Кабанцем, Т. П. Попович, В. В. Сухоносом, Т. П. Ткачем, А. Й. Французом, Л. М. Шипіловим та іншими вченими.

Теоретико-правові підходи, сформовані у дисертаційних дослідженнях Р. Ф. Гринюка, А. П. Зайця, Н. Т. Коваль, С. А. Косінова, В. І. Супруненко, сприяють поглибленню розуміння специфіки держави як суб'єкта партисипативної демократії. Наукову цінність у контексті дослідження становлять теоретичні положення щодо громадянського суспільства, сформовані у працях, зокрема, Ю. В. Гоцуляка, Н. В. Мельник, Т. В. Михайліної, І. В. Польщикова, Ю. С. Разметаєвої, Н. В. Філик. Різні аспекти взаємодії держави та громадянського суспільства є достатньо опрацьованими у теоретико-правових дослідженнях таких вчених як Я. С. Богів, М. В. Денисюк, І. М. Жаровська, С. О. Кириченко, М. М. Новіков, К. А. Постол, О. В. Ременяк, С. М. Тимченко, М. І. Чкадуа та інших.

Оскільки важливим напрямом у дослідженні є питання громадянської участі, її форм і способів реалізації, цінними є наукові підходи, розроблені А. Г. Ємельяною, О. А. Зарічним, М. С. Ільницьким, В. Б. Ковальчуком, І. Й. Снігуром та іншими.

Окремі аспекти партисипативної демократії проаналізовано у працях фахівців з конституційного права – М. О. Баймуратова, О. В. Батанова, О. О. Ейхельмана, О. Ю. Лялюка, В. Ф. Нестеровича, І. М. Попової, С. Г. Серьогіної, М. Ставнійчука, О. Ю. Тодики, В. Л. Федоренка, О. О. Чабана, О. О. Чуб; теоретиків адміністративного права – Я. В. Бєня, І. Ф. Коржа, О. В. Левченко, Т. А. Федоренко, І. Д. Шумляєвої та інших; а також політологів – Т. С. Андрійчука, В. І. Бортнікова, О. М. Буріна, Т. Ю. Грозіцької, Л. С. Доскіча, А. І. Драшкович, В. О. Ковалевського, А. В. Ковальова, Н. В. Лікарчука, Н. А. Ліпковська-Надеїної, І. П. Лопушинського, О. О. Маруховського, Д. О. Печенюка та інших.

Питання партисипативної демократії стали предметом фахових досліджень в зарубіжній науці. Суттєвий внесок зробили політологи Б. Барбер, П. Бахрах, Н. Боббіо, Дж. Вік, Дж. Вольф, Ш. Ейзенштадт, Р. Даль, Дж. Коул, К. Крауч, Т. Кронін, С. Ліпсетт, К. Макферсон, Дж. Мейнсбрідж, Дж. Нейсбіт, К. Пейтмен, А. Фанг, Дж. Циммерман, а також соціологи Ш. Ейзенштадт і Й. Масуда.

Нестача спеціалізованих теоретико-правових досліджень партисипативної демократії зумовлює актуальність обраної теми не лише в контексті поглиблення наукового розуміння її сутності та специфіки функціонування, але й для окреслення стратегічних напрямів її подальшого розвитку в національній правовій системі. Активний пошук нової концепції знань у сфері демократичного розвитку з акумулюванням та поєднанням існуючих теоретико-правових та спеціально-наукових розробок має відбуватись через концептуалізацію партисипативної демократії як складноорганізованого правового феномену, що пронизує ключові модули існування людини, громадянського суспільства та держави. Створення сучасного концепту партисипативної демократії як правового явища шляхом дослідження її теоретико-правових засад об'єктивно вимагає цілісного і збалансованого вивчення кожного аспекту партисипативної демократії з точки зору теорії, законодавства та практики його застосування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана згідно з тематичним планом науково-дослідної діяльності юридичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса МОН України в рамках тем: «Розвиток правової системи України: стан та перспективи» (державний реєстраційний номер 0112U002868), «Правове забезпечення соціально-економічного розвитку: стан та перспективи» (державний реєстраційний номер 0118U003140), тем кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права: «Правові механізми забезпечення, охорони і захисту прав людини» (державний реєстраційний номер 0122U002369), «Права людини в умовах воєнного стану: реалізація,

гарантії та захист» (державний реєстраційний номер 0124U004605), в межах яких дисертанткою проведено дослідження та запропоновано стратегічні напрями розвитку партисипативної демократії в Україні.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є обґрунтування нових теоретико-правових положень щодо партисипативної демократії як правового феномену та на основі отриманих результатів – розробка її сучасного концепту в контексті розвитку громадянського суспільства та демократичної правової держави.

Для досягнення зазначеної мети поставлено і вирішено такі основні *завдання*:

- виявити основні наукові підходи до розуміння партисипативної демократії у зарубіжній та вітчизняній доктрині;
- обґрунтувати комплексний методологічний підхід до правового аналізу партисипативної демократії;
- проаналізувати та встановити динаміку розвитку ідеї партисипативної демократії в контексті історичного переходу від класичних до сучасних правових теорій;
- уточнити визначення партисипативної демократії як правової категорії через аналіз її ознак та співвідношення з прямою і представницькою демократіями;
- виявити та розкрити особливості громадянської участі як основної складової розвитку громадянського суспільства;
- дослідити і уточнити роль та функції партисипативної демократії у процесі формування демократичної правової держави;
- проаналізувати міжнародні акти та з'ясувати міжнародно-правові стандарти громадянської участі;
- провести порівняльно-правовий аналіз особливостей врегулювання інститутів громадянської участі у законодавстві зарубіжних держав та України;

- здійснити аналіз та конкретизацію впливу судової практики на розвиток ідей партисипативної демократії;
- класифікувати інструменти партисипативної демократії та виявити їх особливості й ефективність застосування у різних правових системах;
- з'ясувати основні загрози і виклики реалізації партисипативної демократії та систематизувати шляхи їх подолання;
- проаналізувати та окреслити перспективи розвитку партисипативної демократії в умовах інформаційного суспільства;
- розробити концептуальні підходи до формування стратегії розвитку партисипативної демократії в Україні з урахуванням соціокультурної специфіки та міжнародних стандартів.

Об'єктом дослідження виступає демократія як багатоаспектна концептуальна правова категорія.

Предметом дослідження є теоретико-правові засади партисипативної демократії.

Методи дослідження. Методологічну основу проведеного дослідження становить сукупність методів наукового пізнання, а саме філософських, загальнонаукових та спеціальних юридичних методів дослідження.

Діалектичний метод застосовано для аналізу взаємодії між державою та громадянським суспільством та виявлення внутрішніх суперечностей і динаміки розвитку правових форм реалізації партисипативної демократії (підрозділи 2.2, 2.3, 4.1). Гносеологічний метод забезпечив осмислення партисипативної демократії як складного правового явища (підрозділ 2.1). Герменевтичний метод використано для тлумачення норм, що регулюють участь громадян в ухваленні рішень, та реконструкції змісту юридичних понять (підрозділ 2.1, розділ 3, підрозділ 4.1). Феноменологічний метод дав змогу інтерпретувати партисипативну демократію як форму суб'єктивного правового досвіду у взаємодії людини та держави (розділ 2).

Аналіз і синтез застосовано для виокремлення та інтеграції елементів поняття партисипативної демократії у цілісну теоретико-правову конструкцію (підрозділ 2.1). Індукція і дедукція забезпечили узагальнення емпіричних даних і логічне виведення нових положень (розділ 4). Порівняльний метод використано для зіставлення національного і зарубіжного досвіду правового регулювання партисипативної демократії (розділ 3, підрозділи 4.3, 4.4). За допомогою формально-логічного методу здійснено уточнення категоріального апарату, формалізація правових дефініцій та виявлення логічних зв'язків між нормами, інститутами та формами громадянської участі. Системний і структурно-функціональний методи забезпечили розгляд партисипативної демократії як складного правового феномену, що функціонує в контексті взаємодії держави, права та громадянського суспільства (розділ 2, підрозділ 4.1). Історичний метод дозволив відтворити розвиток ідеї партисипативної демократії – від античних форм до сучасних теоретико-правових теорій (підрозділи 1.1, 1.3). Аналітичний метод забезпечив критичний розгляд наукових підходів до поняття «партисипативна демократія» та аналіз чинного нормативного регулювання (підрозділ 2.1, розділ 3). Соціологічний і статистичний методи використано для аналізу рівня громадянської участі та ефективності форм її реалізації (розділ 4). Прогностичний метод дав змогу сформулювати науково обґрунтовані стратегічні напрями розвитку партисипативної демократії в Україні (підрозділ 4.4).

Порівняльно-правовий метод дозволив проаналізувати зарубіжні правові джерела партисипативної демократії та визначити напрями вдосконалення національного законодавства у цій сфері (розділи 3, 4). Догматичний метод забезпечив проведення систематизації й тлумачення правових норм з питань партисипативної демократії (розділ 3). Формально-юридичний і логіко-юридичний методи застосовано для аналізу правових конструкцій та формування нових юридичних понять. Історико-правовий метод дав змогу дослідити генезу партисипативної демократії та етапи її інституційного становлення в межах правової традиції (підрозділи 1.1, 1.3). За допомогою

інституційного методу здійснено аналіз функціонування основних суб'єктів партисипативної демократії: держави і громадянського суспільства (підрозділи 2.2, 2.3).

Нормативну та емпіричну основу дослідження склали міжнародно-правові документи, зарубіжне та національне законодавство, матеріали судової практики, правозастосовна практика, статистичні та аналітичні дані.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що на основі комплексного загально-теоретичного дослідження партисипативної демократії обґрунтовано нові доктринально-правові положення щодо її сутності та функціонування як правового феномену, а також запропоновано стратегічні напрями її розвитку в Україні з урахуванням соціокультурної специфіки українського суспільства.

Наукова новизна отриманих результатів конкретизується у наступних теоретичних положеннях і висновках.

Уперше:

– розроблено сучасний концепт партисипативної демократії, сутність якого полягає в її розумінні як окремої форми демократії, заснованої на систематичній громадянській участі, що передбачає партнерську взаємодію між державою та громадянським суспільством, широкий спектр правових форм реалізації, здійснення громадського моніторингу й контролю за діяльністю органів влади, а також формування правосвідомої позиції громадян як активних і відповідальних учасників демократичних процесів. Доведено, що концептуалізація партисипативної демократії як правового феномену включає: формалізацію її сутнісних ознак; обґрунтування її автономності від прямої та представницької демократії; виокремлення правових, соціальних та філософських підстав її функціонування; структурування форм реалізації як механізмів громадянської участі у правотворенні та ухваленні рішень; визначення її значущості для трансформації сучасної моделі народовладдя та оновлення методології юридичної науки;

– визначено роль партисипативної демократії як багатовимірного правового феномену через низку фундаментальних філософсько-правових вимірів. В *онтологічному вимірі* вона виступає як форма народовладдя, заснована на громадянській участі; у *ціннісному* – як втілення базових демократичних цінностей (свободи, рівності, солідарності, відповідальності тощо); у *феноменологічному* – як суб'єктивно пережитий досвід взаємодії громадян із державою через різноманітні форми участі; в *антропологічному* – як спосіб залучення людини до процесів правотворення та правозастосування; у *цивілізаційному* – як індикатор демократичного розвитку суспільства;

– запропоновано стратегічні напрями розвитку партисипативної демократії як основу для розробки Національної концепції розвитку партисипативної демократії, адаптованої до соціокультурної специфіки українського суспільства. До таких напрямів віднесено: 1) *просування людиноцентризму як базової цінності партисипативної демократії* шляхом запобігання будь-яким формам дискримінації, підтримки середнього класу та протидії корупції; 2) *формування активної громадянської позиції* через розвиток правової освіти і медіаграмотності, просування культури демократичного консенсусу та подолання абсентеїзму; 3) *зміцнення місцевого самоврядування як основи громадянської участі* шляхом удосконалення муніципального законодавства та запровадження цільових державних просвітницьких програм щодо реформи децентралізації; 4) *удосконалення правового регулювання інструментів партисипативної демократії* шляхом ухвалення спеціальних законів про місцевий референдум, загальні збори громадян, місцеві ініціативи, громадські слухання, партисипативний бюджет тощо або єдиного кодифікованого акту (Кодексу громадянської участі) та статутів територіальних громад із закріпленням поняття «партисипативна демократія» і механізмів її реалізації; 5) *розвиток цифрової партисипації*, що охоплює нормативне врегулювання механізмів е-голосування та політичного онлайн-краудсорсингу, впровадження блокчейн та штучного інтелекту в демократичні процеси (в місцевих Концепціях цифрової партисипації) та

створення спеціалізованих міжнародних організацій; б) *імплементацію міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду громадянської участі* через дотримання вже ратифікованих міжнародних актів, ратифікацію Європейської хартії урбанізму (1993), а також адаптацію кращих зарубіжних практик, зокрема у галузі просвітництва (Австралія, Канада, Норвегія, Франція), прозорості влади (США), децентралізації (Данія, Італія, Німеччина), референдумів (Швейцарія), медіаграмотності (Фінляндія), боротьби з абсентеїзмом (Бельгія, Греція, Італія, Сполучене Королівство) та цифрової участі (Естонія, Ісландія, Канада, Швеція) тощо.

Удосконалено положення щодо:

– автономності партисипативної демократії від прямої та представницької на підставі виокремлення її специфічних ознак: 1) визнання громадянської участі як основи цієї демократії; 2) систематичність залучення громадян у процеси ухвалення рішень; 3) широкий спектр правових форм реалізації; 4) утвердження партнерських відносин між державою та громадянським суспільством як засадничого принципу її функціонування; 5) інституалізація громадського моніторингу та контролю за діяльністю органів влади; 6) формування у громадян правосвідомості та правової культури, що сприяє підвищенню їхньої відповідальності за результати участі в громадському житті;

– принципів громадянської участі, які запропоновано класифікувати за критерієм характеру реалізації в демократичному процесі на: *загально-правові*, що є універсальними для всіх складових демократичної системи (гуманізм, рівність, рівноправність, недискримінація, інклюзивність, законність, верховенство права, демократизм, розподіл державної влади, політичний плюралізм) та *спеціальні* (залежно від інституційної приналежності: для держави через органи влади – виборність, прозорість, відкритість, підзвітність, публічність, об'єктивність, субсидіарність, легітимність, оперативність, інтегративність; для громадянського суспільства – верховенство більшості при обов'язковому дотриманні прав меншості; добровільність, безпосередність,

доступність, обізнаність, гетерархія, синергетична взаємодія та партнерство; впровадження всіх спільнохвалених рішень та колективна відповідальність);

– трансформації традиційної моделі публічного управління шляхом впровадження ідей партисипативної демократії, що зумовлює формування *партисипативного управління* як інноваційної та перспективної складової стратегічного розвитку громадянського суспільства й демократичної держави;

– системи функцій партисипативної демократії, в межах якої виділено *загальні*, що відображають універсальні напрями впливу демократії на суспільство і державу (політична, правова, соціальна, забезпечувальна, контрольна, комунікативна, освітня, стимулююча), та *спеціальні*, як функціональні напрями її практичної реалізації в рамках механізмів партисипативного управління (залучення, інформування, координування);

– інструментів партисипативної демократії шляхом їх класифікації за наступними критеріями: 1) *спосіб реалізації* – індивідуальні (що можуть використовуватися незалежно від інших громадян, наприклад, індивідуальна участь у голосуванні, зверненні) та колективні (які потребують спільних дій громадян, наприклад, публічні слухання, публічні ініціативи); 2) *юридична сила результатів* – імперативні (результати яких мають обов'язковий характер і підлягають реалізації, наприклад, голосування через вибори, референдум) та консультативні (результати яких носять рекомендаційний характер, наприклад, дорадче опитування, громадянські асамблеї); 3) *ступінь застосування новітніх технологій* – традиційні (перевірені часом класичні форми громадянської участі, наприклад, збори громадян, громадська самоорганізація) та інноваційні (новітні форми, що відповідають вимогам сучасності, наприклад, електронне урядування, політичний онлайн-краудсорсинг);

– реалізації партисипативної демократії з обґрунтуванням її перспектив, що відкриваються через застосування таких *цифрових інновацій* як електронне голосування (для забезпечення зручності, доступності та ефективності громадянської участі), штучний інтелект (для сприяння ухваленню більш

обґрунтованих, швидких і точних рішень), блокчейн (для створення умов безпеки, прозорості та надійності збереження інформації у демократичних процесах) та політичний онлайн-краудсорсинг (для оптимізації врахування суспільних інтересів під час ухвалення рішень);

Дістали подальшого розвитку положення щодо:

– співвідношення терміну «партисипативна демократія» з суміжними поняттями з обґрунтуванням його пріоритетності як базового у науковому дискурсі через найбільш повне відображення сутності, концептуального наповнення та функціональної специфіки відповідного правового явища;

– еволюції ідеї партисипативної демократії з обґрунтуванням, що ключовим її чинником стало проголошення принципу пріоритетності прав і свобод людини над інтересами держави. Формування цієї ідеї відбувалось на третьому етапі демократизації (60-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.) під впливом зростаючого запиту на розширення політичної участі, кризи представництва та активізації громадянського суспільства. Подальший розвиток партисипативної демократії забезпечувався процесами децентралізації та інтеграцією інформаційно-комунікаційних технологій у взаємодію між державою та громадянами;

– обґрунтування доцільності використання комплексного підходу до дослідження партисипативної демократії, який поєднує *атрибутивний підхід*, що розглядає її як систему сутнісних ознак, які формують її зміст; *діяльнісний підхід*, який вивчає її крізь призму практик громадянської участі; *функціональний підхід*, що фокусується на специфічних функціях, спрямованих на забезпечення взаємодії держави й громадянського суспільства. Поєднання цих підходів сформувало методологічну основу для цілісного наукового осмислення партисипативної демократії як правового феномену;

– співвідношення понять «громадська участь», «політична участь» та «громадянська участь» шляхом виокремлення їх відмінних ознак за обсягом правової взаємодії, предметом впливу, суб'єктивним складом і ступенем

інституціоналізації. Це дозволило уточнити зміст громадянської участі як складової громадської участі, що реалізується через активну і правомірну діяльність громадян, спрямовану на вплив на публічне управління, ухвалення рішень і контроль за владою з метою задоволення суспільних інтересів у демократичному суспільстві;

– змісту основних інструментів партисипативної демократії шляхом їх систематизації за правовою природою та функціональним призначенням як форм громадянської участі;

– поняття «інформаційне суспільство», під яким пропонується розуміти форму громадянського суспільства, що базується на системному використанні цифрових технологій та мережевих комунікацій (насамперед Інтернету) для створення, обміну, зберігання й використання інформації, що забезпечує кожному члену суспільства широкі можливості участі в політичному, соціальному, економічному та культурному житті;

– міжнародних актів у сфері партисипативної демократії, з обґрунтуванням їх значення для розвитку такої демократії, а саме: 1) встановлюють регламенти підтримки громадянської участі без примусу до її реалізації; 2) гарантують державам гнучкість у виборі форм громадянської участі; 3) закріплюють міжнародні стандарти громадянської участі, які є частиною загальної концепції прав людини та акцентують увагу на рівному доступі до участі, інклюзивності участі, прозорості процесів ухвалення рішень, обов'язковості публічних консультацій, відкритості доступу до інформації, цифрових формах участі, участі у місцевому самоврядуванні, підзвітності органів влади, а також партнерстві та кооперації між органами влади та громадянами. Для зміцнення культури громадянської участі та подальшого розвитку положень, уже закріплених у чинних міжнародних актах, доцільним вбачається ухвалення Хартії регіонального самоврядування (як доповнення до Європейської хартії місцевого самоврядування) та Хартії прав і обов'язків громадян;

– значення судової практики як чинника подолання правових прогалин і врегулювання колізій, зумовлених відсутністю чіткого нормативного регулювання громадянської участі. Встановлено, що у державах із консолідованою демократією ефективність судового механізму підтверджується формуванням правових прецедентів, що сприяють зменшенню порушень політичних прав і свобод, з яких випливає громадянська участь, зокрема права на участь в управлінні публічними справами, права на подання звернень, права на доступ до публічної інформації, свободи об'єднання, свободи мирних зібрань, свободи вираження поглядів, та, як наслідок, утвердженню стандартів громадянської участі;

– *концепції наближеної держави*, з обґрунтуванням її значення для розвитку партисипативної демократії, що полягає у трансформації публічного управління в напрямі людиноцентричності та в утвердженні громадянської участі як системного, а не епізодичного елемента функціонування демократичної держави;

– загрози і виклики реалізації партисипативної демократії шляхом проведення їх наступної систематизації: 1) обмежений доступ громадян до достовірної публічної інформації та відсутність належної транспарентності публічної влади; 2) популізм як інструмент політичної боротьби; 3) правові обмеження громадянської участі; 4) розмивання відповідальності між державою та громадянським суспільством; 5) ускладнення процесу ухвалення рішення через збільшення витрат часу та інших ресурсів; 6) повага до думки більшості без належного врахування меншості; 7) низький рівень освіченості та досвіду громадян у питаннях управління суспільними справами; 8) абсентеїзм як результат аполітичності та пасивності громадян; 9) корупція на всіх рівнях владної піраміди;

– обґрунтування системного підходу до подолання загроз і викликів реалізації партисипативної демократії, який передбачає: 1) *підвищення рівня освіченості громадян* (через запровадження освітніх програм і цифрових

платформ для розвитку правової, громадянської та медіаосвіченості, включно з інтеграцією знань про партисипативну демократію в шкільну освіту); 2) *нівелювання економічної нерівності та абсентеїзму* (через забезпечення доступу вразливих груп населення до інструментів участі, впровадження стимулів громадянської активності (рейтинги активності, податкові знижки) та проведення інформаційних кампаній для подолання аполітичності); 3) *запровадження моделі взаємної відповідальності громадян і органів влади* (через розробку нормативних стандартів звітності органів влади, правове врегулювання публічного контролю та інституціоналізацію механізмів спільного врядування (спільні наглядові ради, громадські експертизи, спільні дорадчі органи); 4) *створення правових умов для ефективності електронної громадянської участі* (через нормативне закріплення обов'язковості врахування результатів е-консультацій і е-петицій, впровадження єдиної цифрової платформи громадянської участі на національному і регіональному рівнях, правове регулювання застосування ІТ-рішень (електронне голосування, блокчейн тощо);

– доцільності застосування *змішаної моделі демократичного врядування*, яка органічно поєднує інститути представницької демократії з функціональними інструментами партисипативної демократії, забезпечуючи баланс між делегованим політичним представництвом і безпосередньою участю громадян в ухваленні рішень.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що викладені у роботі науково-теоретичні положення і висновки розвивають і збагачують сучасну національну правову доктрину з питань громадянської участі, формують сучасний концепт партисипативної демократії як правового феномену та створюють теоретичне підґрунтя для подальших наукових досліджень у сфері демократичних теорій. Висновки та пропозиції можуть бути використані у науково-дослідній діяльності, навчальному процесі при викладанні дисциплін, підготовці навчальних посібників, підручників тощо, у законотворчій діяльності та у сфері правозастосування.

Положення дисертації використовуються у навчальному процесі при викладанні навчальних дисциплін «Конституційне право України», «Муніципальне право», «Теорія і практика конституціоналізму» здобувачам спеціальності «Право» та дисципліни «Конституційне право, конституційне порівняльне право» здобувачам спеціальності «Міжнародне право» у Донецькому національному університеті імені Василя Стуса (довідка № 30-24/12.0-24 від 19.12.2024 р.) (Додаток А). Також окремі висновки та пропозиції отримали практичне впровадження у діяльності Освітньої Академії «UAdvise» (довідка № 01-13/43 від 18.04.2025 р.) (Додаток Б), Установи «Агенція регіонального розвитку Вінницької області» (довідка № 73а/2025 від 30.04.2025 р.) (Додаток В).

Особистий внесок здобувачки. Дисертація є самостійною, завершеною науковою роботою. Викладені теоретичні положення, сформульовані висновки та пропозиції є результатом особистих досліджень авторки. З метою аргументації окремих положень дослідження використовувались праці інших учених, на які зроблено відповідні посилання. Особистий внесок у працях, опублікованих у співавторстві, визначено у списку праць за темою дисертації. Наукові положення і результати дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук не виносяться на захист докторської дисертації.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідались та обговорювались на науково-практичних конференціях, зокрема на: VII All Ukrainian Scientific and Practical Conference «Current Trends in Young Scientists' Research» (Zhytomyr, 2020), Міжнародній науково-практичній конференції «Конституційні принципи місцевого самоврядування та регіональна політика ЄС» (м. Харків, 2020), Міжнародній науково-практичній конференції «Чинники розвитку юридичних наук у XXI столітті» (м. Дніпро, 2021), Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційна парадигма розвитку економіки, обліку, фінансів та права» (м. Полтава, 2021), VI Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна наука: проблеми та перспективи» (м. Київ, 2022), IV Міжнародній науково-практичній конференції

«Актуальні проблеми сучасної науки та освіти» (м. Львів, 2022), The 6th International scientific and practical conference «Multidisciplinary scientific notes. Theory, history and practice» (Edmonton, Canada, 2022), VI Міжнародній науково-практичній конференції «Правові засади організації та здійснення публічної влади» (м. Хмельницький, 2023), Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток України в умовах мілітарного впливу: соціально-правові, економічні та екологічні аспекти» (Київ, 2023), II Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених «Стратегічні орієнтири сталого розвитку в Україні та світі» (м. Чернігів, 2023), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Весняні юридичні читання – 2023. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки» (м. Вінниця, 2023), LVII International scientific and practical conference «Modern science» (Poznan, Poland, 2023).

Публікації. Основні результати наукового дослідження висвітлено у 39 публікаціях, серед яких 27 наукових статей, з яких 21 стаття опублікована у наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, 6 статей – у наукових періодичних виданнях інших держав, у тому числі 3 наукові статті – у закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus; 1 розділ у колективній монографії; 11 тез доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації обумовлені метою, завданнями і предметом дослідження. Дисертація складається з титульного аркуша; анотації, викладеної українською та англійською мовами; змісту; переліку умовних скорочень, основної частини, що містить: вступ, чотири розділи, дванадцять підрозділів, висновки. Загальний обсяг дисертації складає 483 сторінки, з них 401 сторінка основного тексту. Робота містить також список використаних джерел із 464 найменувань та 4 додатки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАРТИСИПАТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

1.1. Стан наукової розробки теорії партисипативної демократії у зарубіжній і вітчизняній доктрині

У сучасних умовах демократичної трансформації та зростання суспільного запиту на активну громадянську участь дедалі більшої актуальності у політичній та правовій науці набувають питання партисипативної демократії. Її концепт перебуває на перетині міждисциплінарних підходів і відображає зростаючу потребу в оновленні моделей легітимації державної влади, форм правотворчості та взаємодії між державою і громадянським суспільством. Починаючи з класичних праць Ж.-Ж. Руссо, Дж. С. Мілля, а згодом – Дж. Коула, К. Пейтмен, Б. Барбера та інших, ідея безпосередньої участі громадян в ухваленні рішень поступово трансформувалася у складний науковий напрям, що охоплює як політичну філософію, так і теорію держави і права. У юридичній науці, зокрема в загальнотеоретичній юриспруденції, партисипативна демократія досі залишається недостатньо осмисленою як окреме правове явище, питання правової природи партисипативної демократії залишаються переважно фрагментарно висвітленими, здебільшого у контексті політичних, конституційно-правових та адміністративно-правових досліджень. Саме тому оцінка стану наукової розробки цієї проблематики є вихідним пунктом для формування авторського концепту партисипативної демократії.

Концептуальне підґрунтя партисипативної демократії формувалося під впливом класичних політико-філософських доктрин, серед яких особливе місце посідають погляди Ж.-Ж. Руссо та Дж. Ст. Мілля. У праці «Суспільний

договір» (1762) Руссо обґрунтував тезу про неподільність народного суверенітету та неприйнятність делегування законодавчої волі представникам, що стало принциповим викликом моделі представницької демократії [2, с. 147-148]. Його уявлення про генеральну волю як універсальне вираження інтересів усього суспільства передбачало пряму участь кожного громадянина в ухваленні рішень, а сама участь розглядалася як невід'ємний обов'язок людини у вільному суспільстві.

Водночас Дж. Ст. Мілль, зберігаючи прихильність до інституту представництва, у праці «Міркування про представницьке правління» (1861) підкреслював освітню функцію участі, розглядаючи її як засіб формування морально відповідального громадянина [3, с. 310]. Мілль особливо наголошував на значенні місцевого самоврядування як простору для розвитку громадянських чеснот та критичного мислення. Таким чином, у його концепції участь слугувала не лише політичному впливу, а й забезпеченню демократичної культури.

Попри відмінності у поглядах, і Руссо, і Мілль спільно утвердили принципову ідею: демократія неможлива без активної та осмисленої участі громадян. Їхні теоретичні напрацювання стали методологічною основою для формування сучасного уявлення про партисипативну демократію, яке інтегрує як ідею самоврядування, так і концепт особистісного розвитку через участь.

Теоретичне підґрунтя сучасного вчення про партисипативну демократію сформувалося в результаті ґрунтовних наукових досліджень провідних зарубіжних учених, які заклали її інтелектуальні засади та окреслили ключові вектори наукового аналізу цього феномену. Основна увага при цьому зосереджувалася на критичному переосмисленні моделей представницької демократії та обґрунтуванні альтернативних форм громадянської участі в процесах ухвалення суспільно важливих рішень. *Слід зауважити, що концептуальні основи партисипативної демократії були переважно сформовані в межах політологічної науки, що зумовлює потребу*

у більш інтенсивному правовому осмисленні цього явища та розробці теоретико-правових підходів, які б дозволили інтерпретувати партисипативну демократію крізь призму правових категорій, інститутів та процедур реалізації громадянської участі.

До наукової основи теорії партисипативної демократії слід віднести праці британського вченого Дж. Коула, який, досліджуючи економічну та соціальну проблематику європейського та американського суспільств першої половини ХХ століття, дійшов висновку, що соціально-економічні вигоди, які можна отримати від широкого самоврядування в організації трудових відносин індустріального суспільства, можуть бути отримані за аналогією і в соціально-політичних сферах [4, с. 183]. Проводячи паралелі між взаємозв'язками трудового колективу з адміністрацією підприємств та соціально-політичними відносинами, Дж. Коул бачив дієві механізми вирішення соціальних конфліктів за аналогією з вирішенням трудових спорів. Вчений багато уваги приділив феномену участі громадян у профспілкових організаціях, внутрішнім процедурам самоорганізації подібних структур, способам ухвалення рішень та врахування інтересів більшості членів цих організацій. Крім того, автор, наголошуючи на добровільному характері їхньої діяльності, вирізняв подібну політичну активність з-поміж інших форм реалізації громадянських інтересів. На думку Коула, свобода є базовим поняттям для функціонування будь-якої соціальної спільноти, незалежно від її масштабів [5, с. 23].

Питання партисипативної демократії розглядалися Ш. Ейзенштадтом у його науковій праці «Парадокс демократичних режимів: крихкість та змінність» (1999). Вчений акцентував, що партисипативна демократія характеризується правлінням громадян конкретної держави загалом, а не професійних політиків – управлінців чи олігархів. У Ейзенштадта два підходи до розуміння партисипативної демократії: республіканський та комунітарний. Згідно першому, участь громадян в управлінні державою необхідна незалежно від будь-яких обставин та зовнішніх перешкод. Другий

підхід окреслює ширші партисипативні відносини, розповсюджуючи їх не тільки на сферу політики та управління, а й на економіку, виробництво, соціальну інфраструктуру тощо. Ейзенштадт зазначав, що партисипативна демократія відноситься до представницьких органів влади з недовірою, адже вони, здебільшого, не висвічують реальну думку населення та не захищають його інтереси, а представляють інтереси еліти, посилюючи політичну та соціально-економічну нерівність громадян. Тому у теорії партисипативної демократії, на його думку, основними інститутами, що призивають громадян до участі в управлінському процесі, виступають різні ради, громадські асамблеї, громадські журі тощо, які мають потенцію замінити владу типу представницької демократії [6, с. 84].

Перемогу партисипативної демократії через «смерть представницької демократії» пророкував Дж. Нейсбіт у своїй роботі «Мегатренди» (1982). У ній науковець описував основні конфігурації політичного та економічного розвитку сучасного суспільства. Він стверджував, що у досліджуваному ним періоді суспільство трансформувалось від індустріального до інформаційного. Цей процес трансформації він пов'язував саме з розвитком партисипативної демократії [7, с. 105].

У витоків партисипативного наукового напрямку знаходиться дослідниця світового гатунку К. Пейтмен. Наукові розробки цієї вченої базувалися на пошуку альтернативи тогочасному переважанню мінімалістичного підходу, який підтримував представницьку демократію на практиці та електоральні концепції у теорії. Вчена навпаки робила акцент на громадянській участі та експансивній концепції. Окрім пропагування свідомої політичної участі громадян, вона зосередилась на проблемі розвитку партисипативної форми демократії [8, с. 46].

Пейтмен наполягала на тому, що наявність представницьких інститутів не є достатнім аргументом у класифікації політичної системи як демократичної та представницькі інститути не діють належним чином в ім'я народу, тому участь в ухваленні політичних рішень повинні здійснювати

звичайні громадяни за допомогою таких інструментів як референдуми, громадські ініціативи, відкликання обраних представників, міські збори, голосування за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій та ін. В основі такого підходу було закладено традицію участі американців у вирішенні місцевих справ, яку пропонувалось перенести на загальнонаціональний рівень.

На думку К. Пейтмен, для існування демократичного правління необхідне «участницьке» суспільство, в якому всі політичні системи демократизовані, враховуючи економіку та сферу праці. Людина потребує партисипативного суспільства задля свого становлення як глибоко мислячого громадянина, який не може лишатися відстороненим та сконцентрованим лише на власних інтересах і потребах. Для вченої повна участь має місце лише тоді, коли індивіди, знаходячись у центрі ухвалення рішень, «наділені рівними можливостями по визначенню кінцевого варіанту рішення» [8, с. 46].

Вперше у систематизованому вигляді питання політичної участі Пейтмен розглянула у роботі «Участь і демократична теорія» (1970) [9]. В ній авторка починає свої наукові розвідки з критики «ортодоксальної» доктрини, домінуючої на той час у науковому світі. Зміст останньої полягає у змагальній діяльності меншості (еліт) за голоси виборців, роль останніх же зводиться до мінімальної, виборчої функції. Спираючись на праці Ж. Ж. Руссо, Дж. С. Мілля, Дж. Коула, авторка намагається обґрунтувати і окреслити альтернативний варіант, довести взаємообумовленість вдосконалення держави і громадянина, взаємозалежність цих двох процесів.

Ідеї К. Пейтмен можна викласти у тезовому вигляді наступним чином:

- демократичні інститути не можуть функціонувати відсторонено від громадян; вони покликані слугувати захисту людських цінностей;
- представницькі інститути на національному рівні є лише малою часткою необхідного для демократії;

– ключова риса демократії – це розвиток певних психологічних відношень, зокрема, зацікавленості та незалежності, загальної компетентності для залучення у процес ухвалення рішень [10, с. 43].

Пейтман й понині активно розвиває та вдосконалює партисипативний підхід з урахуванням сучасних викликів, пов'язаних першочергово з процесами глобалізації та комп'ютеризації світової спільноти.

Ще одна ключова фігура в межах партисипативного напрямку, послідовник і продовжувач ідей К. Пейтмен – Б. Барбер, видатний теоретик та консультант світових політичних лідерів (Б. Клінтон, М. Каддафі). Основною роботою даного автора з питань політичної участі є «Сильна демократія: політична участь у новому столітті» (1984) [11]. У книзі яскраво виражено осуд представницької або «вузької», як її називає Б. Барбер, демократії, яка, на його думку, мінімізує роль громадян у демократичному правлінні. Дана робота вважається і до сьогоднішнього дня однією з найбільш обґрунтованих та систематизованих критик ліберальної представницької демократії та пропонує власний спосіб організації взаємодії між державою і громадянським суспільством засобами участі громадян у вирішенні переважної більшості нагальних питань. Остання глава роботи містить реальні способи перенесення теорії сильної демократії у практичну площину великих індустріальних суспільств. На думку Барбера, фундаментом для ліберальної теорії та практики є радикальний індивідуалізм, який підриває демократію, а слабка демократія продукує менше легітимних результатів, аніж сильна демократія.

У багатьох дослідженнях Б. Барбер акцентує увагу на тому, що сьогодні визначальною рисою сучасної демократичної політичної системи постає саме участь громадян у політичному житті держави. Барбер наголошує на тому, що політична участь відіграє роль певного механізму трансформації приватних інтересів у громадські, наслідком якої має бути поява публічної царини, де відбуватиметься постійний публічний діалог між суб'єктами політичного процесу, а активні громадяни виступатимуть

головними акторами цього діалогу. Науковець не ставить мету зробити представницьку демократію більш відповідальною, а при аналізі сучасної демократії визначає політичну систему як чисту виборну олігархію. Вчений називає партисипативну демократію «сильною» і характеризує її як форму правління, за якої усі люди задіяні у процесі ухвалення та реалізації рішень. Він визнає складність сучасного суспільства обмежувачем прямої демократії, а політичну участь імперативом, що формує спільні інтереси і загальну волю, а також колективну дію, що у єдності неминуче призводять до легітимності політики. Активність громадян він називає основним рушієм демократичних перетворень, яка формує специфічну сферу політичного діалогу, де залучено більшість громадян. Як зазначав Б. Барбер, в умовах сильної демократії «активні громадяни безпосередньо урядують над собою, хоча не на кожному рівні й кожної миті, але досить часто й, зокрема, тоді, коли потрібно вирішувати важливіші політичні питання» [11, с. 58]. Варто зауважити, що саме Барбер найбільш ґрунтовно сформував теоретичні підвалини теорії партисипативної демократії, надав їй політико-філософського обґрунтування та заклав фундамент широких практичних досліджень, які були проведені наприкінці ХХ століття Дж. Фішкіним, М. Оукшотом та іншими дослідниками вже в межах деліберативного підходу.

Вагомий внесок у розвиток теорії партисипативної демократії зробив американський дослідник Роберт Даль, який у своїх працях обґрунтував необхідність інституціоналізованої участі громадян у політичному процесі як ключової ознаки демократичного режиму. У концепції поліархії, яку він розгорнуто виклав у роботах «Поліархія: участь громадян і політична опозиція» (1971) [12] та «Демократія та її критики» (1989) [13], Даль визначив базові інститути демократії, серед яких особливе місце займають інклюзивність, рівність доступу до участі та конкурентність політичних сил. Він підкреслював, що справжня демократія неможлива без активної участі громадян в ухваленні політичних рішень, а формальні вибори без забезпечення належних механізмів участі не гарантують демократичного

характеру влади. Ідеї Даля стали фундаментальними для формування сучасного розуміння демократії як процесу, що передбачає не лише представництво, але й широку громадянську участь, що відповідає засадам правової держави та принципу народного суверенітету.

Теоретичний проект партисипативної демократії з'явився в роботі грецького філософа, академіка, активіста, засновника руху «демократія участі» Т. Фотопулоса «Шлях до демократії участі» («Towards An inclusive Democracy») у 1997 році [14]. Відправна ідея цієї праці полягає у тому, що світ переживає багатосторонню кризу (економічну, екологічну, соціальну, культурну та політичну), яка викликана концентрацією влади в руках еліт, внаслідок панування ринкової економіки, представницької демократії та пов'язаними з ними формами ієрархічних структур. Автор наголошує, що партисипативна демократія, при якій влада порівну розподіляється на всіх рівнях, не є утопією у негативному значенні, а визнається єдиним виходом із нинішньої кризи та проявляється у початковій формі у різних частинах світу. Фотопулос наполягає на відміні ринку, хоча не визнає себе ринковим аболіціоністом, тому що розглядає відміну ринку як один з аспектів партисипативної демократії, а саме економічної демократії (з бездержавною, безринковою та безгрошовою економікою).

За максимальний рівень участі громадян в управлінських процесах в умовах демократичного режиму виступав американський дослідник Дж. Бернхейм. Він спробував адаптувати до умов США 1980-х років модель афінської демократії, де головним є неупереджений статистично-математичний розподіл при визначенні кандидатів на посади чи випадковий вибір кандидатур [15]. Вчений визначав ліберальну представницьку демократію як таку, що не відповідає умовам часу та пропонував її реформувати шляхом створення децентралізованої моделі управління місцевих локальних самоврядних адміністрацій, які мають владно-розпорядчі функції. Бернхейм називав цей демократичний режим *функціональною демократією*, де об'єднання громадян має функціональне призначення:

громадяни з неоднорідним політичним досвідом та освітньою кваліфікацією об'єднуються у групи, в яких їхній рівень окремих знань може позитивно позначатися на загальному рівні функціональних знань суспільства [4, с. 184].

До кола партисипативістів належать також такі зарубіжні дослідники як Н. Боббіо, Дж. Дьюї, К. Макферсон, Й. Масуда, Дж. Мейнсбрідж, Дж. Циммерман, на думку яких демократія можлива лише за умови залучення широкого кола громадян до ухвалення політичних рішень та їх реалізації, а такі механізми впливу на владу як загальнонаціональні вибори або парламент не гарантують дотримання суспільних інтересів з боку політичних еліт, як це може зробити пряма активна участь громадян.

Італійський філософ ХХ ст. Н. Боббіо у своїх роботах досліджував співвідношення ідеальної та реальної демократії в контексті сучасних загроз і варіантів їхнього обходу через поєднання ліберальних та соціалістичних традицій в моделі партисипативної демократії. Ліберал-соціалізм Боббіо є синергією ліберальних свобод і соціальних прав. Для вченого важливими є ідеали рівності та свободи, завдяки втіленню яких громадяни мають право брати рівну участь в управлінні публічними справами. Мова йде про утвердження не соціальної, а політичної рівності. Обов'язковою умовою для демократичності політичного режиму він називає розподіл влади між більшістю громадян та ухвалення ними політичних рішень, отже базовою є участь громадян у здійсненні публічної влади. Оскільки влада розподіляється між громадянами, то, на думку філософа, питання протистояння держави та громадянина не виникає взагалі. Боббіо наголошував, що найвагомішою з загроз демократії є порушення принципу публічності політики, при якому громадяни втрачають контроль над владою та можливість брати участь у виробленні політики [16, с. 54].

До загальних проблем розвитку демократичних держав Н. Боббіо відносив: заміну рівного розподілу влади між громадянами засиллям політичних еліт; незалучення населення до ухвалення політичних рішень з

будь-яких питань, а не лише з найважливіших; відсторонення соціуму від політичного життя через нестачу реальних умов для реалізації громадянських прав; неможливість здійснити громадський контроль над політичною сферою; велику кількість партій та інших формальних і неформальних організацій, які виступають у ролі медіаторів між державою і громадянином; переважання приватних інтересів над загальними [16, с. 78].

Канадський вчений К. Макферсон зазначав, що у великих суспільствах партисипативна демократія має вибудовуватися за пірамідальним принципом, де у основи стоїть пряма демократія, а вище основи – демократія делегатів на кожному рівні. При цьому обрані представники мають виконувати роль посередників у формуванні загальної волі та обслуговувати інтереси громадськості, що їх висунула, знаходитись під постійним та пильним її наглядом. Учений наполягав на необхідності максимального залучення громадян до політичних процесів, процедур ухвалення політичних рішень та механізмів їх реалізації. Він стверджував, що лише через механізми широкого включення найбільшої кількості «акторів» досягається необхідний суспільний консенсус та адекватне функціонування політичної еліти (вибори він не визнав гарантією для цього). Критику пасивності та утилітаризму, що характерні іншим ліберальним моделям демократії, Макферсон заклав у свою активістську концепцію демократичності [17, с. 108].

Відому працю «За межами змагальної демократії» (1980) американська дослідниця Дж. Мейнсбрідж присвятила аналізу різних теорій демократії та особливостей демократичного устрою США. Вона зазначила, що змагальна демократія базується на постійній боротьбі двох політичних партій. Ця боротьба може набувати ворожого характеру та стати причиною загострення політичної ситуації, породжуючи протилежні точки зору та вносячи протиріччя в саму сутність політичної конкуренції як способу формування політичного консенсусу. Ідеалом вчена вважає унітарну демократію, за умови якої відбуваються переговори між громадянами, які керуються

бажанням знайти найбільш виграшну для себе та членів своєї спільноти конфігурацію політичних рішень. Існування цієї форми демократії Мейнсбрідж підтверджує історичними прецедентами громадських переговорів у США. На думку дослідниці, фактичне існування практики проведення горизонтальних переговорів громадян без залучення партійно-політичного інструментарію має історичне підтвердження та доводить практичну релевантність ідеї партисипативної демократії, а також створює підвалини для її втілення в життя [18, с. 74].

Джозеф Циммерман у своїй роботі «Партисипативна демократія: відроджений популізм» (1986) наголошував на тому, що участь громадян у публічному управлінні є глибоко вкоріненим явищем в історії США, про що свідчить існування відкритих міських зборів (town meetings) у містах північно-східного регіону США. На думку дослідника, міські збори є найстарішою формою прямої демократії в США з часів XVII ст.. Він вважав, що «благо народу» може бути досягнуто лише при забезпеченні загальної рівності, яка полягає у тому, що усі громадяни обов'язково щоденно займаються ухваленням рішень, а не лише мають рівні можливості участі. Циммерман підкреслював, що представницькі інститути не діють в ім'я народу належним чином, тому участь в ухваленні політичних рішень повинні приймати звичайні громадяни через такі інструменти як громадські ініціативи, референдуми, місцеві збори, відкликання виборних представників, голосування за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій тощо. Він стверджував, що участь громадян має бути постійною і розпочинатися на стадії розробки нового рішення і тривати після його запровадження, щоб забезпечити результативність. На його думку, «всі громадяни повинні якомога більшою мірою мати рівні можливості для участі, слід забезпечити їм змогу висловитись, надати повну інформацію, доступ до засобів масової інформації та інше» [19, с. 263].

Американський філософ та реформатор освіти Дж. Дьюї вважав громадянську участь процесом розвитку та особистісного росту, в основі

якого закладено інтерес, внаслідок чого основними принципами розвитку називав колективну взаємодію та постійне отримання досвіду [20, с. 11]. На думку Дьюї, для демократії важливо функціонування школи та громадянського суспільства. Він стверджував, що справжня демократія існує не лише завдяки загальному виборчому праву, а й через сформовану громадську думку, яку можна отримати шляхом тісного спілкування громадян, фахівців та політиків. Саме ці основи він вкладав в ідею партисипативної демократії.

Японський вчений Йонезі Масуда у своїй праці «Комп'ютопія» (1966) висловив сміливе припущення, що у майбутньому інформаційному суспільстві запанує партисипативна демократія [21, с. 42]. А вже у 1980 році у книзі «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» науковець ретельно обґрунтував доцільність і необхідність запровадження в життя й поширення ідей партисипативної демократії, сформулював основні її принципи та проаналізував основні проблеми й перешкоди на шляху її реалізації [22].

Питання партисипативної демократії як «сильної демократії» є ключовими у колективній роботі Г. Дейлі, Р. Костанца, Т. Прафа «Місцева політика глобальної стійкості» (2000) [23]. Автори визначають сильну демократію як політику, що розуміється як створення образу, який може відповідати і трансформуватись разом із світом, що змінюється. На їхню думку, для сильної демократії характерно те, що громадяни керують собою у найбільш повній мірі, аніж делегують ці повноваження і відповідальність представникам. За міркуванням авторів роботи, політика не розглядається як спосіб професійної реалізації, всепоглинаюча праця, гра чи хобі, як її здебільшого сприймають професійні політики; політика вважається способом життя, природньою роллю. Для побудови сильної демократії головним інструментом вони визнають індивідуальну громадянську участь, підкріплену «освітньою функцією», що має своїм результатом громадський контроль. Сильна демократія, на їхню думку, концептуалізує варіант

індивідуалістичної демократії, при якій індивідуальна участь у діяльності інститутів, створених для обговорень, зважувань і вибору, завершується колективним рішенням та його реалізацією.

У своїй роботі «Багатогранність партисипативної демократії та демократичної теорії» (1986) Дж. Вольф звертається до аналізу досліджень науковців, яких вважає фундаторами партисипативного напрямку, а саме Б. Барбера та Р. Даля. На його думку, ці науковці справедливо акцентують на питаннях політичної громадянської участі як вирішальних при побудові справжньої демократії. Теорію, запропоновану Б. Барбером, вчений називає індивідуалістичною демократією [24].

Положення наукової статті «Партисипативна демократія, радикальна демократія і майбутнє демократичної теорії» американського дослідника Дж. Віка містять наголос на необхідності звернення до історії розвитку партисипативної демократії як окремого наукового напрямку. Він стверджував, що ця наукова течія, що зародилась у 60-ті роки ХХ ст., має велике майбутнє [25].

До числа прихильників партисипативної демократії належить американський дослідник Т. Кронін. В своїй роботі «Пряма демократія: політика ініціативи, референдуму та відкликання» (1999) [26] він аналізує досвід 26 штатів США по використанню громадських ініціатив та референдумів з непростих соціальних питань (смертна кара, податкові зобов'язання, порнографія, аборти, гомосексуальні права тощо) задля представництва інтересів громадян на законодавчому та виконавчому рівнях влади. Науковець доводить ефективність громадянської участі, при якій громадяни беруть на себе відповідальність за ухвалення соціально значущих рішень. Як зазначає Кронін, громадяни, реалізуючи таку участь, усвідомлюють, що обрані ними представники по-справжньому не розуміють їхніх потреб і не можуть відстоювати їхні інтереси.

Представником так званої автономно-партисипативної теорії демократії є теоретик неолітестського напрямку П. Бахрах. Особливість її

полягає у тому, що розмежування власне демократії зводиться до самоврядування на рівні місцевих асоціацій та системи представницьких інститутів. Акцент робиться на ширшому залученні громадськості до моніторингу за діяльністю місцевої адміністрації та її впливу на місцевому рівні. У своїх дослідженнях поведінки громадськості в умовах демократії Бахрах наголошував, що «нееліти» виявляють зацікавленість до політики через діяльність владарюючої еліти, а дії народу є реакцією на дії та позицію еліти, що підтверджує відповідальність еліти за збереження демократичних засад. У своїй роботі «Теорія демократичного елітизму. Критика» (1967) він писав, що для справжньої демократії необхідно, щоб усе суспільство було під контролем активного населення [27].

Американський вчений С. Ліпсетт робив акцент на конкуренції еліт, легітимації громадянами існуючих правил політичної гри та економічному розвитку як умовах підтримки та стабільності демократичного режиму. Науковець визначав демократію як політичну систему, що має постійні конституційні можливості для заміни правлячих фігур. Він наголошував, що демократію можна розвинути лише шляхом використання політичної участі громадян [28, с. 73].

Дослідник теорії партисипативної демократії професор Гарвардського університету А. Фанг вважає, що у своїй основі ця теорія містить ключовий принцип підзвітної автономії, де публічне управління поєднує стратегії децентралізації та заміщення державних посад. З одного боку, принципи підзвітності та автономії явно суперечать один одному, але, на думку вченого, в цьому і полягає ідея партисипативної демократії. Він стверджував, що при ній механізми розподілу влади між центральними та місцевими органами влади стають гібридними та виникає процес групового мислення та групового навчання. На його думку, у втіленні публічної політики система підзвітної автономії може бути реалізована за допомогою підвищення повноважень посадових осіб місцевого рівня щодо формальних правил, але за збереження підзвітності та відкритості для критики з боку громадян. Фанг

наголошує, що вищезгадані вимоги до відкритості у реалізації партисипативної демократії вимагають більшої залученості населення, особливо молоді. До того ж він зазначає, що готовність до участі не є даністю і потребує створення відповідних умов [29, с. 342].

Британський професор Колін Крауч, який у 2000 році ввів у науковий обіг термін «постдемократія», вважає, що ідеальною моделлю демократії є та, при якій прості люди мають можливість активно брати участь у формуванні порядку денного громадського життя та безперешкодно користуються цим. Він стверджує, що саме така демократія здатна задавати орієнтири соціально-політичного розвитку держави і суспільства [30, с. 197].

У 2007 році був опублікований збірник робіт сучасних зарубіжних дослідників Т. Зіттела та Д. Фучса «Партисипативна демократія і політична участь. Чи може партисипативна інженерія повернути громадян?», в якому містяться найновіші соціологічні дослідження з поглибленими статистичними даними щодо партисипативної демократії. Попередній науковий досвід авторів видання здебільшого присвячений саме цій проблематиці, що свідчить про їхню можливість продукувати об'єктивне знання у даній сфері. Їхні наукові розвідки спираються на дослідженнях теоретичних засад імплементації інститутів прямої демократії на практиці зі зверненням до класиків демократії партисипативного напрямку. Багато уваги приділено питанню осучаснення демократії, розвитку так званої електронної демократії [31].

Важливим є внесок Дж. Коена у розвиток теорії партисипативної демократії через категорію «деліберативної демократії», яка акцентує на важливості обговорення та аргументації в процесі ухвалення рішень. Коен наголошує на необхідності створення умов для відкритого та інклюзивного обговорення, що дозволяє враховувати різноманітні погляди та інтереси громадян у процесі формування суспільно важливих рішень [32, с. 17].

Отже, пошук теоретичних напрацювань з партисипативної демократії серед зарубіжних правознавців виявив відсутність

спеціалізованих досліджень, що розглядають цей феномен з позицій теорії права. Існуючі роботи переважно зосереджуються на політологічних, соціологічних чи філософських аспектах партисипативної демократії, тоді як теоретико-правові аспекти партисипативної демократії залишаються мало дослідженими.

Вітчизняній науковій спільноті теорія партисипативної демократії на сьогоднішній день менш відома, на відміну від інших теорій демократії. Така ситуація склалась, передусім, через те, що пройшов невеликий проміжок часу від моменту появи перших теоретичних розробок з даного напрямку. Окрім того, мовний бар'єр між зарубіжними науковцями – фундаторами партисипативної демократії та вітчизняними дослідниками прямо впливає на кількість наукових праць, що могли б бути присвячені цій проблематиці в Україні. Ці фактори обумовлюють неоднорідність теоретичного поля різних національних наукових шкіл, при якій в одних школах теорія партисипативної демократії набуває хрестоматійного характеру, а в інших – тільки-но стає предметом теоретичних досліджень. Однак, варто наголосити, що розвиток ідеї партисипативної демократії на українських землях прямо залежить від історичних подій, що відбувались в той чи інший проміжок часу. Вона стала дедалі популярнішою у контексті розвитку громадянського суспільства та демократичних інститутів в Україні після Революції Гідності та з започаткуванням реформи децентралізації влади.

Серед дослідників дорадянської епохи можна виділити українського громадського і державного діяча, доктора юридичних наук, професора О. О. Ейхельмана. На початку 1918 р. він почав працювати над проєктом Конституції УНР, який став своєрідним підсумком його конституційно-правових поглядів. Метою розробки та введення конституції, на переконання вченого, було встановити такий державний устрій, який «цілком відповідатиме потребам всіх народних мас і вищій духовній та економічній культурі в країні». Особливо важливими для нього були питання правового регулювання здійснення безпосередньої демократії. Ейхельман вважав, що

безпосереднє народне голосування на референдумі повинно вживатися не лише для вирішення найбільш важливих питань державного життя, а й «для вирішення питань звичайного законодавства, а також деяких питань з обсягу державного управління» [33, с. 24].

Радянське минуле України безперечно гальмувало просування ідеї партисипативної демократії на українських землях. У Радянському Союзі персональна участь в управлінні державою чи громадою не визнавалась. Громадське життя радянських громадян обмежувалось виключно виробничими рамками, а законодавство регламентувало участь у суспільних відносинах лише трудових колективів, а не окремих громадян. Отже, окремий громадянин в СРСР фактично не визнавався суб'єктом суспільних відносин. До того ж і місцевого самоврядування як такого фактично не існувало.

В незалежній Україні однією із перших до вивчення ідеї партисипативної демократії звернулася Т. Ю. Грозіцька, яка у 2000 році у своєму дисертаційному дослідженні «Теорії демократії в сучасній американській політичній науці» здійснила системний аналіз потужного пласту політичної науки США кінця XIX – XX століть. Здебільшого дослідниця вивчає наукові підходи, які умовно можна віднести до трьох основних течій – елітизм, плюралізм та партисипатизм. Вчена робить спробу переусвідомити значущість здобутків класиків політичної науки і пропонує власну класифікацію теорій демократії. Позиція Грозіцької спрямована на створення загальної теорії демократії, яка б змогла стати теоретичним віддзеркаленням сутності усіх демократичних процесів. Більш того, вона виробила комплекс рекомендацій, що є корисними вітчизняним політикам задля розвитку демократії в Україні [34].

В. І. Бортніков у своїй докторській дисертації «Політична участь громадян України в умовах демократичного транзиту» (2008) детально висвітлював теоретико-методологічні засади політичної участі та проблеми політичної участі в теорії демократії. Учений зазначав, що фундаментальні

засади досліджень політичної участі закладені саме в працях представників партисипативного напрямку. На його думку, «найбільш послідовно ця проблема досліджується прихильниками так званої «партисипаторної (учасницької) демократії», яка є альтернативою, насамперед, елітарним теоріям демократії». Дослідивши концептуальні положення теорії партисипативної демократії, В. І. Бортніков дійшов висновку, що саме «ефективна участь є засобом вдосконалення демократії та певною мірою її «камертонном». Вітчизняний науковець не поділяє тезу «більше участі – більше демократії» та пропонує власний шлях трансформації вітчизняних політичних реалій, що здатен наблизити Україну як державу до демократії, а суспільство до більш активного його формату [35].

Дисертація Н. А. Ліпковській-Надеїній в цілому присвячена вивченню теорії поліархії американського політолога Р. Даля. Однак, у власних наукових розвідках дослідниця звертається до окремих ідей партисипативної демократії, зокрема до вчення відомого партисипатиста Б. Барбера. Ліпковська-Надеїна акцентує увагу на цілком реальній можливості обміну ролями між політиком та пересічним громадянином, якщо другий має достатньо високий рівень політичної культури і політичної свідомості, що за Далем і є громадянською компетентністю. У своїх дослідженнях вона проводить паралель між ідеями Даля і Барбера щодо політичної громадянської участі та підтримує науковців у тому, що «саме активні громадяни постають головними акторами публічного діалогу» [36].

Вітчизняний вчений Д. О. Печенюк свою дисертацію присвятив комплексному аналізу концепції сильної демократії Б. Барбера. Матеріали дисертаційного дослідження є суттєвим внеском у знання про загальнотеоретичні та прикладні аспекти демократичних процесів загалом та у розвиток теорії партисипативної демократії зокрема. Роблячи висновки, науковець зазначає, що «партисипативна теорія посідає сьогодні одне із провідних місць у рейтинзі демократичних теорій, є добре знаною і популярною серед зарубіжних науковців, і має аплікативний характер, бо

окремі її механізми активно застосовуються у практичній площині у США, Данії, Швейцарії, Іспанії тощо» [37].

Питання сучасних викликів демократії, що виникають в результаті появи інноваційно-комунікаційних технологій, підіймаються вітчизняною вченою Н. В. Лікарчук. У своїй роботі «Політичний маркетинг: теоретичні та прикладні аспекти» (2013) вона зазначає, що державна комунікація, будучи регулюючим і координуючим механізмом у взаємодії держави і суспільства, покликана забезпечувати стабільність та ефективність функціонування громадського організму в цілому. Проте дослідниця згадує й про певні застереження у вигляді актуальних проблем, найгострішою з яких вона визначає «новий деспотизм», а саме «витончено-рафіновану форму маніпулювання суспільством за допомогою сучасних технологій комунікації, масової культури, політичного процесу». Лікарчук акцентує на прикладних аспектах застосування партисипативної демократії [38].

В контексті дослідження інформаційного суспільства розглядає деякі аспекти партисипативної демократії О. О. Маруховський. У своїй дисертації він аналізує зміст і особливості концепцій, що стосуються проблем демократизації суспільного життя в процесі формування інформаційного суспільства, зокрема «демократії участі» Й. Масуди [39].

Аналіз вітчизняних наукових досліджень дає підстави стверджувати, що, подібно до ситуації в зарубіжній правовій науці, серед праць українських правознавців відсутні комплексні спеціалізовані дослідження партисипативної демократії саме з позицій теорії держави і права. Дослідження цього феномену, як правило, здійснюється в межах політологічного або конституційно-правового дискурсу, що ще раз підтверджує потребу в його теоретико-правовому осмисленні. Разом з тим окремі аспекти партисипативної демократії знаходять своє відображення у працях вітчизняних дослідників у сфері теорії держави і права, що свідчить про наявність наукового інтересу до даної проблематики, попри відсутність її комплексного теоретико-правового дослідження.

Теоретико-правовий вимір проблематики партисипативної демократії не може бути повноцінно досліджений без урахування засадничих положень загальної теорії держави і права, сформульованих провідними українськими вченими-теоретиками. Зокрема, Ю. С. Шемшученко заклав фундаментальні підходи до розуміння правової держави, що є базовим поняттям для аналізу механізмів участі громадян у здійсненні влади [40]. В. Я. Тацій значну увагу приділяв проблемам взаємодії права і демократії, зокрема у контексті забезпечення прав людини як основи народовладдя [41]. М. І. Козюбра вивчав взаємозв'язок права та демократії, зокрема акцентуючи на ролі громадян у правовій дійсності [42]. А. М. Колодій розглядав демократію як універсальну модель політичного режиму, аналізував її концептуальні основи та наголошував на важливості ролі громадянського суспільства в демократичному процесі [43]. Наукові праці О. В. Петришина містять положення, що підтримують ідею партисипативної демократії, зокрема через акцент на народному суверенітеті та необхідності забезпечення підконтрольності державної влади [42]. П. М. Рабінович наголошував на важливості побудови громадянського суспільства та забезпечення прав людини як основи демократичного устрою [45]. У своїх наукових роботах О. В. Скрипнюк досліджував різні форми демократії та наголошував, що саме модель партисипативної демократії оптимально забезпечує механізм участі громадян у здійсненні державної влади [46]. О. Л. Копиленко розглядав теоретичні аспекти правової системи, в межах якої формується механізм участі громадян у правотворчості [47]. Наукові дослідження О. В. Зайчука та Н. М. Оніщенко, в рамках розроблення основ теорії держави і права, охоплюють питання важливості участі громадян у правотворчості та правозастосуванні [48].

Наукові здобутки провідних українських фахівців у галузі теорії права становлять підґрунтя для подальшого розроблення окремих теоретико-правових аспектів партисипативної демократії у межах сучасного правового дискурсу.

Так, вітчизняний теоретик права О. С. Кабанець у своїй дисертації «Демократія як явище правової дійсності (теоретико-правовий аналіз)» (2016) [49] основну увагу приділяє теоретичному та правовому аналізу концепту демократії, зокрема її різним моделям. Основні положення щодо демократії як явища правової дійсності, що вироблені дослідником, можна застосовувати відносно партисипативної демократії. Крім того, він акцентує на важливості широкої участі громадян у процесах управління та ухвалення рішень, підкреслюючи її роль у глибшій інтеграції населення в систему державного управління та реалізації народовладдя через відповідні правові механізми.

У дисертації «Правові засоби здійснення демократії у державах Центральної Європи: теоретичні та практичні аспекти» (2015), представленій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 [50], Т. П. Попович торкається аспектів партисипативної демократії в контексті збереження балансу між представницькою демократією та партисипативними механізмами. Вона вважає, що лише гармонійне поєднання цих двох складових дозволяє створити ефективну політичну систему, в якій кожен громадянин може не тільки вибрати своїх представників, а й безпосередньо впливати на політичні процеси.

Положення дисертація В. В. Сухоноса «Сутність та функції авторитарного державного режиму в умовах переходу до демократії» (2001) можуть бути корисними для дослідження партисипативної демократії, оскільки дають глибоке розуміння процесів, що відбуваються під час трансформації політичної системи від авторитаризму до демократії, акцентують увагу на обмеженнях і труднощах, з якими стикаються суспільства на етапі такого переходу [51].

Дисертаційне дослідження К. В. Бондаревої присвячене правовій інституціоналізації політичних режимів, що є актуальним і важливим у контексті вивчення партисипативної демократії як специфічної форми політичного режиму [52].

У своїй дисертації Т. П. Ткач здійснює глибокий теоретико-правовий аналіз концептуальних засад елітарної демократії, що є корисним для вивчення взаємодії з партисипативною демократією [53]. Зокрема, дослідження правових засад елітарних політичних інститутів дає змогу з'ясувати, яким чином ці структури можуть як співіснувати з партисипативними механізмами демократії, так і перешкоджати їх ефективному функціонуванню. Це сприяє глибшому усвідомленню як обмежень, так і потенціалу поєднання елітарних і партисипативних компонентів у структурі сучасних демократичних режимів.

У теоретико-правовому дисертаційному дослідженні «Правові основи демократичного розвитку політичної системи в Україні» (2012) А. Й. Француз фокусується на правових основах демократичного розвитку, тим самим закладає підґрунтя для глибшого розуміння того, як законодавчі та інституційні механізми можуть сприяти або обмежувати процеси громадянської участі в політичному житті [54].

Монографія Л. М. Шипілова «Народовладдя як основа демократичної держави» (2009) присвячена комплексному теоретичному дослідженню історичних, філософських та правових аспектів народовладдя, під яким він розуміє ключовий елемент формування та функціонування демократичних інститутів. Автор підкреслює, що розвиток демократичної держави неможливий без активної участі громадян у політичному житті та без належного правового забезпечення їхніх прав і свобод [55].

Наукову цінність для теоретико-правового дослідження партисипативної демократії становлять положення дисертаційних робіт вітчизняних теоретиків права, присвячених дотичним проблематикам. Зокрема, це дослідження:

феномену держави – Р. Ф. Гринюк [56], А. П. Заєць [57], Н. Т. Коваль [58], С. А. Косінов [59], В. І. Супруненко [60] та ін.;

проблем громадянського суспільства – Ю. В. Гоцуляк [61], Т. В. Котенко [62], Н. В. Мельник [63], Т. В. Міхайліна [64], І. В. Польщиков [65], Ю. С. Разметаєва [66] та ін.;

взаємодії держави та громадянського суспільства – Я. С. Богів [67], М. В. Денисюк [68], І. М. Жаровська [69], С. О. Кириченко [70], М. М. Новіков [71], К. А. Постол [72], О. В. Ременяк [73], С. М. Тимченко [74], М. І. Чкадуа [75] та інших;

громадянської участі – А. Г. Ємельянова [76], О. А. Зарічний [77], М. С. Ільницький [78], І. Й. Снігур [79] та ін.

Наукові розробки фахівців у галузі конституційного права – М. О. Баймуратова [80], О. В. Батанова [81], О. О. Ейхельмана [82], О. Ю. Лялюка [83], В. Ф. Нестеровича [84], І. М. Попової [85], С. Г. Серьогіної [86], М. В. Ставнійчука [87], О. Ю. Тодики [88], В. Л. Федоренка [89], О. О. Чабани [90], О. О. Чуб [91] – а також теоретиків адміністративного права – Я. В. Беня [92], І. Ф. Коржа [93], О. В. Левченко [94], Т. А. Федоренко [95], І. Д. Шумляєвої [96] – присвячені окремим аспектам партисипативної демократії та є надзвичайно цінними для формування цілісного теоретико-правового уявлення про її зміст і функціонування.

Отже, вітчизняна наукова думка зверталась до проблематики партисипативної демократії переважно в контексті опосередкованого аналізу, здійснюваного в межах досліджень, присвячених різним теоріям демократії, інституційним аспектам функціонування держави, становленню громадянського суспільства, взаємодії між державою та інститутами громадянського суспільства, а також формам та механізмам громадянської участі.

Слід зазначити, що у науковій літературі, як зарубіжній, так і вітчизняній, сформувались різні підходи до оцінки феномена партисипативної демократії: з одного боку, коло дослідників розглядають її як ефективний інструмент демократичного врядування та забезпечення

участі громадян у процесі ухвалення рішень; з іншого – висловлюються обґрунтовані критичні позиції щодо обмеженості її практичної дієвості в умовах реалізації на загальнодержавному або місцевому рівнях.

У правничій літературі можна зустріти критику теорії партисипативної демократії. У цьому контексті варто загадати, що навіть видатні філософи Аристотель і Платон свого часу відносили будь-яку демократію до «неправильних» та «викривлених» форм, називаючи її «найбільш правильною з усіх неправильних», оскільки, на їхню думку, влада народу не здатна забезпечити ефективне управління державою. Так, у науковому дискурсі наявна позиція, згідно з якою партисипативна демократія вважається своерідною утопією. Автори такої позиції обґрунтовують її тим, що ідеологи партисипативної демократії не передбачали її масового впровадження у різні владні практики та не очікували настільки широкого розповсюдження в глобальному масштабі. У роботах Д. Байоччі, Е. Ганузи, Н. Еліасофа, П. Ліхтермана наголошується на неможливості існування ефективних і постійно діючих інститутів прямої демократії через часово-просторові параметри та суб'єктно-об'єктні відносини. Вони зазначають, що недоліки партисипативної демократії приховуються у фактичній абсолютизації загального блага, спільного інтересу, що скриває загрозу тиранії більшості. Ці науковці неодноразово піддавали критиці партисипативну демократію, акцентуючи на її зворотньому боці із позиції спірних колективних дій [97, с. 17]. Вони зазначають, що навіть на локальному рівні така демократія не є найбільш ефективним способом ухвалення політичних рішень, не кажучи вже про масштабні нації-держави, наприклад як США. Окрім цього, на їхню думку, при практичній реалізації багатьох положень партисипативної демократії лишаються відкритими питання свободи індивідуальності, автономії особистості, добровільної участі або неучасті кожного окремого громадянина у процесі ухвалення рішення [98, с. 86]. У низці дослідницьких позицій зазначається, що широка участь громадян у вирішенні суспільно важливих питань суперечить природному

поділу праці в суспільстві, продукує безініціативність і безвідповідальність органів влади, знижує ефективність управління, перешкоджає пошуку оптимальних рішень. Науковці, що займають такі позиції, стверджують, що пересічні громадяни через некомпетентність, аполітичність, неврівноваженість, надмірну емоційність тощо не можуть бути конструктивним фактором формування політики, а їхні функції мають зводитися лише до контролю за діяльністю посадовців [35, с. 44].

Втім, більшість дослідників питань партисипативної демократії є її прихильниками. Вони наголошують на тому, що загальна активна політична участь громадян спроможна повною мірою вплинути на покращення життя населення шляхом колективного вирішення особливо проблемних питань та сприяння реагуванню на потреби різних груп населення. На їхню думку, участь у політичному житті дає громадянам можливість висловлювати свої побажання по важливим суспільним питанням, а широке залучення громадськості в політичні процеси допомагає органам влади враховувати приватні інтереси. Ці науковці вважають, що активна громадянська участь в умовах партисипативної демократії виконує дві важливі функції – захищає громадян від політичних рішень, нав'язаних згори, та сприяє самовдосконаленню людини. Відтак, ідеальне партисипативне суспільство характеризується прямим залученням громадян до управління головними політичними і соціальними інститутами без посередників, підзвітністю лідерів рядовим членам і високим ступенем демократичної легітимності. Партисипативна демократія, на їхню думку, не прагне гомогенності суспільства, а запорукою свідомої політичної участі громадян виступає конструювання власної долі. З цієї позиції, партисипативна демократія виглядає як політичний режим, заснований на правлінні не панівного класу чи іншої соціальної групи, а саме більшості вільних громадян, які і здійснюють управління державою незалежно від їх приналежності до того чи іншого класу, нації, партії, громадської організації тощо.

Попри відмінності у поглядах і аргументах «за» чи «проти», дослідники різних наукових шкіл одноставно підкреслюють необхідність урівноваження домінуючої моделі представницької демократії елементами партисипативної демократії. Вони стверджують, що оскільки феномен участі тісно пов'язаний із децентралізацією повноважень, результати, досягнуті завдяки партисипативним практикам, можуть виявитися нестійкими. З огляду на питання відповідальності та реалізації ухвалених рішень, провідну роль, як і раніше, варто надавати інституціям представницької демократії. Якщо представницька демократія демонструє переваги у врегулюванні розбіжностей та забезпеченні стабільності, то партисипативна демократія виявляється більш ефективною на етапі виявлення суспільних очікувань і формування ініціатив [99, с. 80].

Сучасним вченням про демократію властиві суперечливі оцінки обсягів та рівня громадянської участі. Однак, неоднозначність у думках не поширюється на цінності демократії та демократичну політичну систему в цілому, а проявляється незадоволеним ставленням до неадекватності існуючих норм і принципів демократії, їхньої невідповідності очікуванням та вимогам громадян. Через такі обставини зміцнення демократії, підвищення її якості та ефективності не може ігноруватися. При сьогоднішніх реаліях, як ніколи, виправданою є тенденція до розширення сфер та форм участі громадян у справах держави та суспільства, однак, звісно, зваженого та раціонального. Партисипативна демократія уособлює усе найкраще, але вона є одночасно і ідеалом, і марним прагненням до цього ідеалу, і владою, і критикою будь-якої влади, і самовладдям більшості, і самоврядуванням громадян, і владою безособового абстрактного закону.

З вище викладеного можна зробити висновок про те, що теорія партисипативної демократії є суперечливою, що є класичним свідченням наявності як позитивних, так і негативних сторін у досліджуваному напрямі. Виявити переваги та недоліки партисипативної демократії може конструктивне теоретико-правове дослідження з використанням дієвого

методологічного інструментарію, що є запорукою об'єктивної та виваженої наукової оцінки.

Таким чином, узагальнення сучасного стану наукової розробки теорії партисипативної демократії підтвердило, що її концептуальні основи були сформовані переважно в межах політології, тоді як теоретико-правовий підхід до цього феномену залишається фрагментарним і недостатньо опрацьованим. У зарубіжній і вітчизняній правовій науці відсутні комплексні спеціалізовані дослідження партисипативної демократії саме в межах теорії держави і права, що зумовлює об'єктивну потребу в її цілісному правовому осмисленні крізь призму правових категорій, інститутів та механізмів реалізації громадянської участі.

Феномен партисипативної демократії оцінюється неоднозначно в науковій літературі: попри загальну підтримку її ідей більшістю дослідників, існує широка палітра підходів до визначення меж і ефективності громадянської участі. Це свідчить про суперечливий характер теорії партисипативної демократії та необхідність її глибшого теоретико-правового осмислення. Об'єктивне виявлення її переваг і недоліків можливе лише на основі конструктивного дослідження з використанням сучасного методологічного інструментарію.

1.2. Методологічні підходи до вивчення партисипативної демократії у правовій науці

Демократичні перетворення в будь-якій державі потребують наукового обґрунтування через проведення правового дослідження із застосуванням певної методології. Саме в методології розкривається науковість роботи, особливий прийом поєднання різних методів та способів, оригінальний варіант побудови мисленнєвого процесу, що закінчується продуктивним результатом. Достовірні результати правового дослідження отримуються за

умови вживання дослідником дієвої методології. Проблематика методології дослідження в межах української правничої науки довго недооцінювалась. Останнім часом із зміною парадигми праворозуміння створюється «теоретичне та філософське підґрунтя для формування нової методології дослідження правових явищ» [100, с. 54]. Сьогодні наявна критична слабкість методологічної основи правових досліджень сучасних питань демократії, зокрема партисипативної демократії. Ця обставина зумовлює посилену увагу до аналізу методологічного складника зазначених питань.

На формування визначальних методологічних основ дослідження феномену партисипативна демократія в теоретико-правовому ракурсі мали істотний вплив, перш за все, наукові праці з теорії держави і права, соціології права, філософії права, історії політичних і правових учень, державознавства, конституційного та міжнародного права, політології. Сьогодні методологічні дослідження демократії та пов'язаних з нею процесів тільки посилюються, що спричиняє динаміку демократичних відносин, їхню юридизацію та диференціацію їхнього правового регулювання. Комплексне теоретико-правове уявлення про партисипативну демократію як явище правової дійсності вбачається можливим «на основі наукової методології права, державознавства і фундаментальних наукових понять, що мають філософсько-методологічний зміст, а тому здатні відобразити все різноманіття не тільки власне об'єкта вивчення як цілісного явища, а й усіх його елементів» [49, с. 98]. З метою модернізації та реформування всієї системи демократії, враховуючи національний та зарубіжний досвід її правового регулювання, доцільним вбачається виділення науково-правового дискурсу щодо партисипативної демократії як відносно автономного серед безлічі наукових підходів та інтерпретацій цього правового феномену. Ґрунтовний аналіз партисипативної демократії з теоретико-правових позицій вимагає окремої методології наукового дослідження. На підтвердження доцільності її виділення варто навести міркування англійського філософа Френсіса Бекона, який зазначав, що методологія: «немов ліхтар уночі здатна

освітити дорогу науковцю... Навіть якщо з ліхтарем дорогою прямує кульгава людина, то вона неодмінно випередить того, хто біжить до своєї мети в темряві» [101, с.23].

Слід зауважити на наявній слабкості методології досліджень широкого діапазону питань партисипативної демократії в теорії права, на невизначеності її вихідних позицій та напрямків наукового пошуку. Тому варто звернути особливу увагу на методологічні засади дослідження партисипативної демократії на теоретико-правовому рівні.

Методологія дослідження має важливе значення для вивчення партисипативної демократії, оскільки вона дає змогу вийти за межі традиційних підходів до праворозуміння, інтегруючи соціальні, комунікативні та ціннісні аспекти участі, що дозволяє сформулювати цілісну картину сучасної моделі взаємодії між державою та громадянами.

При дослідженні феномену партисипативної демократії доцільним вбачається застосовувати адекватний поставленим дослідницьким завданням загальнометодологічний підхід, що відображає своєрідність дослідницької стратегії в контексті сучасних методологічних уявлень загальнотеоретичної юриспруденції.

Ключову роль у дослідженні партисипативної демократії відіграє загальнотеоретична юриспруденція, оскільки дозволяє осмислити це явище не лише як політичну практику, а як юридичну категорію, що має системне значення для правової дійсності. Вироблення концепту партисипативної демократії виправдано формувати на засадах загальнотеоретичної юриспруденції, тому що саме вона допомагає з юридизацією демократичних відносин у суспільстві, сприяє належній упорядкованості правового регулювання та подоланню його дефіциту, а також усуває надмірний інтервенціонізм держави по відношенню до особистісного та суспільного модусів демократії. Основне завдання загальнотеоретичної юриспруденції полягає у намаганні обґрунтувати логіку динамічних змін діапазону партисипативної демократії та процесів, пов'язаних з нею. Сфера

демократичних відносин часто підлягає миттєвим та непередбачуваним трансформаціям, що фіксуються на конкретному історичному рівні, але бракують уваги в контексті співвідношення закономірного і випадкового у праві [102, с. 42]. Саме в межах загальнотеоретичної юриспруденції концептуалізація партисипативної демократії може бути плідною та адекватною, оскільки саме вона спроможна відтворити всю систему правових закономірностей, що б мали універсальне значення для функціонування партисипативної демократії. У межах теорії права можлива така концептуалізація партисипативної демократії, яка б дозволяла осмислювати її особливості проникнення демократичних закономірностей у сферу регулювання окремих галузей права.

Рамки, інструменти й підходи до формування загальнотеоретичних концепцій права визначає методологія правового дослідження. Загальнотеоретична юриспруденція і методологія правового дослідження виступають як дві взаємопов'язані площини наукового осмислення права, де перша відповідає на питання «що таке право?», а друга – «як його досліджувати?». Без методології теорія права втрачає об'єктивність і науковість, а без загальнотеоретичної основи методологія стає технічною схемою без смислу.

Вітчизняна правова наука досі перебуває у пошуку своєї методологічної самоідентифікації, схильючись до різних варіантів позитивізму або намагається поєднати елементи позитивізму із осучасненою природно-правовою парадигмою. У цьому контексті варто згадати міркування М. В. Костицького про те, що позитивизм, зокрема юридичний, виступає найпоширенішою методологією у пізнанні державно-правових явищ. Термін «позитивізм» (латин. *positivus* «позитивний»), на його слушну думку, означає, що «все справжнє, позитивне знання може бути отримане як результат власне наукового, а не філософського (метафізичного) пізнання за допомогою методів конкретної галузевої науки чи синтезу методологій і методик кількох наук» [103, с. 19].

До основних методологічних засад класичної (позитивістської) правової науки тривалий час належали об'єктивізм, детермінізм, фундаменталізм, механіцизм, догматизм, логоцентризм. Однак, у правовому аспекті концептуалізація партисипативної демократії спрямована, перш за все, на подолання надмірного об'єктивізму правової науки та відриву партисипативної демократії від суспільного практичного досвіду, що потенційно сприяє поглибленню безвідповідальності суб'єктів демократії за її стан. На думку Г. П. Ситника, «складна об'єктивно-суб'єктивна природа та органічна єдність онтологічного, гносеологічного і логічного аспектів відображення проблем соціального феномену (у цьому контексті маємо на увазі партисипативну демократію) зумовлює необхідність використання геополітичного, інституціонального, глобалізаційного, системного, діяльнісного, синергетичного підходів, а також врахування принципів стійкого розвитку соціальних систем та результатів філософського, політологічного, правового і ціннісно-етичного аналізу механізмів забезпечення їх безпеки» [104, с. 20-21]. У даному випадку на перший план стають комунікативні стратегії пізнання, завдяки яким збільшується роль суб'єктивного фактору в системі демократії, встановлюється залежність від комунікативних взаємовідносин між її суб'єктами. Тут варто говорити про релятивізацію партисипативної демократії – її залежність від соціокультурного аспекту, від внутрішніх і зовнішніх загроз, що впливають на взаємодію суб'єктів демократії. До того ж, необхідно уникати надмірної ідеалізації партисипативної демократії як інваріанту правового ідеалізму. Доцільність застосування реалістичних і прагматичних підходів підтверджується науковим аналізом невідповідностей, як приклад, між проголошеними міжнародно-правовими стандартами демократії та реальною спроможністю держав до їхньої імплементації.

У сучасній науці (особливо з появою постпозитивістських і критичних підходів) принципи класичної (позитивістської) правової науки піддаються переосмисленню, як такі, що обмежують розуміння соціальної природи

права, його змінності, залежності від контексту, влади, культури, мови. Сьогодні для некласичної моделі гносеологічних вчень характерне застосування сучасних методологічних принципів, серед яких слід виділити релятивізм (для врахування різниці значень правових категорій у різних контекстах, з урахуванням уникнення абсолютних оцінок), множинність (для багатовимірного аналізу правових явищ), нелінійність (для розуміння права як непередбачуваного, з можливими відступами і змінами, а не лише прогресивного розвитку), інклюзивність (для забезпечення репрезентативності дослідження, зокрема враховуючи участь усіх соціальних груп), альтернативність (для зіставлення різних теорій і моделей з метою визначення найбільш аргументованої позиції), комунікативність (для ведення наукового діалогу і врахування міждисциплінарних підходів), концептуалізм (для чіткого визначення понять і категорій у процесі побудови наукової теорії) та поліваріантність гіпотез (для висування кількох припущень і вибору найбільш обґрунтованого для аналізу). Саме з таких некласичних наукових позицій доцільним вбачається досліджувати діалектику співвідношення випадкового та закономірного у питаннях партисипативної демократії. Це є виправданим через те, що категорія «партисипативна демократія» є нетиповою та нелінійною, а сфера суспільних відносин, яку вона охоплює, характеризується як динамічна відкрита система з різницею у співвідношенні її елементів. Ключові елементи партисипативної демократії забезпечують їй системну цілісність, ефективність, збереження функцій при дії різних побічних факторів, аналіз яких приводить до сприйняття партисипативної демократії як динамічної відкритої системи. Даний підхід формує адекватне усвідомлення того, що партисипативна демократія дійсно динамічний правовий феномен, що має тісний взаємозв'язок із усім комплексом суспільних відносин, які безперервно змінюються. Наявна методологія дослідження партисипативної демократії характеризується спрощеними уявленнями про це явище, що не розкривають повною мірою його складну правову природу та не враховують його можливих подальших

трансформацій. Застосування нових підходів у методології правового дослідження партисипативної демократії є цілком обґрунтованим, зокрема з точки зору, що множинність форм громадянської участі та відкритість сучасного громадянського суспільства до нових моделей демократії є особливо релевантними. Нова методологія правового дослідження не відкидає класичних підходів, але доповнює їх, розширює поле бачення, включає суб'єктивність, контекстуальність, соціальну включеність і критичну свідомість. Це дозволяє праву бути не лише формальною системою норм, а живим інструментом соціального діалогу і розвитку, що особливо актуально в умовах демократизації та глобалізації.

Концептуальною основою класичного правового позитивізму є нормативістське праворозуміння. Таким різновидам юридичного позитивізму як класичний юридичний позитивізм, нормативізм, аналітична юриспруденція або неопозитивізм властивий описовий формально-догматичний метод праворозуміння, що «зводить дійсність права до формальної правильності процедури його формування, залишаючи поза увагою питання про надюрідичні підстави права» [105, с. 102]. Безумовно, нормативізм – це підхід, що забезпечив праву внутрішню логіку, системність і відносну нейтральність, але часто критикується за абстрактність, відірваність від реального життя, неспроможність враховувати соціальний вимір права.

Варто погодитись з вітчизняними науковцями, що юридичне пізнання без нормативізму неможливе. В той же час, вони слушно наголошують, що, окрім нормативізму, «учений повинен користуватися натуралістичною, психологічною, феноменологічною, діалектичною, екзистенціалістською, структуралістською, герменевтичною (і лише потім – нормативістською) методологією або творити на їх базі власну методологію наукового юридичного пізнання» [106, с. 221-222]. Тобто, нормативізм є необхідним, але недостатнім елементом сучасного правового пізнання.

Спираючись на наведену наукову позицію, варто визнати, що методологію дослідження партисипативної демократії мають складати, окрім позитивізму і нормативізму, інші різноманітні наукові методологічні підходи. Дослідження партисипативної демократії не можливе без застосування напрацювань теорії права, політології, філософії та соціології права. Однак, тут слід враховувати, що «методологія є певним світоглядом, що ґрунтується на науковій теорії чи концепції, крізь призму якого пізнається буття світу, природні та суспільні явища. Тракткування методології як вчення про методи наукового пізнання є редукціонізмом, спрощенням, зведенням методології фактично до методики» [103, с. 18]. Сучасна правова методологія не відкидає нормативізм, а інтегрує його в ширший, контекстуальний, плюралістичний підхід, особливо в умовах розвитку демократичних інститутів, зокрема партисипативної демократії.

Виходячи з класичної класифікації типів праворозуміння, теоретики права виокремлюють такі підходи до дослідження правових явищ та процесів як природно-правовий, етатистський та соціологічний [105, с. 54]. Природно-правовий підхід – це не лише метод дослідження, а й ціннісна система, яка дозволяє оцінювати правові явища з моральної, етичної та філософської точки зору, виходячи з уявлень про справедливість, гідність і природні права людини. Етатистський підхід зосереджується на державоцентричному баченні права як інструменті управління, підпорядкованому завданням влади. Він є продуктивним у дослідженнях, пов'язаних із легітимністю державної влади, державно-правовим примусом, однак часто ігнорує моральні, соціальні та гуманітарні виміри права. Соціологічний підхід представляє собою певну гуманітарну та практичну методологію, яка допомагає зрозуміти, як право реально впливає на суспільство і як суспільство впливає на право. Він є ключовим для оцінки ефективності законодавства, довіри до правових інститутів та побудови справедливої правової політики. Кожен з цих підходів відкриває різні аналітичні можливості для осмислення феномена партисипативної демократії: природно-правовий підхід акцентує

на невід'ємних правах людини на участь в ухваленні рішень; етатистський – дозволяє дослідити роль держави як регулятора та гаранта форм участі; соціологічний – зосереджується на реальних механізмах і рівнях залученості громадян у правовідносини та управлінські процеси.

В сучасній правовій доктрині поширюється інтегративний підхід у праворозумінні, який, на думку Н. М. Пархоменко, може бути основою розвитку вітчизняної правової парадигми. Науковець наголошує, що завдяки цьому підходу «можливо досягти правового виміру джерел права з одночасним збереженням їх нормативного характеру; встановлення та підтримання режиму законності в державі та зміцнення правопорядку; підвищення ролі держави у правовому регулюванні суспільних відносин; мінімізації проявів правового нігілізму; поєднання формальних та змістових аспектів права, одночасно розглядаючи право через такі поняття, як «справедливість», «свобода», «реальні суспільні відносини» тощо поряд із формально-юридичними складовими «норма», «юридичний текст», «закон». Відповідно, право необхідно визначати і через форму, і зміст, як складне цілісне явище з його об'єктивно-суб'єктивною природою» [107, с. 218]. В правничій літературі зазначається, що методології як такій властиві інтегративні якості, її основою є філософія у поєднанні діалектики, гносеології та логіки у пізнавальному процесі [108, с. 142]. Тому, можна припустити, що *інтегративний підхід у праворозумінні варто застосовувати при дослідженні партисипативної демократії, адже застосування нових підходів дає можливість проводити дослідження на міждисциплінарному рівні, що є вельми обґрунтованим у даному випадку.*

Варто зацентувати, що термін «методологія» трактується як наука про методи, де методом є «шлях до чогось», процедура, певні дії, що спрямовані на досягнення поставленої мети. Так, справедливою є позиція В. В. Сокурєнко, який розглядає методологію як «учення про науковий метод пізнання або як систему наукових принципів, на яких ґрунтується дослідження і здійснюється вибір сукупності пізнавальних засобів, методів,

прийомів дослідження; як теорію методів дослідження, створення концепцій, як систему знань про теорію науки або систему методів дослідження» [109, с. 39]. Однак, варто враховувати специфіку методології саме правової науки. Поширеним є трактування методології правової науки як системи способів, методів і підходів наукового дослідження, а також теоретичних засад їх використання під час вивчення державно-правових явищ [110, с. 301].

Основу методології правової науки становлять загальнофілософські (діалектичний, гносеологічний, герменевтичний, феноменологічний тощо), загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція і дедукція, формально-логічний, системний, структурно-функціональний, історичний, аналітичний, статистичний, соціологічний тощо) та спеціальні методи [57, с. 304]. При цьому, ключовим елементом методології правової науки вважається система спеціальних правових (юридичних) методів. Сукупність цих методів лежить і в основі методології дослідження партисипативної демократії з позиції теорії держави і права.

Отже, методологічну основу дослідження партисипативної демократії становить комплекс методів наукового пізнання, які властиві правовій науці загалом та теорії держави і права зокрема, а розв'язання наукового завдання відбувається при застосуванні загальнофілософських підходів, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів дослідження.

Діалектичний метод у дослідженні партисипативної демократії використовується для виявлення суперечностей, змін і розвитку цієї форми демократії як складного, динамічного суспільного явища. Діалектичний метод дозволяє глибоко дослідити партисипативну демократію як процес, що розвивається в умовах реальних суперечностей, змін і взаємодій. Це не просто опис інструментів громадянської участі, а аналіз того, як, чому і в яких умовах вони змінюються.

Гносеологічний метод – це філософський метод дослідження, який зосереджується на процесі пізнання, тобто на тому, як людина отримує, осмислює й оцінює знання про дійсність. У дослідженні партисипативної

демократії він дозволяє проаналізувати як формується пізнавальне ставлення громадян до участі в ухваленні публічних рішень, які знання лежать в основі їхньої активності та як рівень обізнаності впливає на ефективність демократичної взаємодії між суспільством і владою.

Герменевтичний метод спрямований на пізнання та інтерпретацію текстів наукових праць, законопроектів, нормативно-правових актів, що надає можливість поглибити уявлення про сучасні демократичні процеси, а також визначити функції партисипативної демократії на сучасному етапі розвитку держави і громадянського суспільства. У дослідженні партисипативної демократії цей метод дає змогу аналізувати глибинні смисли, які закладено в юридичних, політичних, суспільних дискурсах, що стосуються участі громадян в ухваленні рішень.

Феноменологічний метод дослідження – це філософський підхід, який зосереджується на описі і розумінні явищ такими, як вони сприймаються і переживаються суб'єктом, без упереджених теорій чи зовнішніх інтерпретацій. У дослідженні партисипативної демократії як правового феномену він дозволяє зосередитися на суб'єктивному досвіді громадян щодо реалізації права на участь в управлінні державою чи громадою, а також виявити глибинні смисли, які індивіди вкладають у демократичні практики за межами формального правового поля.

У дослідженні партисипативної демократії використовуються різні загальнонаукові методи, які не обмежені якоюсь однією галуззю, а застосовуються в багатьох науках для логічного, системного й обґрунтованого пізнання явищ. Щодо предмету дослідження варто застосовувати такі загальнонаукові методи як аналіз, синтез, індукція, дедукція, системний та порівняльний підходи, що дозволяють вивчати партисипативну демократію як комплексну форму громадянської участі, оцінювати її ефективність та прогнозувати напрямки розвитку в умовах українського суспільства.

Дослідження засновано на аналізі філософських, правових, політологічних текстів, що мають свою специфіку. *Метод аналізу* дозволяє визначити основні риси існуючих підходів саме до правової складової партисипативної демократії. *Синтез* знаходить своє застосування у поєднанні елементів у цілісну концепцію для розуміння загального функціонування партисипативної демократії. Перехід від загального до приватного (*індукція та дедукція*) сприяє застосуванню системного підходу у вивченні різних аспектів партисипативної демократії, узагальненню висновків щодо них. У дедуктивному судженні встановлюються загальні риси та проблеми демократії, що визначають специфічні риси та проблеми її партисипативної форми. Дедукція допомагає у виведенні окремих висновків із загальних теоретичних положень про демократію та громадянську участь.

Порівняльний метод у дослідженні партисипативної демократії дає змогу проаналізувати різні правові й інституційні підходи до забезпечення участі громадян у владі, виявити кращі міжнародні практики та оцінити потенціал їх адаптації до українського правового поля.

Застосування *формально-логічного методу* в дослідженні партисипативної демократії забезпечує чіткість понятійного апарату, логічну послідовність викладення матеріалу та дозволяє уникнути суперечностей при формулюванні теоретичних висновків щодо правової природи та функціонування партисипативної демократії. Цей метод є фундаментальним у науковому мисленні.

Системний метод дослідження у науковому колі характеризують як систематичний контент-аналіз, що спрямований на тексти та систематизацію емпіричних правових досліджень [112, с. 128]. Часто основним завданням системного методу вважають розробку інших методів дослідження та формування систем різних типів. У контексті партисипативної демократії системний метод допомагає з'ясувати взаємозв'язок партисипативної демократії з іншими правовими явищами та інститутами, а також реалізувати комплексний підхід до їх вивчення. Системний метод передбачає «аналіз

об'єкта як складного, багатогранного, різноякісного явища, що складається з елементів, зв'язки між якими утворюють відносно незмінну структуру і забезпечують його цілісність» [108, с. 150]. Досліджуючи партисипативну демократію, важливим є визначення її загальних та спеціальних рис, сутності та правової природи з урахуванням її співвідношення з суміжними правовими категоріями, такими як держава, громадянське суспільство, людина, свобода тощо. Системний підхід вимагає визначення й її суб'єктного кола, інструментів, за допомогою яких вона реалізується. Він дозволяє розглядати партисипативну демократію як цілісну структуру, де кожен елемент – правовий, інституційний, інформаційний чи соціальний – взаємодіє з іншими, забезпечуючи або обмежуючи ефективність громадської участі.

Структурно-функціональний метод дає змогу досягнути загальний вплив партисипативної демократії на суспільні відносини, виокремити її структурні елементи відповідно до їх функціонального призначення. Дослідження ролі конкретних правових явищ у процесі розвитку партисипативної демократії (правові цінності, удосконалення законодавства, формування правової держави тощо) здійснюється за допомогою цього методу. До того ж, структурно-функціональний метод посприяв розкриттю значення таких інститутів як демократична держава, громадянське суспільство, публічна влада тощо та їхнього призначення у партисипативній демократії, функціональну відповідність кожного з них.

Соціологічний метод пов'язаний із дослідженням практичних аспектів партисипативної демократії. Зокрема, під час дослідження функцій, принципів та ознак партисипативної демократії він допомагає з'ясувати її природу, зміст та мету, на яку вона спрямована в контексті організації держави та взаємодії держави з громадянським суспільством. Соціологічний метод дозволяє вивчати рівень участі громадян у політичних процесах, аналізувати соціальні, культурні та психологічні бар'єри, що впливають на

активність у демократичних практиках, а також оцінювати ефективність механізмів демократичної участі на основі соціологічних досліджень.

Використання *статичного і прогностичного методів* сприяє аналізу сучасного стану демократичних перетворень у суспільстві, обґрунтуванню значення права, законодавства та практики його втілення в життя для розвитку партисипативної демократії в майбутньому на основі аналізу поточних процесів.

Історичний метод дослідження дозволяє окреслити історичні аспекти становлення партисипативної демократії, а також встановити генезу ідей щодо її сутності й поняття, виявити вплив різних сучасних процесів на формування перспектив розвитку партисипативної демократії. При дослідженні будь-якого правового явища вирішальним є з'ясування його інтелектуальної та інституційної історії. Іншими словами, історичний метод демонструє як все розвивалося з часом. До речі, чимало актуальних проблем права вирішуються завдяки інтересу до історії. Історичний аналіз права поєднується багатоаспектним взаємозв'язком з правовою історією. Тут мова йде про застосування спеціального історико-правового методу при дослідженні партисипативної демократії. *Історико-правовий* метод охоплює як коротку, так і глобальну інтелектуальну історію, обернувши дискурс правової історії за його масштабами далеко за межі традиційних національних кордонів, акцентує на міжнародному та порівняльному аспекті за обсягом і орієнтацією. До того ж, історико-правовий метод як складова методології виступає історичним аналізом та видом критичного аналізу права, що дає можливість подолати старе і непродуктивне розмежування між «сучасною» і «традиційною» юридичною наукою. Важливість історико-правового методу у дослідженні партисипативної демократії полягає у тому, що він дозволяє простежити еволюцію форм і механізмів громадської участі, виявити історичні передумови та закономірності правового закріплення засад партисипативної демократії, а також зрозуміти, як минулий досвід впливає на сучасні практики демократичного врядування. Отже, у межах дисертаційного

дослідження застосовуються як історичний, так і історико-правовий методи, що забезпечує глибоке і багаторівневе осмислення партисипативної демократії як суспільно-політичного та правового феномену. Історичний метод дає змогу дослідити формування та еволюцію демократичних практик громадянської участі крізь призму соціально-політичних трансформацій, що відбувалися в різні історичні епохи. Водночас історико-правовий метод дозволяє простежити розвиток правових норм і інститутів, які регламентували участь населення в ухваленні владних рішень, а також виявити закономірності правотворчих процесів, що вплинули на становлення сучасної моделі партисипативної демократії. Комплексне застосування цих методів дає змогу встановити як історичні витoki явища, так і його правове закріплення та трансформацію в національній правовій системі.

Застосування *компаративістського (порівняльно-правового) методу* сприяє осмисленню процесів та явищ, що впливають на партисипативну демократію, а також дослідженню її публічно-правового характеру. Значним є його внесок при розгляді особливостей окремих інститутів партисипативної демократії. Порівняльно-правовий метод надає змогу виявити спільні та відмінні риси розуміння демократії на різних історичних етапах, встановити їхні позитивні і негативні прояви, а також вплив на сучасний стан демократії як явища правової дійсності. З його допомогою досліджуються процеси становлення та генезису інститутів партисипативної демократії у зарубіжних державах. Без даного методу неможливо виявити спільне і відмінне у підходах вчених до сприйняття партисипативної демократії, з'ясувати її переваги і недоліки задля розвитку громадянського суспільства та демократичної держави.

Догматичний (доктринальний) метод допомагає виокремити партисипативну демократію з-поміж інших видів демократії, визначити її зміст поза впливом різних соціальних факторів. До того ж, він сприяє виявленню особливостей окремих інститутів партисипативної демократії. Цей метод надає можливість дослідити партисипативну демократію як

юридичну категорію без її взаємодіяння з такими суспільними явищами як економіка, політика, ідеологія. Доктринальний метод застосовується для дослідження юридичної концепції та охоплює систематичний аналіз законодавчого регулювання і правових принципів, що містяться або впливають із нього з метою їх раціонального та логічного впорядкування. Основними джерелами при використанні цього методу є нормативно-правові акти, матеріали періодики, офіційні коментарі, реальні правові історії [100, с. 56].

Формально-юридичний метод у дослідженні партисипативної демократії дає змогу проаналізувати нормативно-правову базу, яка регулює участь громадян у здійсненні публічної влади, виявити правові механізми та інституційні форми такої участі, а також оцінити ступінь відповідності чинного законодавства засадам народовладдя та принципам демократії.

У процесі теоретичного дослідження партисипативної демократії застосовується *логіко-юридичний метод*, який дозволяє забезпечити внутрішню узгодженість правових понять, логічну послідовність суджень та обґрунтованість правових висновків. Цей метод ґрунтується на законах формальної логіки та застосовується для аналізу змісту правових норм, систематизації понять, виявлення логічних суперечностей у законодавстві, а також побудови юридичних дефініцій. Завдяки логіко-юридичному методу можливим є теоретичне обґрунтування правової природи партисипативної демократії як окремої форми народовладдя, уточнення класифікації її інструментів та визначення меж правового регулювання участі громадян у здійсненні влади. Метод сприяє формуванню несуперечливої концептуальної основи дослідження, що особливо важливо на рівні теорії держави і права.

При аналізі партисипативної демократії як правового інституту застосовується *інституційний метод дослідження*. Він дає змогу проаналізувати аналогічні правові інститути, виявити їх нормативний стан та з'ясувати ступінь зв'язаності з партисипативною демократією. За допомогою цього спеціально-юридичного методу аналізується правовий статус,

функціональне призначення та взаємодія правових інституцій, що забезпечують реалізацію партисипативної демократії в умовах сучасної державності.

Зазначені методи дослідження у поєднанні з принципами об'єктивності, всебічності та плюралізму сприяють створенню об'єктивного і цілісного сприйняття партисипативної демократії як явища правової дійсності.

Широке застосування та практичне використання категорії «партисипативна демократія» в різних сферах дослідження сприяли її трансформації на міждисциплінарний концепт, що інтегрує в собі політичні, правові, соціальні та технологічні аспекти. Цей факт об'єктивно зумовлює пошук синтетичних методологічних моделей, які б дозволили виявити багатоаспектність партисипативної демократії. У цьому сенсі вияв правової природи партисипативної демократії саме як правового феномену здатний наблизити до осмислення та опанування правових закономірностей, які є властивими саме для цього феномену. Міждисциплінарні методи пізнання народжуються на межі різних наукових дисциплін, притаманні сучасним науковим дослідженням та відображають інтегративні тенденції в розвитку науки. *Міждисциплінарний підхід до вивчення партисипативної демократії в теорії права проявляється в інтеграції різних наукових дисциплін, що дозволяє комплексно досліджувати механізми громадянської участі та взаємодії між правом, політикою, соціальними процесами та технологіями.* Мова йде про те, що для повного розуміння і оцінки ролі партисипативної демократії в сучасних правових системах необхідно звертатися до різних галузей знань, таких як політологія, соціологія, філософія права, публічне управління, економіка, а також міжнародне право. До речі, поєднання юридичних, соціологічних, політологічних і філософських підходів вимагає й нова методологія, згідно з якою партисипативна демократія має бути вивчена не лише як правовий механізм, а як соціально-правове явище, що інтегрує

норми права, громадянську участь, громадянське суспільство, цифрові технології тощо.

Феномен партисипативної демократії зв'язаний як із національним, так і з міжнародним правом. Тому можна говорити про підпорядкування своїй дії сфери як публічного, так і приватного права, як сфери державного буття, так й існування громадянського суспільства та автономної діяльності кожної людини. При дослідженні партисипативної демократії з точки зору національного права необхідно орієнтуватись на волю держави. У випадку дослідження з позиції міжнародного права слід виходити з ідеї міжнародної спільноти. Національні та міжнародні системи цінностей мають походити із системи загальних та спільних цінностей, таких як гідність, рівність та свобода, що підтверджують дотримання основних прав людини [110, с. 303]. Це проявляється у тому, що право сприймається як кодифікація моральних поглядів у суспільстві. Існування будь-якого національного правового порядку має ґрунтуватись на фундаментальних принципах гідності, рівності та свободи, що імплементовані у правила національних правових порядків, але фактично належать до категорій моралі, справедливості та етики. Права людини в національному та міжнародному праві в умовах демократії водночас належать до моралі та етики, а тому мають більше шансів бути гарантованими. Права людини та загальнолюдські цінності перетинаються, що фіксує фундаментальну єдність права та моралі. В даному розумінні, право є «концепцією передових моральних принципів, що є загальною для всіх учасників міжнародної спільноти» [111]. Отже, *при побудові методології дослідження партисипативної демократії важливим є врахування, окрім національного, наднаціонального (міжнародного) характеру контексту правового дослідження. У сучасних реаліях перехід від національного характеру правового дослідження до наднаціонального набуває особливого значення. Сьогодні юридична наука не може бути вичерпана лише тим, що вона сформувалася як коментування науковцями текстів законів та прецедентного права. Через процеси глобалізації, інтернаціоналізації та*

европеїзації правнича наука стала іншою – коментування норм та судової практики у національних юрисдикціях поєднується із цими процесами у міжнародно-правовому ракурсі. Особливо корисне зосередження правової науки на дослідженні найвдалішого досвіду розробки законодавства та застосовування правових норм у конкретних випадках. Методологія дослідження міжнародних аспектів партисипативної демократії в теорії права вимагає специфічного підходу, оскільки міжнародні процеси та правові норми мають значний вплив на національні правові системи, а також сприяють формуванню глобальних стандартів демократії. Врахування міжнародних правових норм і практик, а також глобальних процесів демократизації, дозволяє сформулювати більш точне і глибоке розуміння особливостей партисипативної демократії на міжнародному рівні. Концепція партисипативної демократії здатна інтегрувати національні та наднаціональні правові форми, забезпечуючи їх взаємодію в контексті глобального цивілізаційного розвитку.

Методологія дослідження партисипативної демократії має будуватись на оптимальному співвідношенні теоретичного та емпіричного. Історично склалось, що юридична наука приділяє особливу увагу емпіричним дослідженням. Втім, варто наголосити на особливій цінності використання теорій суспільних наук, оскільки саме теоретичне дослідження продукує фундамент для побудови та апробування різних моделей роботи правової системи [112, с. 131]. Теоретико-правове дослідження виступає систематичним розумінням права з метою його вдосконалення. Оскільки право не знаходиться у вакуумі, а діє в складному соціальному середовищі, воно відображає норми поведінки, а також формує та контролює їх дотримання. Ці норми з часом і простором змінюються, отже праву необхідно адаптуватися та бути динамічним. При цьому важливим є виявлення розбіжностей між юридичним ідеалом та соціальною реальністю, розуміння їх причин. Це стає можливим завдяки ґрунтовному теоретико-правовому дослідженню. У цьому контексті варто зазначити про важливість

поєднання теоретико-правового та соціально-практичного підходів при дослідженні партисипативної демократії та прогнозуванні перспектив її розвитку. Дія джерел права з питань партисипативної демократії має бути спрямована на гарантування комплексу заходів для її зміцнення та прогресу, тобто повинна мати прогностичний характер [113, с. 18].

Таким чином, для успішного проведення теоретико-правового дослідження партисипативної демократії методологічні підходи до її вивчення мають відповідати низці ключових вимог: базуватись на комплексі загальнофілософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів наукового пізнання; передбачати міждисциплінарний підхід, що поєднує інструменти теорії права, політології, філософії та соціології права; враховувати як національний, так і міжнародний контексти дослідження; ґрунтуватись на збалансованому поєднанні теоретичного аналізу та емпіричних спостережень; а також удосконалюватись шляхом залучення сучасних методологічних принципів – релятивізму, множинності, нелінійності, інклюзивності, альтернативності, комунікативності, концептуалізму та поліваріантності гіпотез.

1.3. Еволюція ідеї партисипативної демократії: від класичних до сучасних правових теорій

Ідея демократії як справедливої форми організації державної влади має тисячолітню історію та у сучасній державі виступає важливим елементом правової ідеології. Ще з античних часів історія розвитку державності пов'язана з протистоянням різноманітних поглядів на ідеї демократії. В історичному плані генезис демократії є довгим і багато в чому суперечливим процесом. Він триває і сьогодні, оскільки жодна держава у світі досі не досягла «ідеалу» демократії. Історичний дискурс виразно показує, що тривалий період розвитку людства так і не призвів до остаточного вирішення

питання адекватного співвідношення людини та держави. Результатом тривалої еволюції філософської, політичної та правової думки з цього приводу є концептуальні підходи до розуміння партисипативної демократії. Аналіз останніх публікацій у цій сфері засвідчує особливий інтерес вітчизняних учених [114]. На порядку денному гостро стоїть питання виявлення теоретичних передумов становлення партисипативної демократії як окремого наукового підходу, її еволюції з відсиланням до засновників та генези їхніх переконань. Необхідним вбачається дослідження трансформації змісту ідеї партисипативної демократії зі зверненням до історичної ретроспекції.

Для проведення повноцінного аналізу еволюції ідеї партисипативної демократії варто згадати шлях розвитку ідеї демократії загалом.

Цікавим у цьому контексті є підхід італійського мислителя Г. Моски, який стверджував, що «вивчати розвиток політичної думки і політичних інститутів можна з часів, коли людина з'явилася на Землі, а це щонайменше 100 тис. років тому, але найбільш давні із документів і пам'яток відносять її появу до V чи VI тисячоліття до н.е.» [115, с. 11]. Цю позицію розділяє ізраїльський учений Ю. Н. Харарі, уточнюючи, що саме «поява феномену культури з такими її обов'язковими атрибутами, як релігія, мова, писемність, літочислення, медицина, освіта, а з часом, і публічна влада, сприяла становленню цивілізацій, у тому числі Західної цивілізації, в основу якої згодом було покладено вчення про народовладдя як участь громадян у формуванні, прийнятті та реалізації рішень публічно-владного характеру, зароджене за часів Античності» [116, с. 127]. Проголошена у знаменитій промові Перікла демократія у якості важливої цінності громадського життя, поряд із свободою та терпимістю за більш ніж тисячоліття до утвердження ідеї природних і невідчужуваних прав людини, стала наріжним каменем Західної цивілізації. З цього приводу поетично висловився польський науковець А. Антошевські, зазначивши, що промова Перікла сформувала ідеали демократії, які спроможні й нині запалювати серця людей [117, с. 11].

Після проголошення Періклом ідеї античної демократії вона уперше була науково обґрунтована Аристотелем у IV ст. до н.е.. Цей великий мислитель античності називав демократію «владою незаможних». Ним було запропоновано класифікацію форм політичного устрою: три «правильні» (монархія, аристократія і політія) та три «неправильні» (тиранія, олігархія і демократія). Згідно цієї класифікації, у монархії влада належить одній людині, в аристократії влада перебуває в руках небагатьох «кращих», у політії керують усі чи більшість громадян; тиранія відрізняється від монархії тим, що передбачає вигоду одного государя, при олігархії «верховну владу в державному управлінні мають ті, хто володіє власністю, а при демократії ця влада зосереджена не в руках тих, хто має великий достаток, а в руках незаможних» [118, с. 97]. Аристотель бачив у демократії непереборну загрозу народного свавілля, тому вона не здавалася філософу найкращим режимом. В той же час, Аристотель оспівував демократію як всебічне «залучення громадян до державного публічного життя» [119, с. 57].

Антична демократія існувала та була популярною в Афінах у V-IV ст.ст. до н. е.. Демократія в античному полісі розглядалася як один із легітимних типів правління, за якого керівників обирали шляхом жеребкування, а всі громадяни мали право брати участь у політичному житті. Проте категорія «громадян» тоді охоплювала лише обмежене коло осіб. Грецькі поліси були невеликими за розміром містами, у яких соціальний порядок спирався на працю рабів. Саме численна безправна частина населення забезпечувала громадянам (до яких не належали жінки, діти та раби) можливість звільнення від господарської діяльності й надавала їм необхідний ресурс часу для участі в народних зборах. Саме ці збори вважались осередком демократії, адже кожен допущений до участі громадянин мав право висловлювати свої думки, ставити під сумнів дії інших або пропонувати власні ініціативи. Хоча жеребкування сприяло ротатції посадовців, антична демократія все ж не усувала спадкову аристократію та майнову нерівність. У давнину громадяни могли висловлювати критику на

адресу еліти за зосередження влади, здійснювати певний контроль за її діями, проте були позбавлені можливості усунути її з посад. Інтелектуали того часу розглядали демократію як нестабільну та ірраціональну форму правління, що зумовлювало негативне сприйняття цього поняття. У античний період демократія як політико-правовий режим мала вузьке, специфічне значення, яке істотно відрізняється від її сучасного розуміння. Занепад античних демократій є закономірним історико-правовим явищем, що не потребує оцінок на кшталт схвалення чи засудження. Причини цього занепаду переважно крилися не у зовнішньому військовому втручанні, а у внутрішніх суперечностях, притаманних самій природі античної демократії. Тому ідеї, закладені в ідеалі Агори, слід дуже обережно співвідносити із сучасними правовими інструментами демократії, оскільки афінська модель мала небагато спільного з тим, як демократію розуміють сьогодні. *Отже, звернення до ідеалів античної демократії як до прообразу сучасної можливо лише з істотними застереженнями та умовностями.*

Після античних філософів теоретичні дослідження феномену демократії певний час перестали проводитись. У Середньовіччі поняття демократії виходить із вживання, але все ж таки не зникає. Коли християнство стало державною релігією, влада здійснювалась від імені бідних та принижених. У період пізнього Середньовіччя відбулася реінкарнація античного принципу народовладдя в «станову державу». Монарх повинен був скликати станові збори з важливих питань, які представляли інтереси тогочасного суспільства, беручи участь у специфічній процедурі голосування. Ці феномени таки створили прогалину для радикальнішої версії народовладдя. У XIII-XIV століттях у схоластиці стверджується «висхідна» теорія влади, згідно з якою вона передається від народу до монарха. Одним із її головних теоретиків став Марсилій Падуанський, який виступав проти номінального походження влади від народу. Народ у його уявленні був джерелом влади монарха та можливим арбітром у суперечках між монархом та папами за право панувати. Народні

збори за задумом Падуанського мали постійно реформувати владу, створюючи закони та обираючи керівника. Це дозволяє зафіксувати розбіжність із античним розумінням народовладдя. Верховна влада під кінець Середньовіччя розуміється вже як законодавча і здатна до активної політичної участі. Але народ тут також представлений авторитетними громадянами (нотаблями) та мова не йшла про загальні народні збори [120, с. 324]. До середини XIX століття слово «демократія» відсилало до грецької античності, і при цьому в нього вкладався або наївно ідеалістичний, чи очевидно негативний зміст. Вважалося, що режим, що ґрунтується на прямій владі народу (без делегування прав представникам), або не підходить для сучасної держави з технічних причин або небезпечний для неї, оскільки веде до хаосу, залежності від натовпу і анархії.

Глибоке осмислення демократії провели філософи епохи Відродження XIV-XVII ст.ст. (М. Макіавеллі, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є та ін.), які вивели класичну її формулу «демократія – найкращий політичний режим, якого має прагнути кожна держава» [85]. Це переконання настільки вкоренилося в різних філософських, політичних, соціологічних і юридичних дослідженнях, що його можна назвати «класичною» точкою зору на демократію, яку поділяють і багато сучасних теоретиків демократії. Відповідно до цього підходу, демократична система має дві основні переваги перед іншими політичними системами: більшість людей залучено до управління справами держави; сприяє реалізації інтересів більшої частини населення. Інтерес представляють ідеї М. Макіавеллі про види «правильного правління» (монархії, аристократії та демократії), а також види «поганого правління» (тиранії, олігархії та анархії). Проте, філософ заявляв, що усі ці види у чистому вигляді непридатні, тим самим закликаючи до їхнього поєднання (змішаного виду). У цій формулі фактично міститься ідея системи стримувань та противаг, яка згодом стала стрижнем англосаксонської демократії. Монтеск'є розрізняв три методи правління – республіканський, монархічний і деспотичний. Він вважав, що «народ має доручати здійснення

влади своїм обраним уповноваженим, адже саме це відрізняє демократичну державу від інших форм державного устрою» [121, с. 47].

Потужний процес демократизації тривав із кінця XVII ст. до початку XIX ст. В цей період проходить низка низових революцій, які починають вважатись типовою і майже легітимною політичною подією. Вагомі зміни у понятті демократії відбуваються з революціями в Англії, Нідерландах, США, Франції. Політичні категорії в той момент починають набувати демократичних відтінків, а разом з ними трансформується розуміння політичного ідеалу та необхідного вектора розвитку суспільства. Найвідомішими теоретиками демократії того часу були Дж. Локк, Д. С. Мілль, Ж.-Ж. Руссо, А. де Токвіль. Важливим є досвід Англії та Франції, які за всієї схожості в стратегічних аспектах все ж таки являють собою два різні способи народження демократії. Якщо метою англійської революції XVII ст. було обмежити владу короля, створити конституційну монархію, послідовно втілювати в життя принцип поділу влади, то французькі революціонери XVIII ст. прагнули скинути монарха, передати його прерогативи Національному конвенту як колегіальному органу народного правління. Внаслідок цього в Англії та Франції виникли держави двох типів: ліберальна та демократична, різниця між якими у XIX ст. набула принципового характеру. Головними фігурами, які втілювали ці два революційні рухи, були в англійському випадку Дж. Локк, а у французькому – Ж.-Ж. Руссо [122, с. 88]. Для Локка, який вважається «батьком» лібералізму, держава має діяти лише в строго обмежених рамках, вихід за які може призвести до громадянської непокори. На його думку, люди повинні мати право протистояти свавілля з боку чиновників, чинити опір і навіть застосовувати силу з метою скинути їх, якщо їхня влада ґрунтується на завоюваннях, узурпації, тиранії. Симпатії Локка завжди на стороні свободи, в ім'я якої та для захисту від свавілля влади допустиме насильство громадян [123, с. 96]. На відміну від Локка, Руссо конструює систему, де всі члени суспільства органічно пов'язані між собою, де кожен із новачків одночасно є

і сувереном, і підданим – тобто водночас і керує, і підпорядковується. Саме завдяки цьому, вважав Руссо, досягається рівність громадян, які перебувають в абсолютно однакових умовах. За задумом Руссо лише сам народ має право складати закони та регулювати діяльність уряду. На останньому лежать суто виконавчі функції, він легітимний доти, доки суворо виконує приписи загальнонародної волі – справжньої волі кожного окремого громадянина. Справді, «захисник вільностей і прав» дотримувався духу афінської демократії у тому, що рішення більшості – це абсолютний закон для всіх. На його думку, метою політичної участі є аж ніяк не захист індивідуальних інтересів, а створення суспільства вільних людей, які одностайні у ключових питаннях та відрізняються високим рівнем культури. Отже, мета справжнього народовладдя для Руссо полягає у розвитку та вдосконаленні вільних громадян [2, с. 138].

Французький політолог та філософ А. де Токвіль почав вивчати політичні системи загалом та демократичний політичний режим зокрема, коли у 1830-ті роки жив у США. Саме в цій країні, на думку Токвіля, «люди керують американською державою так само, як Бог править у Всесвіті». Категорії «свобода» та «рівність» у побудові демократії він ставив понад усе. Написання книги «Демократія в Америці» допомогло йому легітимувати нове значення та важливість демократії. Передбачаючи її поширення європейською частиною планети, він констатує відрив цього поняття від античного змісту [124, с. 93].

Д. С. Мілль сприймав демократію «як найважливіший механізм морального вдосконалення людини, піднесеного та гармонійного розвитку її здібностей». Політична участь для нього була засобом досягнення загального блага. Мілль виступав за представницьку форму демократії. У центрі його уваги була розробка властивостей влади, «яка може бути справедливо визнана такою, що належить суспільству над індивідуумом», а також обґрунтування принципу обмеження влади (невтручання держави у приватну сферу). Він прийшов до висновку, що «принцип цей полягає в тому, що

люди, індивідуально або колективно, можуть справедливо втручатися в дії індивідуума лише заради самозбереження, що кожен член цивілізованого суспільства тільки в тому випадку може бути справедливо підданий якомусь примусу, якщо це потрібно для того, щоб попередити з його боку такі дії, які є шкідливими для інших людей» [3, с. 188].

Синтез цих ідей наприкінці ХІХ ст. - на початку ХХ ст. поклав початок виникненню ліберально-демократичних держав або держав ліберальних демократій у Західній Європі. Головна їхня риса – проголошення чотирьох свобод як категорій, що мають високу соціальну цінність: свободи друку, слова, зборів та асоціацій, що, у свою чергу, зумовлюють інші, не менш значущі, цінності (загальне виборче право, рівновага влади та ідеологічний плюралізм) [125, с. 28].

Поступово, протягом ХІХ століття, протиставлення між демократією та республікою стерлося, і перша стала розумітися як представницьке правління виборних депутатів народу. Послідовний процес демократизації, який призвів до перемоги слова-цінності «демократія», йшов далі протягом ХХ століття. І до 1990-х років, коли втратився альтернативний ідеал суспільного устрою - комунізм, виникла ситуація небувалого консенсусу щодо демократії як головної чесноти суспільного устрою. Причому на відміну від «комунізму», який завжди маячив десь «на горизонті», поняття «демократія», за ідеєю, що також передбачає зазор між буквальним значенням народовладдя і реальністю представницького правління, стало вживатися як назва фактичного стану справ у розвинених країнах, який, щоправда, більшою чи меншою мірою може наближатися до власного ідеалу.

Починаючи з 1910-х років, демократія фактично стає назвою парламентського конституційного режиму влади, що характеризувався регулярними виборами на основі загального виборчого права (в основному для чоловіків) та відносною свободою від владних привілеїв, що дозволяло називати це ліберальною демократією. Після закінчення Першої світової війни провідним агентом демократії починають вважати себе США, які

використовують її як головний інструмент міжнародного впливу. Але в 1920-1930 роки ситуація змінюється і починає домінувати критика ліберальної демократії, у якій порушується питання пошуку нової політичної парадигми. Тут варто згадати книгу німецького філософа К. Шмітта «Духовно-історичний стан сучасного парламентаризму» 1923 р., в якій зазначалось, що демократія може існувати лише у разі національної та соціальної однорідності суспільства, інакше народ не може мати єдиної волі [126].

Критичні виступи проти демократії закінчуються з Другою світовою війною, коли вона, протиставляючи себе фашизму, вкотре бере гору над усіма іншими політичними режимами. Внаслідок цього навіть держави радянського блоку починають вважати себе «народними демократіями». У колишню рамку ліберальної демократії починають вбудовуватися концепції прав людини, правової держави і, пізніше, громадянського суспільства. Подальше становлення демократії, насамперед у Західній Європі та Північній Америці, у період після Другої світової війни, йшло, з одного боку, шляхом деякого згладжування соціальної нерівності, що призвело до кількісного зростання середніх верств населення та підвищення їхньої участі у політичному житті, з другого – у напрямі дедалі більшого застосування механізму реального плюралізму. Саме завдяки численним середнім верствам населення у західних суспільствах почала формуватися нова політична культура, яка суттєво змінила традиційний характер відносин між протиборчими силами. Ці сили почали сприймати одна одну не як непримиренного ворога, а як природного суперника, цінного співрозмовника. Змінилося ставлення до влади. Втрата її тією чи іншою особою чи групою осіб, наприклад, партією, вже не розглядалася як непоправна втрата, бо загальне виборче право та політичний плюралізм стали гарантом того, що ті, хто зазнав поразки сьогодні, можуть стати переможцями завтра. Так само усвідомлювалося, що в демократичній системі влада не набувається раз і назавжди, що спроби якоїсь особи чи партії назавжди утримати владу у своїх руках пагубні і для суспільства, і для неї. Очевидно, що системи, в яких

зберігається поділ на «друзів – ворогів», не можуть вважатися демократичними при всій їхній формальній демократичній атрибутиці. Подібний поділ неминуче породжує придушення одного одним. А, як відомо, використання сили, насильства компрометує цінність аргументів, що висловлюються на користь демократії, оскільки демократичний вибір – це, насамперед, відмова від насильства.

Отже, історіографію демократії можна представити наступними періодами, що передували формуванню сучасних вітчизняних уявлень про неї та здійснили на них суттєвий вплив:

Античність, де закладені основи у зародження ідей античної (грецької, полісної) демократії, що характеризується безпосереднім народовладдям.

Середньовіччя, з піднесенням ідеї державного суверенітету, появою нової форми участі народу у здійсненні влади – системи представництва, зокрема через парламенти, просуванням політико-правової теорії абсолютизму, що походить від Божественної влади.

Відродження, в якому відбувався потужний розвиток класичної концепції демократії (як в ідеях мислителів, так і в державних інституціях) і виведення її на якісно новий рівень.

Просвітництво, під час якого розвивається ідея розподілу влади, закріплюються права і свободи людини.

Новий час, для якого характерна глобальна боротьба ідеологій, кожна з яких формально була системою політико-правових поглядів, що побудовані з урахуванням цінностей влади народу. Даний процес супроводжувався, перш за все, закріпленням базових постулатів, що формують принцип народовладдя, в міжнародно-правових актах та у національному законодавстві багатьох держав.

Новітній час, де розвиток демократії представлений становленням незалежної держави та поверненням до цінностей, згідно з якими людина визнається найвищою соціальною цінністю, встановлюється пріоритет особи над державою. У цей період демократія особливо виразно переважає над

усіма іншими політичними режимами. У попередню рамку ліберальної демократії вбудовуються такі поняття як «правова держава», «права людини», «громадянське суспільство» тощо [127, с. 77].

Також можна запропонувати виділення наступної етапізації процесу втілення ідей демократії в світовій практиці.

Перший (початковий) етап розпочався з кінця XVII ст. в Англії та Франції й тривав до початку XIX ст.. Під час нього відбувалось становлення елементарних державних демократичних інститутів, зокрема запроваджувались вибори, на яких спочатку право голосу отримували чоловіки, почали виникати політичні партії. На процес демократизації у багатьох державах суттєво вплинуло припинення існування Російської, Австро-Угорської, Німецької імперій та встановлення конституційних монархій і республік. Завершення цього етапу асоціюється з економічної та політичної кризами та встановленням фашистських і комуністичних режимів в 1922–1942 рр. (Австрія, Греція, Іспанія, Італія, Німеччина, Польща, Португалія, СРСР, Чехія тощо).

Виділення другого етапу (1943–1962 рр.) пов'язано з Другою світовою війною, крахом колоніальної системи і появою нових незалежних держав з власною системою управління, в яких відбулося проголошення чотирьох свобод (друку, слова, зборів та асоціацій) як категорій, що мають високу соціальну цінність. Тривалий час творення демократичної ідеї відбувалося у тісному зв'язку з розвитком виборчого права та представницьких інститутів. Фактично формувалася система непрямой демократії, яка, в свою чергу, стала основою ідеологічних моделей – ліберальної демократії та соціал-демократії. Водночас у другій половині XX ст. низка об'єктивних недоліків такої системи спричинила пошуки нових, більш досконалих моделей організації держави. Це посприяло початку антидемократичних процесів та встановленню у цілій низці держав авторитарних режимів (країни Латинської Америки, азіатські та африканські країни) [128, с. 70].

Третій етап демократизації розпочинається з середини 60-х років ХХ ст. протестами в Європі та США, падінням диктатури в Португалії, лібералізацією авторитарних режимів у країнах Азії і Латинської Америки. У кінці 80-х рр. демократична хвиля охопила країни «соціалістичного табору» та на політичній карті світу з'явилося багато нових демократичних держав. У знаменитій книзі «Суперечки про демократію. Політичні ідеї в Європі ХХ століття» Я.-В. Мюллер називає ХХ століття періодом «нав'язливого виробництва доктрин». Формування «масового суспільства» та дискредитація традиційного типу легітимності призвели до публічного ідеологічного виправдання необхідності демократизації суспільних процесів. Поширеним стає згладжування соціальної нерівності, яке призвело до кількісного зростання середніх верств населення з підвищенням їхньої участі у політичному житті та більшого застосування механізму реального плюралізму (на зміну однопартійності приходять багатопартійність, відбуваються альтернативні вибори) [129, с. 347]. Згідно Індексу демократії з 1970 року по сьогодні кількість демократій у всьому світі зросла з 35 до 167, це становить майже 70% держав світу. Звісно, тотальна демократизація й на сьогодні є явищем швидше бажаним, ніж здійсненим, однак, такі показники свідчать про значний прогрес ідеї демократії.

Втім, варто наголосити, що на *четвертому етапі у ХХІ ст.* демократія та демократизація зазнали серйозних випробувань, романтичні ідеали трансформувалися в прагматичну умову ефективного публічного управління для сильних держав світу. Слідом за «арабською весною» 2011 р., яку багато дослідників поспішно проголосили остаточною перемогою демократії, світ постав перед посиленою загрозою з боку ІДІЛ, масовою еміграцією біженців із держав Північної Африки та Близького Сходу до Західної Європи, що сприяло нарощуванню там правих рухів. Україна пережила періоди Помаранчевої революції 2004 р., Революції гідності 2014 р., анексії АР Крим, російської військової агресії на Сході та перебуває у періоді повномасштабного російського вторгнення.

Історичні шляхи руху держав до демократії різні та специфічні, але можна впевнено стверджувати, що всі сучасні демократичні держави функціонують на загальних ліберально-демократичних засадах, на яких ґрунтуються ідеї про демократію з початку їхнього зародження та досягли консенсусу щодо основних цінностей громадського та особистого життя в умовах сьогодення. Цікавим є твердження Д. Дзолло про те, що, «не дивлячись на риторичні доведення сучасними дослідниками неперервності демократичної традиції – від давньогрецького полісу до «електоральної поліархії», від Римської республіки до Флорентійської республіки та американського федералізму, – насправді сучасна ідея демократії виникла в Європі якраз у протиставлення попередній демократичній традиції і має зовсім мало з нею спільного» [8, с. 47]. «Афінська демократія» стала ідеальною моделлю демократії для більшості держав Західної цивілізації.

Питаннями демократії переймалось багато науковців у різні часи. *Ця різноманітність поглядів сформувало певну систему теорій демократії*, а саме теоретичні конструкції, спрямовані на виявлення і пояснення основних елементів форми демократії та структури відносин, які лежать в її основі, а також на визначення межі діяльності держави по забезпеченню прав і свобод людини. Формування тієї чи іншої теорії демократії обумовлено певними історичними обставинами, що визначають акценти на різноманітні атрибути демократії: громадянські права і свободи, активну громадянську участь, рівність, регулярні загальні вибори тощо. Теорії демократії пов'язані між собою та відображають її реальні форми. Серед них найбільш популярними є теорія ліберальної демократії, соціалістична (пролетарська) теорія демократії, теорія плюралістичної демократії, теорія елітарної демократії, теорія партисипативної демократії. Варто зауважити, що ідейним підґрунтям для всіх вище перерахованих підходів є лібералізм, однак концепції, що побачили світ і розвивалися у ХХ–ХХІ ст., переважно виходили з критики класичних положень ліберальної ідеї, пропонуючи більш актуальні

сьогоденню, на погляд авторів цих моделей, цінності та принципи розбудови демократичної держави та суспільства.

Головне уявлення про сутність і зміст демократії сформулила *теорія ліберальної демократії*, представники якої (І. Бентам, Б. Констан, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, Дж. Ст. Мілль, А. Сміт та інші) розглядали демократію як обмеження влади більшості над меншістю, безпеку громадян і соціального миру, пріоритет ринкового регулювання суспільства над державою, свободу особистості в плані відсутності обмежень, небажаного втручання у сферу індивідуальної свободи [130, с. 27]. На перший план ця теорія висувала громадянську свободу, тобто повну незалежність особистого життя індивіда від політичної влади, від держави, покликаної лише гарантувати та забезпечувати свободу особи.

Як антитеза ліберальній демократії в ХІХ ст. виникла *соціалістична (пролетарська) теорія демократії*, що ґрунтувалася на марксистському класовому підході (Ф. Енгельс, В. Ленін, К. Маркс та інші). Відповідно до цієї теорії, демократія і свобода розглядалися як привілеї виключно для «трудящих мас», насамперед пролетаріату, при цьому акцент робився на політичній свободі, тоді як громадянська свобода залишалася поза увагою. Такий підхід нехтував загальногромадянським консенсусом і натомість культивував ідею класової боротьби. За К. Марксом в реальній демократії об'єднується політичне та соціальне звільнення, в результаті якого суспільство стає силою, що створює сама себе. На його думку, демократія має бути сутністю будь-якого державного устрою, де людина повинна існувати не для закону, а навпаки – закон для неї [131, с. 12].

Теорія плюралістичної демократії була найвпливовішою у 60-70 роках ХХ ст. (Р. Даль, Р. Дарендорф, М. Дюверже, Д. Трумен та інші). Відповідно до неї класи у сучасному буржуазному суспільстві зникли, але виникли різні взаємодіючі прошарки у результаті спільності інтересів (професійних, вікових, матеріальних, духовних, релігійних та ін.). Для відображення спеціальних інтересів створюються відповідні зацікавлені групи, які діють у

власних інтересах, а не керуються загальною метою. Політична система розглядається як певний баланс сил між конфліктуєчими групами. Кожна з них має вплив на формування політики, однак жодна не має монополії на владу. При плюралістичній демократії держава є лише знаряддям узгодження інтересів різних груп, нейтральним арбітром між конкуруючими політичними групами, покликаним не допустити переваги одних над іншими, тобто охороняти умови вільної політичної конкуренції. Показовою тут є модель «поліархічної демократії» Р. Даля, яка слідує загальній спрямованості ліберальної демократії, але в ній наголос робиться на аналізі набору умов, визначаючих дійсну, а не формальну демократію [12].

Теорія елітарної демократії (М. Вебер, С. М. Ліпсет, Й. Шумпетер та інші) говорить про те, що в умовах досягнення панування демократичної більшості, політичні рішення ухвалюються меншістю – демократичною елітою. У системі публічної влади народ представлено елітою. Для цієї демократії характерно відкрите формування еліти та підконтрольність її діяльності при здійсненні влади і управління. В елітарній демократії соціальну базу становлять суспільства з нерозвинутою соціальною структурою, де більшість громадян не володіє необхідним рівнем політичної культури для демократичної участі.

Прихильники *теорії партисипативної демократії* (Б. Барбер, Дж. Вольф, К. Макферсон, Дж. Менсбридж, К. Пейтмен, Н. Пулантсаз, Дж. Циммерман та інші) негативно сприймають теорії плюралістичної та елітарної демократії. Вони ставлять завданням демократії досягти дієвішої свободи і рівності, ніж це є в дійсності. Для них партисипативна демократія про широке залучення освічених громадян до політичного процесу, децентралізацію і контроль за ухваленням найважливіших рішень, що спроможне поліпшити перспективу досягнення дійсної свободи і рівності або хоча б прибрати суттєві розбіжності в змісті цих категорій у теорії та на практиці. На думку представників цієї теорії, можна уникнути обрання

легальним шляхом тиранічного правління внаслідок некомпетентності більшості народу [132, с. 30].

Кожна з наведених теорій демократії має свої переваги й обмеження, що зумовлює їхню варіативну реалізацію в сучасних політико-правових системах. У більшості західних держав спостерігається тенденція до поєднання елітарної моделі демократії в контексті функціонування вищих органів державної влади з елементами партисипативної демократії на місцевому рівні, що обумовлює прагматичний підхід до забезпечення балансу ефективності управління та участі громадян у процесах ухвалення рішень.

У науці та суспільстві затвердилась думка, що поняття «демократія», «вибори», «політичне представництво» тощо займають один асоціативний ряд. Демократія сприймається як фінальна точка соціально-політичного прогресу, для чого й існують ці інститути виборності та представництва під керівництвом еліт. Проте історичний рух демократії свідчить проти її завмирання у цих смислових кордонах. Такий підхід є результатом тривалого шляху трансформації змісту демократії, яка протягом кількох століть сприймалася як засіб включення незаможних у простір політики. З часом суспільства почали «рухатись» у напрямі сприйняття основних прав і свобод людини як вищої цінності, ніж цілі чи потреби держави. Проголошення принципу пріоритетності прав і свобод людини перед інтересами держави істотно вплинуло на розвиток демократії, спричинивши її переорієнтацію від формальної участі до людиноцентричної моделі влади. Демократія стала розглядатися не лише як форма правління, а як ціннісно-орієнтована система, в якій держава не є самодостатньою ціллю, а слугує засобом реалізації людської гідності. Це дало поштовх до розвитку концепцій, в яких права людини визначають межі та зміст діяльності органів влади, таких як правова держава, соціальна держава тощо, у тому числі теорії партисипативної демократії.

Проголошення принципу пріоритетності прав і свобод людини перед інтересами держави стало визначальним чинником розвитку партисипативної

демократії, оскільки він закріплює концепцію особистості не як об'єкта державної влади, а як активного суб'єкта, здатного впливати на процеси ухвалення рішень у публічному просторі. Цей принцип сприяв трансформації демократичних інститутів, орієнтуючи їх на більш глибоку громадянську участь через різноманітні інструменти, зокрема громадські слухання, консультативні ради та місцеві ініціативи. В умовах визнання прав людини вищими за інтереси держави, такі форми участі набувають правового підґрунтя, не розглядаючись як загроза стабільності держави, а як необхідна умова легітимності публічних рішень. Пріоритет прав людини забезпечує не лише захист від державного втручання, але й створює умови для реалізації позитивних свобод, таких як свобода слова, свобода асоціацій і свобода мирних зібрань, що складають основу партисипативної демократії. Водночас цей принцип формує активну модель громадянства, у рамках якої громадянин не лише делегує свої повноваження, а й системно контролює, ініціює, пропонує і взаємодіє з державними інститутами. У багатьох державах принцип пріоритетності прав людини став основою для впровадження норм, що гарантують право на участь у публічному управлінні як елемент правового статусу особи. Закріплення прав людини як вищої цінності стало важливим етапом у трансформації демократії в її партисипативну форму, виступивши ідеологічною та правовою основою для розвитку цієї форми демократії. Отже, *еволюція ідеї партисипативної демократії пов'язана з проголошенням пріоритетності прав і свобод людини перед інтересами держави.*

В сучасних умовах найбільш обґрунтованим і суспільно затребуваним є впровадження положень теорії партисипативної демократії, яка акумулює значний потенціал для забезпечення реальної участі кожного громадянина у формуванні та реалізації державної політики. Саме така форма демократичного устрою відповідає запитам сучасного громадянського суспільства на розширення каналів впливу на публічну владу та підвищення рівня політичної суб'єктності особи. Виходячи із класичної точки зору про

демократію в цілому, демократична система має основну перевагу перед іншими політичними системами, а саме те, що більша частина населення залучається до управління справами держави та реалізуються її інтереси [133, с. 124]. Саме партисипативна демократія найповніше втілює у життя цю перевагу. Отже, провідне місце у сучасних демократичних теоріях посідає теорія партисипативної демократії, суть якої полягає у поверненні до класичних ідеалів демократії, що передбачають активну участь громадян в обговоренні та ухваленні рішень з питань суспільного життя із застосуванням широкого кола інструментів партисипації. Теорії партисипативної демократії протистоїть ліберальне узаконення політичної апатії, що підтримує невтручання та зумовлює появу при владі експертів-управлінців. Ступінь демократичності суспільства визначається рівнем участі громадян у суспільному житті. Громадянська участь розглядається як індивідуальний акт особи, яка усвідомлює себе частиною суспільства та діє відповідно до цієї приналежності. Брати участь – означає мати активну позицію, зумовлену почуттям відповідальності за спільне благо та залученістю до процесів ухвалення рішень.

Кажучи про історію становлення партисипативної демократії як процесу залучення широкого кола учасників до формування та функціонування відповідних політичних систем, *варто згадати нетривалий період існування принципу безпосередньої участі громадян в управлінні державою у м. Афіни (Давня Греція) у V ст. до н. е.* Допущені до народних зборів громадяни (до категорії громадян на той момент потрапляли не всі) мали можливість виступити з претензією проти керівників чи оскаржити їхні ініціативи. Громадяни могли критикувати еліту за абсолютну владу, контролювати їхні дії, але не могли усунути їх із займаних посад. Змінність правлячої групи дозволяло забезпечити жеребкування. Наступні кроки в розвитку демократичної форми правління в Афінах були пов'язані з поділом публічної влади між народним зібранням, судом присяжних і номофетатами. Формування такої системи стримувань і противаг сприяло зміцненню

політичної стабільності й формуванню демократичного режиму. Утім така форма правління показала себе дієздатною лише незначний проміжок часу – з кінця V до половини IV ст. до н. е., поступившись місцем аристократичній формі державного устрою [85].

Перші згадки про певні засади партисипативної демократії зафіксовані у працях філософів Нового часу – Ж.-Ж. Руссо, Дж. С. Мілля, Т. Гоббса, Г. Гроція, Д. Локка, Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є, які описували саме створення держави як результат політичного рішення окремих індивідумів [97, с. 17].

Після Другої світової війни світ інакше почав дивитись на демократію. Об'єктивні недоліки існуючих політичних систем спричинили пошуки нових демократичних моделей. Поступове розширення виборчих прав, процеси емансипації жінок, сексуальних, етнічних та расових меншин проклали шлях до так званої «демократії демонстрацій» (так її назвав американський соціолог Амітай Етционі), коли громадяни не лише обирають президента та формують парламент, а й систематично виходять на маніфестації для прямої участі у політиці. Безумовно, названа демократія не тотожна партисипативній демократії. Серед науковців існує думка, що партисипативна демократія передає колективістський підхід, але при більш глибокому дослідженні стає зрозумілим, що дана гіпотеза є необґрунтованою [10, с. 42].

Історія розгортання партисипативної демократії як окремого наукового напрямку розпочинається у 60-ті роки та набирає обертів у 80-х рр. XX ст.. Термін «партисипативна демократія» вперше було вжито в установчому маніфесті руху «Студенти за демократичне суспільство» в 1962 р. під час масових протестних рухів щодо участі громадян в управлінні різними сферами громадського життя у США [134, с. 242]. Представники руху зібралися в Порт-Гуроні та розробили Порт-Гуронську декларацію, що закликала до демократизації індивідуальної участі та боротьби за побудову ідеального суспільства, де всі важливі політичні питання вирішують спільно

із врахуванням особистих інтересів кожної людини. На думку авторів документу має відбутися реформування соціально-політичних інститутів таким чином, щоб виникли умови для розширення участі в них пересічних громадян [135]. Майже одночасно представники організації «Студентський координаційний комітет з ненасильницьких дій» вели боротьбу з расовою дискримінацією, насамперед, у питанні виборчого права, що проявлялося у їхніх намаганнях включити темношкіре населення півдня країни до списків законних виборців, відтак, на практиці реалізувати ідеали партисипативної демократії. Подібні студентські протести проходили й у Західній Європі [136, с. 32]. Серед історичних і соціально-політичних передумов, що вплинули на становлення ідеї партисипативної демократії, слід також виділити рухи на підтримку свободи слова. Окрім цього, міжнародним рухом людей з інвалідністю була запроваджена оригінальна англійська версія гасла «Nothing About Us Without Us» – «нічого про нас без нас». Метою запровадження було втілення принципу їхньої участі та інтеграції в політичне, соціальне, економічне та культурне життя. Гасло у різних варіаціях («Все, що без нас – не для нас», «Не робіть для нас без нас», «Якщо без нас, то не для нас») широко розповсюдилось та стало символом того, що жодне суспільство не може стверджувати, що його засновано на принципах демократії, справедливості та рівності, якщо різні групи людей (громадськості) незалежно від статі, віку, соціального стану, релігії, інвалідності тощо не можуть брати повноцінну, активну, відчутну участь у процесі формування політики та ухвалення управлінських рішень із питань, що мають вплив на їхнє життя та життя їхніх спільнот [137]. Отже, ідеї партисипативістів не народились з вакууму.

Виникнення теорії партисипативної демократії слід розглядати як результат критичного переосмислення ліберальної парадигми попередніх теоретичних підходів до демократії, зумовленого низкою соціально-політичних чинників. Серед них – ідеологічна конкуренція з соціалістичною моделлю, яка на певному етапі демонструвала окремі соціально-економічні

переваги порівняно із західною моделлю розвитку; зростання суспільного запиту, особливо серед молоді, на глибші механізми залучення громадян до процесів управління, забезпечення безпеки та збереження миру; а також концентрація політичної влади в руках елітарного, переважно меритократичного прошарку, що зумовило потребу у посиленні демократичної легітимності державних рішень шляхом розширення громадянської участі [4, с. 180].

Просування ідеї партисипативної демократії обумовлюється певними чинниками, а саме: кризою легітимності традиційної представницької демократії; зростанням суспільного запиту на прозорість, відкритість та підзвітність влади; розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, що спростили доступ громадян до процесів ухвалення рішень; підвищенням рівня громадянської свідомості та політичної культури; необхідністю забезпечення сталого розвитку територіальних громад; децентралізаційними процесами в управлінні публічними справами; а також поширенням концепції доброго врядування, що акцентує увагу на активній громадянській участі.

У науковій літературі сформувалися дві усталені концептуальні позиції щодо чинників розвитку партисипативної демократії. Згідно з першою, її становлення та інституціоналізація безпосередньо пов'язані з процесами децентралізації публічної влади, насамперед у контексті реформування місцевого самоврядування, що розглядається як ключовий інструмент ефективної територіальної організації влади. У цьому контексті участь громадян в ухваленні управлінських рішень на місцевому рівні виступає не лише правом, а й необхідним елементом демократичного врядування. Інша дослідницька позиція акцентує на детермінуючій ролі інформаційно-комунікаційних технологій, які відкрили нові інституційні канали взаємодії між державою та громадянським суспільством, сприяли формуванню електронної демократії та значно розширили можливості громадянської участі.

Активна імплементація ідеї партисипативної демократії у практичну площину розпочалася на початку XXI століття. До прикладу, у Швеції протягом 1998-2000 років функціонувала Комісія з питань демократії, діяльність якої була спрямована на розробку та реалізацію реформ, орієнтованих на розширення громадянської участі у політичному процесі. У Німеччині у 2002 році був ініційований законопроект про внесення змін до Конституції, що передбачав розширення інструментів прямої демократії як засобу активізації політичної участі громадян. У Канаді у 2004 році один з провідних урядовців, Жак Саад, виступив з ініціативою парламентської реформи, метою якої було подолання «дефіциту демократії». Сьогодні теорія партисипативної демократії обіймає провідне місце у рейтинзі демократичних теорій, користується популярністю у науковому дискурсі та має виразний прикладний вимір, активно впроваджуючись у низці демократичних держав (США, Сполучене Королівство, більшість держав Західної Європи та ін.).

Таким чином, етапізація розвитку демократичних ідей у світовій практиці показала, що теорія партисипативної демократії сформувалася в межах третього етапу демократизації (60-ті роки XX ст. – початок XXI ст.). Ключовим чинником її еволюції стало проголошення пріоритетності прав і свобод людини над інтересами держави, що сприяло переосмисленню ролі людини в системі публічної влади та інституціоналізації форм прямої участі громадян у процесах ухвалення суспільно важливих рішень.

Виникнення теорії партисипативної демократії є результатом критичного переосмислення ліберальної парадигми демократії, зумовленого комплексом соціально-політичних чинників, зокрема: зростанням запиту на розширення форм політичної участі, реакцією на дефіцит представництва в класичних демократичних моделях, посиленням впливу громадянського суспільства тощо.

Теорія партисипативної демократії є новітньою демократичною теорією, яка в сучасних політико-правових системах функціонує переважно у

поєднанні з елітарною моделлю, що проявляється у поєднанні централізованого ухвалення рішень із розширенням форм безпосередньої участі громадян на місцевому рівні.

Розвиток ідеї партисипативної демократії пов'язаний з децентралізацією публічної влади, зокрема через реформу місцевого самоврядування, яка формалізує участь громадян у процесі ухвалення рішень на локальному рівні, та поширенням інформаційно-комунікаційних технологій, які трансформують механізми взаємодії між державою та громадянином, створюючи умови для електронної участі як складової сучасного демократичного процесу.

Висновки до розділу 1

Узагальнення сучасного стану наукової розробки теорії партисипативної демократії підтвердило, що її концептуальні основи були сформовані переважно в межах політологічного дискурсу, тоді як теоретико-правовий підхід до цього феномену характеризується фрагментарністю та недостатньою опрацьованістю. У зарубіжній і вітчизняній правовій науці відсутні комплексні спеціалізовані дослідження партисипативної демократії саме в межах теорії держави і права, що засвідчує об'єктивну потребу в її цілісному правовому осмисленні крізь призму правових категорій, інститутів та механізмів реалізації громадянської участі.

З'ясовано, що феномен партисипативної демократії оцінюється неоднозначно в науковій літературі: попри загальну підтримку її ідей більшістю дослідників, існує широка палітра підходів до визначення меж і ефективності громадянської участі. Це свідчить про суперечливий характер теорії партисипативної демократії та ще раз підтверджує необхідність її глибшого теоретико-правового осмислення. Об'єктивне виявлення її переваг

і недоліків можливе лише на основі конструктивного дослідження з використанням сучасного методологічного інструментарію.

Доведено, що для проведення теоретико-правового дослідження партисипативної демократії методологічні підходи до її вивчення мають відповідати низці ключових вимог: базуватись на комплексі загальнофілософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів наукового пізнання; передбачати міждисциплінарний підхід, що поєднує інструменти теорії права, політології, філософії та соціології права; враховувати як національний, так і міжнародний контексти дослідження; ґрунтуватися на збалансованому поєднанні теоретичного аналізу та емпіричних спостережень; а також удосконалюватись шляхом залучення сучасних методологічних принципів – релятивізму, множинності, нелінійності, інклюзивності, альтернативності, комунікативності, концептуалізму та поліваріантності гіпотез.

Запропоновано етапізацію розвитку демократичних ідей у світовій практиці, відповідно до якої встановлено, що теорія партисипативної демократії сформувалася в межах третього етапу демократизації (60-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Обґрунтовано, що ключовим чинником її еволюції стало проголошення пріоритетності прав і свобод людини над інтересами держави, що сприяло переосмисленню ролі людини в системі публічної влади та інституціоналізації форм прямої участі громадян у процесах ухвалення суспільно важливих рішень.

З'ясовано, що виникнення теорії партисипативної демократії є результатом критичного переосмислення ліберальної парадигми демократії, зумовленого комплексом соціально-політичних чинників, зокрема: зростанням запиту на розширення форм політичної участі, реакцією на дефіцит представництва в класичних демократичних моделях, посиленням впливу громадянського суспільства тощо.

Обґрунтовано, що теорія партисипативної демократії є новітньою демократичною теорією, яка в сучасних політико-правових системах

функціонує переважно у поєднанні з елітарною моделлю, що проявляється у поєднанні централізованого ухвалення рішень із розширенням форм безпосередньої участі громадян на місцевому рівні.

Аргументовано доводиться, що розвиток ідеї партисипативної демократії пов'язаний з децентралізацією публічної влади, зокрема через реформу місцевого самоврядування, яка формалізує участь громадян у процесі ухвалення рішень на локальному рівні, та поширенням інформаційно-комунікаційних технологій, які трансформують механізми взаємодії між державою та громадянином, створюючи умови для електронної участі як складової сучасного демократичного процесу.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПАРТИСИПАТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

2.1. Партисипативна демократія як форма демократії: поняття, ознаки, співвідношення з прямою та представницькою

Питання демократії давно постають невід'ємним предметом наукового дискурсу. У сучасному бутті людини, суспільства, держави вони затвердились як вихідні й непорушні та розглядаються у різних науках на концептуальному (гносеологічні та онтологічні засади), ціннісному (культура демократії, філософія демократії тощо), практичному (відображення потреб у життєдіяльності людини, суспільства, держави, міжнародної спільноти) рівнях. До того ж, ці питання належать до числа унормованих правом та є предметом не тільки правової науки, а й законодавства.

Невизначеність у панівних поглядах на демократію позначається на теоретичних підходах до з'ясування сутності та правової природи партисипативної демократії, яка сьогодні жваво набирає популярності серед інших форм демократії. Останнім часом термін «партисипативна демократія» став часто вживаним у науковому дискурсі. Число публікацій, що опрацьовують ті або інші аспекти партисипативної демократії, зростає, але, при цьому, не відбувається створення цілісної теорії партисипативної демократії. Навпаки, розмивається сам термін, виникають численні трактування, а дослідження мають часто публіцистичний характер. *Відсутність системного підходу до розуміння партисипативної демократії в теорії права пояснюється браком її концептуалізації.* Термін «партисипативна демократія» може трактуватися різними способами в різних контекстах, і відсутність чітко сформульованих теоретичних основ і

загальної концепції ускладнює формулювання єдиного підходу до цього питання в правовій науці.

Питання концептуалізації в теорії права є достатньо складними та неоднозначними, а саме поняття «концептуалізація» у широкому розумінні розглядається як:

– «первинна теоретична форма, що забезпечує теоретичну організацію матеріалу; схема зв'язків понять, які відображають можливі тенденції до змін; спосіб організації роботи мислення, що дозволяє рухатись від матеріалу і первинних теоретичних концептів до більш абстрактних конструктів, покладених в основу побудови картини бачення досліджуваного сегменту реальності» [138, с. 339];

– «процес формування концептів у свідомості людини, при якому свідомість людини виокремлює відмінні ознаки та окрему область чи сферу в об'єктивній або суб'єктивній дійсності та підводить їх під певний визначений клас явищ» [139, с. 107];

– «понятійна класифікація і як один з процесів пізнавальної діяльності людини, що полягає в осмисленні й впорядкуванні результатів внутрішнього рефлексивного досвіду людини й уявлень про об'єкти, явища дійсності та їхні ознаки; її результатом є формування концептуальної системи, складниками якої є концепти» [140, с. 258];

– «процес утворення конкретної моделі дослідження, обов'язкова процедура дослідницької практики, що забезпечує теоретичну організацію матеріалу й схематизацію зв'язку понять та дозволяє рухатися від первинних теоретичних концептів до все більш абстрактних конструктів, розгортаючи всю структуру наукової теорії, з однієї сторони, і вписуючи наукову теорію в дедалі ширші дисциплінарні контексти, з іншої сторони» [102, с. 41];

– «процедура теоретичної організації знань та певного наукового матеріалу, що дає можливість створити відповідну теоретико-методологічну

модель дослідження й сформувані понятійний апарат предмета дослідження з виділенням його суттєвих взаємозв'язків» [141, с. 7].

Загальним у представлених визначеннях є те, що концептуалізація «поширюється на певну сферу наукового знання, виявляє найсуттєвіші ознаки того чи іншого явища або процесу, концентруючи їх навколо відповідних концептів (конструктів мислення), що є вихідними для розвитку відповідної сфери суспільних відносин» [102, с. 38].

В основі концептуалізації лежить наукове конструювання концептів. У праві «концепт є фактором смислоутворення, а тому системне уявлення про право на основі різних концептів зумовлює й різні варіанти бачення його структури та субстрату (кола феноменів, які включає в себе право)» [142, с. 213]. У філософському розумінні концепт (від латинського «conceptio» – поняття, розуміння, задум) представляє собою зміст якогось поняття, а назвати щось концептом трактується як реконструювання його внутрішнього змісту. На думку М. С. Яворського, концепт є тією першоосною, що створює певну формулу людських відносин та передає персональний досвід індивідуума в цій взаємодії [139, с. 107]. Концепт у гуманітарній науці сприймається як одиниця концептосфери, що являє собою упорядковану сукупність одиниць мислення, які включають всі ментальні ознаки того чи іншого явища, відображеного в свідомості індивіда. Науковці часто асоціюють концепт із поняттям і значенням слова, однак, варто погодитись із Н. І. Фрасинюк, що «концепт ширше за значення, а поняття – вужче, тому воно вужче й за концепт. Основна частина знань про щось міститься в нашому пізнанні у вигляді концептів, бо значення не передають усіх знань» [143, с. 69].

Концептуалізація неможлива без мови та свідомості людини: мова включає інформацію, що свідчить про весь набутий практичний досвід та життєві знання індивіда; свідомість виділяє відмінні ознаки в об'єктивній або суб'єктивній дійсності та спрямовує їх на певний клас явищ. В процесі концептуалізації першочерговим завданням виступає зосередження на

формулюванні тих гіпотез, що стосуються досліджування явищ суспільного життя, які згодом піддаватимуться емпіричному дослідженню. На думку британського філософа Р. Дж. Коллінгвуда, зміна концептуальних основ є найбільш радикальною, адже вона «веде до відмови від обґрунтованих раніше переконань і стандартів мислення, трансформації вихідних концептів-понять, що забезпечують цілісне сприйняття світу» [144, с. 37].

Грунтовне дослідження особливостей *партисипативної демократії як правового феномену* сприятиме формуванню актуальної концептуальної моделі взаємозв'язків між людиною, суспільством і державою, що, у свою чергу, становить важливий етап у розвитку теоретико-правових основ сучасної демократичної парадигми.

Термін «феномен» нерідко використовується в правових дослідженнях останнім часом. На думку різних філософів феномен слід розглядати як: а) прояв та вираз ідеї або сутності; б) пізнавану дійсність, а саме світ явищ, що упорядковуються апріорними схемами трансцендентального суб'єкта та науковими методами; в) психічні асоціації, суб'єктивні переживання, комбінації відчуттів, якими узагальнюється досвід і вся реальність»; г) явище, що надано в досвіді чуттєвого пізнання та постигається розумом. Хоча вчення про феномен беруть свій початок ще зі давньогрецької філософії, концепцію феноменології розробив німецький філософ Е. Гуссерль. У своїх дослідженнях він ототожнював феномен із сутністю та самим буттям об'єкту та зазначав, що «чиста, або трансцендентальна, феноменологія отримає своє обґрунтування не як наука про факти, а як наука про сутності ...» [145, с. 8].

Феномен вважається правовим, коли він має юридичну регламентацію, визначається правовими нормами, регулює соціальні відносини через механізми права, а також включає інструменти правового впливу, що забезпечують його реалізацію в правовій практиці. Такий феномен є інтегральною складовою правової системи, яка сприяє стабілізації та нормалізації правовідносин у суспільстві. Під правовим феноменом слід

розуміти особливе явище чи процес у правовій системі, який може мати важливе значення для теоретичних або практичних аспектів права, а також визначати його розвиток або функціонування. Зазвичай правовий феномен характеризується такими ознаками:

- унікальність. Це явище, що має специфічні характеристики та принципи, які відрізняють його від інших елементів правової системи або соціальних процесів;

- важливість для розвитку правової системи. Правовий феномен має значний вплив на формування правової культури, розвиток правових інститутів або на теоретичні основи правової доктрини;

- системність. Феномен є складовою частиною ширшої правової системи, але при цьому зберігає свою відмінність завдяки специфічним ознакам;

- взаємодія з іншими соціальними сферами. Правовий феномен може вказувати на взаємодію права з іншими аспектами соціальної реальності, зокрема економічними, політичними та моральними процесами.

Належність партисипативної демократії до категорії правового феномену не викликає наукових заперечень. Вона не лише представляє собою теоретичну концепцію, але й конкретно реалізується через правові механізми, що забезпечують її функціонування та інтеграцію в правову систему. *Партисипативна демократія – це правовий феномен, оскільки вона формалізується через норми національного та міжнародного права, передбачає юридичні механізми реалізації права громадян на участь в управлінні державними справами, формує правові відносини між державою та громадянським суспільством, а також є складовою сучасної правової доктрини щодо демократичного врядування.*

Концептуалізація партисипативної демократії як правового феномену сприяє юридичній регламентації демократичних відносин у суспільстві, їх упорядкуванню, подоланню дефіциту правового регулювання та зменшенню

надмірного державного втручання у реалізацію особистих і суспільних форм участі. Партисипативна демократія є поняттям, що гармонійно вписується в різні типи праворозуміння та парадигми розвитку права, однак у межах кожної з них має свої специфічні прояви.

Концептуалізація з точки зору теорії права відображає найсуттєвіші правові закономірності виникнення, функціонування та трансформації, які зазнає партисипативна демократія в системі суспільних відносин та які мають необхідний, цілеспрямований та закономірний характер. Вона має спиратися на ретельно проведене наукове узагальнення всього комплексу факторів, які впливають на інституціалізацію та функціонування партисипативної демократії в національному і міжнародному контекстах, враховувати її «багатошаровість» на особистісному, суспільному та державному рівнях. Концептуалізація партисипативної демократії пов'язана не тільки з теорією та правом, а й з практикою демократії, тому до поля концептуалізації належать не лише норми права, що є проявами юридичної догматики, а й фактичні суспільні відносини, що цими нормами врегульовуються. Процес вироблення концепту партисипативної демократії передбачає застосування усталеної формули, яка здатна забезпечити поєднання теоретичних і прикладних аспектів партисипативної демократії задля уточнення відповідних понятійних категорій, розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства та практики його застосування [113, с. 18]. Іншими словами, *концептуалізація партисипативної демократії об'єктивно вимагає цілісного та збалансованого вивчення кожного аспекту партисипативної демократії з точки зору теорії, законодавства та практики його застосування.*

Введення до наукового обігу поняття «концептуалізація партисипативної демократії» передбачає суттєву формалізацію та узагальнення відомостей про партисипативну демократію як концепт, доведення обґрунтованості та відмінності від інших правових явищ, а також створення теоретичної моделі на основі низки визначальних

теоретико-правових ідей. Варто акцентувати, що концепт «партисипативна демократія» інтегрований одночасно у внутрішній та зовнішній науково-правовий дискурс, тобто перебуває в широкому дискурсивному полі, стан якого у науковій літературі визначають як «війну дискурсів» [102, с. 41].

Отже, концептуалізація партисипативної демократії в теорії права представляє собою наукову процедуру інтеграції онтологічних уявлень про партисипативну демократію в систему емпіричних знань з метою виявлення тенденцій її трансформації, формулювання гіпотез щодо її правової природи та взаємозв'язків з іншими державно-правовими явищами. Ця процедура передбачає дослідження партисипативної демократії з теоретико-правової точки зору, завдяки чому можна виявити сутність та ознаки партисипативної демократії як самостійної юридичної категорії та правові закономірності її виникнення, функціонування та розвитку.

Комплексне визначення поняття «партисипативна демократія» та виявлення її специфіки як правового феномену потребує попереднього концептуального уточнення змісту демократії загалом і здійснення порівняльного аналізу її основних форм. Такий аналітичний підхід дає змогу виокремити ключові сутнісні характеристики партисипативної моделі, окреслити її інституційні переваги та внутрішні обмеження, що є особливо важливим у контексті реалізації засад демократичного врядування в умовах правової держави.

Поняття «демократія», незважаючи на свою давню історію, досі викликає суперечки щодо свого тлумачення. Безліч філософів, починаючи з часів античності, намагалися розробити різні концепції (ідеї) демократії, відповідаючи на принципові питання про її визначальні ознаки, умови, цінності, ідеали, проблеми та перспективи. У науковому дискурсі термін «демократія» має одночасно універсальне та багатозначне наповнення. Дискусії щодо визначення поняття демократії і, як результат, плюралізм у підходах до його розуміння є однією з найбільш пріоритетних проблем у теоретико-правовій науці. В першу чергу, сутнісне наповнення поняття

демократії спричинено певними критеріями, що виступають підставою для виокремлення цього типу політичного режиму. Отже, найбільш повно розкрити сутність демократії можливо через його змістовну характеристику.

Загальновідомо, що поняття «демократія» має давню історію з довжиною у майже три тисячоліття. Разом із розвитком і ускладненням політичного життя, появою різноманітних теорій, що апелювали до демократії, розуміння цього поняття трансформувалось та викладалось по-різному. Вперше термін «демократія» застосував давньогрецький історик Геродот, а найвідоміше визначення цього терміну належить 16-ому президенту США А. Лінкольну: «Демократія – це правління народу, обране народом і для народу» [146, с. 127].

У сучасному світі ідея демократії активно популяризується в засобах масової інформації, в наукових дослідженнях та в індексах вимірювання, поширюється політиками та виступає основою глобалізаційних процесів у створенні однополярного демократичного світу. Важливим для розуміння сучасних тенденцій розвитку демократичних інститутів є розкриття змісту феномену демократії, що характеризує очікування від нього у правовому дискурсі.

Етимологічне коріння терміна «демократія» (грец. *demos*-народ і *kratos*-влада) виходить з того, що пересічна людина знаходиться при владі, через що усі громадяни залучені до процесу публічного управління.

У якості сучасного терміну «демократія» сприймається як:

– «особлива форма організації державної влади, де влада належить усім громадянам, які користуються рівними правами» [147, с. 24];

– «форма держави, політичний режим, політичний принцип та процес, світогляд і певна система цінностей» [148, с. 9];

– «структура будь-якої організації, заснована на принципах рівноправності її членів, періодичних виборів керівних органів та прийнятті ними рішень більшістю голосів» [149, с. 174];

- «світогляд, що заснований на ідеалах свободи, рівності, поваги прав людини і меншин, народного суверенітету тощо» [150, с. 210];
- «правова вимога стосовно форми держави, яку можна кваліфікувати як загальний принцип права, що закріплюється у конституції» [151, с. 48];
- «форма класової диктатури, яка виявляється найзручнішою у відповідних історичних умовах» [131, с. 11];
- «різноманітні громадські інститути, що дозволяють здійснювати громадський контроль за діяльністю та відставкою уряду, а також, не застосовуючи насильства, проводити реформи навіть усупереч волі правителів. Іншими словами, механізм мирної зміни влади» [152, с. 18].

Варто наголосити, що *багатозначність терміну «демократія» не можна ототожнювати з багатогранністю демократії як правового феномену*. Значення терміну залежить від того, у межах якої науки він розглядається. Якщо розглядати демократію як елемент форми держави та демократію як ідеологію, то ці поняття є різними за своєю суттю, хоча й засновані на тих самих соціальних цінностях. Не дивлячись на існування різноманітних наукових підходів до розуміння демократії, в усіх наявних визначеннях ознаками демократії є: свобода та політичні права особистості, пріоритет прав людини над правами держави, рівність індивідів, влада більшості за умови поваги прав меншості. Сукупність цих моральних, правових, політичних цінностей складає сутність демократії.

Вся історія держави як соціального інституту, історія правової та політичної науки супроводжувались конкуренцією несхожих теоретичних концепцій, об'єднаних поняттям «демократія». Можна сміливо сказати, що цей принцип об'єднує правову ідеологію держав, що належать до більшості існуючих правових систем. Отже, у науковому дискурсі *демократія трактується як багатоаспектна категорія, що виступає явищем правової дійсності та спричиняє суттєвий вплив на усі сфери державного і суспільного життя; ідеальна модель суспільного устрою, яка побудована на*

цінностях свободи, рівності та прав людини; державний режим, що встановлює пріоритетні способи здійснення влади.

У свідомості громадян демократія практично завжди прирівнюється до народовладдя. Класичними формами народовладдя прийнято вважати представницьку (репрезентативну) та пряму (безпосередню) демократії, що є похідними від більш загального поняття «демократія» і через це характеризуються ознаками, властивими демократії в цілому. Пряме та представницьке народовладдя при нормальному функціонуванні політичної системи суспільства є взаємодоповнюючими та існують у симбіотичній єдності [55, с. 88]. Представницька демократія неможлива без прямої, яка є єдиним способом формування представницьких демократичних органів. Однак, між ними існують суттєві відмінності.

Представницька демократія передбачає, що основні публічні рішення ухвалюють представницькі органи влади, які обираються громадянами.

І. І. Забокрийський та В. Б. Ковальчук характеризують представницьку демократію як «одну із форм вираження волі народу (народного суверенітету), яка передбачає оптимально ефективну процедуру прийняття владно-політичних рішень демократично обраними представницькими органам (що діють з урахуванням волі народу)» [153, с. 163].

Г. Боднар та А. Васіна розуміють представницьку демократію як «демократію, у контексті якої громадяни не беруть безпосередньої участі в управлінні громадою і розв'язанні соціальних проблем, а, натомість, доручають це своїм представникам, уповноважуючи їх репрезентувати свої інтереси» [154, с. 31].

Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук визначають представницьку демократію як «форму народовладдя, за якої право приймати рішення громада реалізує через обраних нею представників, які повинні відстоювати інтереси тих, хто їх обрав» [150, с. 553].

Як вважає Л. Бориславський, «представницьке народовладдя здійснює не народ безпосередньо, а органи державної влади, які діють за дорученням народу» [155, с. 165].

Ю. Ключковський зазначав, що «в умовах режиму представницької демократії безпосереднє волевиявлення народу і здійснення влади розділені: народне волевиявлення (без якого немає демократії взагалі) реалізується через вибори, а владні повноваження здійснюються під контролем народу органами, сформованими на обмежений час за підсумками виборів» [156, с. 101].

Отже, безумовно, центральною ідеєю, що створює теорію демократії, є ідея народного представництва. Якщо розглядати народне представництво в інституційному аспекті, то під ним слід розуміти політико-правові інститути та певні організаційні форми, що створюються з метою реалізації народної волі та загальносоціальних інтересів у політиці. Основи сучасного народного представництва сформувались у ХХ ст., специфіка яких полягає у тому, що органи представницької влади у системі публічної влади здійснюють законодавчу чи нормативно-правову діяльність, але можуть виконувати контрольну, лобістську, експертну та інші її види. Представницька демократія сприймається як сутність суспільної влади, що перетворює волю народу в реальність [157, с. 80].

Отже, сутність представницької демократії полягає в тому, що народ реалізує своє верховенне право на владу шляхом прямого волевиявлення у процесі виборів, формуючи персональний склад органів публічної влади, які, в межах конституційно визначених повноважень, здійснюють управлінські функції від імені народу. *Формула представницької демократії виглядає як «народ здійснює владу через вільно обраних представників».*

Пряма або безпосередня демократія передбачає безпосередню участь та волевиявлення громадян з певних питань їхньої життєдіяльності. У даному випадку апарат влади наділений роллю організатора волевиявлення та гаранта реалізації спільної волі громадян, на підставі якої влада ухвалює

рішення. Іншими словами, пряма демократія є «волевиявленням громадян у процесі розроблення, ухвалення, впровадження державних рішень та здійснення народного контролю за цими рішеннями» [158, с. 3].

На думку А. В. Пехник А. та Ю. М. Дзюбенко пряма демократія припускає, насамперед, ухвалення рішень більшістю при повазі прав меншості [159, с. 279].

Німецькі вчені Й. Ізензее Й. і П. Кірххоф стверджують, що державний режим, заснований лише на механізмах прямої демократії, має піддаватись суттєвим сумнівам. Вони зазначають, що «доктрини деяких демократичних держав навіть включають заперечення прямої демократії як державного режиму, яка розглядається як всього тільки теоретична конструкція народу без держави» [160, с. 49].

Засновуючись на досвіді Швейцарії, дослідник А. Ауер приходять до думки, що «хоча репрезентативна (представницька) демократія може існувати без будь-якого інструмента безпосередньої (прямої) демократії, протилежне неможливо – пряма демократія ані не мислима, ані не реалізуєма без основоположних зв'язків між народом та його парламентськими представниками» [161, с. 163].

Набір інструментів прямої демократії розуміється широко і включає вибори, референдуми тощо. Він дозволяє безперервно здійснювати народний суверенітет через органи публічної влади, що формуються як безпосередньо, так і опосередковано.

Отже, сутність прямої демократії полягає в безпосередній реалізації народом свого суверенного права на владу без посередництва представницьких органів. Вона виступає особливою формою народовладдя, яка забезпечується через використання визначених правових інструментів, що дозволяють громадянам безпосередньо брати участь в ухваленні державно важливих рішень. *Формула прямої демократії виглядає як «народ здійснює владу безпосередньо, шляхом прямого волевиявлення».*

У сучасних умовах спостерігається криза класичних форм демократії, що зумовлена низкою об'єктивних чинників. До основних причин цієї кризи слід віднести:

– відступ від первинних нормативних засад демократії, зокрема ідеї досягнення «загального блага» через реалізацію «спільної волі» народу на основі суспільного консенсусу. Натомість в умовах емпіричного підходу утверджуються нові принципи, що формуються не на засадах демократичної теорії, а на основі недосконалої демократичної практики;

– розрив між формами демократії та її початковими цілями, що проявляється у нездійсненості ключових демократичних ідей, зокрема переконання у раціональності виборця, який здатен самостійно формувати політичні погляди та брати участь у політичному процесі. Такий підхід передбачає лише наявність формальних демократичних інститутів (виборчого права, виборів, поділу влад), але нехтує якістю політичної комунікації, яка часто є односторонньою, маніпулятивною, що унеможлиблює свідомий і вільний вибір громадян;

– деформацію політичної комунікації, яка проявляється у порушенні свободи слова, поширенні недостовірної інформації, домінуванні несправедливих моделей публічного обговорення, маніпуляції громадською думкою та залежності політичних суджень від зовнішніх впливів;

– неспроможність існуючих управлінських моделей забезпечити ефективне реагування на сучасні виклики суспільного розвитку, що вимагає відмови від застарілих управлінських практик і формування нової, адаптивної системи публічного управління, здатної функціонувати в умовах динамічних трансформацій суспільства.

Отже, сукупність вищенаведених чинників сприяла актуалізації ідей партисипативної демократії, яка вирізняється здатністю компенсувати дефіцити класичної моделі представницької демократії. Її концептуальна перевага полягає в потенціалі усунення проблем політичного представництва, підвищення відповідності між волею більшості та змістом

нормативно-правових рішень, а також у формуванні реальної легітимності демократичного правопорядку, без якої інституційна легальність втрачає нормативну цінність і перетворюється на формальність. Актуальним питанням розвитку цієї теорії є неконкурентне поєднання прямої з представницькою форм народовладдя. Ця нова форма демократії постала як відповідь на недосконалість існуючої системи представництва та нереалізованість прямої демократії. Вона сприймається багатьма науковцями як засіб та механізм подолання дефіциту демократії, її звуження, ізоляції від спільних інтересів, що розглядається як ознаки кризи політичної системи.

З метою виокремлення сутнісних характеристик партисипативної демократії як сталих, іманентних ознак, що відображають її природу, формують зміст і відмежовують її від інших типологічно споріднених форм демократичного устрою, доцільним видається проведення порівняльного аналізу цієї моделі з класичними формами демократії – прямою та представницькою.

Так, серед науковців поширена позиція, що партисипативна демократія є одним з різновидів прямої демократії. Варто наголосити на тому, що не слід ототожнювати пряму та партисипативну демократії, оскільки партисипативна має багато спільного з прямою демократією, але не прирівнюється до неї. Як відомо, пряма демократія є особливою формою здійснення влади народу самим народом через певні інструменти. У свою чергу, партисипативну демократію слід розглядати як вищу форму прямої демократії, що вміщує в собі більш широкий зміст, бо передбачає не тільки пряме вирішення певних питань, а й вплив громадян на процес ухвалення значущих рішень.

Творці партисипативної теорії звертаються до прямої демократії, засуджуючи представницьку через те, що вона не спроможна впоратися із головними для суспільства завданнями та не здатна досягнути суспільного блага. Втім, безсумнівно, пряма демократія нового зразку не тотожна схожій демократії, що існувала у давньогрецьких містах-полісах. Перш за все, тому що на сучасному етапі розвитку демократії громадянами визнаються значно

більша частина людей. До того ж, тому що засновники цього напряду пропонують низку механізмів реалізації нового виду демократії в кордонах вже національних держав (створення розгалуженої мережі самоврядування, формування нового типу громадянина тощо) [84, с. 68].

Пряма і партисипативна демократія передбачають залучення громадян, які не є виборними особами, до ухвалення рішень або їхню участь у процесах ухвалення рішень за межами основних виборних органів влади. По суті, кожна форма демократії передбачає партисипацію, отже треба визнати, що це доволі умовна відмінність, яка постійно трансформується залежно від соціальної практики. Відмінності між прямою та партисипативною демократією можна розкрити на прикладі ухвалення формальних рішень та відповідальності за їх реалізацію. Партисипація включає громадян у процес ухвалення рішень, але взагалі не призводить до ухвалення остаточних офіційних рішень. Громадські слухання, консультації, збори громадян, місцеві ініціативи тощо зазвичай не завершуються ухваленням формальних рішень. В той же час, більшість традиційних форм прямої демократії, зокрема референдуми та вибори, передбачає остаточне затвердження рішень. При ухваленні рішень за умов прямої демократії представницькі інституції звільняються від відповідальності.

Пряма та партисипативна демократія розглядаються як загальновідомі елементи демократичного врядування, однак упродовж історії їхня роль змінювалася через мінливість політичних та економічних умов. Зниження ролі державного сектору внаслідок процесів приватизації та активного залучення напівавтономних неурядових організацій у системі управління, що спостерігається в багатьох державах, зумовило трансформацію механізмів участі держави в управлінських процесах, зокрема змінило функціональне навантаження інститутів представницької демократії та їхню взаємодію з іншими суб'єктами врядування. Можливості громадян щодо впливу на процес ухвалення рішень значною мірою звузилися; рівень громадянської участі, зокрема виборчої активності, залишається низьким; значна частина

соціальних груп перебуває в стані соціальної маргіналізації та виключення з політичного процесу. Отже, низка причин вибудовує «дистанцію» між громадянами та представницькими органами влади. І як результат, перефразовуючи Вацлава Гавела, громадяни захотіли відчувати, що управління повертається до їхніх рук.

Загальновідомо, що потенціал широкого застосування прямої демократії в сучасному суспільстві є дуже обмеженим. Неможливим вбачається різкий перехід до повного домінування прямої демократії, зокрема в умовах коли вона асоціюється з її історичною формою. Тут варто згадати стародавні міста-держави, де рішення ухвалювались зборами усіх місцевих громадян та стосувались майже необмеженого кола питань місцевого життя. Сьогодні така широка участь зборів громадян у процесі ухвалення публічних рішень є рідкістю. Окрім того, таку модель навряд чи можна пристосовувати до нинішнього розміру територіальних одиниць, за винятком дуже малих місцевих громад, що функціонують на рівні особливого контролю органами влади на місцях. Водночас тенденція серед держав, згідно якої вибори голів територіальних структур проходять безпосередньо (замість виборів, що проводяться в місцевій раді), свідчить про певні рухи посилення демократії на місцевому рівні за рахунок прямої демократії.

Основа прямої демократії – це безпосереднє здійснення народом влади шляхом ухвалення рішень без посередництва представницьких органів. Інакше кажучи, у прямій демократії джерелом і носієм влади є сам народ, який: ініціює рішення; ухвалює їх безпосередньо (через референдуми, народні збори тощо); реалізує свою волю через форми прямого волевиявлення. На відміну від партисипативної демократії, пряма демократія не обов'язково передбачає постійний діалог або партнерство з інституціями, а зосереджена на безпосередньому, формалізованому виявленні волі громадян.

Головний конкурент прямої демократії – представницька демократія, при якій громадяни через виборних осіб і органи можуть реалізовувати своє право брати участь у політичному житті суспільства. Однак представницька демократія не в повній мірі відповідає викликам, що зумовлені розвитком громадянської участі, оскільки в умовах сучасності спостерігається стійка тенденція до зниження рівня довіри громадян до інститутів державної влади [10, с. 41]. Тому, у вигляді альтернативи, на теоретичному та практичному порядку денному все частіше постає теорія партисипативної демократії, яка побудована саме у фокусі урізноманітнення механізмів і форм громадянської участі та на цьому ґрунті – якості демократії. Поява та просування партисипативної демократії фактично є підтвердженням недостатності важелів представницької демократії та потреби їхнього розширення задля врахування інтересів кожного члена суспільства. Партисипативна демократія відрізняється від представницької демократії тим, що вона передбачає безпосередню громадянську участь, а представницька – опосередковану політичну участь. Водночас представницька та партисипативна демократії не є взаємовиключними моделями, оскільки одна не повинна підміняти іншу. Їхнє поєднання дозволяє досягти балансу між ефективністю управління та широтою громадянської участі, що сприяє підвищенню якості демократичного процесу завдяки взаємному збагаченню форм участі громадян у демократичних процесах.

Відмінності між представницькою та партисипативною демократією також можна висвітлити через приклад ухвалення рішень та покладення відповідальності за ці рішення. Так, партисипативна демократія залучає громадян до процесу ухвалення рішень, але, у багатьох випадках, цього визнається недостатньо для набуття рішенням сили, на відміну від представницької демократії. Втім, сильна партисипативна демократія наділяє громадян більшою владою, можливістю ефективніше контролювати діяльність владних органів, робить останні сприйнятливими до потреб громадян. Зважаючи на сучасну тенденцію високого рівня участі громадян,

що підтверджується статистичними даними, вона може бути дуже впливовим механізмом у здійсненні влади [162].

При порівнянні представницької демократії з партисипативною, варто наголосити, що остання дає громадянам більше можливостей для прояву особистих інтересів та волі, долає політичне відчуження громадян, сприяє розвитку громадянської активності та забезпечує контроль за органами влади, їх посадовими особами. Ключовою відмінною ознакою та, в той же час, перевагою партисипативної демократії є те, що участь громадян в демократичних процесах є саме безпосередньою, тобто громадянин бере участь в ухваленні рішень не через когось, а сам, особисто, через певні інструменти такої участі. До того ж, до відмінностей партисипативної від представницької демократії можна віднести й те, що участь у вирішенні питань у цьому випадку передбачає насамперед ініціативу зі сторони громадян.

Основа представницької демократії – це делегування громадянами своєї влади вибраним представникам, які ухвалюють рішення від їхнього імені. У представницькій демократії громадяни не беруть безпосередньої участі у процесі ухвалення рішень, натомість вони покладаються на обраних представників, які представляють їх інтереси в органах влади. Таким чином, основою цієї системи є представництво та делегування повноважень.

У свою чергу, основа партисипативної демократії – це безпосередня участь громадян у процесах ухвалення публічно значущих рішень на засадах партнерства між державою та громадянським суспільством. Це означає, що її фундаментом виступає активне, усвідомлене і правове включення громадян у процеси формування, реалізації та контролю публічної політики, а не лише голосування або делегування повноважень представникам. *Формула партисипативної демократії виглядає як «народ здійснює владу через постійну, інституційно гарантовану та багаторівневу громадянську участь».*

На відміну від прямої демократії, партисипативна демократія забезпечує більш регулярну й активну участь громадян у демократичних процесах, підвищуючи її ефективність. На відміну ж від представницької демократії, вона забезпечує громадянську участь через розгалужену систему механізмів, що дозволяє реалізовувати демократичну взаємодію на всіх рівнях владної комунікації.

Отже, основні відмінності між партисипативною, прямою та представницькою демократіями проявляються за наступними критеріями:

– форма участі громадян. У представницькій демократії громадяни делегують свою владу через обрання представників. У прямій демократії громадяни здійснюють владу безпосередньо, без посередників. У партисипативній демократії громадяни активно беруть участь на всіх етапах і рівнях демократичних процесів, від формулювання політики до моніторингу та контролю за її виконання.

– частота участі: У представницькій демократії участь обмежена виборчими кампаніями. У прямій демократії участь обмежується конкретними подіями, наприклад референдумами. У партисипативній демократії громадяни постійно чи регулярно взаємодіють з органами влади.

– основні інструменти: У представницькій демократії основними засобами реалізації народного суверенітету є діяльність обраних на виборах органів чи посадових осіб та інші інститути представництва, через які делегується воля громадян обраним представникам. У прямій демократії провідними інструментами залишаються референдуми, народні ініціативи, плебісцити, народне вето, які передбачають пряме голосування громадян. У партисипативній демократії використовуються різноманітні інструменти, які забезпечують постійну комунікацію між громадянами та органами влади, зокрема цифрові платформи, бюджет участі, громадські слухання тощо.

– мета: у представницькій демократії пріоритет надається ефективному управлінню через обрану еліту, яка представляє інтереси громадян. У прямій

демократії мета полягає у забезпеченні максимальної відповідності владних рішень волі народу. У партисипативній демократії головною метою є посилення правосвідомої громадянської активності, підзвітності влади та соціального діалогу.

– роль інституцій влади: У представницькій демократії органи влади здійснюють управлінські функції через обраних представників. У прямій демократії інституції влади виступають гарантами реалізації народного волевиявлення. У партисипативній демократії влада забезпечує механізми для залучення громадян до процесу ухвалення рішень, засновані на партнерських відносинах між владою та громадянами.

– легітимність рішень та відповідальність за їх реалізацію: У межах представницької демократії легітимність рішень ґрунтується на делегуванні повноважень виборними представниками, які діють від імені народу в межах наданого мандата, а відповідальність несе державна влада в межах делегованих повноважень. У прямій демократії вона впливає з безпосереднього волевиявлення громадян, що забезпечує максимальну відповідність рішень суспільній волі, але реалізація покладається на виконавчі органи, що ускладнює персоналізацію відповідальності. У партисипативній демократії легітимність формується завдяки відкритому, інклюзивному процесу участі громадян в ухваленні рішень, що підвищує рівень довіри, прозорості та підзвітності влади; рішення формально ухвалюють інституції влади, проте на основі попереднього залучення громадян, що забезпечує співвідповідальність і підвищує легітимність.

Таб. 1. Порівняльна таблиця основних відмінностей між представницькою, прямою та партисипативною демократіями за ключовими критеріями.

Критерій	Представницька демократія	Пряма демократія	Партисипативна демократія
Форма участі громадян	Опосередкована через обраних представників	Безпосередня	Активна громадянська участь
Частота участі	Періодична	Ситуативна	Постійна або регулярна
Основні інструменти	Діяльність обраних на виборах органів чи посадових осіб тощо	Пряме голосування	Громадські слухання, бюджети участі, електронні петиції, дорадчі органи тощо
Мета	Ефективне управління через представництво	Максимальна відповідність владних рішень волі народу	Посилення правосвідомої активності громадян, підзвітності влади та соціального діалогу
Роль інституцій влади	Центральна	Обмежена, посередницька	Партнерські відносини між владою та громадянами
Легітимність рішень та відповідальність за їх реалізацію	Заснована на делегуванні повноважень з відповідальністю влади	Заснована на прямому волевиявленні з відповідальністю влади	Заснована на включенні громадян у процес ухвалення та реалізації рішень з співвідповідальністю влади і громадян

Отже, варто наголосити на автономності партисипативної демократії від прямої та представницької та доцільності розуміння її як окремої форми демократії, яка характеризується власними специфічними ознаками, зокрема: 1) визнання активної громадянської участі як основи цієї демократії; 2) систематичність залучення громадян у процеси ухвалення рішень; 3) наявність широкого спектра правових форм реалізації; 4) утвердження партнерських відносин між державою та громадянським суспільством як засадничого принципу її функціонування; 5) інституалізація громадського моніторингу та контролю за діяльністю органів влади; 6) формування у громадян правосвідомості та правової культури, що сприяє підвищенню їхньої відповідальності за результати участі в громадському житті.

Партисипативну демократію часто ототожнюють з іншими формами демократії, зокрема з деліберативною (демократія тотального обговорення). І дійсно, фундаментальні положення теорії партисипативної демократії щодо активної громадянської участі, високого рівня політичної культури, освіти та відповідальності громадян були запозичені представниками теорії деліберативної демократії. Таке ототожнення зумовлене спільною орієнтацією на залучення громадян до процесу ухвалення рішень. Однак, різниця між цими формами демократії полягає у тому, що деліберативна демократія ставить менш амбітні, але чіткіше окреслені цілі, оскільки йдеться цього разу саме про політику, а не про життя загалом. «Демократизм» у цьому випадку полягає у тому, що будь-які важливі рішення підлягають загальному обговоренню, при якому політики беруть суспільство собі у радники. Згідно з цією теорією, у контексті функціонування демократичної правової держави політичні рішення, з огляду на масштаб і складність сучасних суспільств, не можуть ухвалюватися усіма членами суспільства безпосередньо, а також не завжди здатні врахувати увесь спектр інтересів. Водночас, громадяни, на яких потенційно впливають ці рішення, повинні мати можливість бути почутими,

а самі рішення – у міру можливості відображати їхні потреби та очікування. З метою забезпечення такого інклюзивного процесу держава зобов'язана гарантувати наявність ефективних каналів масової комунікації, зокрема через підтримку автономії засобів масової інформації, що мають слугувати платформою для вільного висловлення думок громадян. Це спрямоване на те, щоб публічна дискусія фокусувалася на досягненні загального блага, а не обмежувалася виключно захистом вузько приватних інтересів.

Отже, спроби ототожнити партисипативну демократію з іншими формами демократії мають бути розглянуті як методологічно необґрунтовані, оскільки кожна з форм демократії має власне цільове спрямування, структурну організацію та специфіку залучення громадян до демократичного процесу.

У вітчизняній науці наявні різні думки щодо доцільності застосування саме терміну «партисипативна» до цієї форми демократії. Деякі науковці наголошують на некоректності перекладу «participatory democracy» як партисипаторна або партисипативна демократія. Причинами називають наступне: «а) складність вимови і сприйняття на слух; б) незрозумілість у змістовому та етимологічному відношеннях; в) належність до іноземних слів, якими і так (без особливої потреби) переповнена українська мова» [163, с. 75].

Ці вчені зазначають, що на користь застосування поняття «демократія участі (учасницька)» замість «партисипативна демократія» виступає: «а) легкість вимови і сприйняття на слух; б) зрозумілість у змістовому та етимологічному відношеннях; 3) більша прийнятність для української мови» [163, с. 75]. На їхню думку, чуже звучання запозиченого терміну лише відлякує потенційних учасників демократичного процесу, які хотіли б називатись «учасниками», а не «партисипаторами» [164, с. 4].

Однак, інші українські вчені займають позицію підтримки вживання терміну «партисипативна демократія» у вітчизняній науці. З ними варто

погодитись, оскільки саме цей термін найбільш повно відображає специфіку цієї форми демократії.

Тут слід вдатись до етимології терміну «участь». Слово «участь» походить з старослов'янської мови, де воно є похідним від «частина, доля». «Словник української мови» під участю розуміє «виконання разом з ким-небудь якоїсь роботи, здійснення якоїсь справи; спільну дію, діяльність когось, чого-небудь» [165]. Не можна забувати, що участь за ступенем активності поділяється на пасивну і активну. До того ж, участь може бути як добровільною, так і примусовою. У випадку з партисипативною демократією мова не йде про пасивну чи примусову участь, адже її особливістю є активна позиція вільних громадян. У свою чергу, термін «партисипація» походить з англійської та передбачає активну, добровільну участь громадян в обговоренні й ухваленні рішень з важливих питань суспільного життя [166, с. 31].

Слід акцентувати увагу на доцільності застосування саме терміну «партисипація» замість узагальненого поняття «участь» у контексті характеристики партисипативної демократії, оскільки перший має чітке концептуальне навантаження та відображає інституційно закріплену, свідому й структуровану форму включення громадян у процеси ухвалення та реалізації владних рішень, що виходить за межі пасивної або епізодичної участі. Громадяни можуть брати участь у різноманітних об'єднаннях, заходах, акціях, але при цьому не можна стверджувати, що така участь завжди є позитивно спрямованим явищем. Можна брати участь також в деструктивних та екстремістських рухах. Отже, у тлумаченні участі постає питання оцінного визначення цілей і результатів. У свою чергу, під партисипацією мається на увазі фокусування на культурі співучасті, досягнення суспільно значущих і колективно узгоджених цілей, заснованих на всебічно розвиненій громадській думці, що свідчить про позитивну оцінку компоненту цього поняття.

Щодо переповненості української мови словами іншомовного походження варто зазначити, що в українській мові, за підрахунками лінгвістів, запозичення становлять приблизно 10% її словникового складу, в той час «в англійській – майже 30% (найбільше з французької мови), в румунській – понад 40% (переважають із слов'янських мов), у японській – приблизно 70% (здебільшого з китайської мови), у корейській – майже 90% (переважно з китайської мови)» [167, с. 177]. *Слова іншомовного походження слід сприймати як один з шляхів збагачення лексичного складу будь-якої мови.* Крім того, українська мова підпорядковує запозичення власним граматичним та фонетичним законам, часто створює до них синоніми зі свого лексичного матеріалу та не переживає щодо втрати неповторності та оригінальності від використання певної кількості «чужих» слів. Мова так само збагачується завдяки розвитку багатозначності слів та стабільному створенню нових лексем [167, с. 179].

У наукових працях вчених як синонім партисипативної демократії застосовується поняття «*локальна демократія*». Не дивлячись на тривалу історію вживання терміну «*local democracy*» та на поширення концепції локальної демократії, у вітчизняній науці існують проблеми визначення категорії «*локальної демократії*», яка часто розкривається як «*місцеве самоврядування*», «*територіальна самоорганізація*» тощо, що призводить до використання цього поняття у різних, інколи недоцільних контекстах [168]. Безперечно, партисипативна демократія має особливе значення на місцевому рівні, а участь громадян у місцевому самоврядуванні є головним і найбільш масовим практичним її виявом. Однак, це не може зменшувати цінність участі громадян в управлінні державою, на загальнонаціональному рівні.

Партисипативну демократію називають ще «*низовою демократією*», основні принципи якої сформульовані у Глобальній хартії Зелених, що була прийнята в Канберре (Австралія) у 2001 році, а саме зазначено, що це «*демократія, в якій всі громадяни мають право висловлювати свої погляди і*

можуть брати пряму участь в екологічних, економічних, соціальних та політичних рішеннях, які торкаються їхнього життя; так що влада та відповідальність концентруються в місцевих та регіональних громадах, і делегуються на вищі рівні правління, тільки якщо це дійсно необхідно» [169].

Сутність партисипативної демократії вдало сформулював американський дослідник Б. Барбер, назвавши її *«сильною демократією»*. На його думку, «ідея сильної демократії – це конкретне втілення загальної партисипаторної моделі, яка передбачає докорінну зміну у розумінні ролі і значення громадянина та громадськості у політичних процесах» [11, с. 24]. Зміст партисипативного підходу лежить у синхронному переконструюванні свідомості громадян та політичної системи, завдяки чому пряма демократія сприймається як справжній різновид народовладдя. Сила партисипативної демократії по Барберу полягає у тому, що вона є прямим правлінням освічених громадян. Науковець наполягає на необхідності переходу до «сильної демократії» від представницької, скасування як представництва політичних професіоналів, так і правління експертів та бюрократів [17, с. 47].

Французький політолог М. Рокар запропонував поряд з терміном «партисипативна демократія» застосовувати поняття *«інформаційна демократія»*, під яким розуміє «інформаційну складову політичної діяльності держави і суспільства, заснованого на демократичних ідеалах, цінностях та нормах найбільш прогресивних соціальних досягнень людства». Деякі вітчизняні науковці підтримують цю позицію та зазначають, що інформаційна демократія зумовлює трансформацію взаємодії між державою та громадянським суспільством, між урядом та органами управління, і саме новітні інформаційно-комунікаційні технології відкривають нові перспективи для національної та локальної публічної політики, яка взаємодіє з громадянами через мережу Інтернет, електронну пошту тощо, що підтверджується також певними західними експериментами з електронними голосуваннями, електронним посібником виборця тощо [170, с. 214].

Існуюча тенденція інформатизації сучасного світу призводить до того, що поряд з поняттям «партисипативна демократія» зустрічаються такі поняття як «електронна демократія» («е-демократія») та «цифрова демократія». Вперше визначення електронної демократії надав канадський науковець С. Кліфт, який під е-демократією розуміє «використання інформаційно-комунікаційних технологій демократичними акторами (державними інституціями, парламентарями, медіа, політичними організаціями, громадянами/виборцями) у межах політичного й управлінського процесів локальних суспільств, держави в цілому і на світовій арені» [171]. Як наголошує вітчизняний вчений В. О. Ковалевський, за умов е-демократії «участь громадян стала ширшою та більш активною завдяки Інтернету, мобільному зв'язку та іншим технологіям представницької демократії, а також через більш прямі форми участі в розв'язанні суспільних проблем» [170, с. 217]. «Електронну демократію» та «цифрову демократію» варто співставляти як частину та ціле. Так, процес інформатизації трансформує пряму демократію в електронну демократію, партисипативну демократію – в електронну партисипативну демократію, які разом формують цифрову демократію. На відміну від партисипативної та електронної, цифрова демократія має більш широкий практичний масштаб. У свою чергу, електронна демократія (е-демократія) обмежується тим, що громадяни долучаються до публічного управління через широке застосування інформаційно-комунікаційних технологій в демократичних процесах.

Варто наголосити на доцільності вживання терміну «партисипативна демократія» як базового у науковому дискурсі серед низки суміжних понять, таких як «демократія участі», «локальна демократія», «низова демократія», «сильна демократія», «інформаційна демократія», «електронна демократія» («е-демократія»), «цифрова демократія», оскільки саме цей термін найбільш повно й адекватно відображає сутність, змістовне наповнення та функціональні особливості цієї форми демократії.

У тлумачних словниках і довідниках термін «партисипативна демократія» розглядається як «процес залучення широкого кола учасників до формування та функціонування відповідних політичних систем як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні» [165].

І. Абрам'юк зазначає, що партисипативна демократія – це «такий вид демократії, який передбачає безпосередню участь членів територіальної громади в управлінні громадою (або громадян в управлінні державою), тобто у процесах підготовки, ухвалення управлінських рішень та контролю за їх реалізацією». На його думку, з історичної точки зору, це набір «відкритих» практик для реалізації демократії більш локально та специфічно [164, с. 4].

М. Ставнійчук розглядає партисипативну демократію як дієвий інструмент реалізації гарантованих Конституцією прав громадян та вважає, що «її різноманітні форми, починаючи з місцевих виборів і закінчуючи загальними зборами громадян за місцем їхнього проживання, місцевими ініціативами, громадськими слуханнями, органами самоорганізації населення, забезпечують волевиявлення громадян з метою здійснення суспільних функцій, які матимуть правові наслідки» [172, с. 35].

О. Бойко визначає партисипативну демократію як «легітимні форми безпосередньої участі громадян у публічному житті, які дають змогу у подальшому забезпечувати вирішення питань і розв'язання проблем суспільного значення шляхом їх публічного обговорення, узгодження, винесення на публічні слухання та/або голосування тощо» [173].

Й. Масуда дає визначення партисипативній демократії як «форми правління, в якій політичні рішення і для держави, і для місцевих самоуправних одиниць будуть прийматися шляхом участі пересічних громадян» [22, с. 19].

І. М. Попова називає партисипативну демократію політичною теорією і політичним проектом, що прагнуть до прямої демократії, економічної демократії в бездержавній, безгрошовій і безринковій економіці, самоврядування (демократія в соціальній сфері) та екологічної демократії.

Центральною особливістю партисипативної демократії вона вважає те, що участь громадян в громадських процесах має бути саме безпосередньою, тобто член громади (громадянин) має брати участь в управлінні громадою (державою) не через когось (іншу уповноважену особу чи орган), а сам особисто через відповідні механізми участі. Вчена вказує, що партисипативна демократія «націлена на самоврядність громад і місцевого самоврядування загалом, передусім завдяки інструментам безпосередньої (прямої), а не опосередкованої громадянської і політичної участі та їхньому впливу на ухвалення рішень» [85].

А. В. Ковальов зазначає, що партисипативна демократія «спрямована на впорядкування та модернізацію взаємодії політичної системи та її різних складових із громадянським суспільством і громадянською участю, зокрема на підставі організації та апробації ефективного, дієвого і справедливого, а відтак демократичного механізму розподілу влади, коли жодний із центрів політичного процесу й урядування не стає домінуючим». На його думку, партисипативна демократія – це така «форма організації політичного процесу, за якого безпосередня участь громадян у виробленні політики превалює над представницькими інститутами, рівень освіти населення постійно рафінується за рахунок перманентної участі у розробці і прийнятті публічних рішень, а відповідальність за останні також покладається на громаду, при цьому досягається консенсусна модель соціальної взаємодії, за якої суспільні інтереси беруть верх над індивідуальними потребами окремих громадян» [4, с. 180-181].

Схожої думки дотримується О. О. Чабан, який вважає, що партисипативну демократію необхідно розцінювати як «відповідь на сукупність новітніх викликів і парадоксів представницької демократії, політичний процес якої переважно проходить на електоральній та парламентській сценах; участь у межах моделі партисипативної демократії характеризується своєю рівністю, різноспрямованістю та всезагальністю» [90, с. 135].

Л. Р. Кіндрат, розмірковуючи щодо партисипативної демократії, іменує її «особливим різновидом суспільного ладу, за якого громадяни беруть активну участь у процесі прийняття рішень, що є найближчим до ідеї про демократію як «правління народу» і вимагає широкої участі громадськості» [174, с. 15].

На думку В. Б. Ковальчука, у сучасних розвинених та транзитивних демократіях відбувається безперервний пошук концептуальних підходів, спрямованих на посилення та стабілізацію демократичних інституцій. Однією з таких концепцій він вважає партисипативну демократію, яка, на його думку, «розглядає кожного індивіда як суб'єкта права, здатного впливати на державотворчі процеси через різні форми громадської участі» [175, с. 32].

У той же час, інші дослідники стверджують, що партисипативна демократія є досить лімітованою у своєму спектрі, адже номінально вона має передбачати та імплементувати широку, активну й свідому участь громадян в управлінні та ухваленні рішень, у тому числі на локальному рівні, однак на практиці так відбувається не повсюдно і не завжди [176]. На думку І. Нікіфорової, це зумовлено тим, що партисипативної демократії «за своїми внутрішніми цінностями та ідеями з приводу участі позиціонується як бажаний ідеал, досягнення якого або рух у напрямі досягнення якого, зокрема під час виборів та між виборами, зумовлює політизацію усіх сфер суспільного життя людини і громадянина» [177, с. 46]. Хоча Н. Ротар у своїй монографії зазначає, що в умовах партисипативної демократії головним актором виступає не стільки політичний активіст, скільки звичайний громадянин тієї чи іншої держави, який, окрім виборів, використовує й інші форми прямої участі для впливу чи тиску на владу й обговорення будь-яких питань, особливо у міжвиборчий період [178, с. 53–54, 56]. Поєднує усі наведені особливості той факт, що політична участь виступає одним з «стовпів» демократії, особливо у контексті громадянського суспільства з реалізацією інтересів і цінностей громадян, у тому числі з питань здійснення влади на різних рівнях урядування.

О. А. Ганжук звужує масштаби партисипативної демократії та називає її сучасною формою демократії, яка максимально зосереджена на забезпеченні участі громадян в управлінні публічними справами на рівні муніципалітету [179, с. 41].

Кожне з наявних визначень партисипативної демократії має наукову цінність, однак не повною мірою відображає її сутнісні характеристики. У зв'язку з цим, для формулювання чіткої та змістовно вивіреної дефініції зазначеного поняття, необхідно насамперед здійснити ґрунтовний аналіз його сутнісного наповнення.

Під час становлення та розвитку партисипативної демократії як правового феномену формувалось вчення про її сутність. *Через суттєву різнобічність наукових підходів до розуміння сутності партисипативної демократії доцільним вбачається їх поділ на атрибутивний, діяльнісний та функціональний підходи.*

Атрибутивний підхід характеризується сприйняттям партисипативної демократії як сукупності певних атрибутів, серед яких слід виділити наступні:

- розширений перелік прав і свобод людини, їх забезпеченість та гарантованість як пріоритети для держави;
- дієвий принцип розподілу влади;
- правомірні методи реалізації публічної влади;
- залученість кожного до процесу ухвалення публічних рішень;
- незалежний статус партійної системи, політичної опозиції, армії, поліції, засобів масової інформації, церкви;
- високий рівень та якість соціально-економічного розвитку громадянського суспільства.

При діяльнісному підході об'єднуються погляди дослідників, які розглядають партисипативну демократію як різновид діяльності та поведінки, форму активності. Вона сприймається як діяльність, що спрямована на розвиток людини та гармонізацію суспільних відносин; «як дієвий засіб

розширення поля громадянської ініціативи» [35, с. 38]. Перш за все, у цьому випадку мова йде про кількісний та якісний показники участі громадян у демократичному процесі.

Згідно з функціональним підходом партисипативна демократія реалізує, серед інших, три основні функції:

– організаційну: консолідація політичних сил навколо інтересів суспільства та держави на основі спільних цінностей, створення умов для ефективної взаємодії та співробітництва між різними учасниками демократичного процесу;

– ресурсну: забезпечення активного залучення громадян до процесу розробки та ухвалення рішень, що передбачає врахування їх думки, інтересів і ініціатив на всіх етапах ухвалення рішень;

– творчу: стимулювання інтелектуальної активності громадян, сприяння новаторству та генерації ідей, що мають потенціал для вдосконалення демократичних процесів [180, с. 16].

Отже, встановлено, що в доктринальному дискурсі *сутність партисипативної демократії трактується крізь призму трьох умовних підходів: атрибутивного, що розглядає її як систему сутнісних ознак, які формують її зміст; діяльнісного, який вивчає її крізь призму практик громадянської участі; та функціонального, що акцентує увагу на специфічних функціях, спрямованих на забезпечення взаємодії держави й громадянського суспільства*. Інтеграція атрибутивного, діяльнісного та функціонального підходів створює методологічне підґрунтя для комплексного й цілісного осмислення сутності партисипативної демократії як правового феномену, що забезпечує її всебічне наукове розуміння.

В результаті дослідження співвідношення партисипативної демократії з прямою та представницькою демократіями, виявлення сутнісних ознак та аналізу підходів до її трактування, пропонується *визначення правового феномену «партисипативна демократія» як окремої форми демократії, заснованої на систематичній громадянській участі, що передбачає*

партнерську взаємодію між державою та громадянським суспільством, широкий спектр правових форм реалізації, здійснення громадського моніторингу й контролю за діяльністю органів влади, а також формування правосвідомої позиції громадян як активних і відповідальних учасників демократичних процесів.

Таким чином, відсутність системного підходу до розуміння партисипативної демократії в теорії права пояснюється браком її концептуалізації. Під концептуалізацією партисипативної демократії як правового феномену слід розуміти наукову процедуру інтеграції онтологічних уявлень про партисипативну демократію в систему емпіричних знань з метою виявлення тенденцій її трансформації, формулювання гіпотез щодо її правової природи та взаємозв'язків з іншими державно-правовими явищами. Ця процедура передбачає дослідження партисипативної демократії з теоретико-правової точки зору, завдяки чому можна виявити сутність та ознаки партисипативної демократії та правові закономірності її виникнення, функціонування та розвитку.

Порівняльний аналіз партисипативної, прямої та представницької демократій за низкою ключових параметрів, зокрема, формами та частотою участі громадян, застосовуваними інструментами, визначальними цілями, інституційною структурою, а також механізмами легітимації рішень і відповідальності за їх реалізацію, дозволив виокремити партисипативну демократію як автономну форму демократичного устрою.

Партисипативна демократія виступає як окрема форма демократії, що має притаманні лише їй специфічні ознаки, зокрема: 1) визнання громадянської участі як основи цієї демократії; 2) систематичність залучення громадян у процеси ухвалення рішень; 3) наявність широкого спектра правових форм реалізації; 4) утвердження партнерських відносин між державою та громадянським суспільством як засадничого принципу її функціонування; 5) інституалізація громадського моніторингу та контролю за діяльністю органів влади; 6) формування у громадян правосвідомості та

правової культури, що сприяє підвищенню їхньої відповідальності за результати участі в громадському житті.

Використання терміну «партисипативна демократія» як базового у науковому дискурсі серед низки суміжних понять, зокрема таких як «демократія участі (учасницька)», «локальна демократія», «низова демократія», «сильна демократія», «інформаційна демократія», «електронна демократія» («е-демократія») та «цифрова демократія», вбачається найбільш обґрунтованим і виправданим, оскільки саме цей термін адекватно відображає її сутнісні характеристики, концептуальне наповнення та функціональну специфіку як окремої форми демократії.

Сутність партисипативної демократії доцільно розглядати з урахуванням трьох умовних наукових підходів: атрибутивного, що розглядає її як систему сутнісних ознак, які формують її зміст; діяльнісного, який вивчає її крізь призму практик громадянської участі; та функціонального, що акцентує увагу на специфічних функціях, спрямованих на забезпечення взаємодії держави й громадянського суспільства. Інтеграція цих підходів створює методологічне підґрунтя для комплексного й цілісного осмислення сутності партисипативної демократії як правового феномену, що забезпечує її всебічне наукове розуміння.

На підставі викладеного партисипативну демократію обґрунтовано розуміти як окрему форму демократії, засновану на систематичній громадянській участі, що передбачає партнерську взаємодію між державою та громадянським суспільством, широкий спектр правових форм реалізації, здійснення громадського моніторингу й контролю за діяльністю органів влади, а також формування правосвідомої позиції громадян як активних і відповідальних учасників демократичних процесів.

2.2. Громадянська участь як основна складова розвитку громадянського суспільства

Історичний досвід свідчить, що демократія може ефективно виконувати свою соціальну функцію лише за умови трансформації «суспільства спостерігачів» у «суспільство участі». Упродовж останніх років спостерігається зростання зацікавленості до феномену участі як з боку наукової спільноти, так і з боку практиків. У наукових дослідженнях цей феномен осмислюється в межах різних категорій, що спричинило виокремлення певних її видів у самостійні напрями наукового аналізу.

У тлумачному словнику участь інтерпретується як «виконання разом з ким-небудь якоїсь роботи, здійснення якоїсь справи; як спільну дію, діяльність кого- або чого-небудь» [165]. У найширшому значенні участь представляє собою ситуативну соціальну практику, що реалізується у межах визначеного простору, на який впливають специфічні політичні, соціальні, культурні та історичні чинники. Її виникнення обумовлюється наявністю суспільного інтересу, а реалізація – здатністю людей до об'єднання у спільноти різного рівня організованості та формалізації, які у сукупності складають громадянське суспільство.

В теорії демократії П. М. Рабінович участь розглядає як «дієвий засіб розширення поля громадянської ініціативи та творчості, обмеження влади еліти й бюрократії, як діяльність, що сприяє гармонізації суспільних відносин і, в цілому, розвитку людини» [181, с. 201]. На думку американського філософу Дж. Дьюї, участь слід сприймати як процес розвитку та особистісного зростання, в основі якого закладено інтерес, через що він називав колективну взаємодію та постійне отримання досвіду основними принципами цього розвитку [20, с. 54]. Участь в контексті демократії часто розглядають як вагомий показник для оцінки функціональної якості демократії.

У науковому дискурсі поряд з терміном «участь» часто використовують термін «залучення», однак, варто зазначити, що між ними існує суттєва різниця. Залучення передбачає ініціативу з боку органів влади або інших інституцій, які створюють умови для того, щоб громадяни могли долучатися до процесу ухвалення рішень. Це є функцією «згори донизу», коли органи влади запрошують громадян до участі в обговоренні певних суспільно значущих рішень або ініціатив. Залучення часто є частиною процесів консультування або оцінки рішень, спрямованих на врахування громадської думки. Натомість участь є більш активною та ініційованою знизу догори. Вона передбачає активну позицію громадян, які самостійно долучаються до процесів ухвалення рішень, пропонуючи свої ідеї, звернення чи активізуючи ініціативи, що впливають на розвиток суспільства. Участь може бути частиною більш широких процесів демократичної активності, таких як голосування, участь у громадських ініціативах тощо. Отже, ключова різниця між цими термінами полягає в ініціативі: залучення є ініціативою органів влади, а участь – ініціативою самих громадян. Важливим аспектом у цьому контексті є те, що залучення є частиною процесу участі, що створює умови для громадянського внеску у процес ухвалення рішень. *Залучення можна розглядати як перший етап чи інструмент для реалізації громадянської участі.* Наприклад, органи влади можуть запросити громадян до участі в обговоренні законодавчих ініціатив. Це залучення до процесу обговорення стає основою для більш активної участі, яка вже включає в себе, наприклад, голосування, подання пропозицій, участь у громадських обговореннях тощо.

Більшість досліджень, присвячених розкриттю феномену «участь» акцентують увагу на особливостях взаємодії суспільства і держави. Так, А. Сунгуров визначає участь як безперервний двонаправлений процес взаємодії між громадянами та органом влади (установою, відомством). Д. Гончаров та І. Гоптарева розглядають участь як інструментальну активність, за допомогою якої громадяни намагаються впливати на уряд

таким чином, щоб він вживав бажаних для них заходів [178, с. 27]. Аналогічне трактування феномену участі зустрічається і в працях, де розглядається практика вирішення проблем в різних сферах (освіті, містобудівництві, екології тощо). При цьому взаємодія людини з органами влади розглядається як основний, а часто й єдиний інструмент вирішення даних проблем.

Широта інтерпретації участі передбачає різноманітність її видів. У науковій літературі існують різні класифікації участі: за сферами участі (політична, громадянська, громадська тощо), за ступенем залучення суб'єктів у процес участі (пасивна – активна, індивідуальна – колективна, разова – постійна), за спрямованістю (вертикальна – горизонтальна), за ступенем структурованості: (структурована – неструктурована, неформальна – формальна) та інші.

Ключовим елементом у концептуалізації партисипативної демократії виступає категорія «громадянська участь», яка слугує теоретико-методологічною основою для аналізу механізмів залучення громадян до процесів ухвалення рішень. Водночас у науковому дискурсі поряд з цією категорією широкого вжитку набули суміжні поняття «політична участь», «громадська участь», що зумовлює необхідність здійснення концептуального розмежування й з'ясування співвідношення між цими термінами. Такий підхід дозволяє забезпечити коректне й уніфіковане застосування зазначених категорій у межах правової концепції партисипативної демократії.

У вітчизняній науковій літературі поняття «громадянська участь» розглядається як ключовий елемент демократичного врядування, що забезпечує залучення громадян до процесів ухвалення рішень та реалізації влади. Так, В. Б. Ковальчук підкреслює роль громадянської участі в легітимації публічної влади, зазначаючи, що вона сприяє ефективному врядуванню [175, с. 33]. О. А. Зарічний розглядає громадянську участь у трьох контекстах: на рівні діалогу громадянського суспільства та влади; на рівні реалізації права громадян на участь в управлінні державними справами;

на рівні дослідження окремих форм участі. Він наголошує, що реалізація принципу участі громадян обумовлює взаємодію громадянського суспільства та правової держави [77, с. 46]. І. Й. Снігур у своєму теоретико-правовому дослідженні визначає право громадян на участь у здійсненні державної влади як принцип взаємовідносин між державою та її громадянами [79, с. 58]. Існуючі визначення акцентують на різних аспектах громадянської участі, однак вони особливо підкреслюють важливість громадянської участі у побудові партнерської взаємодії між громадянами та органами влади.

Близьким за змістом до поняття «громадянська участь» є поняття «громадська участь». Цей термін рідко використовується сьогодні у вітчизняній науковій літературі, проте, застосовується у виданнях, які розглядають діяльність недержавних, некомерційних громадських організацій. Останнє обґрунтовується тем, що громадська участь – це сукупність форм активної взаємодії як окремих осіб, так і організованих суб'єктів громадянського суспільства (громадських об'єднань, ініціативних груп, неурядових організацій тощо) з органами влади, спрямованої на участь у розробці, ухваленні та контролі виконання суспільно значущих рішень. Отже, *поняття громадської участі є ширшим за змістом порівняно з громадянською участю*, оскільки включає, окрім участі окремих громадян, участь організацій, об'єднань, ініціативних груп у процесах ухвалення рішень, управління, контролю тощо.

Для розкриття співвідношення громадянської участі з політичною доцільним вбачається навести приклади трактування останньої у наукових джерелах. Вітчизняний науковець О. О. Чемшит під політичною участю розуміє «будь-яку дію або бездіяльність, спрямовану на зміну або збереження існуючого способу розподілу ресурсів у масштабах усього суспільства» [182, с. 59]. Л. О. Кияшко розглядає політичну участь як «функціональний прояв особистості в політичній діяльності, що упорядковується самим суб'єктом, який вибудовує власну систему політичних дій, структуруючи її певним чином, але відповідно до вимог

політичної системи і власної політичної культури» [183, с. 8]. Американський дослідник Дж. Нагел визначив політичну участь у широкому розумінні як таку, що «охоплює дії, за допомогою яких рядові члени будь-якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності» [184, с. 37]. Сучасні західні вчені С. Верба, М. Каазе, Дж. Кім, Н. Най, Г. Перрі запевняють, що в останні десятиліття політичну участь слід розглядати як «один із провідних критеріїв якісних особливостей попередніх і сучасних політичних систем» [37, с. 46]. Загалом, політична участь як чинник формування та реалізації владних відносин на сучасному етапі розвитку демократії оцінюється науковою спільнотою неоднозначно. Частина дослідників розглядає її розширення як ефективний механізм легітимації політичної влади, зниження рівня політичного насильства, а також як інструмент регулювання конкурентної боротьби між політичними силами. Водночас інші науковці висловлюють занепокоєння потенційними ризиками надмірного залучення широких мас до політичного процесу, вбачаючи у цьому загрозу стабільності демократичних інституцій та обґрунтовуючи необхідність обмеження участі задля збереження ухвалення рішень у сфері публічної влади за тими суб'єктами, які володіють вищим рівнем інформованості й здатні послідовно дотримуватися демократичних цінностей [185, с. 105]. Однак схожість їх позицій проявляється у розумінні, що відсутність політичної участі істотно послаблює демократичну систему, оскільки сприяє домінуванню вузькогрупових інтересів і політичних еліт, знижує якість та практичну релевантність ухвалених рішень, усуває громадян від відповідальності за соціально-економічний розвиток держави та позбавляє політичну систему важливого потенціалу, що закладений у суспільстві як носієві суверенітету.

Політичну участь слід розглядати як більш вузьке за змістом поняття порівняно з громадянською участю, що зумовлено рядом концептуальних та правових ознак, які дозволяють чітко відмежовувати ці два явища, а саме:

– за обсягом правової взаємодії: громадянська участь охоплює всі форми залучення громадян до суспільного життя: політичні, соціальні, культурні, екологічні, освітні тощо. Політична участь має на меті вплив на ухвалення політичних рішень або формування політичної влади;

– за предметом впливу: громадянська участь може стосуватися вирішення локальних проблем, розвитку громад, участі в обговоренні проєктів місцевого значення, не пов'язаних із партійною або виборчою діяльністю. Політична участь фокусується виключно на взаємодії з інститутами політичної влади, впливі на державну політику, зміну урядування, ухвалення законів тощо;

– за суб'єктним складом: громадянська участь охоплює всіх громадян держави, які реалізують свої права у різних сферах суспільного життя. Політична участь має більш вузький суб'єктний склад – це громадяни, які безпосередньо залучені до політичних процесів, зокрема виборці, члени політичних партій, кандидатів, активісти політичних рухів;

– за ступенем інституціоналізації: громадянська участь може бути як інституціоналізованою, так і неформальною. Політична участь має високий рівень інституціоналізації і зазвичай реалізується через офіційно встановлені механізми.

До того ж, у нормативно-правовому аспекті Конституції та міжнародні документи розрізняють права на участь у політичному житті (вибори, право бути обраним тощо) і загальні права на участь у суспільному житті (право на об'єднання, подання петицій, доступ до інформації, участь у громадських слуханнях тощо). У доктринальному дискурсі більшість дослідників наголошують, що громадянська участь є фундаментом демократичного суспільства, а політична участь – її організованою та формалізованою складовою. За правовою природою політична участь належить до сфери політології та конституційного права, тоді як громадянська участь здебільшого розглядається як теоретико-правова категорія, що поєднує

правову форму реалізації прав і свобод людини з інструментом демократичної взаємодії громадян з владою.

Політична участь є структурним елементом громадянської участі, але не вичерпує її зміст. Така ієрархія понять впливає як із логіки функціонування демократичного суспільства, так і з концептуальних і правових підходів, закріплених у міжнародних і національних джерелах.

Отже, громадянська участь є складовим елементом громадської участі, що вирізняється відносно вузьким, процедурно-правовим змістом та акцентом на регламентованих формах взаємодії громадян з органами влади. Вона спрямована на вплив на публічне управління, ухвалення рішень і контроль за владою з метою реалізації суспільних інтересів у демократичному суспільстві, що засвідчує її важливу роль у забезпеченні сталого розвитку громадянського суспільства та зміцненні демократичних засад функціонування сучасної правової держави.

Аналіз понять «громадська участь», «політична участь», «громадянська участь» дозволяє зробити висновок, що *громадська участь є більш широкою категорією, яка охоплює як громадянську, так і політичну участь*, оскільки:

– громадська участь – це найширше поняття з трьох, оскільки охоплює всі форми участі громадян у суспільному житті, включаючи політичну та громадянську, а також інші сфери активності, як-то культурна, соціальна, економічна та інші. Це поняття включає в себе різноманітні форми взаємодії громадян в різних сферах життя суспільства;

– громадянська участь – є частиною громадської участі, вона включає участь у широкому спектрі громадських і суспільних процесів, які можуть не мати прямого політичного характеру. Це участь у вирішенні соціальних, культурних, економічних, екологічних питань через різні громадські ініціативи, громадські обговорення тощо.

– політична участь – це процес залучення громадян у політичне життя, зокрема через вибори, референдуми, участь у політичних партіях та інших політичних організаціях, а також вплив на процеси ухвалення рішень у

державі. Це більш вузьке поняття, яке обмежується безпосередньо політичними процесами.

Процес демократизації держави є неможливим без активної громадянської участі, що зумовлює пряму залежність темпів демократичних трансформацій від рівня залученості громадян до процесу ухвалення рішень. Ефективність і доцільність владних рішень, їх відповідність суспільним інтересам значною мірою обумовлені підтримкою громадськості. Відтак громадянська участь виступає необхідною умовою життєздатності демократії, а отже ефективного функціонування держави та громадянського суспільства.

У межах сучасної демократичної теорії громадянська участь розглядається як результат взаємодії двох ключових суб'єктів – держави та громадянського суспільства, кожен з яких виконує самостійні, проте взаємодоповнюючі функції у забезпеченні ефективності демократичного процесу. Держава виступає як інституалізований гарант нормативно-правових та організаційно-процедурних умов здійснення участі, забезпечуючи відповідну правову інфраструктуру, інструменти легітимізації рішень, а також механізми захисту прав суб'єктів участі. Водночас громадянське суспільство, як сукупність соціально активних індивідів, відіграє роль ініціатора, модератора та носія суспільного інтересу, формуючи запити на участь, реалізуючи механізми впливу на державну політику та здійснюючи контроль за діяльністю органів влади. Така взаємодія забезпечує не лише функціональну збалансованість у процесах формування та реалізації державної політики, а й підвищує рівень легітимності та підзвітності влади перед суспільством.

Держава, будучи створена суспільством для захисту своїх інтересів, має тенденцію використовувати надані їй повноваження на свою користь. Це пояснюється тим, що вона володіє правом легітимного примусу щодо громадян, що може призвести до концентрації влади в руках державних органів і порушення балансу між інтересами влади та суспільства. Саме тому

питання громадянської участі є основоположним для формування моделі правової та демократичної держави. У цьому контексті варто погодитись з висловлюванням В. М. Скрипнюка, що «держави і суспільство взаємодіють у такий спосіб, що громадяни мають можливість не просто періодично висловлювати свою волю та артикулювати власні інтереси, але й виступають постійним джерелом легітимації публічної влади, внаслідок чого держава отримує та зберігає свій демократизм» [186, с. 45].

Безперечно, громадянське суспільство є важливою умовою функціонування та розвитку демократичної держави. Варто зауважити, що воно стало предметом правових досліджень ще з кінця XVII ст., коли в умовах розвитку ліберальних ідей та боротьби за права людини, демократію і розширення громадянських свобод, воно почало набувати важливості як концепт, що відображає взаємовідносини між людиною та державою. Перші серйозні правові трактування цієї категорії з'являються в працях таких філософів і теоретиків як Гегель і Руссо, які підкреслювали значення громадянського суспільства як сфери, вільної від прямого втручання держави, але водночас тісно пов'язаної з нею у контексті забезпечення прав людини. Однак, інтенсивні правові дослідження громадянського суспільства в контексті права та держави набули особливого поширення з початку XX століття, особливо після Першої та Другої світових війн, коли питання прав людини, правової держави та демократії стали актуальними на міжнародній арені. Сьогодні питання громадянського суспільства продовжують залишатися актуальною темою у правовій науці та є предметом сучасних теоретико-правових досліджень.

Так, Ю. С. Разметаєва пропонує визначати громадянське суспільство «не просто як суспільство-сукупність автономних індивідів, а й таких, що володіють ознакою активності та можливістю виражати свої інтереси як особисто, так і через певні інституції» [66, с. 183-184]. Н. В. Мельник наголошує, що основні особливості формування громадянського суспільства полягають в оптимізації спрямування процесів самоорганізації народу [63, с.

21]. Для І. В. Польщикова громадянське суспільство є сферою приватних інтересів недержавних інституцій, які здатні до самоорганізації та тісно співпрацюють між собою і з державою. При цьому, чим більш розгалужена система різноманітних, різноаспектних та відносно самостійних угруповань, тим громадянське суспільство є більш зрілим. Він зазначає, що громадянське суспільство найбільш адекватно співвідноситься з поняттям правової держави, при цьому така держава не протистоїть громадянському суспільству, а створює для його нормального функціонування та розвитку найбільш сприятливі умови [65, с. 3]. Вдалим є визначення громадянського суспільства, запропоноване Н. В. Філик, згідно з яким це «система розвинутих економічних, політичних, духовних, ідеологічних відносин і зв'язків, а також незалежних від держави правових інститутів, які функціонують на засадах демократії і права, взаємодіють з державою, що дає можливість суб'єктам громадянського суспільства вільно самовиражатися в умовах існування рівних можливостей» [187, с. 9].

Громадянське суспільство спроможне здійснювати позитивний вплив як на загальний розвиток громади, так і на функціонування держави загалом. У свою чергу, характер держави, її здатність бути одночасно сильною та «наближеною» до громадянського суспільства є запорукою успішного функціонування демократії. Такий стан держави передбачає чуйність до потреб громадянського суспільства, пошук шляхів опосередкування конфліктів та надання збалансованого доступу громадськості до участі у формуванні державної політики. Разом держава та громадянське суспільство мають вагомий потенціал впливу на стан демократії.

Питання взаємодії громадянського суспільства та держави потребує окремого дослідження. В контексті даної роботи доцільним вбачається визначити *взаємозв'язок у ланцюжку «держава – громадянське суспільство – громадянська участь – партисипативна демократія»*.

Більшість сучасних науковців вважають функціонування громадянського суспільства необхідною умовою, запорукою дієвості,

показником та «живильною силою» демократії. Однак, існує думка, що саме демократія є передумовою і гарантією громадянського суспільства; суспільство стає громадянським лише на певній стадії демократичного розвитку [133, с. 118]. Вітчизняні науковці О. О. Кот, А. Б. Гриняк, Л. Ф. Купіна, В. І. Шакун стверджують, що саме громадянське суспільство є ґрунтовним чинником у формуванні демократичної, соціальної та правової держави, оскільки остання, на їх думку, можлива лише за умови його існування. За умов відсутності громадянського суспільства така держава залишається недосяжною. Вони акцентують, що процес становлення громадянського суспільства має діалектичний характер: воно базується на засадах самозародження, автономності, внутрішньої регуляції та саморозвитку, що зумовлює його прагнення до мінімізації державного втручання у власні інститути та механізми функціонування. Проте, вчені переконані, що на початкових етапах формування, коли лише зароджуються базові ознаки, інститути й принципи громадянського суспільства, держава покликана відігравати активну роль у створенні сприятливих умов для їх розвитку. Інакше становлення громадянського суспільства буде зтяжним, супроводжуватиметься деструктивними явищами та соціальними труднощами [188, с. 98].

Американський політолог Ф. Шміттер запевняє, що «існування громадянського суспільства не є необхідною попередньою умовою переходу до демократії. Лише дуже рідко зміни режиму здійснюються силами лише акторів громадянського суспільства. Йдеться скоріше про те, що на цьому етапі відбувається помітне «воскресіння» громадянського суспільства (навіть там, де його, можливо, і не було). Натомість найбільш впливовим громадянське суспільство є на останньому етапі трансформації – під час консолідації демократії» [189, с. 422]. Засновник транзитології (теорії переходу від диктатури до демократії), американський політолог Д. Растоу при описі стадій процесу переходу до демократичного режиму (підготовча стадія, стадія вирішування, стадія при звичаєння) наголошує на особливій

ролі інститутів громадянського суспільства у здійсненні призвичаєння до демократії [190, с. 603]. Його колега Л. Даймонд також підкреслює, що «життєздатність громадянського суспільства має набагато більше значення для консолідації та зберігання демократії, ніж для її встановлення» [191, с. 7].

Ці наукові погляди демонструють багатогранність та складність взаємозв'язку феноменів демократії та громадянського суспільства. З однієї сторони, громадянське суспільство є важливою умовою для функціонування демократії (безперечно, не єдиною), з іншої – демократія прокладає певний політичний фундамент для розвитку громадянського суспільства, що сприяє його нормальному функціонуванню.

Світовий досвід демонструє, що саме демократичний політичний режим створює оптимальні умови для функціонування громадянського суспільства та представлення його інтересів на рівні держави. Навіть при тому, що демократія припускає розбіжності між громадянським суспільством та державою, вони, все ж, не є вирішальною парадигмою у взаємодії цих двох суб'єктів. Стан громадянського суспільства суттєво залежить від ставлення до нього зі сторони держави, від рівня її демократичності. У контексті розвитку демократії держава як суб'єкт взаємодії з громадянським суспільством має володіти рядом ключових характеристик. Насамперед, вона повинна бути інституційно та функціонально не менш потужною, ніж саме громадянське суспільство. Йдеться про наявність ефективного та компетентного управлінського апарату, здатного гарантувати верховенство права, забезпечувати належний рівень антикорупційної політики, підтримувати громадську безпеку та запобігати збройним конфліктам. Такий апарат має володіти дієвими механізмами формування публічної політики, що орієнтована на досягнення спільного блага. Отже, саме держава покликана забезпечити необхідне нормативно-правове середовище для інституційного розвитку громадянського суспільства [192, с. 73-74].

У цьому контексті доречною є *концепція наближеної держави*, згідно з якою держава проявляє увагу та чутливість до громадян, інтерес до їх думки,

демонструє відсутність різниці впливу у рівнях влади та формалізму. На думку автору цієї концепції П. Розанвалона, «у такій наближеності змішуються фізичні і психологічні дані взаємодії між тими, ким управляють, і тими, хто управляє. Бути близькими для останніх означає бути доступними, сприйнятливими, вміти слухати; це означає також відгукуватися, охоче давати пояснення, бути на очах, діяти прозоро щодо громадськості, давати суспільству можливість висловлюватися і враховувати його думку» [134, с. 205]. Однією з важливих ознак так званої «наближеної держави» є наявність справедливих і прозорих процедур ухвалення публічних рішень. Дотримання цієї умови сприяє тому, що навіть непопулярні рішення або неможливість задовольнити окремі вимоги громадянського суспільства сприймаються його представниками радше з розумінням, ніж з осудом. Досвід свідчить, що громадяни, як правило, готові погоджуватися з рішеннями органів влади за умови, що процес їх ухвалення був для них справедливим і відкритим. Демонстрація уваги з боку влади та дотримання принципу справедливості навіть за наявності небажаного результату сприяє формуванню у громадян відчуття особистої значущості та включеності у процеси публічного управління [134, с. 208-209]. Наближеність держави до громадянського суспільства, постійний діалог з його інститутами сприяє утвердженню легітимності держави, знижує опір зі сторони суспільства та допомагає реалізувати обрану стратегію державного управління. До того ж, у цих умовах інститути громадянського суспільства виступають ніби «легітимаційними посередниками», що сприяють державній легітимності [193, с. 93]. За Розанвалоном, легітимність сучасної держави вже не базується лише на виборах. Вона повинна підкріплюватися континуальною взаємодією з громадянами, постійним зворотним зв'язком і спільним ухваленням рішень. Наближена держава діє не лише як адміністратор чи регулятор, а як партнер, що слухає, консультується і реагує на ініціативи «знизу». Для громадянського суспільства необхідна демократична держава, а для міцного громадянського суспільства – міцна та дбайлива держава.

Концепція наближеної держави є важливою в контексті розвитку громадянської участі та просуванні партисипативної демократії, оскільки вона підкреслює нову якість публічного управління, орієнтовану на людину; відкриває шлях до визнання громадянської участі не як епізодичного, а як невід'ємного і регулярного елемента функціонування держави.

Отже, запорукою ефективного функціонування партисипативної демократії виступає держава, яка характеризується інституційною спроможністю та відкритістю до громадянського суспільства. Саме в умовах такої держави створюється сприятливе середовище для розвитку громадянського суспільства, яке, у свою чергу, реалізує свій потенціал через громадянську участь. Така участь набуває змістовного та результативного характеру лише за умови впровадження партнерської моделі взаємодії між державою та громадянським суспільством.

З метою поглиблення розуміння правової природи громадянської участі, що є необхідним для розвитку теорії партисипативної демократії, а також для вдосконалення механізмів реалізації прав громадян у демократичному процесі, необхідним вбачається дослідження питання принципів громадянської участі. Це дозволить не лише уточнити їх роль у забезпеченні ефективної та інклюзивної громадянської участі, а й сприятиме формуванню ефективних правових інститутів, що гарантують підзвітність, прозорість та легітимність демократичних процесів.

Громадянська участь, як і будь-яке явище суспільної реальності, ґрунтується на системі фундаментальних принципів, що виступають вихідними засадами та нормативними орієнтирами її функціонування. Саме ці принципи визначають сутнісні характеристики громадянської участі та забезпечують її змістовне наповнення. Реалізація громадянської участі відбувається у межах встановлених ціннісно-нормативних параметрів, що надають їй легітимності та ефективності. Аналіз принципів громадянської участі дає змогу виокремити ключові умови, за яких суспільство набуває рис громадянського, а демократія визнається партисипативною.

Термін «принцип» походить від латинського *principium* і в перекладі означає «основу», «вихідне положення» або «загальне правило», що відображає фундаментальні засади, які визначають природу, соціальну сутність, напрям розвитку та ключові характеристики певного явища [165]. В етимологічному розумінні «принцип» трактується як «основне, вихідне положення якоїсь теорії, вчення, науки тощо; керуюча ідея, основне правило діяльності якого-небудь механізму, приладу, установки» [151, с. 17]. Юридична енциклопедія термін «принцип» розглядає як «основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації (гуманізм, законність, справедливість, рівність громадян перед законом тощо» [194, с. 459]. Принципи можна тлумачити як так звану «квінтесенцію» будь-якого явища чи діяльності, що виникає та відбувається згідно до певної первинної засади, яка формулює природу та подальший розвиток цього явища чи діяльності.

Варто зазначити, що в межах правової доктрини принципам громадянської участі приділено недостатньо уваги. У зв'язку з цим видається обґрунтованим розглядати принципи, що лежать в основі громадянської участі, крізь призму загальної теорії принципів права, яка забезпечує належну методологічну основу для осмислення їх нормативного змісту, внутрішньої системності, ієрархії та значущості у формуванні правового механізму реалізації участі громадян у демократичних процесах.

Загальновідомо, що принципи права виступають тими основоположними ідеями, засадами або правилами, що відображають сутність і спрямованість правової системи, визначають зміст, характер і спосіб формування та реалізації норм права. Інакше кажучи, це фундаментальні орієнтири, на яких базується все законодавство, правозастосування, діяльність органів влади та поведінка суб'єктів права. Принципи права можна класифікувати за різними критеріями, в залежності

від сфери дії, походження, юридичної значущості, впливу на правовідносини, форми вираження тощо. Для визначення критерію класифікації принципів правового явища необхідно враховувати аспекти, що відображають його особливості та роль у правовій системі.

Згідно з загально-правовою науковою тенденцією класифікації правових принципів, а також враховуючи консенсуальну природу громадянської участі, яка базується на взаємодії держави та громадянського суспільства, та застосовуючи критерій характеру реалізації принципів у демократичному процесі, *доцільно систематизувати принципи громадянської участі у дві категорії: загально-правові принципи, що є універсальними для всіх складових демократичного врядування, і спеціальні принципи, які поділяються залежно від інституційної приналежності на принципи, що регулюють функціонування держави через органи влади, та принципи, що лежать в основі громадянського суспільства.*

Дотримуючись загально-правового підходу доцільним є виділення *загально-правових принципів*, які визначають правову природу та засадничі орієнтири громадянської участі. Вони мають універсальний характер, діють незалежно від конкретної правової системи та забезпечують внутрішню узгодженість правового регулювання громадянської участі. До таких принципів, зокрема, належать:

1) гуманізм – закріплення і гарантованість прав та свобод людини, де особливе місце займає політична свобода (свобода вибору державного і суспільного ладу, форми правління, визначення і зміни конституційного ладу тощо). Як зазначав Ю. М. Тодика, саме людина з її невід’ємними правами «є відправною точкою і кінцевою метою розвитку суспільства, головним орієнтиром прогресу» [88, с. 17];

2) рівність та рівноправність – всі громадяни, які безпосередньо або опосередковано зацікавлені у вирішенні певного суспільного питання, мають можливість брати участь у цьому, незалежно від віку, статі, посади, раси, релігії тощо. Термін «рівноправність» визначено у Загальній декларації прав

людини 1948 року, згідно з якою всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах [195]. За умов рівноправності всі люди заслуговують однакового поводження. У правовій доктрині до поняття «рівність» відносять: а) рівну повагу в процесі ухвалення рішень (вимога виявляти рівну повагу до думки кожного); б) об'єктивне неупереджене ставлення (вимога однакового розгляду аналогічних ситуацій); в) рівність розподілу благ (вимога отримання кожним рівної частки певного блага); г) рівність результату (вимога, згідно з якою індивіди після процедури розподілу повинні опинитися в однакових умовах) [196, с. 167]. У демократичній державі забезпечується рівність усіх громадян перед законом, гарантоване рівне право на участь у політичному житті, а також рівні можливості для реалізації себе в соціально-політичній сфері;

3) недискримінація – створення умов для неприпустимості обмеження належних людині прав, свобод і обов'язків залежно від її антропологічних чи соціальних якостей. Принцип недискримінації передбачає рівне ставлення до всіх осіб незалежно від їх національності, статі, расової чи етнічної приналежності, релігійних переконань, фізичних особливостей, віку або сексуальної орієнтації. Він є невідчужуваним та тісно пов'язаний не лише із принципом рівності, а й із засадами справедливості, об'єктивності, пропорційності, верховенства права та поваги до прав людини. Ефективно реалізуючи цей принцип можна досягнути справедливості та верховенства права, оскільки права людини не утискатимуться на підставі належності до певної групи чи особливої ознаки [197, с. 34];

4) інклюзивність – можливість проживати життя разом, при якій кожен без виключення має право користуватися одними й тими ж об'єктами, брати участь в різних заходах і насолоджуватися багатоманітним досвідом. Принцип інклюзивності в досліджуваному аспекті, це, перш за все, про «включення» представників усіх груп населення у процес ухвалення рішень та функціонування держави в цілому;

5) законність – режим відповідності суспільних відносин вимогам законів держави, при якому гарантуються права і свободи громадян, не допускається протиставлення законності і політичної доцільності, настає відповідальність за порушення режиму законності й державної дисципліни. Принцип законності передбачає, що правовий порядок у державі базується на таких засадах, за яких жодна особа не може бути примушена до дій, не передбачених законом, а органи публічної влади та їхні посадові особи зобов'язані діяти виключно на підставі, в межах повноважень і у спосіб, визначені чинним законодавством;

6) верховенство права – фундаментальна ціннісна основа правової демократичної держави, що передбачає обов'язок виконання органами влади своїх функцій та повноважень відповідно до законодавства. Іншими словами, верховенство права передбачає панування права у життєдіяльності громадянського суспільства і функціонуванні держави. Сьогодні цей принцип можна назвати орієнтиром пошуку шляхів до світового порядку, своєрідним глобальним ідеалом та найвищою загальнолюдською цінністю [198, с. 163];

7) демократизм – основа демократичної правової системи, яка сприяє забезпеченню основних прав і свобод громадян, участі населення у політичних процесах, рівності та підзвітності органів влади. Це принцип, який визначає правові засади демократичного устрою і є основним орієнтиром для формування та реалізації правових норм у демократичному суспільстві;

8) розподіл державної влади – взаємозалежність і взаємообмеження законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, що виступає перешкодою для перетворення влади на засіб пригнічення свободи та рівності людини. Розділення функцій між органами державної влади відбувається задля отримання необхідної єдності, взаємозалежного комплексу, який би забезпечував погоджене управління публічними справами. Суть цього

принципу полягає у тому, щоб уникнути конфліктів, які народжуються протистояннями між гілками влади. Налагодження системи постійного та ефективного взаємозв'язку між державною владою і суспільством є важливішою умовою становлення і розвитку демократичної правової держави, в якій реалізовано принцип розподілу державної влади [56, с. 42];

9) політичний плюралізм – багатоманітність поглядів і позицій у суспільстві, що виражаються у множинності думок, ідеології та діяльності політичних партій та засвідчують врахування різних інтересів для розвитку держави. Ключовим елементом у цьому контексті є забезпечення громадянам доступу до інформації, що сприяє глибшому розумінню ними демократичних процесів і залученню до ухвалення рішень, з урахуванням не лише власних інтересів, а й загального суспільного блага. У межах демократичного ладу політичний плюралізм виступає засадничим принципом організації суспільства, згідно з яким жоден з учасників демократичного процесу не володіє монополією на владу, а кожен має можливість впливати на державну політику мирними, ненасильницькими засобами. Показником існування політичного плюралізму в державі виступає безперешкодне функціонування в політичному просторі значної кількості політичних партій, що відстоюють інтереси різних груп населення. Політичні партії варто вважати інституційною формою політичного плюралізму, а їхня діяльність забезпечує демократичність розвитку держави. Вони є інструментом, завдяки якому забезпечується участь громадян у політичному житті, а також вираз волі усього народу, що є фундаментом партисипативної демократії, яка передбачає існування чималої кількості активних політичних партій. Показником реальності партисипативної демократії є наявність політичних партій з постійною електоральною базою, яка має можливість впливати на політико-управлінські процеси [199, с. 62].

Щодо системи спеціальних принципів громадянської участі цікавою видається креативна наукова пропозиція, сформульована японським партисипатистом Й. Масудою. У своїй відомій роботі «Інформаційне

суспільство як постіндустріальне суспільство» він виділив шість специфічних принципів партисипативної демократії, а саме: 1) «Всі громадяни повинні брати участь у прийнятті рішень, або, принаймні, їх найбільша кількість»; 2) «Дух синергії (the spirit of synergy) та взаємодопомоги має пронизати всю систему»; 3) «Вся інформація, що стосується справи, має бути доступною для народу»; 4) «Всі отримані громадянами здобутки і понесені ними жертви мають бути рівномірно розподілені між ними»; 5) «Вирішення питання має відбуватися шляхом переконування та узгодження»; 6) «Можна сподіватися, що після ухвалення рішення всі громадяни братимуть участь у його втіленні в життя» [22, с. 24].

Спираючись на загально-теоретичному підході та враховуючи наведену позицію, до числа *спеціальних принципів функціонування держави через органи влади* як частини системи спеціальних принципів громадянської участі слід відносити наступні:

1) виборність – формування органів влади шляхом народного волевиявлення, що забезпечує їх змінюваність, підконтрольність і легітимність, а також рівну можливість кожного громадянина реалізувати свої виборчі права;

2) прозорість – проявляється у відкритій інформації про діяльність органів влади, в оприлюдненні даних про їхню роботу для населення та є однією з основних умов взаємної довіри у суспільстві та ефективності державної політики. Прозора публічна інформація є фундаментальною умовою громадянської участі. Водночас важливо, щоб громадяни мали вільний і всебічний доступ не лише до окремих фактів чи подій, а й до повної інформації про соціальні, економічні та інші чинники, що впливають на їхнє повсякденне життя. Поінформованість у цьому широкому сенсі є необхідною умовою свідомої та відповідальної участі в демократичному процесі. Це дає можливість кожному громадянину краще розуміти суспільні питання та брати участь в ухваленні рішень, виходячи не тільки зі своєї власної позиції, а й з позицій всієї спільноти [39, с. 102]. Мова йде про перебування під

громадським контролем та про рівень розвитку комунікації влади з населенням, при якому громадяни мають доступ до інформації про діяльність органів влади в обсязі, передбаченому законодавством, розуміє, як, коли і стосовно якого питання ухвалюються рішення;

3) відкритість – коли підготовка та ухвалення управлінських рішень органами влади є основою довіри суспільства до влади, формуванням її позитивного іміджу, створенням належних умов для залучення громадськості до процесу ухвалення рішень та, як наслідок, формуванням політики, спрямованої на сталий розвиток певної території і задоволення потреб її населення. Крім інформування громадськості про поточну діяльність органів влади, важливим аспектом у контексті забезпечення більшої відкритості влади слід вважати пропагування тих чи інших суспільно важливих рішень, їхнє широке роз'яснення через засоби масової інформації, інші засоби комунікації. Громадяни можуть знайомитися з текстами актів органів влади та зрозуміти мотиви їхнього ухвалення, що сприяє зростанню рівня довіри до влади. Принцип відкритості надає можливість громадськості контролювати владу та вільно долучатись до здійснення врядування;

4) підзвітність – означає, що наділені владними повноваженнями і відповідальністю органи влади зобов'язані аргументовано доповідати і обговорювати результати своєї діяльності з громадянами. Цей принцип обґрунтовується потребою забезпечити суспільству повну поінформованість про діяльність органів влади та їх посадових осіб у межах виконання ними своїх функцій, а також про перебіг і результати нормотворчого процесу, який формує для громадян певні права та обов'язки. Він запобігає зловживанню владою, ухваленню помилкових рішень та вчиненню корупційних діянь. Завдяки цьому принципу забезпечується відкритість діяльності органів влади перед населенням, активізація участі населення в публічному управлінні та доступ до публічної інформації. Підзвітність виступає формою взаємодії між владою та громадянським суспільством, що має на меті всебічне залучення останнього до процесів формування політики та ухвалення рішень. Вона

сприяє зміцненню довіри між державою і громадянами, підвищенню ролі громадської думки, підвищенню ефективності надання публічних послуг, забезпеченню реалізації прав людини та протидії корупції. Успішність функціонування механізму підзвітності залежить від ступеня участі громадянського суспільства на усіх стадіях реалізації публічної політики;

5) публічність – полягає в обов'язку органів влади здійснювати свої функції і повноваження від імені держави або громади та за бюджетні кошти. Стратегія розвитку держави повинна публічно обговорюватися, всі ідеї та пропозиції мають виноситися на дебати між громадянами, представниками влади, політиками тощо. Публічність тісно переплітається з принципами гласності та відкритості;

б) об'єктивність – виключення з демократичного процесу проявів суб'єктивізму, однобічності в аналізі й оцінці дій і фактів суб'єктів. Ухвалення суспільно значущих рішень має проводитися не в інтересах лише одного панівного класу чи осіб, які наразі знаходяться при владі, а повинно задовольняти інтереси всього суспільства. Крім того, йдеться також про необхідність урахування всіх ключових умов і чинників, за наявності яких забезпечується можливість ефективного вирішення публічних питань. Дотримання цього принципу перешкоджає зростанню проявів протестних форм громадянської участі, емоційному сприйняттю політики та сприяє перемозі об'єктивності над суб'єктивністю;

7) субсидіарність – організаційно-правовий принцип, що передбачає вирішення питань на найнижчому або найбільш локалізованому рівні, де це можливе й ефективне. Ідея субсидіарності споріднена децентралізації як процесу тісної взаємодії держави і суспільства. Згідно з принципом субсидіарності, влада повинна бути якомога ближче до громадян і має відігравати субсидіарну (допоміжну), а не субординативну (підпорядковуючу) роль. Держава повинна втручатися лише в тих сферах, де незалежні приватні особи або організації не мають достатніх можливостей для ефективного вирішення завдань. Якщо певне питання може бути

вирішене на місцевому рівні не гірше, ніж на загальнодержавному, пріоритет має надаватися саме місцевому рівню. Це максимальне наближення влади до громадян здійснюється для ефективності модернізації та раціональності використання часу та людського ресурсу;

8) легітимність – довіра громадян до влади, сприйняття влади громадянською свідомістю, добровільне визнання громадянами за владою права ухвалювати суспільно важливі рішення. Громадяни схвалюють владу, виходячи зі своїх моральних критеріїв та уявлень про добро, совість, справедливість, порядність. Легітимність покликана забезпечити згоду без примусу, оскільки легітимна влада та політика авторитетні та ефективні. Чим вищий рівень легітимності, тим рідше влада використовуватиме силовий примус;

9) оперативність – здатність органів влади швидко, своєчасно та ефективно реагувати на зміни в суспільстві, виконувати свої функції та забезпечувати стабільність у державі. Цей принцип включає в себе не лише швидкість ухвалення рішень, а й їхню адекватність, відповідність ситуації та здатність вирішувати проблеми у найкоротші терміни;

10) інтегративність – здатність органів влади працювати разом у рамках єдиної системи, забезпечуючи комплексний підхід до управління та ухвалення рішень, а також ефективне вирішення суспільних проблем. Цей принцип полягає в тому, щоб органи влади, незалежно від їх функцій і рівнів, взаємодіяли, об'єднували зусилля та кооперували ресурси для досягнення спільних цілей, що дозволить створити ефективну та гармонійну систему демократичного врядування. Завдяки інтегративності органи влади встановлюють процедури, що передбачають співробітництво та визначають спільну відповідальність усіх зацікавлених громадян, які належать як до більшості, так і до меншості, а також підтримують ефективний діалог з усіма зацікавленими сторонами [96, с. 119]. Співпраця у вигляді партнерства між державою та громадянським суспільством на основі принципу інтегративності дає можливість ефективніше використовувати ресурси, вплив

та досвід задля досягнення кращих результатів, підтримує інклюзивне відчуття приналежності на національному та місцевому рівнях усіх членів суспільства.

Спеціальними принципами, на яких ґрунтується громадянське суспільство, слід вважати наступні:

1) верховенство більшості при обов'язковому дотриманні прав меншості – будь-яка група суспільства, а також кожен окремий громадянин, мають як юридичні гарантії, так і реальні можливості для захисту власних інтересів та активної участі у політичному й громадському житті. У випадках, коли окремі люди не підтримують чи не сприймають якогось рішення, має ухвалюватись рішення, запропоноване самою меншістю, однак необтяжливе для інших людей. Суспільно важливе рішення має прийматись за загальною згодою всіх зацікавлених громадян. Досягнення такої згоди, особливо серед опозиційно налаштованих учасників, вимагає ретельних і делікатних зусиль. Іншими словами, цей принцип означає поєднання волі більшості з гарантіями прав особи, яка перебуває в меншості – етнічній, релігійній, політичній. У науковому середовищі сформувалася думка, що демократичною може вважатись лише та політична система, в якій джерелом влади є воля більшості. Водночас слід усвідомлювати, що навіть відверта диктатура може претендувати на статус демократії, якщо вона користується підтримкою більшості населення. Ілюстрацією цього є режим Адольфа Гітлера, який протягом певного часу опирався на волю більшості німецького народу. Історія містить численні приклади як придушення меншості більшістю, так і навпаки, що свідчить про складність і багатогранність демократичних процесів. Аналізуючи взаємовідносини між більшістю та меншістю у владі, К. Фрідріх наголошував, що демократичне розв'язання цієї проблеми полягає у досягненні «рівноваги між більшістю і меншістю, балансу у розподілі прав і влади... рівноваги, а не жорсткої дихотомії: або більшість, або меншість» [35, с. 98];

2) добровільність – участь усіх громадян в ухваленні публічних рішень не є примусовою, а здійснюється за бажанням і є необхідною як в інтересах окремої людини, так і всього суспільства. Добровільна участь означає, що вона здійснюється з власного бажання, доброї волі та без насилля. Громадянська участь має бути альтруїстичною та об'єднавчою. Право брати пряму участь в ухваленні рішень передбачає «добровільне самообмеження і не повинно набувати форми примусу» [163, с. 76]. Слушним є згадати позицію автора теорії народовладдя Ж.-Ж. Руссо, згідно з якою загальна воля є єдиним і прямим джерелом влади [2, с. 125];

3) безпосередність – право та можливість громадян брати участь у публічному житті без посередників, без обов'язкового делегування своїх повноважень представницьким інститутам. Його суть полягає у створенні умов для прямого, активного залучення особи до процесів вироблення, ухвалення та реалізації рішень, що стосуються суспільного інтересу. Втілення цього принципу є індикатором зрілості громадянського суспільства та глибини демократичних трансформацій у державі;

4) доступність – забезпечення рівного та безперешкодного доступу кожного громадянина до участі у процесах ухвалення рішень, обговорення суспільно значущих політичних і суспільних питань, а також до впливу на реалізацію управлінських рішень. Доступність часто ототожнюється з безбар'єрністю, однак варто наголосити, що між ними наявна різниця, яка полягає в тому, що доступність регулюється нормами та правилами, а безбар'єрність характеризується штучністю, створеною саме людиною;

5) обізнаність – для ефективного та відповідального залучення громадян до процесів ухвалення рішень, вони повинні мати достатній рівень знань і розуміння щодо актуальних питань суспільного життя та політики. Громадяни мають бути компетентні у своїх правах та обов'язках щодо співпраці з владою та впливу на процес ухвалення рішень. При цьому, має

відбуватись власне усвідомлене обрання форми участі під час вирішення суспільно важливих питань;

б) гетерархія – це підхід, при якому взаємодія між громадянами та органами влади не побудована за традиційною вертикальною ієрархією, а має більш рівноправний і різноманітний характер. Громадяни беруть участь у демократичних процесах відповідно до своїх індивідуальних особливостей, інтересів, знань і можуть утворювати вільні спільноти, які концентруються на специфічних темах або проблемах. Характер громадянської участі змінюється, якщо змінюються актуальні суспільні питання. Громадяни, які діють у дусі спільнот та висувають корисні пропозиції для подальшого розвитку суспільства, мають можливість піднятися на вищі позиції в гетерархії. За таких умов має забезпечуватись культура спільної участі, щоб громадяни не відчували себе лише виконавцями чийось політичних рішень;

7) синергетична взаємодія та партнерство – мова йде про повагу до свободи та інтересів кожного індивідуума, взаємодопомогу, збалансований розподіл здобутків і витрат. Можливі суперечності мають вирішуватись у дусі партнерства. Вдало визначив поняття «синергія» та «партнерство» у контексті партисипативної демократії Й. Масуда, який щодо першого поняття зазначив, що «при розв'язанні спільної проблеми кожна особистість співробітничає і діє, керуючись власною точкою зору», а щодо другого – «готовність добровільно пожертвувати своїми власними інтересами заради спільного добра, нівелювати несприятливі умови та поширити жертвність на інших людей чи групи... Ефективність синергетичної взаємодії є вищою, ніж сума дій окремих людей» [21, с. 57]. Громадянська участь предстає як тісна взаємодія між представниками влади і громадянами. Цю взаємодію слід налаштувати так, щоб зацікавлені громадяни не стикалися з незручностями. У цьому контексті важлива взаємоповага учасників, яка передбачає повагу до різноманітності ідей, ідеологій, думок, переконань тощо. Взаємна повага

дуже важлива для гармонійного життя в суспільстві та державі в умовах партисипативної демократії;

8) впровадження всіх спільносхвалених рішень та колективна відповідальність – всі громадяни мають співпрацювати для втілення в життя рішень, ухвалених за їх безпосередньої участі. Участь в ухваленні суспільно значущих рішень та спостереження за їх впровадженням є неподільними. Саме на цьому має базуватись нова система вироблення політики та новий соціальний порядок в громадянському суспільстві [200, с. 66-67]. Звісно, може виникнути проблема щодо тих громадян, які будуть порушувати цей соціальний порядок. Слушною є думка Й. Масуди, що «такі порушники не будуть об'єктом покарання – від них вимагатиметься компенсація або через внесення соціальної контрибуції, або через надання різних послуг спільноті з тим, щоб відшкодувати свою неспроможність сприйняти рішення. Ця система компенсацій встановлюватиметься не шляхом покарання, а шляхом її реформування самими правопорушниками» [22, с. 87]. У цьому контексті слід згадати про ефективність, яка полягає в тому, щоб були задіяні всі інструменти впровадження ухвалених рішень, реалізовувались заплановані цілі, досягався реальний результат, отримувався максимально можливий позитивний ефект змін.

Отже, дотримання принципів громадянської участі при її реалізації є ключовим елементом забезпечення ефективності демократичного врядування та гарантування прав і свобод громадян. Це включає в себе не лише формальну можливість участі громадян у демократичних процесах, а й створення належних правових, інституційних та соціальних умов для їх активного залучення до ухвалення рішень, контролю за діяльністю органів влади та реалізації власних інтересів у рамках правової системи.

Важливим аспектом є забезпечення реальної можливості для різних груп населення (незалежно від соціального, економічного чи політичного статусу) брати участь у політичному житті, що неможливо без відповідного правового захисту, прозорості процесів та наявності механізмів підзвітності.

Тому дотримання принципів громадянської участі сприяє зміцненню правової держави, розвитку демократичних інститутів та забезпеченню стабільності демократичного процесу на всіх рівнях – від локального до міжнародного.

Застосування цих принципів також сприяє створенню ефективних механізмів для зворотного зв'язку між державою та громадянами, що дозволяє враховувати суспільні інтереси при формуванні державної політики, покращує якість законодавства і адміністративних процедур, а також зміцнює довіру до державних інститутів. В свою чергу, ефективна громадянська участь є важливим чинником розвитку інклюзивного, стабільного та справедливого громадянського суспільства, що відповідає вимогам сучасних демократичних стандартів.

Таким чином, у результаті аналізу співвідношення понять «громадська участь», «політична участь» та «громадянська участь» доведено, що громадська участь є найбільш широкою за змістом категорією, яка охоплює як політичну, так і громадянську участь. Політична участь відображає залучення громадян до політичних процесів і ухвалення політичних рішень, тоді як громадянська участь охоплює ширший спектр форм участі у суспільному житті, що не завжди мають безпосередньо політичний характер. Такий підхід забезпечує системне розуміння структури участі громадян у демократичному врядуванні.

Громадянську участь аргументовано визнавати складовою громадської участі, що реалізується через активну і правомірну діяльність громадян та спрямована на вплив на публічне управління, ухвалення рішень і контроль за владою з метою реалізації суспільних інтересів у демократичному суспільстві.

Ефективне функціонування партисипативної демократії забезпечується інституційно спроможною та відкритою до взаємодії з громадянським суспільством державою, в межах якої формується сприятливе середовище для реалізації потенціалу громадян через участь, що набуває змістовного й

результативного характеру за умови впровадження партнерської моделі «держава – громадянське суспільство». В цьому контексті ключовою визнано концепцію наближеної держави, оскільки вона передбачає трансформацію публічного управління в бік людиноцентричності та визнає громадянську участь як системний, а не епізодичний елемент функціонування демократичної держави.

Враховуючи загально-правову тенденцію класифікації принципів, консенсуальну природу громадянської участі як форми взаємодії держави та громадянського суспільства, а також застосовуючи критерій характеру реалізації в демократичному процесі, запропоновано систему принципів громадянської участі. До неї віднесено загально-правові принципи, що є універсальними для всіх складових демократичної системи (*гуманізм, рівність, рівноправність, недискримінація, інклюзивність, законність, верховенство права, демократизм, розподіл державної влади, політичний плюралізм*), та спеціальні принципи, які поділяються залежно від інституційної приналежності на принципи, що регулюють функціонування держави через органи влади (*виборність, прозорість, відкритість, підзвітність, публічність, об'єктивність, субсидіарність, легітимність, оперативність, інтегративність*), та принципи, що лежать в основі громадянського суспільства (*верховенство більшості при обов'язковому дотриманні прав меншості; добровільність, безпосередність, доступність, обізнаність, гетерархія, синергетична взаємодія та партнерство; впровадження всіх спільносхвалених рішень та колективна відповідальність*).

2.3. Призначення партисипативної демократії у розбудові демократичної правової держави

Партисипативна демократія є не лише теоретико-правовою конструкцією, а виступає важливим елементом правової системи демократичної держави, який має конкретне функціональне навантаження, що полягає у забезпеченні реалізації принципів народовладдя, легітимності, прозорості та публічності у здійсненні публічної влади тощо. Партисипативна форма демократії відіграє ключову роль у забезпеченні демократичного устрою держави, оскільки перетворює демократію з абстрактної ідеї на ефективний правовий та інституційний механізм, що гарантує справедливу, інклюзивну та результативну участь громадян у демократичних процесах.

Для повного розкриття призначення партисипативної демократії необхідно здійснити аналіз взаємозв'язку між її роллю та функціями, що дасть змогу визначити основні механізми її впливу на формування демократичної правової держави.

Поняття «роль» і «функції» партисипативної демократії тісно пов'язані, але відрізняються за своїм змістом і значенням. Так, *роль партисипативної демократії* відображає її загальне призначення в демократичному процесі та суспільстві. Роль вказує на те, яку важливу функцію партисипативна демократія виконує в контексті забезпечення демократичних цінностей, залучення громадян до ухвалення рішень, зміцнення легітимності та прозорості урядів, сприяння підзвітності та забезпечення балансу між інтересами різних соціальних груп. Роль партисипативної демократії можна трактувати як її вплив на суспільство і державу в цілому. У свою чергу, *функції партисипативної демократії* є конкретизацією ролі і описують ті специфічні задачі, які партисипативна демократія виконує в практичному контексті. Це інструменти та механізми, які дозволяють громадянам брати участь у процесах ухвалення рішень, обговоренні політики, контролювати дії

органів влади. Таким чином, *роль партисипативної демократії є більш загальним поняттям, що визначає її значення і місце в демократичному процесі, тоді як функції детально описують конкретні механізми і процеси, через які реалізується ця роль.*

З метою створення повної картини впливу партисипативної демократії на сучасний політичний ландшафт, на її потенціал для вирішення актуальних соціальних та політичних викликів, а також для розвитку теоретичних основ демократії в умовах сучасного світу доцільним вбачається *дослідити роль партисипативної демократії через фундаментальні (базові) філософсько-правові виміри.*

Онтологічний вимір дозволяє з'ясувати сутність партисипативної демократії не лише як форми народовладдя, а як специфічного способу існування держави та суспільства. В цьому вимірі партисипативна демократія розглядається як буттєвий стан демократії, що проявляється через безпосередню участь громадян у процесах влади. Її роль полягає в тому, щоб *стверджувати демократичну сутність держави не лише формально (через інститути представництва), а й фактично – через повсякденну участь громадян в ухваленні управлінських рішень.* Це забезпечує існування демократії не як ідеї, а як практики.

Ціннісний вимір дозволяє виявити які базові демократичні цінності лежать в основі партисипативної демократії. У ціннісному аспекті партисипативна демократія формує та підтримує систему суспільно значущих правових і політичних цінностей, таких як свобода, рівність, солідарність, публічність, підзвітність, відповідальність тощо. Її роль полягає у *забезпеченні гармонізації інтересів між громадянином і державою, а також в утвердженні пріоритетності прав людини перед інтересами держави.*

Дослідження з феноменологічного погляду дозволяє осмислити реальні прояви партисипативної демократії як соціального і правового досвіду. У даному аспекті партисипативна демократія формується через конкретні дії та

практики громадянської участі – публічні консультації, участь у бюджетуванні, місцевих ініціативах тощо. Її роль – *в іманентному прояві демократії в повсякденному житті громадян як правового явища, а не лише політичного режиму.*

Антропологічний вимір дає змогу побачити, як партисипативна демократія впливає на становлення особистості, її правосвідомість, ідентичність, почуття належності до спільноти. У цьому вимірі партисипативна демократія постає як механізм самореалізації особистості в межах політико-правової системи. Її роль полягає у *створенні умов для виховання активного, відповідального громадянина, здатного не лише користуватись своїми правами, але й брати участь у спільному ухваленні рішень.* Така демократія сприяє формуванню політичної культури та громадянської ідентичності.

Цивілізаційний вимір дозволяє визначити, яку роль партисипація відіграє у трансформації моделей державності та міжнародних демократичних стандартів. У ньому партисипативна демократія розглядається як індикатор демократичного розвитку цивілізації. Її роль – *в інтеграції демократичних практик у глобальні процеси, таких як діджиталізація, розвиток відкритого врядування, права людини, сталий розвиток.* Партисипація слугує засобом адаптації держав до сучасних викликів, зберігаючи водночас засади гуманізму, свободи та права.

Дослідження партисипативної демократії в цих п'ятьох вимірах забезпечує її всебічний, міждисциплінарний та глибокий аналіз як складного правового феномена, що впливає на фундаментальні основи сучасної державності.

Розбудова демократичної правової держави – це процес, у якому вирішальне значення має не лише наявність інституцій, що формально відповідають демократичним принципам, а й фактична реалізація права громадян на участь в управлінні державними справами. Саме функції партисипативної демократії слугують основними інструментами і каналами

такого впливу. Вони забезпечують якісний зв'язок між суспільством і державою, активізують громадян і створюють умови для ефективного контролю за владою.

Партисипативна демократія, як і будь-яка інша демократія, наділена інструментальною цінністю впливу на суспільні відносини, що свідчить про її певне функціональне призначення. Слушним є твердження С. Д. Гусарєва про те, що «функціональний аспект завжди є присутнім у характеристиці таких глобальних явищ, як право, держава, правова система, політична система суспільства... Без функціонального аспекту система уявлень щодо об'єкта дослідження була б не такою яскравою та ґрунтовною» [201, с. 57]. Оскільки категорія «функціональне призначення» вживається у значенні використання чогось за основними функціями, то у даному дослідженні функціональне призначення партисипативної демократії розкривається через з'ясування її функцій.

Категорія «функція» широко використовується різними науками. У науковий обіг це поняття запровадив німецький філософ Г. Лейбніц та у його трактуванні воно мало математичне значення. Змістове навантаження визначення поняття «функція» залежить від сфери наукового знання, у межах якої ставиться питання функціонування чогось.

Слово «*functio*» латинського походження, що у перекладі означає здійснення, виконання, призначення, обов'язок. Слід враховувати, що наукова інтерпретація поняття «функція» у будь-якому випадку має ґрунтуватися на філософському розумінні цієї категорії. Вітчизняні теоретики права це поняття визначають як: «цілі, основні напрями діяльності і правові засоби (обов'язкові повноваження), що застосовуються для досягнення поставлених цілей»; «напрямок, предмет діяльності того чи іншого політико-правового інституту, зміст цієї діяльності, її забезпечення»; «основні напрями, предмет і зміст діяльності, що спрямовані на реалізацію компетенції та виконання поставлених завдань»; «основні напрями

діяльності, що лежать в основі компетенції певного інституту» [181, с. 147-149].

Отже, думки вчених сходяться у розумінні функції як основного напрямку діяльності певного явища, в якому виражається його призначення.

Категорія «функція» тісно пов'язана з категорією «завдання», які часто ототожнюють у науковому світі. Так, на переконання французького науковця Б. Гурне «слід прирівнювати завдання та функції на рівні саме головних завдань (головні завдання або функції)» [202, с. 36]. Американські вчені Г. Кунц та О. Доннел вважають розглядувані категорії взаємозамінними та зазначають, що «завдання – це кінцеві цілі, на які спрямована діяльність, а функція також по суті є завданням, але має кількісні та якісні показники» [203, с. 193]. Втім, існують й протилежні думки. Наприклад, французький учений Р. Драго розглядає завдання як процес реалізації певних дій або заходів, які повинні бути виконані чи забезпечені відповідним суб'єктом, а функцію визначає як правову залежність між завданнями та компетенцією [204]. На думку вітчизняної дослідниці А. М. Чорної, «співвідношення такого роду понять як єдине ціле або ж однотипне соціально-правове явище дещо розмиває межі їх сприйняття саме в практичному аспекті діяльності окремо взятих органів державної влади за різними напрямками... Завдання є більш ширшою науковою категорією, ніж функція» [204]. І, дійсно, під завданням логічно розуміти те, що необхідно зробити для досягнення цілей, а функцію тлумачити як діяльність, процес вирішення завдання. Завдання є масштабнішим за ту чи іншу функцію (наприклад, сприяння розвитку демократії – це глобальне завдання, що вирішується за допомогою реалізації декількох функцій).

У правовій доктрині затвердилась теза про те, що під функціями демократії слід розуміти «головні напрямки впливу демократії на суспільні відносини» [205, с. 378; 206, с. 186]. Розуміння функцій демократії багато в чому залежить від того, яким є розуміння самої демократії, які моменти в її характеристиці як організму, як механізму або як інституту є найбільш

значущими. Очевидним фактом є те, що теорія держави та права розглядає демократію, насамперед, як правовий інститут. Розглядаючи функції демократії як правового інституту, йдеться про зовнішній ефект, що виникає в результаті її реалізації. Такий ефект слід розуміти як цільове призначення демократії – тобто те, заради чого вона існує та впроваджується в політико-правовій системі.

Доволі дискусійним у науковому дискурсі є питання класифікації функцій. Найпоширенішим є поділ функцій на загальні (основні) та особливі (спеціальні, специфічні), де загальними визнаються універсальні напрямки діяльності, в межах яких вирішуються найбільш типові завдання, а спеціальними є ті напрямки діяльності, що відображають специфіку різних галузей та спрямовані на виконання конкретних завдань. Класичний правовий підхід до класифікації функцій полягає у поділі їх залежно від сфери впливу певного явища або суб'єкта на суспільні відносини, його завдань і цілей, а саме на економічну, політичну, соціальну, ідеологічну, регулюючу, охоронну, контрольну тощо.

Більшість науковців погоджуються з класифікацією функцій демократії, яку запропонувала теоретик права О. Скакун, поділяючи їх на: «1) організаційно-політичну (організація політичної влади на демократичних засадах); 2) регулятивно-компромісну (забезпечення плюралізму діяльності суб'єктів демократії у межах цивілізованого співробітництва і компромісу, концентрації і консолідації різних політичних сил навколо інтересів громадянського суспільства й держави); 3) суспільно-стимулюючу (забезпечення оптимального служіння держави суспільству, стимулювання, врахування і використання громадської думки й активності громадян при розробці та прийнятті державних рішень); 4) установчу (формування органів державної влади та органів місцевого самоврядування демократичним шляхом, а також утворення народом органів свого первинного представництва шляхом всезагальних виборів); 5) контрольну (забезпечення діяльності органів держави в межах їх компетенції відповідно до вимог

нормативно-правових актів; підконтрольність і підзвітність усіх ланок державного апарату); б) охоронну (забезпечення державними органами безпеки, честі і гідності кожної людини, охорони та захисту прав і свобод, у тому числі меншин, форм власності, попередження і припинення правопорушень)» [7 с. 150-151]. До згаданих функцій Л. Богачева, В. Ткаченко та М. Цвік пропонують додати: «1) функцію оптимізації державних рішень (керування принципами демократії та використання власних правових інститутів задля ухвалення оптимального публічного рішення); 2) функцію сприяння виконанню ухвалених рішень (мобілізація громадської думки через засоби масової інформації); 3) функцію сприяння розвитку особи, у тому числі духовного (широке використання людиною своїх демократичних прав, участь у проведенні різних громадських акцій, дискусій, підвищення її політичної і соціальної активності, рівня політичної та правової культури, правове виховання тощо)» [205, с. 504].

Функціональний аспект партисипативної демократії на сьогодні залишається недостатньо опрацьованим у науковій літературі, що зумовлює потребу в комплексному теоретико-правовому аналізі її функцій. *Оскільки в юридичній доктрині відсутня усталена позиція щодо кількісного та якісного складу функцій демократії, а дослідження здійснюється в межах правової науки та має теоретико-правовий характер, обґрунтованим видається дотримання класичного правового підходу до класифікації функцій партисипативної демократії, однак із врахуванням її особливостей, що відображають сучасні тенденції демократичного врядування. Отже, функціональне призначення партисипативної демократії доцільно розглядати крізь призму її загальних та спеціальних функцій.*

Засновуючись на загальнотеоретичний підхід до класифікації функцій демократії, до загальних функцій партисипативної демократії доцільно відносити такі:

– Політична функція як напрям впливу на легітимність влади.

Забезпечує активну участь громадян у процесах ухвалення політичних

рішень, що сприяє підвищенню прозорості та відкритості діяльності органів влади, оскільки рішення, що ухвалюються з урахуванням громадської думки, сприймаються як більш справедливі та легітимні. Така участь посилює політичну відповідальність, оскільки органи влади змушені враховувати інтереси громадян, що зміцнює довіру до політичних інститутів і утворює демократичний характер управлінських рішень.

– Правова функція як напрям впливу на реалізацію права громадян на участь в управлінні державою. Вона сприяє утворенню принципу верховенства права, забезпечує прозорість правотворчої та виконавчої діяльності, а також гарантує дотримання прав і свобод громадян через механізми участі.

– Соціальна функція як напрям впливу на позицію людини в суспільстві і державі. Забезпечує соціальну інтеграцію, згуртованість та взаєморозуміння в суспільстві через спільну участь у вирішенні важливих питань. Сприяє зменшенню соціальних конфліктів і нерівності, залучаючи до процесів управління різні соціальні групи. Завдяки партисипації відбувається розширення меж суспільного діалогу та дискусії, створюються нові засади співробітництва у вигляді партнерства суспільства із владою задля досягнення кращих результатів та повнішого розуміння потреб зацікавлених сторін. Підтримує інклюзивне відчуття приналежності усіх членів суспільства на національному та місцевому рівнях.

– Забезпечувальна функція як напрям впливу на ефективність ухвалених рішень. Забезпечує ефективне функціонування демократичної системи через формування механізмів участі, які гарантують стабільність, сталість та якість управлінських рішень. Створює умови для реального впливу громадян на владу. Здійснюються заходи по ефективності та швидкості ухвалення рішення та досягнення максимального результату, завдяки чому і влада, і суспільство захищені від зайвого витрачання часу, коштів та інших ресурсів, а також отримують рішення належної якості, що здатне продуктивно впливати на суспільні відносини.

– Контрольна функція як напрям впливу на діяльність влади. Передбачає розумний громадський контроль за діяльністю органів влади, що спрямований на недопущення вживання владою заходів, які не відповідають реальним потребам суспільства. Відбувається розподіл відповідальності за ухвалення рішень та процес їхньої реалізації між громадянським суспільством та державою.

– Комунікативна функція як напрям впливу на досягнення суспільного консенсусу. Забезпечує зворотний зв'язок між суспільством і владою, створює платформу для діалогу, узгодження інтересів, обміну інформацією та формування спільного бачення розвитку. Допомогає формувати консенсус у суспільно значущих питаннях.

– Освітня функція як напрям впливу на політичну та правову культуру громадян. Сприяє підвищенню правової обізнаності населення, розвитку громадянської відповідальності, критичного мислення та усвідомленої участі в суспільному житті. Активна участь у демократичних процесах формує не лише політичну обізнаність, а й навички самовдосконалення та соціальної взаємодії. У цьому контексті актуальним є принцип Керол Пейтман – «вчися брати участь, беручи участь», який підкреслює практичний характер політичного навчання через залучення до процесів ухвалення рішень [9, с. 29]. Долається соціальна апатія, правовий нігілізм і політична пасивність, що часто є наслідком низького рівня громадянської свідомості.

– Стимулююча функція як напрям впливу на розвиток держави і громадянського суспільства. Використання інтелектуального потенціалу громадян виступає головним ресурсом підвищення результативності та конкурентоздатності держави. Це, своєю чергою, орієнтує державну політику на задоволення потреб населення, що сприяє покращенню якості життя громадян. Активно застосовуються інструменти, спрямовані на масове впровадження та популяризацію ІТ-технологій, які підвищують прозорість і доступність публічних послуг. Просування децентралізації влади зміцнює

територіальну цілісність держави, посилює спроможність протидіяти корупції, впливає на ефективність діяльності органів влади, а також стимулює економічний розвиток та суспільний прогрес [208, с. 46].

Враховуючи специфіку партисипативної демократії як правового феномену постає питання виділення її спеціальних функцій. У цьому контексті варто наголосити, що *ключовим аспектом функціонального призначення партисипативної демократії є питання публічного управління*. Партисипативна демократія формує ціннісну, нормативну й інституційну основу публічного управління в демократичній державі. Водночас публічне управління виступає як інструмент реалізації принципів партисипативної демократії на практиці; саме в межах цього процесу забезпечується участь громадян в ухваленні суспільно значущих рішень

Категорія «публічне управління» є складною та багатогранною. У юридичній науці вона здебільшого аналізується в контексті адміністративного та конституційного права. У той же час, *категорія «публічне управління» є й теоретико-правовою, що в межах теорії держави і права виступає складовою частиною функціональної характеристики держави, яка забезпечує реалізацію публічних інтересів через правові механізми. Отже, її аналіз у контексті даного дослідження є виправданим та затребуваним*.

У науковій літературі відсутнє усталене та загальновизнане визначення цього поняття, що зумовлено його багатозначністю, міждисциплінарним характером та динамікою розвитку відповідного теоретико-прикладного підходу. Термін «публічне управління» (англ. *public management*) був уперше вжитий у 1972 році Д. Кілінгом у науковій праці «Management in Government», де він визначав його як «пошук найкращих способів використання ресурсів для досягнення пріоритетних цілей державної політики». Сучасний дослідник Г. Букерт підкреслює, що публічне управління «не є нейтральним технічним процесом, а є діяльністю, тісно пов'язаною з політикою, правом і громадянським суспільством» [209, с. 54].

В останній час тема публічного управління активно вивчається в правовій науці, при цьому відбувається поступова переорієнтація від окремого розгляду державного управління, місцевого самоврядування та громадянського суспільства до їх системного осмислення в рамках концепції публічного управління.

Теорія публічного управління є ключовою складовою стратегії подальшого демократичного розвитку держави. Серед чималої кількості визначень поняття «публічне управління» варто виділити змістовне формулювання Л. Новак-Каляєвої [210, с. 86]. Перефразовуючи його «мовою» теорії держави і права, під публічним управлінням слід розуміти сукупність правових норм, принципів, інститутів і механізмів, що визначають організацію, функціонування та взаємодію органів влади та громадян у процесі ухвалення та реалізації рішень, спрямованих на задоволення суспільних інтересів.

Виклики сучасності висувають перед державою необхідність впровадження моделі публічного управління, яка забезпечує ефективне функціонування всієї системи органів влади та передбачає широке залучення громадян до розробки й реалізації публічних рішень. Особливу увагу у цьому контексті приділено заохоченню представників широкої громадськості до спільної праці для досягнення результатів, що безпосередньо впливають на їхнє життя, зокрема через механізми децентралізації влади. Цю ідею підкреслено у Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті» [211]. У цьому контексті професор О. Ю. Оболенський, один із перших вітчизняних дослідників, зазначив, що «визначальним суб'єктом публічного управління є населення держави, оскільки саме воно визначає, стверджує, контролює та оцінює прямим або представницьким способами: цілі суб'єктів громадянського суспільства, стратегічні програмні рішення з їхнього досягнення; шляхи задоволення потреб колективу та вирішення нагальних для спільноти проблем; результативність та ефективність публічного управління» [212, с. 5]. Отже,

участь громадськості у виробленні та реалізації політики є однією з визначальних умов публічного управління, невід'ємною складовою демократичної політичної культури суспільства та держави в цілому [213, с. 37].

Досягнення стійкої взаємодії влади і громадян, заснованої на взаємному бажанні сторін ефективніше вирішувати питання суспільного значення, однозначно пов'язано із розвитком ідей партисипативної демократії та побудовою активного громадянського суспільства. Сьогодні у світовому масштабі склалась така ситуація, що держави для удосконалення сучасної системи публічного управління за рахунок перенесення успішних управлінських методів та інструментів з приватної сфери до публічної масово використовують певні механізми. Термін «механізм» у «Словнику української мови» визначено як «внутрішня будова, система чого-небудь; сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та інше явище; пристрій, що передає або перетворює рух» [165]. Цей термін використовується при описі різноманітних сфер життя – політики, економіки, права, культури тощо. Вдалим вбачається визначення механізму публічного управління як «практичних заходів, засобів, важелів, стимулів, за допомогою яких органи публічної влади впливають на суспільство, виробництво, будь-яку соціальну систему з метою досягнення поставлених цілей» [194, с. 116]. Сучасною тенденцією у науковому колі є виділення партисипативного механізму публічного управління. Аналізуючи дотичні наукові джерела, приходимо до висновку, що категорія «партисипативний механізм» з великою кількістю визначень використовується в різних галузях. Економісти розглядають партисипативний механізм як залучення працівників до управління підприємством через різні форми участі (такі як визначення цілей, ухвалення рішень і вирішення проблем) спрямоване на формування в них почуття причетності, що, у свою чергу, підвищує мотивацію та зацікавленість у досягненні спільних результатів. Політологи називають партисипативний механізм сукупністю методів активної участі широких

верств громадян у політичному процесі з метою формування повноцінного громадянського суспільства та забезпечення ефективного розвитку суспільного життя держави в умовах сучасності. У соціологів поняття «партисипативний механізм» застосовується при описі технологій побудови взаємовідносин між керівником та підлеглими на умовах рівноправного діалогу задля підвищення ефективності управління соціальними системами. Психологами партисипативний механізм використовується для оптимізації комунікацій в колективі, вирішення проблем, що пов'язані з мотивацією та організаційною культурою. І, нарешті, правники тлумачать партисипативний механізм як систему реалізації принципів народовладдя шляхом організації взаємодії органів публічної влади з інститутами громадянського суспільства з метою забезпечення правотворчої ініціативи громадян, розгляду звернень, проведення публічних консультацій, слухань та інших форм участі [214, с. 7]. Цікавим є визначення вітчизняного науковця В. Юрченко, згідно з яким партисипативний механізм публічного управління – це «механізм управління, який передбачає широке залучення громадськості у процеси ухвалення рішень, у безперервний діалог щодо основних стратегій розвитку держави, наявних проблем та шляхів їх розв'язання, підтримку критичного мислення та обопільної соціальної відповідальності» [215]. В. Прошко, у свою чергу, зазначає, що «якщо на державному рівні вплив-участь (партисипація) характеризується залученням широких верств населення з метою тиску на владу, а партисипативний механізм розглядається як сукупність методів активної участі максимально широкого кола громадян в політичному процесі, то на місцевому рівні партисипативна демократія передбачає існування таких механізмів, за допомогою яких громадяни через щоденну роботу органу місцевого самоврядування мають можливість впливати на поточний процес прийняття рішень» [216, с. 19].

Отже, впровадження ідей партисипативної демократії спричинило появу такої категорії як «партисипативний механізм публічного управління», під яким варто розуміти розширення участі громадськості у

публічному управлінні через двосторонню взаємодію органів влади та громадян, що включає: заходи по сприянню повному розумінню громадянами процесів та механізмів підготовки та ухвалення рішень; збір думок усіх зацікавлених громадян щодо публічного рішення та наслідків його ухвалення; інформування громадян про стан розробки та реалізації рішень [217, с. 393-394]. Варто наголосити, що ключовою складовою партисипативного механізму публічного управління виступає стійкий зворотний зв'язок громадян та органів влади, що підвищує рівень та ефективність їхньої співпраці, а основною метою є покращення якості життя населення шляхом забезпечення балансу інтересів суспільства та держави. *Це повністю корелюється з концепцією партисипативної демократії.*

Застосовуючи партисипативний механізм в публічному управлінні воно стає партисипативним управлінням. Цей термін «participative management» дослівно перекладається як «управління, засноване на участі». Воно передбачає децентралізацію, демократизацію та різноманітність форм громадянської участі. Партисипативне управління є практичним виявом партисипативної демократії, оскільки саме через нього реалізується участь громадян у врядуванні не лише формально, а й на рівні змістовного впливу на політику та ухвалені рішення. Партисипативне управління є одним з найперспективніших напрямів сучасного управління у різних галузях життєдіяльності суспільства. У сучасних умовах глобальних трансформацій партисипативне управління постає як невід'ємний елемент стратегічного розвитку громадянського суспільства та демократичної держави.

Отже, функції партисипативної демократії варто розглядати з урахуванням аспектів партисипативного управління, його функціональної складової.

Дослідження функцій партисипативного управління є обґрунтованим у межах аналізу функцій публічного управління, оскільки останнє слугує його структурною основою та інституційним середовищем для реалізації участі

громадян у процесах врядування. Міркування науковців щодо визначення функцій публічного управління та їхніх видів дещо різняться, однак мають багато спільного. Так, наприклад, І. Л. Бородін функції публічного управління визначає як «самостійні та якісно однорідні складові діяльності суб'єктів публічного управління, об'єднані між собою єдиною метою, особливостями реалізації» [218, с. 25]. С. Д. Дідок функціями публічного управління називає «відносно відокремлені в процесі розподілу праці сфери управлінської діяльності, що відрізняються змістом, специфічними формами і методами вироблення та справляння впливу на керовані об'єкти» [210, с. 87]. Спільним є підхід зазначених науковців у виділенні таких видів функцій публічного управління як планування, організація, керівництво, координація, прогнозування, облік та контроль. У контексті партисипативного управління цікавою є позиція І. Шумляєвої, яка стверджує, що «його функціональне призначення полягає у наданні інформації, консультуванні, діалозі, активному залученні» [96, с. 115]. Така позиція корелюється з класифікацією функцій публічної партисипації, затвердженою International Association for Public Participation (IAP2) (Міжнародною асоціацією публічної партисипації), а саме поділ їх на: «1) інформування (надання громадянам об'єктивної інформації про ухвалені рішення через різні інформаційні канали); 2) консультування (отримання думки громадян стосовно рішень, що ухвалюються); 3) залучення (думка громадян враховується органами публічної влади при ухваленні рішень); 4) співпраця (партнерство влади та громадян на усіх етапах процесу партисипативного ухвалення рішень); 5) розширення прав та можливостей (громадянам надається право остаточного ухвалення рішень, а влада впроваджує їх у життя)» [219]. Зазначений підхід є особливо цінним для поглибленого розуміння специфіки функціонального змісту саме партисипативного управління.

З огляду на зазначене, до спеціальних функцій партисипативної демократії, зумовлених її управлінською природою, доцільно віднести:

– *Залучення*. Ця функція полягає у наданні громадянам реальних повноважень впливати на процес ухвалення суспільно значущих рішень через забезпечення громадянської участі, оскільки залучення виступає як перший етап чи інструмент для її реалізації. Залучення громадян сприяє покращенню якості рішень, підвищенню їх легітимності та забезпеченню більш прозорого і підзвітного врядування. Воно також створює умови для більш справедливого та ефективного розподілу ресурсів та ухвалення рішень, що відповідають інтересам та потребам усіх верств суспільства.

– *Інформування*. Ця функція полягає у забезпеченні громадян достовірною, доступною та зрозумілою інформацією щодо ухвалення рішень, що впливають на їхнє життя. Вона є критично важливою для створення прозорості в управлінських процесах і сприяє свідомій та обґрунтованій громадянській участі. Інформування забезпечує рівний доступ до знань, дозволяючи громадянам вчасно оцінювати наслідки ухвалених рішень та брати участь у відкритих дебатах щодо політики та ініціатив, що стосуються їхніх інтересів.

– *Координування*. Цю функцію слід розглядати як забезпечення інтеграції зусиль різних учасників демократичного процесу – органів влади, громадянського суспільства та окремих громадян. Координування включає в себе організацію та управління процесом взаємодії між цими суб'єктами, сприяючи узгодженості їхніх дій і позицій для досягнення ефективних результатів в ухваленні рішень, що мають суспільне значення. Воно охоплює як горизонтальні (між громадянами та органами влади), так і вертикальні (між різними рівнями влади) зв'язки.

З урахуванням взаємозалежності функцій партисипативної демократії, доцільно підкреслити, що всі вони засвідчують її орієнтацію на *забезпечення ухвалення обґрунтованих суспільно значущих рішень та створення умов для їх ефективної реалізації*. Характерною ознакою цих функцій, поряд із взаємозв'язком та взаємовпливом, є також їх певна логічна послідовність у процесі реалізації.

Слід акцентувати, що партисипативна демократія, як динамічний елемент суспільного устрою, є відкритою до трансформацій: її *функції здатні еволюціонувати, розширюватися та набувати нових змістових вимірів* залежно від історичних, соціокультурних та інституційних умов розвитку держави. Поява нових стратегічних орієнтирів держави, спрямованих на задоволення потреб громадянського суспільства та реагування на актуальні виклики сучасності як на практичному, так і на теоретичному рівнях, може слугувати основою для подальшого вдосконалення та розширення функціонального змісту партисипативної демократії відповідно до вимог сучасності.

Отже, *призначення партисипативної демократії в контексті розбудови демократичної правової держави полягає у формуванні якісно нового типу взаємодії між державою та суспільством, що ґрунтується на принципах відкритості, публічності, правової участі та відповідальності.* Партисипативна демократія забезпечує не лише залучення громадян до процесу ухвалення суспільно значущих рішень, але й сприяє легітимації влади, зміцненню правової державності та розвитку політико-правової культури. Її функціональний потенціал виявляється у здатності адаптувати публічне управління до новітніх викликів соціального розвитку, посилювати громадянську активність, формувати довіру до інституцій та забезпечувати ефективну реалізацію конституційного права на участь в управлінні державними справами. Партисипативна демократія виступає ключовим чинником демократизації публічного управління та правової еволюції сучасної держави.

Підводячи підсумок слід констатувати, що визначення ролі партисипативної демократії в онтологічному, ціннісному, феноменологічному, антропологічному та цивілізаційному вимірах дало змогу осмислити її як багатовимірний правовий феномен: в онтологічному вимірі – як форму народовладдя, що ґрунтується на громадянській участі; у ціннісному – як втілення базових демократичних цінностей (свободи,

рівності, солідарності, відповідальності тощо); у феноменологічному – як суб'єктивно пережитий досвід взаємодії громадян із державою через різноманітні форми участі; в антропологічному – як спосіб залучення людини до процесів правотворення та правозастосування; у цивілізаційному – як індикатор демократичного розвитку цивілізації.

Ключовим аспектом функціонального призначення партисипативної демократії є питання публічного управління, яке у теорії держави і права розглядається як складова функціональної характеристики держави, спрямована на реалізацію публічних інтересів через правові механізми. Впровадження ідей партисипативної демократії зумовило трансформацію традиційної моделі публічного управління в напрямі формування партисипативного управління – як інноваційної та перспективної складової стратегічного розвитку громадянського суспільства й демократичної держави.

Враховуючи відсутність усталеної доктринальної позиції щодо кількісного та якісного складу функцій демократії, обґрунтованим видається застосування класичного правового підходу до класифікації функцій партисипативної демократії, з урахуванням особливостей функціонування партисипативного управління як сучасної моделі врядування, заснованої на принципах громадянської участі. Функціональне призначення партисипативної демократії доцільно аналізувати крізь призму її загальних та спеціальних функцій. До загальних функцій належать політична, правова, соціальна, забезпечувальна, контрольна, комунікативна, освітня та стимулююча – як такі, що відображають універсальні напрями впливу демократії на суспільство і державу. Натомість, спеціальні функції, зумовлені управлінською природою партисипативної демократії, охоплюють залучення, інформування, координування – як функціональні напрями її практичної реалізації в межах механізмів партисипативного управління.

Висновки до розділу 2

Встановлено, що відсутність системного підходу до розуміння партисипативної демократії в теорії права пояснюється браком її концептуалізації. Під концептуалізацією партисипативної демократії як правового феномену запропоновано розуміти наукову процедуру інтеграції онтологічних уявлень про партисипативну демократію в систему емпіричних знань з метою виявлення тенденцій її трансформації, формулювання гіпотез щодо її правової природи та взаємозв'язків з іншими державно-правовими явищами. Ця процедура передбачає дослідження партисипативної демократії з теоретико-правової точки зору, завдяки чому можна виявити сутність та ознаки партисипативної демократії та правові закономірності її виникнення, функціонування та розвитку.

Доведено автономний характер партисипативної демократії шляхом порівняльного аналізу з прямою та представницькою демократіями за ключовими критеріями: форма участі громадян, її частота, застосовувані інструменти, визначальні цілі, роль інституційної складової, а також механізми легітимації рішень та відповідальності за їх реалізацію.

З'ясовано, що партисипативна демократія виступає як окрема форма демократії, що має притаманні лише їй специфічні ознаки, зокрема: 1) визнання громадянської участі як основи цієї демократії; 2) систематичність залучення громадян у процеси ухвалення рішень; 3) наявність широкого спектра правових форм реалізації; 4) утвердження партнерських відносин між державою та громадянським суспільством як засадничого принципу її функціонування; 5) інституалізація громадського моніторингу та контролю за діяльністю органів влади; 6) формування у громадян правосвідомості та правової культури, що сприяє підвищенню їхньої відповідальності за результати участі в громадському житті.

Обґрунтовано доцільність використання терміну «партисипативна демократія» як базового у науковому дискурсі серед низки суміжних понять,

зокрема таких як «демократія участі (учасницька)», «локальна демократія», «низова демократія», «сильна демократія», «інформаційна демократія», «електронна демократія» («е-демократія») та «цифрова демократія», оскільки саме цей термін найбільш повно й адекватно відображає її сутнісні характеристики, концептуальне наповнення та функціональну специфіку як окремої форми демократії.

З'ясовано, що для розкриття сутності партисипативної демократії доцільним є застосування трьох умовних наукових підходів: атрибутивного, що розглядає її як систему сутнісних ознак, які формують її зміст; діяльнісного, який вивчає її крізь призму практик громадянської участі; та функціонального, що акцентує увагу на специфічних функціях, спрямованих на забезпечення взаємодії держави й громадянського суспільства. Інтеграція цих підходів створює методологічне підґрунтя для комплексного й цілісного осмислення сутності партисипативної демократії як правового феномену, що сприяє її всебічному науковому розумінню.

Поняття «партисипативна демократія» визначено як окрема форма демократії, заснована на систематичній громадянській участі, що передбачає партнерську взаємодію між державою та громадянським суспільством, широкий спектр правових форм реалізації, здійснення громадського моніторингу й контролю за діяльністю органів влади, а також формування правосвідомої позиції громадян як активних і відповідальних учасників демократичних процесів.

У результаті аналізу співвідношення понять «громадська участь», «політична участь» та «громадянська участь» доведено, що громадська участь є найбільш широкою за змістом категорією, яка охоплює як політичну, так і громадянську участь. Політична участь відображає залучення громадян до політичних процесів і ухвалення політичних рішень, тоді як громадянська участь охоплює ширший спектр форм участі у суспільному житті, що не завжди мають безпосередньо політичний характер.

Такий підхід забезпечує системне розуміння структури участі громадян у демократичному врядуванні.

Обґрунтовано, що громадянська участь є складовою громадської участі, що реалізується через активну і правомірну діяльність громадян, спрямовану на вплив на публічне управління, ухвалення рішень і контроль за владою з метою задоволення суспільних інтересів у демократичному суспільстві.

З'ясовано, що ефективне функціонування партисипативної демократії забезпечується інституційно спроможною та відкритою до взаємодії з громадянським суспільством державою, в межах якої формується сприятливе середовище для реалізації потенціалу громадян через участь, що набуває змістовного й результативного характеру за умови впровадження партнерської моделі «держава – громадянське суспільство». Установлено, що концепція наближеної держави є ключовою в контексті розвитку громадянської участі та становлення партисипативної демократії, оскільки передбачає трансформацію публічного управління в бік людиноцентричності та визнає громадянську участь як системний, а не епізодичний елемент функціонування демократичної держави.

Враховуючи загально-правову тенденцію класифікації принципів, консенсуальну природу громадянської участі як форми взаємодії держави та громадянського суспільства, а також застосовуючи критерій характеру реалізації в демократичному процесі, запропоновано систему принципів громадянської участі. До неї віднесено загально-правові принципи, що є універсальними для всіх складових демократичної системи (*гуманізм, рівність, рівноправність, недискримінація, інклюзивність, законність, верховенство права, демократизм, розподіл державної влади, політичний плюралізм*), та спеціальні принципи, які поділяються залежно від інституційної приналежності на принципи, що регулюють функціонування держави через органи влади (*виборність, прозорість, відкритість, підзвітність, публічність, об'єктивність, субсидіарність, легітимність, оперативність, інтегративність*), та принципи, що лежать в основі

громадянського суспільства (*верховенство більшості при обов'язковому дотриманні прав меншості; добровільність, безпосередність, доступність, обізнаність, гетерархія, синергетична взаємодія та партнерство; впровадження всіх спільно схвалених рішень та колективна відповідальність*).

Розкрито роль партисипативної демократії в онтологічному, ціннісному, феноменологічному, антропологічному та цивілізаційному вимірах, що дало змогу осмислити її як багатовимірний правовий феномен: в онтологічному вимірі – як форму народовладдя, що ґрунтується на громадянській участі; у ціннісному – як втілення базових демократичних цінностей (свободи, рівності, солідарності, відповідальності тощо); у феноменологічному – як суб'єктивно пережитий досвід взаємодії громадян із державою через різноманітні форми участі; в антропологічному – як спосіб залучення людини до процесів правотворення та правозастосування; у цивілізаційному – як індикатор демократичного розвитку цивілізації.

Доведено, що ключовим аспектом функціонального призначення партисипативної демократії є питання публічного управління, яке у теорії держави і права розглядається як складова функціональної характеристики держави, спрямована на реалізацію публічних інтересів через правові механізми. З'ясовано, що впровадження ідей партисипативної демократії зумовило трансформацію традиційної моделі публічного управління в напрямі формування партисипативного управління – як інноваційної та перспективної складової стратегічного розвитку громадянського суспільства й демократичної держави.

Враховуючи відсутність усталеної доктринальної позиції щодо кількісного та якісного складу функцій демократії, обґрунтованим видається застосування класичного правового підходу до класифікації функцій партисипативної демократії, з урахуванням особливостей функціонування партисипативного управління як сучасної моделі врядування, заснованої на принципах громадянської участі. Установлено, що функціональне

призначення партисипативної демократії доцільно аналізувати крізь призму її загальних та спеціальних функцій. До загальних функцій належать політична, правова, соціальна, забезпечувальна, контрольна, комунікативна, освітня та стимулююча – як такі, що відображають універсальні напрями впливу демократії на суспільство і державу. Натомість, спеціальні функції, зумовлені управлінською природою партисипативної демократії, охоплюють залучення, інформування, координування – як функціональні напрями її практичної реалізації в межах механізмів партисипативного управління.

РОЗДІЛ 3

ІДЕЇ ПАРТИСИПАТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ У СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА: МІЖНАРОДНИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ВИМІРИ

3.1. Закріплення положень партисипативної демократії у міжнародних актах

Розвиток демократії перебуває у безпосередній залежності від стану права, його ефективності, дієвості та здатності забезпечувати реальну участь громадян у демократичних процесах. З огляду на орієнтацію державної діяльності на найвищу соціальну цінність – людину, у демократичній державі першочергового значення набуває соціальна ефективність, що постає як результат реалізації фундаментальних засад правопорядку, зокрема принципів верховенства права, демократизму та гуманізму, які мають визначати зміст і спрямованість правових норм. Отже, засади партисипативної демократії обов'язково повинні знаходити закріплення у праві. Мова йде про міжнародні та національні правові джерела з різних аспектів громадянської участі.

Розвиток ідеї партисипативної демократії в європейських державах стимулював розробку в рамках міжурядових організацій цілої низки актів, які формалізували принципи громадянської участі у вигляді міжнародних стандартів. Використання цих стандартів у нормативному регулюванні партисипативної демократії є важливим та затребуваним.

Категорія «міжнародні стандарти» у теорії права є доволі поширеною та багатозначною. Світовим співтовариством досі не вироблено її єдиного визначення. Немає єдності у концептуальних підходах щодо неї у науковому середовищі. Поняттям «міжнародні стандарти» характеризують як загальні конвенційні положення, так і правила поведінки, що закріплені в технічних

документах. Спільним у наукових підходах є те, що міжнародні стандарти ґрунтуються на нормах та принципах міжнародного права, включають їх у себе [220, с. 509]. Взагалі, термін «стандарт» (від англ. standard зразок, норма) розуміється як модель, еталон, взірець та застосовується для характеристики того чи іншого об'єкта. Прийнятним для характеристики міжнародних стандартів є визначення, згідно з яким це норми і принципи міжнародного права, які містяться в міжнародних договорах, що розробляються державами в рамках міжнародних міжурядових організацій та закріплюють правила поведінки суб'єктів міжнародного права в тій чи іншій сфері міжнародного співробітництва [221, с. 178]. Залежно від сфери дії вони поділяються на універсальні (визнані у всьому світі) та регіональні (діють у конкретному регіоні чи на території певного міждержавного об'єднання, наприклад, Ради Європи, Європейського Союзу тощо). Залежно від змісту міжнародні стандарти можуть бути загальними та спеціальними (стосуються певної групи міжнародних відносин). На процес розробки міжнародних стандартів впливають глобальні тенденції інтернаціоналізації життя міжнародної спільноти.

Міжнародні стандарти притаманні різним сферам та видам життєдіяльності людини. Коли ж ідеться про демократію, маються на увазі вимоги і положення міжнародних договорів (угод), рекомендацій ООН, Ради Європи чи її органів тощо, а також рішень Європейського суду з прав людини [95, с. 96]. Параметри демократії отримали міжнародно-правове закріплення після завершення Другої світової війни. З того часу її ключові ознаки стали визначальними принципами та нормами інституційної системи ООН, універсальних актів з прав людини. Отже, у загальному розумінні, міжнародні стандарти демократії – це норми та принципи, закріплені в основоположних актах міжнародного співтовариства, що ґрунтуються на базових положеннях міжнародного права та визначають права людини, через інституціалізацію яких здійснюється утвердження демократичних принципів [50, с. 107].

Спираючи на загальнотеоретичне розуміння міжнародних стандартів демократії, *під міжнародними стандартами громадянської участі слід визнавати систему загальних принципів міжнародного права, вимог і положень, розроблених міжнародними організаціями і державами-учасницями цих організацій у сфері реалізації права людини на участь в управлінні публічними справами. При характеристиці цих стандартів варто зважати на наступні аспекти:*

– виникли на основі загальновизнаних універсальних принципів міжнародного права, що стали ціннісними орієнтирами та ідеалами для держав, які розвивають демократію;

– сформувались історично з другої половини ХХ століття і стали об'єктивною реакцією міжнародного права на позитивний досвід залучення громадян до управління публічними справами, що існував у державах Західної Європи, США, Канаді, Австралії та інших державах;

– головним призначенням є формування універсальних цінностей партисипативної демократії з метою утвердження прав і свобод людини, верховенства права та соціальної справедливості;

– закріплюються у численних джерелах міжнародного права, переважна більшість із яких має рекомендаційний характер;

– мають динамічний характер.

На основі аналізу положень міжнародних джерел права з'ясовано, що міжнародні стандарти громадянської участі реалізуються через:

а) універсальні та регіональні міжнародні договори та акти правозахисного характеру, такі як Загальна декларація прав людини 1948 р., Конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями 1980 р., Європейська хартія місцевого

самоврядування 1985 р., Всесвітня декларація місцевого самоврядування 1985 р., Паризька хартія для нової Європи 1990 р., Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні 1992 р., Європейська Декларація міських прав 1992 р., Європейська Хартія міст 1993 р., Європейська Хартія урбанізму 1993 р., Європейська Хартія про участь молоді в муніципальному та регіональному житті 1994 р., Орхуська конвенція 1998 р., Лісабонський договір 2007 р., Кванджуйська декларація 2011 р., Нафпліонська декларація «Сприяння територіальній демократії в просторовому плануванні» 2014 р. тощо;

б) рекомендації міжнародних організацій та їхніх органів (резолуції, рекомендації, кодекси, висновки, стратегії тощо) – Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ 1990 р., Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) 1121 «Про інструменти участі громадян у представницькій демократії» 1997 р., Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті» 2001 р., Керівні принципи для конституційних референдумів на національному рівні 2001 р., Резолюція ПАРЄ 1353 «Про зміцнення демократичних інститутів як гарантії майбутнього демократії» 2003 р., Рекомендації ПАРЄ 1704 «Референдуми: на шляху до вироблення належної практики в Європі» 2005 р., Рекомендація Конгресу місцевих і регіональних влад Європи 182 (2005) «Про участь громадськості у справах місцевого значення і виборах», Кодекс належної практики щодо референдумів 2007 р., Європейська стратегія інновацій та доброго врядування на місцевому рівні 2008 р., Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади 2009 р., Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо оцінки, аудиту та моніторингу участі та напрямів політики участі на місцевому і регіональному рівні 2009 р., Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі ухвалення рішень 2009 р., Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи щодо електронної демократії 2009 р.,

Резолюція Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи «Участь громадян на місцевому та регіональному рівні у Європі» 2011 р., Резолюції Ради ООН з прав людини «Щодо рівної участі у політичному житті» 2013 р., Резолюції Ради ООН з прав людини «Щодо рівної участі в політичних та публічних справах» 2015 р., Керівні принципи щодо громадської участі у процесі ухвалення політичних рішень 2017 р., Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи щодо участі громадян у місцевому публічному житті 2018 р. тощо;

в) рішення Європейського суду з прав людини, які стосуються захисту прав людини на участь в управлінні публічними справами.

Отже, міжнародний (наднаціональний) рівень нормативного регулювання партисипативної демократії представлений численними міжнародними актами, проте наведений перелік не є вичерпним. Кожна держава, приєднуючись до відповідних документів і дотримуючись загально визнаних стандартів, зобов'язана сформувати власну національну модель демократії, враховуючи специфіку своїх історичних традицій та суспільних потреб. Міжнародне закріплення засад партисипативної демократії тісно взаємодіє з їх імплементацією на національному законодавчому рівні. В останні роки у більшості європейських нормативних актів зростає акцент на необхідності розширення можливостей громадянської участі в управлінському процесі, що вимагає подальших зусиль із підвищення рівня культури співучасті, а також розвитку принципів, закладених у раніше ухвалених документах. Зупинимось на ключовому посилі в контексті партисипативної демократії основних з них.

Базовим документом міжнародного демократичного руху є Загальна декларація прав людини, більшість статей якої регламентують засади та ідеї партисипативної демократії. Тут не лише про те, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах (ст. 1), що кожна людина повинна мати всі права і всі свободи незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи

соціального походження, майнового, станового або іншого становища (ст. 2), а й про право кожної людини брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників (п. 1 ст. 21). У п. 3 ст. 21 зазначається, що воля народу повинна бути основою влади уряду. Ця воля має виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які мають проводитися за загальним й рівним виборчим правом шляхом таємного голосування або через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування [195].

Подальший розвиток демократії показав зростаючу важливість інструментів прямої участі, а тому акценти кожного наступного міжнародного акту все більше зміщались у напрямку партисипативної демократії.

Наднаціональним актом, що закріпив стандарти демократії для європейської спільноти, є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [222]. Стаття 10 Конвенції захищає волю самовираження та стаття 11 свободу мирних зборів та об'єднання. «Разом вони підтримують інклюзивну та ефективну систему стримувань та противаг, у якій влада закликається до відповіді. Гарантія здійснення цих прав є умовою активної участі громадянського суспільства в ухваленні рішень на всіх рівнях влади». Можна виокремити такі визначальні критерії для існування демократії згідно Конвенції:

1) пріоритет прав і свобод людини, при якому усіяке втручання у гарантовані права і свободи має бути оцінено, враховуючи принцип «необхідності у демократичному суспільстві». Єдиною підставою, що може виправдати подібне втручання, є необхідність, зумовлена потребами демократичного суспільства. У цьому контексті демократія постає як єдина політична модель, схвалена Конвенцією, і, відповідно, єдина, що з нею узгоджується;

2) народовладдя, тобто безпосередня участь народу у вирішенні публічних питань (лише інститутам, що створені народом та для народу,

може надаватись публічна влада). У цьому контексті на окрему увагу заслуговують положення ст. 3 Першого протоколу до Конвенції, що присвячені визначенню сутності вільних виборів, а саме: «Високі Договірні Сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування за умов, які забезпечуватимуть народові вільне виявлення своєї думки при виборі законодавчої влади» [223]. Особливістю цієї статті є те, що в ній чітко сформульовано позитивне зобов'язання держави, а не просто право чи свобода особи без втручання з боку держави.

3) незалежна судова влада, яка має виключне повноваження щодо тлумачення та застосування закону, є ключовим гарантом реалізації права на справедливий суд – одного з пріоритетних прав людини, забезпечення якого створює умови для ефективного захисту фундаментальних цінностей. З ч. 1 ст. 6 Конвенції, яка передбачає право кожного «на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом...», можна виділити такі принципи справедливого судового розгляду: незалежність та безсторонність суду, який розглядатиме справу, відкритість судового розгляду та публічне оголошення судового рішення, розумність строків розгляду справи.

Міжнародні пакти про громадянські і політичні права, про економічні, соціальні і культурні права поширюють права і свободи, перелічені у Загальній декларації прав людини. У цих документах, зокрема, підкреслюється, що кожен громадянин повинен мати право і можливість без будь-якої дискримінації та необґрунтованих обмежень брати участь у здійсненні публічних справ як безпосередньо, так і через вільно обраних представників; а також мати право голосувати і бути обраним на справжніх, періодичних виборах, які проводяться на основі загального та рівного виборчого права, при таємному голосуванні, що гарантує свободу волевиявлення виборців [224].

Важливими для втілення ідей партисипативної демократії є положення Європейської хартії місцевого самоврядування, оскільки місцеве самоврядування є основою демократичних процесів та ключовим моментом у розумінні демократії взагалі. Саме місцеве самоврядування відіграє вирішальну роль у зміцненні інститутів партисипативної демократії, оскільки воно є низовою, найбільш наближеною до громадянського суспільства, територіальною ланкою політичної системи [225, с. 63]. Ще до вироблення спільних міжнародних підходів до демократії на місцях у Хартії, а саме у 1980 році, держави-члени Ради Європи з ініціативи своїх органів місцевого самоврядування розробили та ухвалили міжнародні стандарти з питань їхнього прикордонного співробітництва у вигляді Європейської (рамкової) конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями [226]. Ця Конвенція стала, по суті, першим профільним міжнародним актом макрорегіонального характеру, що містить стандарти міжнародного співробітництва місцевої влади по подоланню негативних аспектів існування кордонів, ефективному вирішенню локальних питань розвитку територій та поліпшенню умов життя населення. Європейська Хартія місцевого самоврядування як основний міжнародний документ зі стандартами організації управління на місцях спрямована на формування європейської спільноти на принципах демократії та децентралізації влади. У Преамбулі зазначається, що «право громадян на участь в управлінні публічними справами є одним з демократичних принципів, які поділяються всіма державами - членами Ради Європи...це право найбільш безпосередньо може здійснюватися саме на місцевому рівні». У ст. 3 основної частини закріплюється, що представницька демократія ніяк не може виключати чи обмежувати партисипативну демократію: «жодним чином не заважає використанню зборів громадян, референдумів чи будь-якої іншої форми прямої участі громадян, якщо це дозволяється законом» [227]. Хартія не містить приписів про різні форми громадської участі, але цим питанням приділено увагу у Додатковому протоколі до Європейської хартії

місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади. У статті 1 Протоколу наголошено, що держави Європи в рамках своєї юрисдикції повинні забезпечувати кожному право участі у справах місцевого органу влади, яке означає право вживати рішучих заходів для визначення або впливу на здійснення повноважень місцевого органу влади. Пункт 2 ст. 2 цього документу містить перелік заходів, необхідних для реалізації права участі громадян у публічних справах – мова йде про консультації, референдуми, звернення та зібрання громадян тощо [228].

Важливим міжнародним актом зі стандартами демократії на місцях є Всесвітня декларація місцевого самоврядування, положення якої значною мірою збігаються з положеннями Європейської хартії. У Преамбулі зазначається, що проголошення Декларації здійснюється задля того, «щоб вона стала для всіх націй стандартом, до якого необхідно прагнути, аби досягти демократичного процесу, поліпшуючи, таким чином, добробут свого населення» [229]. В основному тексті встановлюється, що «місцеві органи влади повинні розумно та ефективно ділити повноваження з іншими рівнями управління, що функціонують на місцевому рівні. Зміни у межах їх компетенції мають здійснюватися відповідно до закону та після консультацій із зацікавленою місцевою громадою або кількома громадами, а за потреби — з проведенням референдуму, якщо це передбачено відповідним статутом».

Метою Конвенції про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні 1992 року є сприяння залученню постійних іноземних мешканців до суспільного життя на місцевому рівні. В документі передбачено, що держава має гарантувати іноземцям, які проживають на законних підставах, на рівних умовах із власними громадянами «традиційні права», зокрема політичні права на місцевому рівні. У контексті європейської інтеграції громадяни держав-членів ЄС отримали можливість брати участь у муніципальних виборах та виборах до Європейського парламенту у країні свого проживання [230].

Положення Європейської хартії про участь молоді в муніципальному і регіональному житті 1992 р. (переглянута у 2003 р.) спрямовані на залучення молоді до процесу ухвалення рішень, що безпосередньо впливають на їхнє життя, та стимулювання молоді займати активну позицію щодо змін, які відбуваються в їхньому місті, районі чи на вулиці. Хартія заохочує молодь реалізовувати свої здібності інтегруватися у місцеву спільноту, проявляти здатності на загальнодержавному рівні [231]. Вона є інструментом, який сприяє спільному управлінню і дозволяє молодим людям робити свій внесок у будівництво процвітаючого, інклюзивного суспільства, реалізувати своє право на демократичну громадянськість і потенціал в якості активних громадян суспільства.

Інтерес складає Європейська декларація прав міст 1992 р., яка є комплексом умов стабільного функціонування і розвитку європейських міст. У ній закріплюється, що громадяни європейських міст, серед інших прав, мають право на участь у житті свого населеного пункту. Встановлено, що участь громадян у місцевому управлінні і плануванні повинна забезпечуватися в місцевому політичному житті правом вільного і демократичного обрання своїх представників; участь громадян у місцевому політичному житті має бути ефективною на всіх рівнях місцевих політичних і адміністративних структур; громадяни мають право бути вислуханими по найважливішим питанням місцевої спільноти [232].

Європейська Хартія міст 1993 р. проголошує основою місцевої демократії мешканців муніципального утворення. Вона закріплює широкий перелік їхніх прав, які належать усім мешканцям без дискримінації за будь-якими ознаками, серед яких право на участь у діяльності муніципальної влади та здійснення демократичного контролю за нею [233]. Нові вимоги демократичного розвитку суспільства та поширення інтеграційних процесів у 2008 р. вплинуло на ухвалення другої Європейської Хартії міст «Маніфесту нової урбаністики», яка доповнює першу у питаннях дотримання принципів

рівноправності та соціальної справедливості, підвищення якості управління та ефективності тощо з метою забезпечення й захисту прав громадян [234].

Слід відзначити Європейську хартію урбанізму 1993 року, яка виділяється визначенням та обґрунтуванням принципів ефективного міського управління і місцевого самоврядування. Ці принципи мають слугувати основою урбаністичної політики урядів та органів місцевої влади держав-членів Ради Європи. Особливу увагу привертають принципи сталого міського розвитку, дотримання яких сприятиме покращенню якості життя у містах, зокрема через активну участь громадськості у процесах міського розвитку та планування [235].

У Паризькій хартії для нової Європи 1990 р. проголошується «тверда прихильність до демократії, заснованої на правах людини та основних свободах; процвітання через економічну свободу та соціальну справедливість та рівну безпеку для всіх держав». Держави, які підписали цей документ, підтвердили свою вірність принципам демократії, прав людини та верховенства закону, зобов'язались будувати, консолідувати та зміцнювати демократію як єдину систему правління, що ґрунтується на волі народу та рівності можливостей для кожної людини [236].

В Орхуській конвенції Європейської Економічної Комісії (ЄЕК) Організації Об'єднаних Націй (ООН) про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля 2008 р. висловлюється впевненість у тому, що її реалізація сприятиме зміцненню демократії в регіоні ЄЕК ООН. У Конвенції наголошується, що громадяни повинні мати доступ до інформації та право брати участь у процесі ухвалення рішень, при цьому визнається, що залучення громадськості до цього процесу підвищує якість ухвалених владою рішень і ефективність їх виконання. Це сприяє кращій поінформованості населення щодо екологічних питань, дає можливість громадянам висловити свої занепокоєння, а державним органам – належним чином враховувати ці інтереси. В результаті забезпечується більша

підзвітність і прозорість ухвалення рішень, а також посилюється громадська підтримка певних заходів. До того ж, акцентується, що «громадськість має бути поінформована щодо процедур участі в процесі ухвалення рішень з питань, що стосуються навколишнього середовища, мати вільний доступ до цих механізмів і знати, як ними користуватися». У статтях 6, 7, 8 встановлені умови участі громадськості в ухваленні рішень щодо конкретних видів діяльності; в питаннях розроблення планів, програм і політичних документів, пов'язаних з навколишнім середовищем; у підготовці нормативних актів виконавчої влади і (або) загальнообов'язкових юридичних актів [237].

Громадянська участь у процесах законотворчості та розробки, ухвалення та здійснення державної політики на рівні ЄС гарантована Лісабонським договором 2007 р. Так, ст. 8 А говорить: «Кожен громадянин має право брати участь у демократичному житті Союзу. Рішення повинні прийматися відкрито і якомога ближче до громадянина». Стаття 8 В передбачає «1. Інститути повинні за допомогою відповідних заходів, давати громадянам та представницьким асоціаціям можливість висловлювати та публічно обмінюватися своїми поглядами по всіх сферах дій Союзу. 2. Інститути повинні підтримувати відкритий, прозорий та регулярний діалог з представниками асоціацій та НУО» [238].

До укладення Лісабонського Договору Європейська Комісія розробила декілька документів, що наголошують на важливості громадянської участі та надають керівні принципи щодо її імплементації на практиці. Зокрема, У Білій Книзі європейського врядування 2001 р. зосереджені рекомендації стосовно подальшого розвитку демократії в ЄС на засадах широкого залучення до розробки і здійснення політики на різних рівнях інститутів громадянського суспільства, органів влади, бізнес-громад. Книга виділяє п'ять принципів ефективного врядування з метою зміцнення легітимності процесів ухвалення рішень. У ній наголошено, що «Якість [...] політики ЄС залежить від участі широкого кола осіб на всіх етапах формування політики – від розробки концепції до реалізації» [239]. В іншому документі –

Загальних принципах та мінімальних стандартах консультацій Комісії із зацікавленими сторонами 2002 р. – зазначається, що «належним чином проведені консультації одночасно виконують два завдання: допомагають покращити якість політичних рішень та сприяють залученню до співпраці зацікавлених сторін та суспільства загалом» [240].

В основу Кванджуйської декларації 2011 р. покладена Концепція «міста прав людини», згідно з якою передбачається спільне управління, засноване на правозахисному підході, коли «місцеві органи влади та громадянське суспільство, організації приватного сектору та інші заінтересовані сторони працюють спільно для покращення якості життя всього населення, діючи у дусі партнерства та відповідно до стандартів і норм у галузі прав людини». Цей підхід включає в себе принципи демократії, участі, верховенства права, прозорості, підзвітності, недискримінації, відповідального керівництва, розширення прав та можливостей тощо [241].

Громадянська участь також є однією з пріоритетних сфер підтримки ЄС розвитку неурядових організацій у державах, що вступили до ЄС та одним із критеріїв для вступу до ЄС. Відповідно до Керівних принципів підтримки ЄС НУО (2014-2020): «Участь НУО – це ключовий фактор забезпечення доброго якісного законодавства та розвитку сталої політики, яка відображає потреби людей і приймається тим, чиє життя вона більше зачіпає». Керівні принципи наголошують на тому, що механізми співробітництва між неурядовими організаціями та державними установами, забезпечення доступу громадян до участі у процесах ухвалення рішень, а також до інформації, що становить суспільний інтерес, є критично важливими для функціонування демократичного суспільства [242].

Нафпліонська декларація «Сприяння територіальній демократії в просторовому плануванні» СМ(2014)91 2014 р. підкреслює, що участь громадськості дає змогу сформуванню спільного бачення щодо розвитку території та посилити почуття приналежності громадян до розбудови громади [243].

До другої групи актів, що реалізують міжнародні стандарти громадянської участі відноситься Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ 1990 р., в якому наголошується на тому, що важливим інструментом оцінки рівня демократичності політичного режиму, способом поширення демократичних цінностей та забезпечення прав людини є спостереження за виборчим процесом (як національними, так й іноземними спостерігачами). Не дивлячись на те, що Документ не конкретизує принципи проведення спостереження та не встановлює статусу спостерігачів, його ухвалення стало кроком уперед для забезпечення прозорості, відкритості та зрозумілості виборчого процесу [244].

Рада Європи є впливовою міжнародною організацією, діяльність якої спрямована на забезпечення прав людини, утвердження верховенства права, розвиток демократії та впровадження належного врядування. Хоч усі документи РЄ мають рекомендаційний характер, однак їх невиконання є вкрай небажаним і тягне за собою погіршення іміджу держави на міжнародному рівні, а також призвести до застосування санкцій проти держави аж до її виключення зі складу РЄ.

У Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті» 2001 р. зазначається, що участь громадян є осердям демократії та громадяни, віддані демократичним цінностям, є свідомими своїх громадянських обов'язків, беруть участь у політичній діяльності і становлять життєву силу будь-якої демократичної системи. Рекомендується державам-членам сформулювати політику просування громадської участі у місцевому публічному житті та підвищити потенціал місцевих органів влади щодо використання різних інструментів участі у межах національного правового поля. Як додатки до Рекомендацій визначено основні принципи політики демократичної участі на місцевому рівні; кроки й заходи, спрямовані на заохочення громадян до участі в місцевому публічному житті та на зростання такої участі [211].

Метою Європейської стратегії інновацій та доброго врядування на місцевому рівні 2008 р. є мобілізація та стимулювання діяльності національних та місцевих зацікавлених сторін задля отримання громадянами переваг від доброго демократичного управління на місцевому рівні, залучення населення до ухвалення публічних рішень та зміцнення місцевої демократії. Як додаток до документа деталізуються 12 принципів цього демократичного врядування. Впровадження Стратегії передбачає створення антропоцентричної моделі муніципальної влади, в якій людина здатна безпосередньо впливати на ефективність публічного управління [245].

Конгрес місцевих та регіональних влад (раніше – Постійна конференція місцевих і регіональних влад до 1994 року) був створений Радою Європи як консультативний орган з метою нормативно-правового закріплення концепції локальної демократії та розробки стандартів, які підлягають впровадженню в національне законодавство. Рекомендацією Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи 182 (2005) «Про участь громадськості у справах місцевого значення і виборах» закріплено положення, яке розкриває роль партисипативної демократії у загальних демократичних процесах: «участь є визначальним елементом будь-якої демократії, а активна участь є ознакою життєздатності демократії» [246].

Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи щодо оцінки, аудиту та моніторингу участі та напрямів політики участі на місцевому і регіональному рівні 2009 р. називає та деталізує інструменти самооцінки для громадянської участі на місцевому рівні [247].

Основним завданням Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи CM/Rec(2009)1 щодо електронної демократії 2009 р. є сприяння розвитку демократичних інститутів та процесів, популяризація демократичних цінностей у суспільстві. Закріплюється, що демократія є єдиним видом державного устрою, який передбачає довгострокові вирішення політичних, економічних, соціальних і культурних проблем, з котрими стикаються держави Європи. Вона може набувати різних форм у різних країнах залежно

від політичних та конституційних традицій, а також політичної та правової культури кожної держави-учасниці. Відзначається, що інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) дедалі ефективніше сприяють поширенню інформації про політичні питання та їх обговоренню, забезпечують розширення демократичної участі як окремих громадян, так і груп, підвищують прозорість і підзвітність демократичних інституцій і процесів, а також сприяють обслуговуванню громадян з метою зміцнення демократії та розвитку суспільства [248].

Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень, ухвалений Конференцією міжнародних неурядових організацій Ради Європи 2009 р., описує різні рівні участі громадськості і матрицю участі, визначає чітку послідовність етапів (рівнів) громадської участі залежно від інтенсивності – від інформування (низький рівень) до консультацій (середній рівень), потім до діалогу (достатній рівень) та партнерства (високий рівень), що можуть використовуватися у будь-якому процесі ухвалення рішень, але є актуальними тільки у певні моменти процесу залучення. Хоча цей документ здебільшого зосереджений на участі неурядових організацій, запропоновані етапи та матрицю можна також застосувати до громадськості в цілому та громадян зокрема. Кодекс містить п'ять важливих принципів громадської участі: участь у плані збирання та вираження поглядів різних членів та зацікавлених громадян через НУО для внесення вкладу у процес ухвалення політичних рішень; довіра як чесна взаємодія між гравцями та секторами; звітність та прозорість від НУО та державних органів на всіх етапах; незалежність НУО, оскільки важливо визнати НУО як вільні та незалежні органи у плані їх цілей, рішень та діяльності [249]. Водночас в Огляді стандартів та практик у країнах-членах Ради Європи «Участь громадськості в процесі прийняття рішень» (2016 р.) початкові чотири рівні участі трансформовано у три: доступ до інформації, консультації та активна участь у формі партнерства. Діалог при цьому розглядається як загальний вимір участі та залучення, що виступає ключовою активною формою співпраці, яка

пронизує всі рівні та є необхідною передумовою для встановлення партнерських відносин. Цей Огляд розроблено з метою формування рекомендацій щодо залучення громадськості у процес ухвалення політичних рішень і містить стандарти та принципи участі, які базуються на основних документах ООН, а також міжнародних конвенціях і документах, затверджених РЄ, ЄС та ОБСЄ [250]. А Кодекс 2009 р., не маючи обов'язкового характеру, пропонує всім учасникам демократичних процесів принципи, що випливають з конкретного практичного досвіду діалогу та співпраці між неурядовими організаціями та органами державної влади. Кінцева мета полягає у сприянні їхньої взаємодії та в розширенні можливостей участі громадян у демократичних процесах на місцевому, регіональному і національному рівнях.

Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи у Резолюції «Участь громадян на місцевому та регіональному рівні в Європі» 2011 р. переконаний, що «розширення громадянської участі та безпосереднє залучення населення до місцевого і регіонального управління сприяє формуванню у громадян усвідомлення власних можливостей і підвищенню рівня довіри до демократичних процесів. Представницька демократія виступає основним механізмом, що дає змогу громадянам впливати на ухвалення рішень через загальне голосування, тоді як демократія на основі участі доповнює цей процес, забезпечуючи ефективне виконання представниками місцевих та регіональних органів влади своїх повноважень. Приклади успішної громадянської участі в Європі є надзвичайно різноманітними: це референдуми, консультаційні зустрічі з громадськістю, консультативні ради громадян, ради іноземців, які постійно проживають у державі, громадські ініціативи, квартальні ради та молодіжні ради. Розвиток таких форм участі необхідно заохочувати в тих регіонах, де вони наразі відсутні...» [251].

Комітет Міністрів Ради Європи у «Керівних принципах щодо громадської участі у процесі ухвалення політичних рішень» 2017 року,

спрямованих на посилення та сприяння залученню окремих громадян, неурядових організацій та громадянського суспільства до процесу прийняття політичних рішень, підкреслив, що участь громадян є фундаментальною складовою самої ідеї демократії. Партисипативна демократія, яка ґрунтується на праві громадян визначати або впливати на здійснення повноважень і обов'язків публічних органів, розглядається як невід'ємна частина як представницької, так і прямої демократії. У Керівних принципах зазначено: право на участь громадськості в ухваленні політичних рішень має забезпечуватися для окремих громадян, неурядових організацій і громадянського суспільства в цілому; відповідальність і підзвітність за ухвалення рішень лежить на публічних органах, які мають на це демократичну легітимність; одним із способів зміцнення довіри й поваги до демократичних установ є розширення можливостей для громадської участі в ухваленні рішень; інформація та досвід, отримані завдяки участі громадськості, розвивають культуру ефективної участі на основі поваги до прав людини, демократії та верховенства права. Мета цих рекомендацій – посилити та сприяти участі окремих громадян, неурядових організацій та громадянського суспільства в цілому в ухваленні політичних рішень [252].

Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи CM/Rec(2018)4 «Щодо участі громадян у місцевому публічному житті» 2018 року акцентує увагу на конкретних заходах, спрямованих на стимулювання громадської участі в місцевому публічному житті, зокрема:

- загальні принципи, такі як підвищення рівня громадянської освіти, розробка кодексів поведінки для обраних представників влади, забезпечення прозорості проведення засідань місцевих рад;

- заходи, пов'язані з місцевими виборами та виборною системою, зокрема інформаційні кампанії для роз'яснення процедур голосування, впровадження нових форматів голосування, підтримка пілотних проєктів щодо апробації інноваційних виборчих механізмів;

– заохочення участі громадян у процесі прийняття рішень на місцевому рівні та управлінні місцевими справами через застосування різноманітних дорадчих інструментів, таких як громадські збори, комісії, форуми, круглі столи, опитування громадської думки, а також удосконалення законодавства щодо петицій, звернень, пропозицій і скарг громадян, розширення можливостей проведення місцевих референдумів; розвиток механізмів участі, таких як користувацькі комітети, партнерські ради, пряме управління службами, бюджетування на основі участі, а також сприяння самоорганізації населення в питаннях інвестицій, зонування та надання послуг через форуми, бюджети участі або волонтерські групи;

– підтримка окремих категорій громадян, які через різні обставини мають обмежені можливості брати участь у місцевому управлінні, зокрема жінок, дітей і молоді, осіб похилого віку, людей з інвалідністю та іноземних громадян. Рекомендується запровадження обов'язкових або рекомендованих квот щодо мінімальної кількості кандидатів певної статі у виборчих списках, а також місць, зарезервованих для жінок у місцевих радах; підтримка ініціатив створення дитячих та молодіжних рад, сприяння самостійному втіленню молоддю власних проєктів; розгляд можливості зниження вікового цензу для участі у голосуванні, балотуванні на місцевих виборах, участі в референдумах, консультаціях та ініціативах; залучення людей похилого віку й осіб з інвалідністю до публічного управління через відповідні консультативні ради [253].

Діяльність Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) має консультативний характер, її документи не є обов'язковими до виконання, але ними керується Комітет Міністрів Ради Європи, національні парламенти, уряди та партії. Резолюція ПАРЄ №1121 «Про інструменти участі громадян у представницькій демократії» 1997 р. закликає держави-члени РЄ «вдосконалити свою систему представницької демократії шляхом встановлення балансу між відповідальністю державної влади та роллю громадян у процесі ухвалення рішень. За відсутності такого балансу буде

неможливо запобігти як підриву впевненості в представницькій системі, так і непередуманому використанню частих референдумів, що робитиме проведення будь-якої довготривалої політики, заснованої на фундаментальних питаннях дискусії, безсистемним, неефективним або навіть неможливим» [254]. Резолюція ПАРЄ 1353 «Про зміцнення демократичних інститутів як гарантії майбутнього демократії» 2003 р. визначає однією з суттєвих проблем сучасних демократій відсторонення громадян від політичних процесів, результатом чого є низький рівень участі громадськості у вирішенні публічних питань. ПАРЄ впевнена, що завдяки розвитку громадянського суспільства через підвищення гласності та посилення участі населення в ухваленні рішень у громадськості зростатиме почуття співучасті в політичних процесах. У Резолюції наголошується на необхідності більшої проінформованості населення у нагальних суспільних проблемах та процесі ухвалення демократичних рішень в цілому, а, отже, на важливості виховання громадян у дусі демократії (п. 9) [255]. Рекомендація ПАРЄ 1704 «Референдуми: на шляху до вироблення належної практики в Європі» 2005 року розглядає референдуми як важливий інструмент залучення громадян до процесу ухвалення рішень. У документі ПАРЄ рекомендує застосовувати референдуми для зміцнення демократичної легітимності політичних рішень, підвищення підзвітності представницьких органів, забезпечення більшої відкритості та прозорості процедур ухвалення рішень, а також для стимулювання безпосередньої участі громадян у політичному житті. Переконана у взаємодоповнюваності прямої та представницької демократії, Асамблея у пункті 5 цієї рекомендації підкреслює, що референдуми не повинні розглядатися як заміна парламентській демократії і не мають використовуватися для підриву легітимності та ключової ролі парламентів як законодавчих інституцій. ПАРЄ вважає, що, пропагуючи найкращі практики проведення референдумів, вона має надавати державам-членам підтримку у вирішенні викликів, пов'язаних із розвитком представницької демократії в сучасному суспільстві [256]. Резолюція ПАРЄ 1746 (2010) про «Демократію в

Європі: кризу та перспективи» закликає держави-члени Ради Європи запровадити відкриті для усіх, хто живе в державі, процеси участі та обговорень, організувати незалежні наглядові інститути для звітності посадових осіб, які приймають рішення, та удосконалити освіту та політичне просвітництво [257]. Взагалі, ПАРЄ регулярно нагадує про важливість участі для демократії, а міжнародні стандарти, розроблені ПАРЄ у сфері партисипативної демократії, спрямовані на вдосконалення законодавства держав-членів РЄ та їх необхідно враховувати, не дивлячись на те, що вони мають рекомендаційний характер.

Європейські стандарти у галузі референдного права викладені у таких документах Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії) як Керівні принципи для конституційних референдумів на національному рівні 2001 р. та Кодекс належної практики з питань референдумів 2007 р. [258]. В цих документах систематизовані принципи і загальні рекомендації державам-членам Ради Європи щодо реалізації права особи на участь в управлінні державним справами через референдум на національному рівні. Вони встановлюють мінімальні правила для організації та проведення конституційних референдумів і призначені забезпечити використання цього інструмента в усіх країнах РЄ відповідно до принципів демократії та верховенства права.

Підхід широкої громадянської участі активно підтримується органами ООН. Так, у Декларації про права та обов'язки окремих осіб, груп та органів товариства заохочувати та захищати загальновизнані права людини та основні свободи, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН у 1998 р., визнається право «кожного» брати участь у процесах ухвалення рішень. Стаття 8 цієї Декларації передбачає, що «кожен має право, індивідуально та в союзі з іншими, на реальний доступ, на рівній основі, до участі у державній владі у своїй країні та у віданні державних справ» [259].

Комітет ООН з прав людини (КПЛ ООН) у Резолюції щодо рівної участі у політичному житті 2013 р. підкреслює «критичну важливість рівної

політичної участі для демократії, верховенства закону, соціальної інклюзії та економічного розвитку, просування гендерної рівності, а також для реалізації всіх прав людини та основних свобод. Резолюція підтверджує зобов'язання держав вжити всіх необхідних заходів, щоб забезпечити усім реалізацію права на участь у вирішенні публічних справ на рівних умовах [260].

Резолюція КПЛ ООН щодо рівної участі в політичних та публічних справах 2014 р. підкреслює критичну важливість рівної та ефективної участі громадян у політичних та публічних справах для демократичного управління. У наступній Резолюції 2015 року Комітет відзначає появу нових форм участі та закликає держави забезпечити повну, ефективну та рівну участь усіх громадян у політичних та публічних справах: «h.) Дослідження нових форм участі та можливостей, які принесли нові інформаційні та комунікаційні технології та соціальні мережі як засіб поліпшення та розширення, онлайн та офлайн, здійснення права на участь у публічних справах та інші права, що безпосередньо підтримують та впроваджують його» [261].

У Резолюції Ради Генеральної Асамблеї ООН з прав людини A/HRC/RES/24/21 «Простір громадянського суспільства: створення та підтримка в законодавстві та на практиці безпечного й сприятливого середовища» 2013 р. пильна увага, серед інших заходів, приділяється реальній та дієвій участі людей у процесах ухвалення рішень. Резолюція закликає держави визнавати критично важливу роль НУО у просуванні прав людини, демократії та верховенства закону, та забезпечити їх участь у громадських дискусіях з приводу відповідних питань. Теж саме було знову підкреслено та деталізовано наступною Резолюцією з цього ж питання 2014 р. [262].

Сучасною позитивною тенденцією міжнародного правового регулювання у сфері партисипативної демократії є постійне оновлення відповідних актів з урахуванням соціальних, політичних і економічних трансформацій, що сприяє демократизації стандартів участі, формуванню нових механізмів взаємодії між державою та громадянами, а також розширенню діалогових і партнерських форматів співпраці. До того ж,

розвиток партисипативної демократії стимулює міжурядові організації до розробки нових міжнародно-правових актів, які акцентують увагу на необхідності розширення можливостей громадян для участі на місцевому рівні врядування, підвищення рівня культури співучасті та подальшого розвитку засад, закладених у раніше ухвалених документах. У цьому контексті особливої актуальності набуває опрацювання проєктів таких документів, як Хартія регіонального самоврядування як доповнення до Європейської хартії місцевого самоврядування та Хартія прав і обов'язків громадян.

Аналіз міжнародних актів щодо закріплення положень партисипативної демократії дозволив дійти висновку, що на міждержавному рівні формується системний підхід до правового оформлення принципів та механізмів громадянської участі, який виявляється у закріпленні універсальних стандартів участі в управлінні публічними справами. Це свідчить про еволюцію міжнародно-правового регулювання у напрямі інституціоналізації партисипативної демократії як ключового елементу демократичного врядування.

Імплементация міжнародних стандартів громадянської участі в зарубіжних державах є важливою складовою процесу демократичного розвитку у напрямку партисипативної демократії. У більшості європейських держав, зокрема тих, що є членами Ради Європи та Європейського Союзу, відповідні стандарти імплементуються через національне законодавство, стратегії розвитку громадянського суспільства, а також спеціалізовані політики участі.

Аналіз досвіду зарубіжних держав дозволяє виокремити низку основних аспектів впровадження зазначених стандартів, які забезпечують системний характер участі громадян в управлінні публічними справами.

Перш за все, нормативне закріплення права на участь є базовою умовою реалізації міжнародних стандартів. Наприклад, відповідні гарантії містяться у ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, а

також у європейських документах — зокрема, у Протоколі №1 до Європейської конвенції з прав людини. У більшості демократичних держав положення про участь громадян в управлінні закріплюються на рівні конституцій або органічних законів.

Другим аспектом є обов'язковість публічних консультацій під час підготовки нормативно-правових актів, що реалізується як стандартна управлінська практика в державах Європейського Союзу. Такі консультації широко застосовуються у Швеції, Фінляндії, Німеччині тощо, сприяючи врахуванню позицій різних соціальних груп.

Важливою умовою ефективної громадянської участі є інституційне забезпечення, зокрема через створення постійно діючих дорадчих структур – громадських рад, форумів, асамблей тощо. Наприклад, у таких державах, як Франція, Нідерланди та інших, вони відіграють значну роль у формуванні публічної політики як на місцевому, так і на національному рівнях.

У сучасних умовах вагомого значення набуває розвиток цифрових форм участі. Такі держави, як Естонія, Ісландія, Португалія та інші, демонструють високий рівень електронної демократії, забезпечуючи можливості громадянам для участі в ухваленні рішень через онлайн-платформи, петиції, електронні консультації та голосування.

Особливу увагу у державах західної демократії приділяють залученню вразливих та маргіналізованих груп населення. Наприклад, у Сполученому Королівстві реалізуються інклюзивні програми участі, спрямовані на посилення політичної активності молоді, осіб з інвалідністю, представників етнічних меншин тощо.

Окремо варто відзначити участь у місцевому самоврядуванні, а децентралізацію та впровадження принципу субсидіарності як інструменти посилення участі. У Німеччині, Італії, Швейцарії значна частина владних повноважень передається на місцевий рівень, що створює умови для безпосередньої участі громадян в ухваленні рішень, які стосуються їх повсякденного життя.

Таким чином, зарубіжний досвід імплементації міжнародних стандартів громадянської участі засвідчує їхню ефективність за умови комплексного правового, інституційного та організаційного забезпечення, а також готовності держави до діалогу з громадянським суспільством. Досвід зарубіжних держав є важливим джерелом для удосконалення національної моделі партисипативної демократії, зокрема в умовах євроінтеграційних прагнень України.

Застосування міжнародних стандартів громадянської участі в Україні виступає інструментом інтеграції національної демократичної моделі в європейський правовий простір, забезпечуючи належне втілення права на участь у публічному управлінні як фундаментального елементу сучасної правової держави.

Україна є стороною основних міжнародних документів, які закріплюють стандарти громадянської участі. Імплементація зазначених актів у національне законодавство України відбувається поступово через ухвалення відповідних законів, підзаконних нормативно-правових актів, а також реалізацію програм розвитку місцевого самоврядування, електронної демократії та відкритого врядування. На успішний процес імплементації міжнародних стандартів в українське законодавство значною мірою впливають умови глобалізації та інтеграції. Сьогодні Україна прагне наблизитись до цих стандартів, оскільки процес європейської інтеграції є одним із найбільш стратегічних орієнтирів розвитку держави [263, с. 127].

Реалізацію взятих міжнародних зобов'язань у сфері партисипативної демократії Україна проводить за такими основними напрямками: 1) розвиток інституційних механізмів участі – створення громадських рад, дорадчих органів, впровадження процедур публічних консультацій, громадянська участь в розробці нормативно-правових актів; 2) законодавче забезпечення участі – закони України «Про місцеве самоврядування», «Про звернення громадян», «Про доступ до публічної інформації» тощо; 3) цифровізація участі – реалізація інструментів електронної демократії (електронні петиції,

онлайн-опитування, бюджети участі тощо), розбудова платформи «ВзаємоДія!» та інших державних сервісів; 4) забезпечення інклюзивності – реалізація програм залучення вразливих груп населення (молоді, осіб з інвалідністю, національних меншин, внутрішньо переміщених осіб тощо) до процесів публічного управління; 5) просвітницька діяльність і розвиток культури участі – освітні програми, підвищення обізнаності громадян щодо їхніх прав та можливостей впливу на демократичні процеси.

Незважаючи на позитивні зрушення у впровадженні стандартів у сфері партисипативної демократії, наша держава стикається з низкою викликів, а саме: формальний підхід до участі (створення органів без реального впливу); низький рівень правової культури і довіри до влади; відсутність ефективного моніторингу реалізації стандартів участі на всіх рівнях; інституційна слабкість органів місцевого самоврядування, зокрема в малих громадах; нерівний доступ до цифрових інструментів у різних регіонах.

Втім, реальне дотримання міжнародних стандартів громадянської участі продовжує залишатися пріоритетним завданням державної політики, про що свідчить участь України у таких ініціативах, як Партнерство «Відкритий уряд», стратегія цифрової трансформації, адміністративна реформа та реформа децентралізації.

Отже, процес імплементації міжнародних стандартів громадянської участі сприяє розбудові партисипативної демократії в Україні, оскільки забезпечує запровадження ефективних механізмів залучення громадян до ухвалення управлінських рішень, формує інституційну спроможність органів влади до відкритого діалогу з суспільством, посилює прозорість та підзвітність владних процесів, а також сприяє утвердженню принципів інклюзивності, партнерства та довіри між державою і громадянами.

Таким чином, аналіз міжнародних актів на предмет закріплення положень партисипативної демократії дозволив:

– з'ясувати, що наднаціональний рівень нормативно-правового забезпечення партисипативної демократії характеризується значною

кількістю міжнародних актів (універсальних і регіональних міжнародних договорів і актів правозахисного характеру; рекомендацій міжнародних організацій та їхніх органів), які встановлюють регламенти підтримки громадянської участі без примусу до її реалізації та гарантують державам гнучкість у виборі її форм. Для зміцнення культури громадянської участі та подальшого розвитку положень, уже закріплених у чинних міжнародних актах, доцільним вбачається ухвалення Хартії регіонального самоврядування як доповнення до Європейської хартії місцевого самоврядування та Хартії прав і обов'язків громадян;

– визначити універсальні стандарти громадянської участі як систему принципів, норм і механізмів, закріплених у міжнародних актах, які гарантують реалізацію права людини на участь в управлінні публічними справами на національному, регіональному та місцевому рівнях. Ці стандарти є частиною загальної концепції прав людини та акцентують увагу на рівному доступі до участі, інклюзивності участі, прозорості процесів ухвалення рішень, обов'язковості публічних консультацій, відкритості доступу до інформації, цифрових формах участі, участі у місцевому самоврядуванні, підзвітності органів влади, а також партнерстві та кооперації між органами влади та громадянами;

– встановити, що зарубіжний досвід імплементації міжнародних стандартів громадянської участі демонструє ефективні практики, доцільні для впровадження в Україні з метою зміцнення інклюзивної, підзвітної та відкритої моделі партисипативної демократії (обов'язкові публічні консультації (Фінляндія, Швеція та ін.), дорадчі органи участі (Нідерланди, Франція та ін.), цифрові платформи (Естонія, Ісландія та ін.), залучення вразливих груп (Сполучене Королівство та ін.), участь у місцевому самоврядуванні (Німеччина, Швейцарія та ін.) тощо).

– виявити, що Україна, будучи стороною основних міжнародних документів зі стандартами громадянської участі, загалом дотримується взятих на себе міжнародних зобов'язань за такими основними напрямками:

розвиток інституційних механізмів участі; законодавче забезпечення участі; цифровізація участі; забезпечення інклюзивності; просвітницька діяльність і формування культури участі. Незважаючи на наявні виклики, забезпечення відповідності міжнародним стандартам громадянської участі й надалі залишається пріоритетом державної політики України;

Отже, аналіз міжнародних актів не лише сприяє кращому розумінню сутності партисипативної демократії, а й слугує інструментом для вдосконалення національної правової системи відповідно до сучасних демократичних стандартів.

3.2. Особливості регулювання громадянської участі у законодавстві зарубіжних держав та України

Попри достатньо розвинену джерельну базу партисипативної демократії на міжнародному рівні, саме національний рівень правового регулювання відіграє ключову роль у процесі її інституціоналізації, оскільки забезпечує імплементацію відповідних принципів і механізмів у внутрішньодержавну правову систему. Демократичний устрій держав, передусім, ґрунтується на інститутах, закріплених у національному законодавстві.

При приєднанні до міжнародних документів кожна держава, дотримуючись загальних стандартів, має можливість адаптувати їх до своєї національної моделі демократії, враховуючи власні традиції та специфічні потреби. У цьому контексті важливою є тенденція, що спостерігається в останні роки в законодавстві багатьох зарубіжних держав, – розширення механізмів громадянської участі. Це виявляється в удосконаленні нормативних актів, які сприяють залученню громадян до процесів ухвалення рішень, підвищуючи ефективність демократії та забезпечуючи більшу підзвітність органів влади.

У більшості зарубіжних держав право участі громадян у демократичних процесах закріплено у національних конституціях, а також детально регулюється спеціальними законами та підзаконними актами.

Коли йдеться про партисипативну демократію, на Швейцарію зазвичай посилаються як на державу, найбільш наближену до неї по системі організації влади. Тут безпосередня участь громадян в ухваленні суспільно значущих рішень практикується вже не одне десятиліття, а подача петицій є однією з найстаріших демократичних традицій. Право громадян подавати петиції було закріплено в Конституції Швейцарії зразка 1848 року, а в основі цього права лежали традиції народного вето, що були започатковані в державі з 1830 року [264]. Як результат, громадяни Швейцарії вже тривалий час чітко розуміються у своїх потребах та мають можливість ефективно вирішувати суспільні питання на рівні муніципалітетів без втручання кантонів. Ця система й сьогодні демонструє свою ефективність в організації місцевих справ.

Пункт 1 глави 1 Конституції Швеції закріплює, що «вся державна влада походить від народу. Правління шведського народу ґрунтується на вільному формуванні думок та на загальному і рівному виборчому праві». Швеція посідає провідні позиції серед держав, які найчастіше очолюють міжнародні рейтинги відкритості урядів та впровадження управління на засадах партисипативної демократії. Це, перш за все, пов'язано з тим, що в цій державі культура відкритості почала формуватися ще у XVIII ст. з ухваленням Закону «Про свободу видань», який у 1949 році був перетворений в Закон «Про свободу друку», а сьогодні є частиною Конституції. Його можна вважати першим законодавчим документом, що затвердив принцип транспарентності державних органів [265]. Важлива подія для стрімкого втілення ідеї партисипативної демократії відбулась у 1998 році, коли була створена Комісія з питань демократії, діяльність якої спрямована на інституційні реформи для розширення участі громадян у

політичному житті. Громадяни Швеції мають великий потенціал, щоб контролювати виконання обов'язків органами влади.

Ісландська Конституція 1944 року, попри свою лаконічність, визнає суверенітет народу і складає основу для участі громадян у політичному житті [266]. В Ісландії на рівні національного законодавства закріплено правові механізми безпосередньої участі громадян у формуванні конституційного ладу держави. Зокрема, відповідно до Закону № 90/2010 про Національні збори, а також Закону № 91/2010 про Конституційну раду, було започатковано процес формування нової Конституції за участю широкого кола громадськості. Названі акти створили правову основу для унікального експерименту з залученням громадян до підготовки конституційного тексту, зокрема через цифрові платформи та громадські консультації. У світовій правовій практиці цю подію можна абсолютно без перебільшення назвати революцією [267, с. 135].

В Іспанії існують давні традиції залучення громадян до вирішення публічних справ, що мають глибокі історичні та правові корені. Конституція Іспанії гарантує право на участь у справах держави, зокрема шляхом голосування, не лише громадянам, але й, за певних умов, іноземцям, особливо у контексті місцевих виборів або референдумів, якщо такі права передбачені міжнародними угодами або відповідним законодавством. Однією з характерних особливостей іспанської моделі є широка практика проведення регіональних (територіальних) референдумів, які активно використовуються в автономних спільнотах як засіб демократії для вирішення питань місцевого значення. Це свідчить про високий рівень децентралізації та визнання важливості участі населення в ухваленні рішень на субнаціональному рівні. Щодо інших форм партисипативної демократії, вони чітко у законодавстві не відображені, однак це не забороняє органам влади в регіонах регламентувати самостійно в локальних актах такі форми участі як громадські опитування, публічні обговорення, петиції тощо [268, с. 175].

Норвегія останні роки лідирує у світовому рейтингу за рівнем розвитку демократії та за критерієм політичної участі громадян має найвищий бал [269]. Законодавство Норвегії передбачає, що кожен громадянин має можливість ефективної участі у політиці. Норвезька «демократія близькості» максимально спростила доступ пересічним громадянам до процесу ухвалення публічних рішень.

У ст. 3 Конституції Франції зазначено, що «національний суверенітет належить народу, який здійснює його через своїх представників та за допомогою референдуму...Голосування може бути прямим чи непрямим відповідно до умов, передбачених Конституцією. Воно завжди є загальним, рівним та таємним...». Згідно ст. 72-1 «закон встановлює умови, відповідно до яких виборці кожного адміністративно-територіального утворення можуть, здійснюючи своє право на подання петиції, вимагати включення до порядку денного дорадчих зборів даного адміністративно-територіального утворення питання, що стосується їхнього предмету відання. Відповідно до умов, передбачених органічним законом, проекти рішень чи актів, що стосуються компетенції адміністративно-територіального утворення, можуть з ініціативи останнього виноситися шляхом референдуму на вирішення виборцям даного адміністративно-територіального утворення» [270]. Деталізація цих конституційних положень відбувається на рівні статутів муніципалітетів.

В Конституції Італії прописано, що «усі громадяни можуть направляти до палат петиції з вимогою законодавчих заходів або з викладом суспільних потреб» (ст. 50). «Кожна область має статут, який, відповідно до Конституції та законів Республіки, встановлює положення, що належать до внутрішньої організації області. Цей статут регулює здійснення права ініціативи та референдуму щодо законів та адміністративних заходів області, а також опублікування законів та обласних постанов» (ст. 123). «Зміна меж провінцій та утворення нових провінцій у межах однієї й тієї ж області встановлюється законом Республіки з ініціативи комун і після консультації з цією областю.

Область, враховуючи думку зацікавленого населення, може видати акти, що утворюють на території області нові комуни, а також змінити їх межі та назви» (ст. 133) [271]. На розвиток цих положень Конституції ухвалено окремі статuti в кожній області.

Конституція Польщі в ст. 63 закріплює, що «кожен має право звертатись з петиціями, пропозиціями і скаргами, переслідуючи публічний, власний або іншої особи з її згоди інтерес, до органів публічної влади, а також до громадських організацій і установ у зв'язку з виконуваними ними завданнями, дорученими ним у сфері публічної адміністрації» [272]. У загальному вигляді порядок розгляду петицій, пропозицій і скарг визначено на рівні закону, а більш деталізовано – у статутах.

Партисипація в Словенії, за оцінками експертів, на задовільному рівні, оскільки має давні традиції та ефективно функціонує близько століття. Згідно Конституції Словенії (п. 3 ст. 139) «муніципалітет встановлюється законом після плебісциту, за допомогою якого визначається волею жителів на даній території» [273], а Закон про місцеве самоврядування визначає різні форми участі населення у вирішенні публічних питань (опитування, збори громадян, народні ініціативи тощо), що деталізуються у муніципальних статутах.

Стаття 67 Конституції Словаччини встановлює, що «територіальне самоврядування здійснюється на зборах громади, на місцевому референдумі, на референдумі, проведеному у рамках територіальної одиниці вищого рівня, органами громади чи органами територіальної одиниці вищого рівня. Порядок проведення місцевого референдуму та референдуму у межах територіальної одиниці вищого рівня визначається законом» [274]. Законом регламентуються такі демократичні інструменти: громадські збори, відкриті засідання муніципального комітету, електронні форуми, консультації, петиції та інформаційні портали.

У Конституції Болгарії зазначено, що «громадяни беруть участь в управлінні муніципалітетом як через своїх виборних органів місцевого самоврядування та безпосередньо, шляхом референдуму чи загальних зборів

населення» (ст. 136) [275]. Окремі загальні положення містяться у Законі про безпосередню участь громадян у державній владі та місцевому самоврядуванні, однак їх деталізація відбувається у статутах громад.

У п. 2 ст. 20 Основного Закону ФРН прописано, що «...вся державна влада походить від народу. Вона здійснюється народом шляхом виборів та голосувань й за допомогою спеціальних законодавчих органів, органів виконавчої влади та органів правосуддя. ...» [276]. Окрім того, що у Німеччині широко практикуються такі інструменти партисипативної демократії як громадські ініціативи та громадські діалоги, особливо на рівні комун, до того ж, вона належить до числа держав Європи, які ефективно впроваджують партисипативне бюджетування.

В деяких державах засади партисипативної демократії не закріплені на конституційному рівні. Так, враховуючи те, що у Сполученому Королівстві немає писаної Конституції, тут варто згадати «Закон про місцеву демократію, економічний розвиток і будівництво», а також «Модельну схему публікації», дія якої поширюється на всі вищі органи влади за замовчуванням і передбачає обов'язкове розкриття інформації на засадах партисипативної демократії. У цій державі вже давно запроваджена загальнонаціональна система роботи зі зверненнями громадян: підданий Сполученого Королівства або людина, яка постійно живе в ньому, може подати підготовлену за спеціальною формою петицію, у тому числі й електронну на спеціальному порталі petition.parliament.uk. Петиції є найпопулярнішим способом для британських громадян взяти участь у політичному житті держави. Функціонує Парламентський комітет з петицій, який розглядає подані петиції та має право вимагати певних кроків з боку парламенту й уряду щодо них. Крім того, на порталі www.fixmystreet.com здійснюється робота зі зверненнями громадян на муніципальному рівні (звернення надсилається до відповідних органів місцевого самоврядування) та моніторинг з боку громадських організацій та місцевих ЗМІ [277].

Конституція Австрії не містить положень про форми громадянської участі. Однак, вони закріплені у Федеральному конституційному законі, а також у місцевих земельних актах. Громадяни муніципалітетів в залежності від законодавства кожної із земель мають різні можливості безпосередньої участі у вирішенні питань їх громад. Найпоширенішими формами такої участі є голосування, ініціатива громадян, консультації громадян та річні збори громадян [278]. До того ж, Рада Міністрів Австрії ухвалила «Стандарти участі громадян» як документ, який спрямований на досягнення максимальної ефективності участі громадян в демократичних процесах за допомогою дотримання стандартів на всіх рівнях управління.

На конституційному рівні Угорщини засади партисипативної демократії також окремо не регламентуються, проте вони втілені у Законі про місцеве самоврядування. Так, у параграфі 54 цього Закону зазначається, що представницький орган влади зобов'язаний проводити хоча б один раз на рік оголошене заздалегідь громадське (публічне) слухання, під час якого місцеві жителі, а також представники зацікавлених організацій матимуть можливість обговорювати питання місцевого значення і вносити пропозиції щодо їхнього вирішення. Громадське (публічне) слухання є одним із найбільш значущих і популярних правових інструментів партисипативної демократії. Загалом, правові положення щодо різних форм громадянської участі містяться в спеціальних актах парламенту та локальних актах.

США має давню традицію застосування партисипативних практик. Так, право на подачу петицій прямо згадується ще у «Першій поправці» до Конституції США, що забезпечує народу «свободу слова, друку і права мирно збиратися та звертатися до уряду з проханням усунути якусь несправедливість» [279]. У 1966 році був ухвалений Закон США «Про свободу інформації», який закріпив право громадян на доступ до інформації про діяльність органів влади, встановив обмеження щодо доступу до певних видів інформації, визначив строки розгляду громадянських запитів, а також регламентував процедурні засади незалежного контролю за наданням

інформації та звітності органів влади у роботі з такими запитами [280]. Крім того, у кожному штаті ухвалено спеціальні закони, які забезпечили доступ громадян до урядових документів. У сучасній інтерпретації засади партисипативної демократії чітко прописані у «Меморандумі про прозорість і відкритий уряд для керівників виконавчих департаментів та агентств» 2009 року, який варто вважати важливою «цеглинкою» у побудові системи відкритого уряду та партисипативної демократії на наступних принципах: прозорості (транспарентності); безпосередньої участі громадянського суспільства в публічному управлінні; співпраці громадянського суспільства та органів влади при здійсненні публічного управління [281]. З кожним роком зазначені принципи зазнають подальшого розвитку та набувають більш універсального характеру. У 2010 році колишній Президент США Б. Обама висунув ініціативу «Відкритий уряд» на Генеральній Асамблеї ООН, до якої згодом приєдналося понад 70 держав та яка стала міжнародним рухом. У рамках партнерства «Відкритий уряд» держави об'єднали зусилля задля забезпечення виконання урядами конкретних зобов'язань щодо сприяння прозорості публічного управління, залучення населення до участі у демократичних процесах, підзвітності урядів, використання нових технологій та інновацій для покращення публічного управління. Право громадян США на участь в управлінні державними справами найефективніше реалізується через публічні слухання з питань розробки нормативно-правових актів, а також шляхом залучення зацікавлених осіб і організацій до обговорення таких актів. Інтернет як інструмент залучення громадянського суспільства до управління публічними справами також активно використовується. Так, Адміністрація загальних послуг США розробила сайт www.challenge.gov, де розміщується інформація про проблеми, з якими стикаються відомства під час здійснення своєї діяльності, а також пропозиції по їхньому вирішенню. Також, на офіційному сайті Білого дому запущено систему збору петицій «We the People». Інформація про роботу системи «Відкритий уряд» у США публікується на сайті www.open.usa.gov [282]. Варто наголосити, що саме

влада США виступила ініціатором кардинальних змін у публічному управлінні на світовому рівні та на сьогоднішній день ця держава є провідним лідером з реалізації засад та ідей партисипативної демократії.

У Канаді рухи у напрямку втілення ідеї партисипативної демократії нормативно визнані як заходи парламентської реформи для усунення «дефіциту демократії». Урядові акти щодо демократизації суспільно-політичних відносин проголошують: принцип «відповідального уряду»; проведення політики з урахуванням і захистом потреб населення; відкрити, прозору, соціально орієнтовану систему публічного управління; підзвітність системи публічного управління народу; співпрацю органів влади різного рівня з громадянами; активне використання потенціалу громадянського суспільства. Популярними інструментами партисипативної демократії в Канаді є обговорення, голосування та петиції. Головний акцент при їхньому використанні зроблено на відкритому доступі громадян до різної публічної інформації. Закон чітко прописує процедуру подання та розгляду петиції, які найчастіше стосуються таких питань як урядова допомога, зовнішня політика, громадянські та особисті права, реформа виборчої системи, захист навколишнього середовища, охорона здоров'я, у тому числі психічного, міграційна політика, міжнародні відносини [283].

У державах Латинської Америки вже не одне десятиріччя тривають дискусії з приводу партисипативної демократії, яку тут пов'язують з такими поняттями як свобода, незалежність і розвиток. Ідеї партисипативної демократії в Латинській Америці набули особливого поширення, як на рівні загальнонаціональних законодавств, так і на рівні локальних нормативних актів. Це пов'язано з тим, що вони розглядаються у нерозривному зв'язку з насущними ідеями деолігархізації та націоналізації крупної власності, які сприймаються як потенційний удар по політичному та економічному впливу процвітаючих олігархічних кланів. З однієї сторони, успішний проєкт «Participatory budgeting» по створенню партисипативного бюджету був започаткований у 1989 році саме у Бразилії [284]. Згодом цю практику

перейняло багато держав світу. У той же час, цей досвід неодноразово піддавався критиці у таких латиноамериканських державах як Болівія, Венесуела, Еквадор через наявність у них значних економічних проблем. Проблеми з просуванням партисипативної демократії у сучасній Венесуелі пов'язуються з соціально-економічними та політичними реформами, що проводились президентом Уго Чавесом [285]. Загалом, лівосоціалістичні теорії, що поширились у Латинській Америці («демократія асамблей»), зробили певний вплив на сучасну концепцію партисипативної демократії.

Закон Мексики «Про федеральну прозорість та доступ до відкритої для громадськості урядової інформації» 2002 р. закріпив обов'язок для державних службовців надавати кожному громадянину, який звернувся із запитом, позитивну чи мотивовану негативну відповідь протягом 20 робочих днів. До того ж, цей Закон надає можливість громадянам контролювати виконання бюджету, ліцензійну діяльність держави та інші сфери діяльності влади. Відмова передбачається лише у тому випадку, якщо оприлюднення тієї чи іншої інформації представлятиме загрозу для національної безпеки або стосується незавершених судових спорів [286].

Австралія вже не один рік входить у топ-10 рейтингу держав світу за рівнем демократії. Демократія по-австралійськи – це відсутність фальсифікацій та «одноголосного» голосування на виборах, вирішення питань суперечкою, а не силою, чесне виконання своїх зобов'язань та важливість думки кожного. За умов превалювання представницької демократії, австралійці сьогодні активно демонструють своє тяготіння до партисипативної демократії. На законодавчому рівні регламентовано такі форми її реалізації як публічні консультації, петиції тощо.

Загалом, положення, що стосуються громадянської участі, прописані державами по-різному: одні включили їх до юридично обов'язкових актів (законів), інші – до актів необов'язкового характеру (стандартів, кодексів тощо). Наприклад, Рада Міністрів Республіки Австрія задля досягнення максимальної ефективності участі громадян на всіх рівнях управління

ухвалила у 2008 році «Стандарти участі громадян», а Міністерство юстиції Боснії і Герцеговини – Кодекс, в якому закріпило правила участі населення у підготовці нормативно-правових актів.

В умовах партисипативної демократії утвердився важливий принцип сучасного управління «урядування народу» («government of the people»), який здобув широке визнання не лише у державах Європейського Союзу, США, Канаді, Швейцарії, Японії, але й у так званих «молодих демократіях» Азії, Африки та інших регіонів світу.

Проведений аналіз зарубіжного досвіду нормативного регулювання партисипативної демократії дозволяє встановити, що:

по-перше, в багатьох державах із розвиненою демократичною системою активне закріплення ідей партисипативної демократії у законодавстві розпочалось наприкінці ХХ ст.;

по-друге, процес «узаконення» партисипативної демократії найефективніше відбувається в США, Сполученому Королівстві та в більшості держав ЄС;

по-третє, існують дві світові моделі нормативного закріплення засад партисипативної демократії. Перша модель характеризується регламентацією можливостей цієї демократії на рівні конституції держави у загальних рисах, а детальне розкриття її форм відбувається у локальних правових актах, а саме у муніципальних статутах. Саме цю модель, при якій суспільні питання переважно вирішуються самостійно муніципалітетами, обрала більшість зарубіжних держав. Для другої моделі характерним є те, що в державі засади партисипативної демократії не закріплені на конституційному рівні, а регламентуються у спеціальних законах. Проте і в цих випадках закон або поверхово врегульовує ці питання з відсилкою до локальних правових актів, або надає лише перелік інструментів партисипативної демократії [287, с. 108-109].

Розвиток партисипативної демократії в сучасній Україні є зверненням до самобутніх демократичних традицій, що існували у різні часи та у різних

регіонах нашої держави. Тим більше, що й самі потреби сучасного суспільства диктують необхідність демократизації та децентралізації управлінського процесу. Говорячи про історію втілення ідеї партисипативної демократії на українських землях не можна забувати про демократизм козацтва, залучення всіх без винятку козаків у процес ухвалення важливих рішень, який надавав протягом століть плідний вплив на рівень економічного розвитку козацьких станиць, сприяв підтримці в них внутрішнього порядку, культивування почуття відповідальності та дисциплінованості у козаків. Звісно, за часів тотального контролю громадського життя на українських землях владою Російської Імперії, а пізніше Радянського Союзу вести мову про участь пересічних громадян у публічному управлінні априорі неможливо. Лише з набуттям України незалежності у 1991 році на наших територіях почали формуватися передумови відродження демократичних інститутів.

Нормативне закріплення засад партисипативної демократії в незалежній Україні відбулось у Конституції, законах і підзаконних актах.

Конституція України в ст. 1 визначає нашу державу демократичною, а права громадян на безпосередню активну участь у публічних справах, зокрема в ухваленні суспільно значущих рішень, як засади партисипативної демократії, стосується чимало статей Конституції України, які ґрунтуються на положеннях Загальної декларації прав людини, Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та інших міжнародних актів, зокрема:

стаття 5 – «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування»;

стаття 24 – «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується

наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності...»;

стаття 34 – «кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя»;

стаття 38 – «громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування»;

стаття 39 – «громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування»;

стаття 40 – «усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк»;

стаття 69 – «народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії»;

стаття 70 – «право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років»;

стаття 71 – «вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення»;

стаття 140 – «місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи» [288].

Відповідно до Конституції України забезпечити конструктивність громадянської участі через дотримання принципів відкритості та прозорості в діалозі влади і громадянського суспільства покликані Закони України, серед яких варто виділити:

«Про всеукраїнський референдум», що «визначає правові засади здійснення народного волевиявлення через всеукраїнський референдум, його організацію та порядок проведення. Цей Закон визнає всеукраїнський референдум формою безпосередньої демократії, способом здійснення влади безпосередньо Українським народом, що полягає у прийнятті (затвердженні) громадянами України рішень шляхом голосування» [289];

«Про місцеве самоврядування в Україні», що «встановлює систему та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади організації та діяльності, правового статусу і відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Цей Закон конкретизує конституційне положення про те, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, та вказує, що народ може реалізувати ці можливості шляхом об'єднання в територіальні громади, які є основним носієм функцій та повноважень місцевого самоврядування, гарантом здійснення заходів для покращення життя населення відповідної території. Закон передбачає коло повноважень, якими володіють громадяни для участі в управлінні місцевим життям, зокрема, гарантують населенню право на проведення громадських слухань та загальних зборів, участь у місцевих виборах та референдумах тощо» [290];

«Про органи самоорганізації населення», що «формулює правовий статус, порядок організації та діяльності органів самоорганізації населення, які визнаються однією з форм участі членів територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах у вирішенні окремих питань місцевого значення» [291];

«Про звернення громадян», що «регулює питання практичної реалізації громадянами України наданого їм Конституцією України права вносити в органи державної влади, об'єднання громадян відповідно до їх статуту пропозиції про поліпшення їх діяльності, викривати недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів. Закон забезпечує громадянам України можливості для участі в управлінні державними і громадськими справами, для впливу на поліпшення роботи органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, для відстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення» [292];

«Про доступ до публічної інформації», що «визначає порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом, та інформації, що становить суспільний інтерес. Метою цього Закону є забезпечення прозорості та відкритості суб'єктів владних повноважень і створення механізмів реалізації права кожного на доступ до публічної інформації» [293];

«Про інформацію», де зазначається, що «кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів. Закон закріплює, що право на інформацію забезпечується створенням механізму реалізації права на інформацію; створенням можливостей для вільного доступу до статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів, інших інформаційних банків, баз

даних, інформаційних ресурсів; обов'язком суб'єктів владних повноважень інформувати громадськість та медіа про свою діяльність і прийняті рішення; обов'язком суб'єктів владних повноважень визначити спеціальні підрозділи або відповідальних осіб для забезпечення доступу запитувачів до інформації; здійсненням державного і громадського контролю за додержанням законодавства про інформацію; встановленням відповідальності за порушення законодавства про інформацію» [294];

«Про адміністративні послуги», що «встановлює правові засади реалізації прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у сфері надання адміністративних послуг, де під останньою розуміється результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або здійснення обов'язків такої особи відповідно до закону» [295];

«Про соціальний діалог в Україні», що «визначає правові засади організації та порядку ведення соціального діалогу в Україні з метою вироблення та реалізації державної соціальної і економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин та забезпечення підвищення рівня і якості життя громадян, соціальної стабільності в суспільстві» [296];

«Про громадські об'єднання», що «формулює правові та організаційні засади реалізації права на свободу об'єднання, гарантованого Конституцією України та міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, порядок утворення, реєстрації, діяльності та припинення громадських об'єднань, де останні визнаються добровільним об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів» [297];

«Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», що «розкриває особливості правового регулювання, засади створення, права та гарантії

діяльності професійних спілок, де під останніми розуміється добровільні неприбуткові громадські організації, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання)» [298];

«Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», в якому отримав правовий розвиток принцип недискримінації, що закріплений ч. 2 ст. 24 Конституції України. Так, відповідно до цього Закону «дискримінація – це ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними» [299];

«Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «метою якого є досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України» [300].

Засади партисипативної демократії знаходять своє відображення у низці підзаконних актів України.

Ключовим моментом у формуванні в Україні нормативного фундаменту культури громадянської участі стало затвердження Указом Президента України від 24 березня 2012 року № 212/2012 Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, де закріплено, що «держава і громадянське суспільство в рамках

демократичного устрою заінтересовані в діалозі та партнерстві, підвищенні ефективності взаємодії. Без розвиненого громадянського суспільства, зокрема без створення належних умов для забезпечення свободи думки і слова, вільного вираження поглядів і переконань, свободи об'єднань, свободи зборів, участі громадян в управлінні державними справами та місцевому самоврядуванні, держава не створить можливостей для забезпечення функціонування різних моделей демократії участі, що в поєднанні з безпосередньою та представницькою демократією є умовою успішної модернізації, європейської інтеграції та сталого розвитку» [301]. Продовження цього курсу відбулось у чинній на сьогодні Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2021-2026 рр. від 27.09.2021 р., яка «передбачає створення сприятливих умов для розвитку в суспільстві громадської ініціативи та самоорганізації, формування та діяльності інститутів громадянського суспільства, налагодження партнерської взаємодії між ними та органами державної влади, органами місцевого самоврядування» [302].

В контексті нормативного закріплення засад партисипативної демократії слід згадати Постанови Кабінету Міністрів України, а саме:

«Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади», що «регламентує порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, що є складовою механізму демократичного управління державою, який передбачає проведення інститутами громадянського суспільства оцінки діяльності органів виконавчої влади, ефективності прийняття і виконання такими органами рішень, підготовку пропозицій щодо розв'язання суспільно значущих проблем для їх врахування органами виконавчої влади у своїй роботі» [303];

«Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», що «встановлює порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики і

типове положення про громадські ради при центральних і місцевих органах виконавчої влади, що мають права громадського контролю» [304];

«Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади», метою якої є забезпечення формування і реалізації стабільної та зрозумілої громадянам економічної і соціальної політики держави [305];

«Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади», що «спрямована на поліпшення умов для розвитку демократії, реалізації громадянами конституційних прав на участь в управлінні державними справами і на вільний доступ до інформації про діяльність органів виконавчої влади, а також забезпечення гласності та відкритості діяльності цих органів» [306].

Слід відзначити, що в Україні на сьогодні сформовано доволі змістовну нормативно-правову базу щодо забезпечення відкритості органів влади. Водночас одним із ключових викликів залишається практична імплементація цих норм, зокрема їх укорінення у свідомості як посадових осіб, так і громадян, оскільки питання відкритості стосується чутливої сфери міжособистісних та інституційних взаємин.

Особливої уваги заслуговує Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації», де визначено поняття електронної демократії як «форми суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоврядування шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій в демократичних процесах, що дає змогу: посилити участь, ініціативність та залучення громадян на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівні до публічного життя; поліпшити прозорість процесу прийняття рішень, а також підзвітність демократичних інститутів; поліпшити зворотну реакцію суб'єктів владних повноважень на звернення громадян; сприяти публічним дискусіям та

привертати увагу громадян до процесу прийняття рішень» [307]. Електронна демократія в Україні активно розвивається протягом останніх десятиріч і має немало позитивних здобутків. Мова йде як про успіхи окремих локальних публічних рішень, так і про рішення, що ухвалюються на основі взаємодії з громадянами (наприклад, електронні петиції). З ініціативною участю громадян у формуванні та реалізації публічної політики через інтерактивну взаємодію з використанням цифрових технологій пов'язаний феномен цифрової партисипації. Однак, для перетворення електронної демократії в цифрову необхідні певні системні правові документи, в яких мають визначатися ключові пріоритети, інституції та процеси по впровадженню новітніх цифрових інструментів на місцях. У цьому контексті корисним буде досвід зарубіжних держав по ухваленню місцевих концепцій цифрової партисипації, в яких визначаються основні принципи використання цифрових технологій для забезпечення громадянської участі на місцевому рівні (Естонія, Іспанія, Швеція, Швейцарія тощо). Отже, *зادля розвитку цифрової демократії в Україні доцільним вбачається масове затвердження місцевих Концепцій цифрової партисипації* як нормативно-правових актів, що визначають стратегію розвитку партисипативної демократії на місцевому рівні, створення моделі залучення громадян до процесу ухвалення рішень через цифрові інструменти, що включає спільний пошук проблем, інформування, визначення шляхів їх вирішення та впровадження ухвалених рішень.

Кабінетом Міністрів України в алгоритмі реалізації «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» одним з перших пріоритетів визначено запровадження механізмів партисипативної демократії на місцях. В документі зазначено, що розв'язання потребує проблема «нерозвиненості форм прямого народовладдя, неспроможності членів громад до солідарних дій, спрямованих на захист своїх прав та інтересів, у співпраці з органами місцевого самоврядування і місцевими органами виконавчої влади та

досягнення спільних цілей розвитку громади», а способом вирішення цієї проблеми вбачається «максимальне залучення населення до прийняття управлінських рішень, сприяння розвитку форм прямого народовладдя» [308].

Як показує зарубіжний досвід, одним з найважливіших завдань задля реалізацій засад партисипативної демократії в Україні є забезпечення реального та дієвого місцевого самоврядування, що базується на принципах Європейської Хартії місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування виступає ключовим елементом демократичної державності, який у контексті європейського напрямку розвитку України потребує комплексного конституційного закріплення та інституціоналізації на засадах гуманізму, людського виміру влади та верховенства права. Конституція України заклала фундамент для впровадження лібералізованої моделі місцевого самоврядування, що забезпечило визнання права територіальних громад на самоврядування та визначило правові межі інституціоналізації муніципальної влади як окремого виду публічної влади в Україні. Англосаксонська модель місцевого самоврядування, що реалізується, зокрема, у США, Сполученому Королівстві та інших державах, вважається найбільш наближеною до ідеалів партисипативної демократії. Вітчизняна модель організації місцевого самоврядування за своїми основними характеристиками є концептуально спорідненою з цією традицією.

Не викликає сумніву, що до числа пріоритетів національної державної політики сьогодні відноситься питання муніципальної реформи, нагальним завданням якої є розвиток партисипативної демократії на місцевому рівні. Попри нормативну регламентацію широкого переліку інструментів партисипативної демократії, у більшості випадків відсутнє нормативне закріплення процедур їхнього застосування. *Нагальним є питання перегляду нормативно-правових актів у сфері місцевого самоврядування з метою уточнення й усунення цих прогалів.* Хоча наявні законопроектні ініціативи про місцевий референдум, загальні збори (конференції) членів територіальної

громади за місцем проживання, громадські слухання, місцеві ініціативи намагаються відповісти на складні питання вдосконалення форм реалізації партисипативної демократії, вони містять численні спірні та дискусійні положення [309]. Актуальність потребує винесення на порядок денний питання *розробки нових законопроектів, спрямованих на нормативно-правове забезпечення форм реалізації партисипативної демократії на місцевому рівні. Зокрема, йдеться про місцеві ініціативи, загальні збори членів територіальної громади, місцевий референдум, громадські слухання, партисипативне бюджетування.* Вказані інститути мають бути належно врегульовані шляхом їх законодавчої конкретизації, розгляду відповідних проєктів парламентом та забезпечення якнайшвидшого набуття ними чинності.

Тенденцією законодавчих змін у контексті партисипативної демократії на місцевому рівні повинно стати те, що громадяни, як члени територіальної громади, матимуть змогу брати більш активну участь у місцевому самоврядуванні, що супроводжуватиметься посиленням їхньої відповідальності за стан місцевих справ. Ключову роль у цьому процесі має відігравати статут територіальної громади. Варто зауважити, що в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» наявні бланкетні норми, що стимулюють локальну нормотворчість та статутне регулювання процедури різних форм реалізації партисипативної демократії (ст. 8, 9). Наразі лише близько 50 % територіальних громад здійснюють регулювання своїх прав на місцеве самоврядування шляхом затвердження статуту. У багатьох селах, селищах та містах питання його розробки ніколи не порушувалося, що негативно впливало на ефективність використання мешканцями законодавчо визначених інструментів вирішення питань місцевого значення. Така ситуація призводила до недостатньо ефективної взаємодії між громадянами (територіальними громадами) та владою (органами місцевого самоврядування), що суперечить основним засадам партисипативної демократії. *Зарубіжний досвід регулювання громадянської*

участі підтверджує важливість визнання статуту територіальної громади як ключового локального нормативно-правового акта, що забезпечує ефективні механізми громадянської участі, зміцнює демократичні процеси та сприяє сталому розвитку громади. 8 січня 2025 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування», яким закріплено обов'язкову вимогу щодо затвердження статуту територіальної громади – питання, що вже тривалий час перебувало в центрі наукових дискусій (ця норма набирає чинності з 01.01.2027 р.) [310].

Євроінтеграційний курс України зумовлює необхідність поступального розвитку у векторі партисипативної демократії. Попри динамічний розвиток цієї форми демократії в сучасних українських реаліях, наявні кризові явища в процесі її практичної реалізації викликають обґрунтовані занепокоєння щодо перспектив подальшого функціонування та інституційного зміцнення цього механізму народовладдя. У зв'язку з цим обґрунтованим вдається впровадження партисипативної демократії шляхом акумулювання, критичного осмислення, селективного запозичення та адаптації позитивного досвіду провідних зарубіжних держав, які досягли успіхів у розвитку інституцій громадянської участі. Попри надання громадянам права на участь в управлінні публічними справами, передбаченого чинним вітчизняним законодавством, слід визнати, що значна кількість аспектів партисипативної демократії залишається законодавчо неврегульованою. Окрім того, низка її ключових елементів реалізується недостатньо ефективно або зовсім не впроваджується на практиці, що зумовлює необхідність оперативного нормативно-правового реагування. *Потребує законодавчого закріплення поняття партисипативної демократії, максимально вичерпний перелік можливих форм громадянської участі, механізм застосування цих форм на практиці.* Для цього доцільним вбачається розробка та ухвалення Кодексу громадянської участі, за прикладом зарубіжних держав, таких як Сполучене Королівство (Кодекс належної практики участі громадськості 2008 р.),

Франція (Хартія участі громадян у публічному житті 2016 р.), Іспанія (Регламент громадянської участі 2017 р.), тощо. Ці приклади свідчать про важливість кодифікації принципів та процедур громадянської участі на національному або муніципальному рівнях, що може слугувати основою для розробки *Кодексу громадянської участі в Україні як комплексного нормативно-правового акту, що врегульовує усі форми взаємодії громадян з органами влади на засадах партисипативної демократії*. Проте, слід враховувати, що вдосконалення нормативно-правової основи громадянської участі не повинно призводити до її надмірного регулювання, оскільки це може стримувати громадянські ініціативи. Втім, ключовою запорукою ефективності партисипативної демократії є не лише належне нормативне забезпечення, а передусім – наявність взаємної зацікавленості у партнерстві між громадянами та владою.

Таким чином, аналіз регулювання громадянської участі в зарубіжних державах дозволив виокремити дві усталені моделі правового забезпечення партисипативної демократії. Перша, найбільш поширена модель, передбачає загальне закріплення положень про участь громадян у конституції з подальшою деталізацією механізмів участі в муніципальних статутах. Друга модель ґрунтується на законодавчому регулюванні інститутів участі із наданням повноважень щодо процедурної конкретизації на рівні локальних актів. У межах проведеного аналізу також ідентифіковано держави з високим рівнем правового забезпечення партисипативної демократії, зокрема США, Сполучене Королівство та низку держав Європейського Союзу, де сформовано цілісні та ефективні системи залучення громадян до ухвалення суспільно значущих рішень.

Правову основу громадянської участі в Україні складають Конституція (ст.ст. 1, 5, 24, 34, 38-40, 69-71, 140), закони і підзаконні акти. Вітчизняне законодавство наділяє громадян широкими можливостями участі у демократичних процесах, однак потребує удосконалення з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду шляхом:

розробки та ухвалення Кодексу громадянської участі в Україні як комплексного нормативно-правового акту, що врегульовує усі можливі форми взаємодії громадян з органами влади на засадах партисипативної демократії, механізми застосування цих форм, а також закріплює поняття партисипативної демократії;

розробки та ухвалення окремих законів, спрямованих на нормативно-правове забезпечення таких інструментів партисипативної демократії як місцеві ініціативи, загальні збори членів територіальної громади, місцевий референдум, громадські слухання, партисипативне бюджетування;

розробки та затвердження місцевих Концепцій цифрової партисипації як нормативно-правових актів, що визначають стратегію розвитку партисипативної демократії на місцевому рівні через створення моделі залучення громадян до процесу ухвалення рішень із застосуванням цифрових технологій;

визнання статуту територіальної громади як ключового локального нормативно-правового акта, що забезпечує ефективні механізми громадянської участі, зміцнює демократичні процеси та сприяє сталому розвитку громади.

3.3. Відображення ідей партисипативної демократії у судовій практиці

Міжнародно-правове закріплення засад партисипативної демократії вплинуло на стандартизацію її змісту до більш-менш чітких базових ознак. У цьому процесі значну роль відіграє судова практика. Правова демократична державність наділяє рисами гаранта та захисника права судову владу. Одні лише нормативні приписи не здатні забезпечити правопорядок у громадянському суспільстві. Функціонуюча належним чином судова система «працює» на підтримання демократичного курсу держави. Суд як найбільш

близька до права інституція є тим інструментом забезпечення прав людини, що покликаний створювати належні умови для вираження інтересів кожного, спираючись на основоположний принцип демократії про визнання людини найвищою соціальною цінністю. Зміст правил поведінки потребує якісної інтерпретації в площині соціальної реальності з врахуванням усіх особливостей, що має здійснюватися у межах правового поля та з дотриманням прозорих змагальних процедур, характерними для судочинства. Спираючись на основну ідею позитивізму про походження права від держави, послідовники позитивістського підходу вважають суди творцями права [311, с. 50]. Особливий інтерес загальнотеоретичної науки складають ті усталені правоположення, що виробляються судами під час розгляду конкретних справ та постають зразками застосування і тлумачення правових норм при вирішенні аналогічних спорів у подальшому. Проблема визнання судової практики джерелом права давно існує в правовій теорії, продовжує цікавити сучасних вчених-юристів та має багато дискусійних аспектів.

Відображення ідей партисипативної демократії у судовій практиці є важливим елементом розвитку правової системи, оскільки суди є активними учасниками процесу реалізації громадянських прав і свобод. У цьому контексті судова практика не лише інтерпретує існуючі правові норми, а й створює прецеденти, які сприяють зміцненню демократичних принципів, зокрема у сфері громадянської участі. Питання партисипативної демократії, як предмет судового розгляду на різних рівнях, є недостатньо дослідженим у вітчизняній правовій науці, що призводить до прогалини в науковому аналізі цього важливого аспекту правової системи. Аналіз судової практики з питань партисипативної демократії, окрім вирішення теоретичних проблем, необхідний для оцінки ефективності нормативного забезпечення механізмів участі громадян у демократичних процесах та визначення ролі судових органів у реалізації принципів громадянської участі.

Перед здійсненням такого аналізу *доцільно зупинитися на з'ясуванні змісту поняття судової практики, її ролі в системі джерел права, а також*

особливостей її застосування в умовах різних правових систем. Попередній розгляд цих аспектів створює концептуальне та правове підґрунтя для подальшого змістовного аналізу судової практики у вибраному контексті.

Варто наголосити на відсутності у доктрині права єдності у наукових підходах до розуміння поняття «судова практика». В енциклопедичних тлумачних словниках воно трактується як у вузькому, так і у широкому значенні. Так, вузьке розуміння судової практики зводить лише до сприйняття її як деяких результатів діяльності суду, що пов'язані з виробленням ним правоположень, які конкретизують загальні норми права та мають нормативний (загальнообов'язковий) характер. Широке розуміння охоплює діяльнісний аспект, тобто сприймання у якості судової діяльності загалом [312]. У двох вимірах розглядають судову практику вітчизняні науковці. Так, С. В. Шевчук зазначає, що «у широкому вимірі це вся діяльність органів судової влади, яка втілюється у прийнятті юридичних актів, а у вузькому – створення певних правоположень нормативного характеру» [313, с. 15]. Для М. В. Мазура поняття «судова практика» «в широкому сенсі включає: а) будь-яку діяльність судових органів щодо розгляду та вирішення конкретних справ; б) соціально-правовий досвід, накопичений у результаті цієї діяльності, а у вузькому значенні – це не весь, а тільки певний соціально-правовий досвід, накопичений у результаті діяльності судів» [314, с. 9].

Аналізуючи існуючі наукові трактування поняття «судова практика», можна виділити наступні напрямки розуміння цього правового явища, а саме як: усієї судової діяльності чи лише діяльності по здійсненню правосуддя; об'єктивованого досвіду, який сформувався під час застосування права при вирішенні конкретних справ; єдності судової діяльності та соціально-правового досвіду у вигляді результату цієї діяльності; взаємодійності судової діяльності та її результатів у формі судових рішень; специфічного способу вирішення окремих категорій справ; результати діяльності суду у вигляді правоположень щодо інтерпретації та конкретизації норм права; підсумки

діяльності суду, що засновані на досвіді та суддівському розсуді; аналіз та узагальнення результатів судової діяльності.

Судова практика виконує в правовій системі подвійне функціональне навантаження – нормативне та правоінтерпретаційне, що зумовлює її ключову роль у процесі правозастосування, формування єдності судових рішень і розвитку правових підходів до врегулювання суспільно значущих відносин.

По-перше, судова практика виконує нормативну функцію. Йдеться про ті випадки, коли судові рішення набувають значення зразків правозастосовної діяльності в аналогічних правових ситуаціях, особливо за умов прогалин або неузгодженості у чинному законодавстві. Внаслідок повторюваності таких рішень формуються сталі правові позиції, які фактично функціонують як субсидіарні регулятори правовідносин, забезпечуючи стабільність і передбачуваність правозастосування.

По-друге, не менш важливим є правоінтерпретаційний аспект судової практики, який полягає в офіційному тлумаченні норм матеріального чи процесуального права в межах конкретних судових рішень. Суд, розглядаючи справу, конкретизує правові положення, визначає сферу їх дії, умови реалізації, співвідношення з іншими нормативними актами або загальними засадами права. У цьому аспекті судова практика набуває значення авторитетного джерела праворозуміння та виконує функцію правової конкретизації.

Таким чином, судова практика розглядається не лише як інструмент вирішення конкретних юридичних конфліктів, але і як складова правової доктрини, що виконує нормативну та інтерпретаційну функції, забезпечуючи розвиток та адаптацію національного права до новітніх викликів і потреб суспільства.

Виходячи з вищенаведеного, під судовою практикою слід розуміти сформовані судами у результаті їх діяльності нормативні та правоінтерпретаційні правоположення.

Серед науковців існує думка, що судова практика не може бути визнана джерелом права, оскільки передбачає багаторазове, уніфіковане розв'язання судами однієї категорії справ (у вузькому сенсі), або представляє собою сукупність всіх судових рішень, прийнятих на певній території (в широкому сенсі [315, с. 12]). У інших випадках суд здійснює правозастосовну та інтерпретаційну функції, приймаючи конкретне рішення у справі з урахуванням судової практики, яка може проявлятися у різних формах щодо розгляду справ певної категорії вищими судовими інстанціями, виступаючи як прецедент тлумачення або прецедент правозастосування.

Загальновідомим у правовій науці є поділ джерел права на нормативно-правовий акт, правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий договір, правову доктрину, принципи права та релігійні норми. Широкий підхід у праворозумінні зумовлює визнання джерелом права судової практики. Підґрунтям для цього є наступні твердження.

По-перше, оскільки ознакою права є його загальний характер, то правові норми не можуть врахувати в повній мірі всіх особливостей різних життєвих ситуацій сфери їхнього регулювання. Їм характерна певна абстрактність і через це вони потребують правової оцінки. До того ж, немало правових норм вживають так звані оцінні поняття, які потребують широкого тлумачення. У ситуаціях, коли при застосуванні норми права виникає кілька варіантів її тлумачення, саме суд може бути тим «добудовником» права.

По-друге, на практиці мають місце ситуації, які не врегульовані правовими приписами, й при виникненні спору лише суд має визначити конкретне правило, на підставі якого вирішуватиметься спір. У цьому випадку суд заповнює прогалини у праві, а також пропонує моделі поведінки в тих ситуаціях, де законодавець свідомо залишив простір для автономії правового регулювання, однак через повторюваність спірних ситуацій, які у зв'язку із цим виникають, є потреба у виробленні усталеної моделі поведінки [316, с. 24].

По-третє, судова практика особливо проявляється як джерело права під час правового регулювання нечітко, неповно або спірно унормованих на законодавчому рівні відносин, а також у випадках застосування принципів права та норм про права людини судами. Тут мова про те, що суд дає однозначне розуміння правових приписів, що неясно сформульовані або не відповідають ціннісним орієнтирам суспільства, через що вимагають динамічного тлумачення.

По-четверте, судова практика сприяє формуванню єдиних правил ухвалення рішень в однакових ситуаціях, тобто усуває становище, коли одні й ті ж категорії справ розглядаються судами по-різному, а отже, працює на забезпечення правової визначеності як однієї з вимог верховенства права. Судова практика виробляє принципові підходи як своєрідний орієнтир при розгляді конкретних справ.

Варто наголосити, що судова практика є вторинним формально необов'язковим джерелом права. Одного лише посилання на неї недостатньо, воно має бути поєднане з посиланням на відповідне формально обов'язкове джерело права, наприклад нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір тощо. Однак, ця теза не стосується випадків, коли держава прямо вказує на обов'язковість висновків, викладених у відповідних судових актах [311, с. 53].

Судову практику в юридичній науці розглядають в аспекті судової правотворчості, як її результат. Категорія «судова правотворчість» з'явилась у науковому обігу через випадки визнання нормативності актів судової влади у різних державах світу. Це явище про те, коли судді у процесі застосування, тлумачення норм права, заповнення прогалин, вирішення колізій формулюють нові правоположення (правові позиції) як частину мотивації акта судової влади [317, с. 22]. Ще в 1972 році лорд Дж. Саймон у справі «Jones v. Secretary of State» зазначив: «У нашій державі тривалий час вважалося, що судді не створюють право, а лише виявляють і тлумачать його. Теорія полягала в тому, що кожна справа регулюється відповідним

правовим правилом, яке вже існує... Проте в останні роки дедалі ширше визнається реальна, хоч і обмежена, природа судової правотворчості» [318].

Судова правотворчість як різновид правотворчої діяльності має всі її характерні риси, а саме: здійснюється спеціально уповноваженим суб'єктом; спрямована на формування, зміну або скасування нормативних положень; має процедурно-процесуальний характер; її результати закріплюються в юридичних актах. Водночас особливість полягає в тому, що суб'єктом цієї діяльності є судова влада. У науці дискусійним залишається питання про те, чи слід відносити до кола суб'єктів судової правотворчості виключно вищі судові інстанції, чи також і суди нижчих рівнів. *Більш аргументованою видається позиція, відповідно до якої суб'єктами судової правотворчості слід визнавати виключно вищі судові органи, адже саме вони спроможні забезпечити загальнообов'язковий характер її результатів і повною мірою реалізовувати правотворчий потенціал у межах судової системи* [319, с. 2].

Значущість судової правотворчості полягає у тому, що вона може виступати як найефективніший засіб для: 1) заповнення прогалів у праві; 2) боротьби зі знеціненням підзаконних актів; 3) усунення суперечностей у законодавстві. Однак, необхідно обов'язково враховувати, що правотворчість не можна ототожнювати зі законотворчістю, а треба їх зіставляти як ціле та частина.

Серед правових джерел зарубіжних держав судова практика давно посіла гідне місце. Вона є джерелом права не лише в державах загально-правової (англо-саксонської) сім'ї, а й у державах романо-германської правової сім'ї, однак займає там інше положення в ієрархії джерел права, що пов'язано з правовими традиціями та ідеологією, традиційним розумінням джерел права та процесу правотворчості, ставленням до судової системи тощо. Слід вважати помилковим твердження, що судова практика притаманна виключно становленню системи загального права в державах англосаксонської правової сім'ї, адже прагнення суддів та державних діячів орієнтуватися на попередні рішення чи наслідувати

практику своїх попередників є проявом загальнолюдської природи і простежується впродовж усієї історії розвитку права.

У науці затвердилась думка, що основною формою вираження судової практики як специфічного джерела права є судовий прецедент (від лат. «*praecedens*» що передує), під яким розуміють принцип, відповідно до якого рішення, ухвалене у конкретній справі, є обов'язковим для суду тієї самої або нижчої інстанції під час розгляду аналогічних справ у майбутньому, або ж слугує зразком для тлумачення відповідної правової норми. Судовий прецедент має дуалістичну юридичну природу як акт правосуддя, що вирішує існуючий конфлікт, і як результат судової правотворчості та джерело права. Попри існування певних відмінностей між судовою практикою та судовим прецедентом (зокрема, спрощеної структури судових рішень у складі судової практики та їхнього офіційного характеру як актів тлумачення закону для забезпечення єдності правозастосування), більшість дослідників розглядають ці поняття як тотожні й часто уживають їх взаємозамінно, іноді позначаючи їх одним терміном «прецедент» або уживаючи синоніми «правоположення» чи «правова позиція». Втім, більш обґрунтованою є позиція розуміння судового прецеденту як складової частини судової практики.

У державах англо-саксонської правової сім'ї (Австралія, Канада, Нова Зеландія, Сполучене Королівство, США та ін.) джерело права розглядається як певний спосіб, відповідно до якого норма права в межах тієї чи іншої правової системи набуває юридичної сили, визнається та підлягає застосуванню судами. У цьому випадку судовий прецедент виступає джерелом права, що існує на рівні з законодавством і розглядається як правова норма, сформована в результаті розгляду конкретної справи судовим або адміністративним органом, якій надається загальнообов'язковий характер при розв'язанні аналогічних справ у подальшому. Прецедентне право є досить гнучкою системою, завдяки якій суди вдаліше розглядають справи, враховуючи не лише безкомпромісне підкорення існуючій практиці,

а й використання власної правосвідомості судді та усіх фактичних обставин справи [320, с. 274].

У державах романо-германської правової сім'ї (Австрія, Іспанія, Італія, Німеччина, Португалія, Франція, Швейцарія та ін.) загальний підхід щодо діяльності судів зводиться до того, що суд зобов'язаний ухвалювати рішення відповідно до норм матеріального права, не посилаючись на попередні судові рішення. Тут явище «прецедент» багатозначне і відрізняється від подібного в системі загального права. Судова практика для держав цієї сім'ї здебільшого вважається допоміжним джерелом права, а в деяких з них взагалі не розглядається у такій ролі. В останніх судова практика не виходить за межі тлумачення закону і не визнається офіційною формою права, оскільки діє принцип, за яким судові рішення має обов'язкову силу лише для сторін, залучених до конкретного судового процесу, а формування судової практики не може базуватися на одному судовому рішенні. Для таких держав важливим є узагальнення судової практики за окремими категоріями справ. Якщо ж і йдеться про прецеденти в окремих державах романо-германської правової сім'ї, то маються на увазі виняткові рішення вищих судових інстанцій.

Глобалізація забезпечила демократію масштабними інституційними засобами судового захисту і питання партисипативної демократії стали предметом розгляду судами різних рівнів у багатьох державах світу, а також на міжнародному рівні загалом. *На сьогодні з питань партисипативної демократії сформувалася певна судова практика, яка доповнює правову основу відповідної концепції та сприяє її інституційному оформленню.*

Історично судова практика не розглядалась як повноцінне джерело міжнародного права, однак із розвитком юрисдикційної діяльності Європейського Суду з прав людини (ЄСПЛ) її нормативне значення суттєво зросло, що сприяло переосмисленню її ролі в системі джерел права. ЄСПЛ є одним із найбільш ефективних інструментів захисту прав людини, який встановлює стандарти цих прав в системі дієвої демократії згідно з

Конвенцією з захисту прав і основоположних свобод людини. Практика його діяльності є механізмом консолідації демократії в державах Європи. Суд не здійснює оцінку національного нормативного акта в цілому, а лише ухвалює рішення щодо наявності або відсутності порушення державою прав або свобод людини у конкретній справі відповідно до її зобов'язань за Конвенцією. Його рішення є обов'язковими для виконання державою, яка є відповідачем у конкретній справі. Держави - учасниці Конвенції зобов'язані враховувати не тільки ті рішення ЄСПЛ, що стосуються їх, а й рішення, ухвалені щодо третіх держав, оскільки ці рішення здатні навчити їх уникати аналогічних порушень у майбутньому, змінювати власну правову систему і правозастосовну практику належним чином [321, с. 33]. Призначення рішень ЄСПЛ полягає у спонуканні держав-учасниць до внесення змін у законодавство та правозастосовну практику з метою запобігання порушенням прав людини й уникнення повторного ухвалення рішень у справах, пов'язаних з аналогічними або подібними питаннями в майбутньому.

Будь-яке рішення Європейського суду з прав людини завжди стосується прав людини, а у контексті партисипативної демократії – передусім групи політичних прав, оскільки саме вони забезпечують інституційну участь особи в управлінні публічними справами, реалізацію свободи вираження поглядів, свободи об'єднань, права на мирні зібрання та доступ до інформації як необхідної передумови усвідомленої участі в демократичних процесах.

Численними є рішення ЄСПЛ, що стосуються *права людини на участь в управлінні публічними справами*, серед яких можна виділити рішення по справах:

– «Russian conservativ party of entrepreneurs and others v. Russia» 2007 р., «Ekoglasnost v. Bulgaria» 2012 р. про дотримання права на участь у виборах політичних партій;

- «Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina» 2009 р. про обмеження права на участь у виборах за національною ознакою;
- «Hirst v. United Kingdom» 2005 р., «Scoppola v. Italy» 2012 р. про право засуджених ув'язнених брати участь у голосуванні на виборах;
- «Sitaropoulos and Giakoumopoulos v. Greece» 2012 р. про реалізацію права на участь у виборах громадян, які проживають за кордоном;
- «Shindler v. United Kingdom» 2013 р. про обмеження прав громадян-нерезидентів на участь у голосуванні.

Варто наголосити, що у різних рішеннях по цій групі прав з часом змінювався підхід Суду: від поняття «інституційне» право на проведення вільних виборів у Рішенні по справі «X v. Belgium D.R.» 1961 р. до поняття «всезагального виборчого права» у Рішенні по справі «X v. Federal Republic of Germany» 1967 р., а потім до поняття суб'єктивних прав участі: «права голосу» і «права висувати свою кандидатуру на виборах до органу законодавчої влади» у Рішенні по справі «W, X, Y and Z v. Belgium» 1975 р. [322].

Чимала кількість рішень ЄСПЛ містить приписи про те, що *право на вільні вибори* не має абсолютного характеру та можливі його імпліцитні обмеження. Задача Суду упевнитися, що ці обмеження: 1) не звужують виборчі права до такої міри, коли вони втрачають реальний зміст; 2) переслідують правомірну мету; 3) є співмірними засобами (Рішення по справах «Golder v. United Kingdom» 1975 р., «Lithgow and Others v. United Kingdom» 1986 р., «Ahmed and Others v. United Kingdom» 1998 р., «Hirst v. United Kingdom» 2004 р., «Azinas v. Cyprus» 2004 р.) [323].

Чітко висловився ЄСПЛ щодо гарантій *захисту активного виборчого права* у Рішенні по справі «Podkolzina v. Latvia» 2002 р., а саме зазначив: «принцип, згідно з яким права мають бути реалізованими, вимагає, щоб висновки про те, що кандидат не відповідає певним виборчим умовам, задовольняли низку критеріїв задля недопущення ухвалення свавільних рішень. Такі висновки має надавати орган, який може забезпечити хоча б

мінімум гарантій своєї неупередженості. До того ж, це право розсуду зазначеного органу не повинно бути надто широким, а внутрішнє законодавство зобов'язано чітко визначити його межі» [324].

У питаннях *виборчих прав* існує практика ЄСПЛ відносно України. Так, у 2004 році у справі «Melnuchenko v. Ukraine» визнано порушення Україною статті 3 Протоколу № 1 Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод (право на вільні вибори). Справа стосувалася відмови ЦВК зареєструвати Мельниченка кандидатом на парламентських виборах 2002 року через відомості про прописку: спірним було питання про юридичне чи фактичне проживання. Суд призначив до виплати Мельниченку 5000 Євро [325].

Показовими у контексті партисипативної демократії є рішення по близько 20 справам *щодо права на свободу об'єднань*, зокрема стосовно легітимності заборони партії недемократичного спрямування та про загрози для демократії. При розгляді цих справ застосовувались: стаття 11 (свобода асоціацій та зборів, межі такої свободи), стаття 17 (заборона зловживання правами) Європейської конвенції та стаття 30 Загальної декларації прав людини (як засіб стримування тоталітарних рухів від руйнування демократії). Вперше ЄКПЛ розглянула заборону партії у 1957 році щодо Комуністичної партії Німеччини. Комісія застосувала статтю 17 Європейської конвенції, де зазначається, що ніхто не може використовувати права, гарантовані Конвенцією, для скасування інших прав. У подальшому заборони партій завжди аналізувались у відповідності до статті 11 Конвенції, оскільки вона закликає до більш фундаментального аналізу фактів. У всіх справах було доведено, що заборона є необхідною мірою і втрати демократії у цьому випадку будуть значно меншими. У створеному власному прецедентному праві ЄСПЛ виробив умови, за яких заборона партії може відбутись, якщо буде доведено, що антидемократична партія представляє реальну загрозу для істотного елемента демократії.

Одним з основних політичних прав, без ефективної реалізації якого неможливий повноцінний розвиток демократичних інститутів та громадянського суспільства, є *право на мирні зібрання*. Щодо нього ЄСПЛ також сформував розширену практику, яка розкриває зміст цього права та виділяє важливі умови його повноцінної реалізації. Зокрема, у справі «Informationsverein Lentia and others v. Austria» 1993 р. Суд зазначив, що «розуміння свободи зібрань винятково як негативного права, тобто обов'язку держави утримуватися від втручання, не відповідало б цілям статті 11 та Конвенції у цілому. У кожній державі є позитивний обов'язок забезпечити всі умови для реалізації свободи мирних зібрань. Одним із елементів гарантії реалізації свободи зібрань являється забезпечення безпеки її учасників та організаторів» [326]. У справі «Gün and Others v. Turkey» 2013 р. наголошено, що «свобода участі в мирних зборах настільки важлива, що не може обмежуватися навіть для керівників або членів законної політичної партії, якщо вказані особи самі не вчиняють при цьому будь-яких дій, що засуджуються» [327].

Значна кількість рішень ЄСПЛ у справах про порушення ст. 10 Європейської конвенції, яка, згідно практики Суду, стосується не лише *права на свободу вираження поглядів*, але й захищає *право на інформацію*. Серед основних принципів ЄСПЛ у цій сфері можна виділити наступні:

– «свобода вираження поглядів являє собою одну з важливих засад демократичного суспільства та одну з базових умов його прогресу та самореалізації кожного індивіда» (справи «Jersild v. Denmark» 1994, «Janowski v. Poland» 1999, «Nilsen and Johnsen v. Norway» 1999, «Fuentes Bobo v. Spain» 2000 тощо);

– «без вимоги плюралізму, толерантності та відкритості думок неможливе «демократичне суспільство»» (справи «Perna v. Italy» 2003, «Beșleagă v. the Republic of Moldova and Russia» 2019, «Chitic v. Romania» 2020 тощо);

– «преса має відігравати життєво важливу роль «вартового пса демократії»» (справи «Thorgeir Thorgeirson v. Iceland» 1992, Ali Gürbüz v. Turkey 2019, Novaya Gazeta and Borodyanskiy v. Russia 2019, Yeremenko v. Ukraine 2022 тощо);

– «свобода преси надає громадськості один з найкращих засобів отримання інформації та формування ідей та ставлення до політичних лідерів» (справи «Lingens v. Austria» 1986, «Thorgeir Thorgeirson v. Iceland» 1992, «Jersild v. Denmark» 1994, «Incal v. Turkey» 1998, «Pedersen and Baadsgaard v. Denmark» 2002 та 2004, «Lindon, Otchakovsky Laurens and July v. France» 2007, Rebechenko v. Russia 2019 тощо);

– «втручання у свободу вираження поглядів (обмеження) є допустимим, якщо воно встановлене законом та є необхідним в демократичному суспільстві» (справи «Lingens v. Austria» 1986, «Sunday Times v. the United Kingdom» 1979, «Castells v. Spain» 1992, «Janowski v. Poland» 1999, «Nikula v. Finland» 2002, Pastörs v. Germany 2019 тощо) [328].

Право на звернення та особливості його реалізації висвітлюється у таких справах ЄСПЛ як «Lindon, Otchakovsky-Laurens and July v. France» 2007 р., «Temel and Others v. Turkey» 2009 р., «Trabelsi v. Belgium» 2014 р., «Vesselinov v. Bulgaria» 2019 р. тощо. Згідно з думкою Суду, право на звернення є важливим інструментом участі громадян у справах громади чи держави для захисту загального та особистого інтересу [329].

Як справи про право на звернення, так і інші *справи у контексті питань партисипативної демократії суцільно торкаються категорії «дискримінація»*. ЄСПЛ неодноразово трактував поняття «дискримінація». Найвідомішою розглянутою Судом справою стала «Belgian Linguistic case» 1968 р., у якій серед «елементів стандарту принципу недискримінації» виділено такі: 1) наявність «конкретних розрізень у поводженні, що стосуються користування якимось із визнаних прав чи свобод»; 2) відсутність «об'єктивного та розумного обґрунтування» відмінностей у підході; 3) відсутність «розумної пропорції між використаними засобами і

тією метою, для досягнення якої вони здійснювалися» [330]. У справі «Stummer v. Austria» 2007 р. Суд трактує дискримінацію як будь-яке відмінне ставлення до осіб, які перебувають у рівнозначній ситуації, якщо таке ставлення базується на певній ознаці особи та не має об'єктивного і розумного обґрунтування [331]. Рішенням по справі «D.H. and others v. Czech Republic» Суд висловлює свою позицію, що принцип недискримінації може ототожнюватися з принципом рівного поводження, але не з принципом рівності загалом. ЄСПЛ розглядає дискримінацію не лише через призму принципу рівності, а й з урахуванням принципів пропорційності та об'єктивності. При цьому суд аналізує такі складові: 1) наявність встановлених фактів, що свідчать про нерівне ставлення; 2) відсутність виправдання цього нерівного ставлення легітимною метою, тобто відсутність об'єктивного обґрунтування цілей і наслідків відповідного заходу; 3) відсутність розумної пропорційності між застосовуваними засобами та досягаємою метою [332].

Аналіз цієї практики ЄСПЛ дозволяє зробити висновок, що принципи рівності та недискримінації не є тотожними. У своїх рішеннях Суд встановив, що дискримінація полягає у різному ставленні до осіб, які перебувають у порівнянних ситуаціях, за відсутності обґрунтованих і розумних причин, причому таке ставлення базується на впізнаваній ознаці. Важливо також враховувати позицію Суду, що якщо внаслідок загальної політики або заходів певна група опиняється у суттєво невігідному становищі, це може бути визнано дискримінацією, навіть якщо ці заходи або політика не були спеціально спрямовані чи адресовані цій групі (Рішення у справі «Hugh Jordan v. United Kingdom» 2001 р.) [333].

У сучасних умовах демократичного розвитку спостерігається стійка тенденція до зміцнення політичних прав та свобод у європейських державах з усталеними інституціями консолідованої демократії. Ці держави демонструють високий рівень дотримання міжнародних стандартів у сфері забезпечення участі громадян в управлінні публічними справами. Зокрема,

останніми роками у таких державах суттєво зменшилася кількість порушень політичних прав, що підтверджується як національною статистикою, так і висновками міжнародних моніторингових організацій та судових інституцій, включаючи Європейський суд з прав людини.

Ця позитивна динаміка значною мірою зумовлена посиленням уваги до розвитку партисипативної демократії як невід'ємного елементу сучасної демократичної моделі. Йдеться, насамперед, про впровадження дієвих механізмів громадянської участі, таких як консультативні платформи, електронна демократія, громадські обговорення, місцеві ініціативи тощо. Завдяки цьому у державах консолідованої демократії формується сприятливе правове й інституційне середовище, яке не лише мінімізує можливості для порушення політичних прав, але й активно сприяє їх розширенню відповідно до новітніх суспільно-політичних викликів.

Таким чином, *аналіз прецедентної практики Європейського суду з прав людини у сфері партисипативної демократії свідчить про те, що відповідні рішення охоплюють комплекс політичних прав, зокрема право на участь в управлінні публічними справами, свободу об'єднань, право на мирні зібрання, право на звернення, свободу вираження поглядів та доступ до інформації. При цьому простежується чітка тенденція: у європейських державах з консолідованою демократією рівень порушень зазначених прав останніми роками суттєво знизився, що корелює з активним розвитком механізмів партисипативної демократії на національному рівні та підтверджує ефективність інтеграції механізмів участі громадян у демократичні процеси.*

Слід зауважити, що ефективність діяльності ЄСПЛ, створеного як інструменту своєчасного реагування на загрози демократії в європейських державах, наразі ускладнюється низкою чинників: надмірним процесуальним навантаженням, внаслідок чого розгляд навіть серйозних порушень прав людини може тривати до п'яти років; трансформацією Суду з механізму протидії тоталітаризму на інструмент захисту від зловживань внутрішньої

влади; а також відсутністю у нього повноважень самостійно ініціювати справи, що створює труднощі у випадках, коли заявник не має достатніх ресурсів для звернення.

Дієвим правовим механізмом взаємозбагачення різних національних правопорядків ефективними рішеннями, ухваленими у межах кожного з них, є прецедентне право, що створюється не лише наднаціональними судовими органами, а й національними судами. Питання про допустимість звернення до іноземного права, у тому числі до правозастосовних рішень, ухвалених в інших державах, з метою знаходження «найкращого рішення» в рамках національного правопорядку є спірним, причому жваві дискусії протягом багатьох десятиліть ведуться як на теоретичному, так і на практичному рівнях. Навіть у державах загального права, де практика звернення до судових рішень держав, які мають спільну правову спадщину, досить типова, це стосується переважно питань, що традиційно належать до сфери загального права, наприклад договірної та деліктного права. Якщо ж йдеться про правові суперечки та порушення законодавства про права людини, то судова практика та її теоретичне обґрунтування далеко не однозначні.

Певною популярністю користується так звана доктрина чотирьох стін. Її прихильники стверджують, що «при винесенні правозастосовних (зокрема, судових) рішень необхідно виходити з текстів національних конституцій та законів, а звернення до практики іноземних судів зайве або щонайменше вимагає великої обережності, оскільки вони засновані на текстуально відмінних конституційних та інших правових актах» [334, с. 303]. Ця доктрина покликана забезпечити належну повагу до тексту конституції. Незалежно від текстуального формулювання відповідних положень, конституції держав західної демократії орієнтовані на утвердження правової держави, що ґрунтується на принципах поваги до прав людини, народного суверенітету, поділу влади, ідеологічної нейтральності тощо. У зв'язку з цим у сучасних умовах у державах західної правової традиції, а також у державах,

що тяжіють до неї, набувають більшої актуальності доктрини, які не заперечують, а навпаки, обґрунтовують доцільність звернення до іноземного досвіду тлумачення та застосування конституційних норм з метою пошуку «найкращого рішення» в межах національного правопорядку. Іноземна судова практика виступає своєрідним зовнішнім стимулом, що спонукає до критичного переосмислення національних підходів до розв'язання подібних правових проблем. Вона відіграє роль каталізатора розвитку національної правової системи, сприяючи її поступовій адаптації до принципів і доктрин, сформованих у межах інших правових порядків. Зрештою, звернення до іноземної судової практики дає змогу краще усвідомити потенційні наслідки ухвалення того чи іншого рішення.

При дослідженні судової практики зарубіжних держав у вигляді судових прецедентів з питань партисипативної демократії за основу доцільно взяти практику тих держав, які виступають яскравими представниками двох правових сімей – англо-саксонської та романо-германської.

До першої правової сім'ї належать США. Так, у рамках свободи слова та політичної участі Верховний Суд США у справі «Citizens United v. FEC» 2010 року відмінив ліміти на витрати юридичних осіб на політичну діяльність. Таким чином, корпорації й організації отримали можливість без обмежень фінансово підтримувати політичні кампанії, що розширило їхню роль у політичному житті та утвердило право на вільне вираження політичних поглядів [335].

Справа «Manhattan Community Access Corp. v. Halleck» 2019 р. має важливе значення для розуміння права на звернення у контексті публічних комунікаційних платформ. Верховний Суд США постановив, що приватна некомерційна організація, яка управляє публічним телеканалом, не є «державним актором» і, відповідно, не зобов'язана забезпечувати гарантії Першої поправки, зокрема приймати всі петиції чи звернення. Це рішення чітко окреслює межі реалізації права на звернення та свободи слова у

випадках, коли йдеться про діяльність приватних суб'єктів, що оперують у публічній комунікаційній сфері [336].

Справа «Floyd v. City of New York» 2022 р. розглядає практики масових зупинок і допитів, здійснюваних поліцією під час протестів руху Black Lives Matter, які фактично обмежували право на мирні зібрання. Верховний Суд США визнав, що такі дії правоохоронців порушували конституційні права учасників протестів, зокрема право на свободу мирних зібрань, та постановив впровадити відповідні зміни у політику поліцейських дій з метою запобігання подальшим порушенням. Це рішення підкреслює важливість захисту права на мирні зібрання від неправомірних обмежень з боку державних органів [337].

У справі «Moore v. Harper» 2023 р. Верховний Суд США підтвердив право судів штатів здійснювати конституційний контроль за законодавством щодо виборів, відхиливши концепцію «незалежного законодавчого органу» як повністю безконтрольного суб'єкта. Це рішення має важливе значення для захисту політичної участі громадян, оскільки гарантує незалежний судовий нагляд за виборчим процесом і запобігає можливим зловживанням з боку законодавчих органів штатів [338].

У рішенні по справі «Lindke v. Freed» 2024 р. Верховний Суд розглянув питання, чи може посадовець блокувати громадян у соцмережах. Суд вирішив, що якщо посадовець використовує свою сторінку для офіційної комунікації, то блокування громадян може порушувати Першу поправку. Це рішення підтримує цифрову громадянську участь у сучасному публічному просторі [339].

Отже, судова практика США, як яскравого представника англосаксонської правової сім'ї, демонструє високий рівень правового забезпечення та судового захисту елементів партисипативної демократії, таких як свобода слова, право на мирні зібрання, участь у політичному житті та доступ до публічного управління. Рішення Верховного Суду свідчать про ключову роль прецедентного права у формуванні стандартів

демократичної участі та встановленні балансу між публічними інтересами та фундаментальними правами громадян. Особливістю американського підходу є глибока конституційна захищеність політичної активності, що інтерпретується в межах Першої поправки як базового механізму реалізації демократії. Така практика становить цінний орієнтир для формування ефективних судових механізмів захисту прав на участь у публічному житті в інших правових системах, зокрема в процесі правової трансформації в Україні.

З держав романо-германської правової сім'ї лише окремі європейські держави надають юридичну силу і нормативний характер судовим рішенням, закріплюють їх в законодавчому порядку. І хоча у праві Німеччини, яка представляє цю правову сім'ю, не існує обов'язкової сили прецеденту, рішення її Федерального Верховного суду та Федерального конституційного суду мають прецедентний характер з 1975 р. Довготривале функціонування інституту прецеденту у правовій системі ФРН протягом п'яти десятиліть дозволило німецьким науковцям стверджувати, що основною перевагою прецедентного права є більш прозоре та справедливе обґрунтування судових рішень [340]. Показовими щодо питань партисипативної демократії є наступні рішення Федерального конституційного суду ФРН. Так, у справі BVerfGE 44, 125 (Öffentlichkeitsarbeit) суд закріпив право на участь в ухваленні рішень у публічних справах, підтверджуючи принцип відкритості та прозорості діяльності влади. Рішення BVerfGE 69, 315 (Brokdorf) та BVerfGE 85, 69 (Eilverammlung) захищають право на мирні зібрання, визнаючи його невід'ємною складовою демократичного діалогу та громадянської активності. У справах BVerfGE 42, 133 (Wahlwerbung) і BVerfGE 107, 339 (NPD-Verbotsverfahren) суд аналізував межі права на об'єднання, балансувавши між свободою асоціацій і захистом конституційного ладу. Справа BVerfGE 35, 382 (Ausländerausweisung) встановила правові гарантії права на звернення до органів влади, що забезпечує можливість громадян ефективно відстоювати свої інтереси.

Подібні рішення формують правове підґрунтя для реалізації партисипативної демократії у Німеччині, визначаючи межі та гарантії основних політичних прав і свобод [341].

Аналіз судової практики Німеччини як представника романо-германської правової сім'ї свідчить про поступову трансформацію класичного підходу до ролі суду в правовій системі. Рішення німецького конституційного суду щодо права на участь в управлінні публічними справами, свободи мирних зібрань, права на звернення та свободи асоціацій підтверджують, що правове забезпечення партисипативної демократії у Німеччині здійснюється не лише через нормативну регламентацію, а й через стабільну судову практику. Такий підхід демонструє поєднання елементів нормативізму з практико-орієнтованим захистом фундаментальних прав, що може бути використано як орієнтир для вдосконалення правозастосовчої діяльності в Україні.

Інтеграція до європейського співтовариства становить Україну на шлях адаптації українського права до правових стандартів Європи. Наша держава активно приймає участь у загальноєвропейському процесі посилення ролі судової практики як джерела права, який все більше розвивається в державах романо-германської правової системи, до яких традиційно відносять Україну. Тривалий час домінуюча правова доктрина заперечувала судову правотворчість, а судова практика офіційно не вважалась джерелом українського права. Однак при вирішенні аналогічних справ судові інстанції нижчої ланки завжди старалися виходити з практики вищих судів, адже в інакшому випадку їхні рішення підпадали під скасування в апеляційному або касаційному порядку. Сьогодні правова система України прагне до устрою на засадах партисипативної демократії, отже за таких умов судова практика закономірно набуває обов'язкового характеру та статусу джерела права. Визнання за певними органами судової влади правотворчої функції сприятиме забезпеченню ефективності та «еластичності» законодавчих приписів. Сучасний стан вітчизняних суспільних відносин

призводить до надання юридичної сили та необхідності судовому прецеденту, коли ухвалені судові рішення виступають зразком для майбутніх рішень. До того ж, Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» 2006 р. практика ЄСПЛ офіційно визнана джерелом права України та встановлюється імперативна норма щодо застосування її вітчизняними судами [342]. Рішення ЄСПЛ становлять ідеологічно-правове підґрунтя здійснювання правосуддя в Україні, оскільки вважаються офіційною формою роз'яснення прав людини, що закріплені та гарантовані Конвенцією з прав людини як частиною національного законодавства, та, через це, джерелом правового регулювання і правозастосування. Рішення ЄСПЛ застосовуються національними судами в рішеннях за конкретними справами або втілюються в них через акти Верховного Суду чи Конституційного Суду України. Аналіз актів органів судової влади показує, що українські суди посилаються на рішення ЄСПЛ як на джерело права, зокрема у випадках, коли необхідно відмовитися від застосування норми національного законодавства, яка суперечить міжнародним зобов'язанням України у сфері прав людини [343].

У вітчизняному науковому колі існує думка про те, що, окрім рішень ЄСПЛ, до числа судових актів України, що містять нормативні приписи, відносяться:

- рішення Конституційного Суду України;
- нормативне тлумачення Пленуму Верховного Суду;
- рішення судів загальної юрисдикції, що скасовують дію нормативних актів;
- рішення судів по аналогії закону та права, а також на основі норм права, що містять оціночні поняття [344].

Однак усі наведені варіанти актів не можна однозначно відносити до судової практики як джерела права. *Більш виправданою та аргументованою є позиція, що в Україні актами судової практики як квазіпрецеденти виступають рішення Верховного Суду та Конституційного Суду України.*

Варто згадати, що у 2017 році відбулась зміна назви найвищого суду у системі судоустрою України з Верховного Суду України на Верховний Суд.

Переважає більшість вітчизняних науковців підтримують тезу про те, що практику Верховного Суду слід вважати джерелом права. Так, О. В. Капліна підкреслює, що акти правозастосовного нормативного тлумачення, ухвалені Верховним Судом, постанови його Пленуму та опублікована практика щодо конкретних справ можуть розглядатися як джерело права. Вона вважає, що постанови Пленуму Верховного Суду є прикладом правильного тлумачення правових норм, мають суттєве значення для забезпечення єдності розуміння законодавства та містять важливі принципові рекомендації з питань, що виникають у процесі судового розгляду. Такі роз'яснення базуються на аналізі, узагальненні судової практики та вивченні судової статистики [345, с. 351-352]. Суди зобов'язані узгоджувати свою практику з рішеннями Верховного Суду. Висновки щодо застосування правових норм, викладені в постановах Верховного Суду, повинні враховуватися іншими судами загальної юрисдикції при їх застосуванні. Водночас суд може відступити від правової позиції Верховного Суду, але при цьому зобов'язаний надати відповідні мотиви такого відступу [346]. Можливість відступити від правової позиції Верховного Суду помилково сприймати як аргумент на користь того, що такі правові позиції не є джерелом права. Суд насправді відхиляється від правової позиції Верховного Суду у випадках, коли доведе, що фактичні обставини справи, що розглядається, різняться від обставин справи, по якій Верховний Суд виробив позицію, чи у виняткових ситуаціях зауважить на суттєвих змінах ціннісних та соціальних стандартів суспільства. Отже, Верховний Суд відіграє значну роль у «прецедентоутворенні», його рішення публікуються в офіційних виданнях та слугують особливими правовими зразками для органів судової влади нижчих за ієрархією.

Щодо практики Верховного Суду з питань партисипативної демократії варто згадати Постанови у справі № 819/1664/16 від 20.05.2020 р. про доступ

до публічної інформації, у справі № 201/15825/17 від 13.08.2020 р. про електронну петицію, у справі № 420/3445/19 від 07.05.2021 р. про звернення громадян, у справі № П/857/3/22 від 23.09.2022 р. про заборону діяльності політичної партії [347] тощо. Зазначені постанови відображають визнання судом участі громадян у публічному управлінні як важливої складової демократичного суспільства, сприяють конкретизації змісту механізмів участі (електронні петиції, доступ до інформації, право на звернення тощо) та підкріплюють їх реальну дієвість у національній правозастосовній практиці.

Судова практика Верховного Суду щодо реалізації окремих форм участі громадян у публічному управлінні свідчить про поступову інституціоналізацію партисипативної демократії у вітчизняній правовій системі. Така практика відображає тенденцію до розширення джерел правового регулювання громадянської участі та закріплення за судовими актами ролі вторинного регулятора у розвитку форм народовладдя.

Питання визнання рішень Конституційного Суду України джерелами права є дискусійним і залежить від того, який підхід до поняття «джерело права» застосовується – нормативістський (формальний) чи ширший, матеріально-функціональний.

У правовій системі України рішення Конституційного Суду України не визнаються офіційно джерелами права у вузькому нормативістському розумінні. Це зумовлено тим, що такі акти не створюють загальнообов'язкових норм права, а мають характер правозастосовних актів із тлумачення норм Конституції України та вирішення питань її відповідності іншим нормативно-правовим актам. Вони не мають нормативної дії на невизначене коло суб'єктів і не приймаються в порядку, характерному для актів законодавчої чи виконавчої влади. Водночас у сучасній правовій доктрині все частіше порушується питання про функціональну нормативність рішень КСУ. Враховуючи їхню обов'язковість, остаточність і здатність впливати на подальшу правозастосовну практику, такі рішення можуть розглядатися як особлива форма правових орієнтирів. Таким чином,

попри відсутність формального статусу джерела права, рішення КСУ фактично відіграють нормативно-регулятивну роль у системі національного права.

У процесі своєї діяльності Конституційний Суд України сформував низку прецедентних правових позицій, які широко використовуються на практиці, а його рішення неодноразово спричиняли суттєві, іноді навіть докорінні зміни в національному законодавстві. Щодо питань партисипативної демократії необхідно згадати рішення по справам про:

право на участь в управлінні державними справами від 26 лютого 1998 року № 1-рп/1998, від 25 березня 1999 року № 1-в/1999, від 6 липня 1999 року № 7-рп/1999, від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/2009, від 4 квітня 2012 року № 7-рп/2012, від 29 травня 2013 року № 2-рп/2013, від 29 травня 2013 року № 2-рп/2013, від 14 березня 2014 року № 2-рп/2014, від 20 березня 2014 року № 3-рп/2014, від 21 грудня 2017 року № 3-р/2017, від 24 грудня 2019 року № 9-в/2019 тощо;

право на свободу об'єднання від 23 травня 2001 року № 6-рп/2001, від 13 грудня 2001 року № 18-рп/2001, від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007, від 6 червня 2019 року № 3-р/2019, від 6 червня 2019 року № 3-р/2019 тощо;

право на мирні зібрання від 19 квітня 2001 року № 4-рп/2001, від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016, від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016 тощо;

право на звернення громадян від 10 квітня 2003 року № 8-рп/2003, від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/2009, від 11 жовтня 2018 року № 8-р/2018 тощо;

право на інформацію від 30 жовтня 1997 року № 5-зп/1997, від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012, від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012, від 22 січня 2020 року № 1-р(І)/2020 тощо [348].

Аналіз судової практики Конституційного Суду України свідчить про формування цілісного підходу до розуміння та розвитку правової основи партисипативної демократії в національній правовій системі. У низці ключових рішень (зокрема рішень 1998–2020 років) Суд не лише розкрив

зміст базових політичних прав, що становлять фундамент партисипативної демократії (права на участь в управлінні державними справами, свободи об'єднань, мирних зібрань, звернень громадян, доступу до інформації), а й запропонував концептуальне тлумачення механізмів їх реалізації, заклавши засади для подальшого розвитку відповідного законодавства. Ці рішення Конституційного Суду відіграють системоутворюючу роль у національній правовій доктрині, набуваючи значення фактичного прецеденту, попри відсутність формалізованої доктрини *stare decisis* в українській правовій системі. Таким чином, практика Конституційного Суду України демонструє зростання ролі судової юриспруденції як одного з джерел формування правової природи партисипативної демократії, що вказує на зміщення акцентів від суто нормативістського до інституційно-функціонального тлумачення участі громадян у публічному управлінні.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що судова практика в Україні може виконувати функцію джерела права, особливо в умовах наявності прогалин, колізій або неоднозначного тлумачення норм чинного законодавства. Фактично, в національній правовій системі формується інститут судового прецеденту, який хоча й не закріплений офіційно на рівні законодавства, проте де-факто визнається і застосовується у правозастосовній діяльності. Авторитетне значення мають, зокрема, рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України, постанови Верховного Суду щодо однакового застосування норм матеріального та процесуального права, а також рішення Конституційного Суду України з питань офіційного тлумачення. Судова практика, набуваючи ознак переконливого джерела права, поступово трансформується в інструмент правотворення, здатний впливати на формування нормативного змісту правових норм. У перспективі це може зумовити поширення практики застосування конкретних судових рішень на аналогічні правові ситуації, що, у свою чергу, сприятиме підвищенню передбачуваності судових рішень,

правової визначеності та стабільності правової системи загалом. У контексті євроінтеграційного поступу України особливого значення набуває гармонізація національного підходу до судової практики з європейською правовою традицією, у межах якої судовий прецедент відіграє вагомую роль як джерело права. З урахуванням сучасних викликів у сфері захисту прав і свобод людини та потреби в утвердженні принципів громадянської участі, визнання ролі судової практики у правотворчому процесі постає необхідною умовою формування ефективної, справедливої й відкритої системи правосуддя як ключового елементу демократичної правової держави.

Таким чином, визнання судової практики – сформованих судами у результаті їх діяльності нормативних та правоінтерпретаційних правоположень – джерелом права у сфері партисипативної демократії сприяє належному тлумаченню та застосуванню правових норм щодо неї, зокрема в умовах наявності правових прогалів, колізій та відсутності чіткого законодавчого регулювання низки питань, що стосуються громадянської участі.

Судова практика з питань партисипативної демократії формується не лише Європейським судом з прав людини, а й вищими судовими органами національного рівня, зокрема конституційними та верховними судами. Аналіз відповідних рішень дозволив дійти висновку, що вони охоплюють комплекс політичних прав, зокрема право на участь в управлінні публічними справами, свободу об'єднань, право на мирні зібрання, право на звернення, свободу вираження поглядів та доступ до інформації. В європейських державах із консолідованою демократією спостерігається тенденція до зменшення порушень зазначених прав, що свідчить про ефективність інтеграції механізмів участі громадян у демократичні процеси та зростання ролі судової практики як засобу утвердження стандартів громадянської участі.

Аналіз судової практики США та Німеччини, які є представниками англо-саксонської та романо-германської правових систем відповідно,

підтвердив ефективність поєднання елементів нормативізму з практико-орієнтованим підходом до захисту фундаментальних прав людини, що є цінним орієнтиром для формування в Україні дієвих судових механізмів захисту прав у сфері реалізації партисипативної демократії.

В Україні судова практика може відігравати роль джерела права, що зумовлює формування інституту судового прецеденту, який, хоча й не має офіційного нормативного закріплення, фактично визнається та застосовується в правозастосовній діяльності. Судові акти, зокрема рішення Європейського суду з прав людини, Верховного та Конституційного Судів України, хоча і свідчать про недоліки нормативного забезпечення участі громадян у демократичних процесах, у той же час сприяють еволюції правової природи партисипативної демократії, розширюючи межі правового регулювання громадянської участі. Цей процес перетворює судову практику на інструмент правотворення, який забезпечує підвищення правової визначеності та стабільності правової системи, що є ключовими елементами демократичної правової держави. В умовах євроінтеграційних процесів особливо важливим є гармонізувати національну судову практику з європейськими стандартами, що сприятиме утвердженню принципів громадянської участі в Україні.

Висновки до розділу 3

Аналіз міжнародних актів на предмет закріплення положень партисипативної демократії дозволив:

– з'ясувати, що наднаціональний рівень нормативно-правового забезпечення партисипативної демократії характеризується значною кількістю міжнародних актів (універсальних і регіональних міжнародних договорів і актів правозахисного характеру; рекомендацій міжнародних організацій та їхніх органів), які встановлюють регламенти підтримки

громадянської участі без примусу до її реалізації та гарантують державам гнучкість у виборі її форм. Для зміцнення культури громадянської участі та подальшого розвитку положень, уже закріплених у чинних міжнародних актах, доцільним вбачається ухвалення Хартії регіонального самоврядування (як доповнення до Європейської хартії місцевого самоврядування) та Хартії прав і обов'язків громадян;

– визначити універсальні стандарти громадянської участі як систему принципів, норм і механізмів, закріплених у міжнародних актах, які гарантують реалізацію права людини на участь в управлінні публічними справами на національному, регіональному та місцевому рівнях. Ці стандарти є частиною загальної концепції прав людини та акцентують увагу на рівному доступі до участі, інклюзивності участі, прозорості процесів ухвалення рішень, обов'язковості публічних консультацій, відкритості доступу до інформації, цифрових формах участі, участі у місцевому самоврядуванні, підзвітності органів влади, а також партнерстві та кооперації між органами влади та громадянами;

– встановити, що зарубіжний досвід імплементації міжнародних стандартів громадянської участі демонструє ефективні практики, доцільні для впровадження в Україні з метою зміцнення інклюзивної, підзвітної та відкритої моделі партисипативної демократії (обов'язкові публічні консультації (Фінляндія, Швеція та ін.), дорадчі органи участі (Нідерланди, Франція та ін.), цифрові платформи (Естонія, Ісландія та ін.), залучення вразливих груп (Сполучене Королівство та ін.), участь у місцевому самоврядуванні (Німеччина, Швейцарія та ін.) тощо);

– виявити, що Україна, будучи стороною основних міжнародних документів зі стандартами громадянської участі, загалом дотримується взятих на себе міжнародних зобов'язань за такими основними напрямками: розвиток інституційних механізмів участі; законодавче забезпечення участі; цифровізація участі; забезпечення інклюзивності; просвітницька діяльність і формування культури участі. Незважаючи на наявні виклики, забезпечення

відповідності міжнародним стандартам громадянської участі й надалі залишається пріоритетом державної політики України.

Аналіз регулювання громадянської участі в зарубіжних державах дозволив виокремити дві усталені моделі правового забезпечення партисипативної демократії. Перша, найбільш поширена модель, передбачає загальне закріплення положень про участь громадян у конституції з подальшою деталізацією механізмів участі в муніципальних статутах. Друга модель ґрунтується на законодавчому регулюванні інститутів участі із наданням повноважень щодо процедурної конкретизації на рівні локальних актів. У межах проведеного аналізу також ідентифіковано держави з високим рівнем правового забезпечення партисипативної демократії, зокрема США, Сполучене Королівство та низку держав ЄС, де сформовано цілісні та ефективні системи залучення громадян до ухвалення суспільно значущих рішень.

З'ясовано, що правову основу громадянської участі в Україні складають Конституція (ст.ст. 1, 5, 24, 34, 38-40, 69-71, 140), закони і підзаконні акти. Вітчизняне законодавство наділяє громадян широкими можливостями участі у демократичних процесах, однак потребує удосконалення з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду шляхом:

розробки та ухвалення Кодексу громадянської участі в Україні як комплексного нормативно-правового акту, що врегульовує усі можливі форми взаємодії громадян з органами влади на засадах партисипативної демократії, механізми застосування цих форм, а також закріплює поняття партисипативної демократії;

розробки та ухвалення окремих законів, спрямованих на нормативно-правове забезпечення таких інструментів партисипативної демократії як місцеві ініціативи, загальні збори членів територіальної громади, місцевий референдум, громадські слухання, партисипативне бюджетування;

розробки та затвердження місцевих Концепцій цифрової партисипації як нормативно-правових актів, що визначають стратегію розвитку

партисипативної демократії на місцевому рівні через створення моделі залучення громадян до процесу ухвалення рішень із застосуванням цифрових технологій;

визнання статуту територіальної громади як ключового локального нормативно-правового акта, що забезпечує ефективні механізми громадянської участі, зміцнює демократичні процеси та сприяє сталому розвитку громади.

Аргументовано, що визнання судової практики – сформованих судами у результаті їх діяльності нормативних та правоінтерпретаційних правоположень – джерелом права у сфері партисипативної демократії сприяє належному тлумаченню та застосуванню правових норм щодо неї, зокрема в умовах наявності правових прогалів, колізій та відсутності чіткого законодавчого регулювання низки питань, що стосуються громадянської участі.

З'ясовано, що судова практика з питань партисипативної демократії формується не лише Європейським судом з прав людини, а й вищими судовими органами національного рівня, зокрема конституційними та верховними судами. Аналіз відповідних рішень дозволив дійти висновку, що вони охоплюють комплекс політичних прав, зокрема право на участь в управлінні публічними справами, свободу об'єднань, право на мирні зібрання, право на звернення, свободу вираження поглядів та доступ до інформації. Виявлено, що в європейських державах із консолідованою демократією спостерігається тенденція до зменшення порушень зазначених прав, що свідчить про ефективність інтеграції механізмів участі громадян у демократичні процеси та зростання ролі судової практики як засобу утвердження стандартів громадянської участі.

Аналіз судової практики США та Німеччини, які є представниками англо-саксонської та романо-германської правових систем відповідно, підтвердив ефективність поєднання елементів нормативізму з практико-орієнтованим підходом до захисту фундаментальних прав людини, що є

цінним орієнтиром для формування в Україні дієвих судових механізмів захисту прав у сфері реалізації партисипативної демократії.

Доведено, що в Україні судова практика з питань партисипативної демократії може відігравати роль джерела права, при цьому формується інститут судового прецеденту, який, незважаючи на відсутність формального закріплення, фактично визнається та використовується у правозастосуванні. Судові акти, зокрема рішення Європейського суду з прав людини, Верховного та Конституційного Судів України, хоча і свідчать про недоліки нормативного забезпечення участі громадян у демократичних процесах, у той же час сприяють еволюції правової природи партисипативної демократії, розширюючи межі правового регулювання громадянської участі. Цей процес перетворює судову практику на інструмент правотворення, який забезпечує підвищення правової визначеності та стабільності правової системи, що є ключовими елементами демократичної правової держави. В умовах євроінтеграційних процесів особливо важливим є гармонізувати національну судову практику з європейськими стандартами, що сприятиме утвердженню принципів громадянської участі в Україні.

РОЗДІЛ 4

РЕАЛІЗАЦІЯ ПАРТИСИПАТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

4.1. Інструменти партисипативної демократії: види, особливості та ефективність у різних правових системах

Концепція партисипативної демократії є не лише теоретичним конструктом, а й знаходить своє підтвердження у практичному застосуванні. Американський комунікатор Дж. Фішкін у проведених опитуваннях з рівною вибіркою населення обґрунтував здатність людей до раціональних обговорень, набуття нової політичної інформації, формування нової «рефлексивної» точки зору, та можливість пом'якшення, зближення точок зору полярних соціальних груп. А. Фанг створив найбільший проєкт по узагальненню партисипативних практик «Партисипедія», що є інтернет-ресурсом даних про застосування інструментів партисипативної демократії у різних державах світу. Дж. Дьюї, відомий прихильник партисипативних технологій, наголошував, що «справжня демократія передбачає набагато більше, ніж просто періодично голосувати за політиків» [349, с. 58-59].

На етапі початкового впровадження ідеї партисипативної демократії в 60-х роках ХХ століття засоби її реалізації були обмеженими. Проте, з початку ХХІ століття їхня кількість стабільно зростає. Сьогодні вони набули масового поширення та представляють неабиякий інтерес як важливі та затребувані резерви демократичного розвитку держави.

Питання реалізації демократії є предметом численних і різнопланових наукових дискусій. Ключовим аспектом у межах таких дискусій виступає з'ясування засобів, за допомогою яких забезпечується практична реалізація демократичних принципів. Усвідомлення сутності та особливостей цих

засобів дозволяє окреслити механізми, що забезпечують ефективну взаємодію між державою та громадянами. У цьому контексті актуальним є теоретичне розмежування та зіставлення таких категорій, як «механізм», «форма», «спосіб» та «інструмент» демократії. Доцільним є дослідження їхнього взаємозв'язку, виявлення спільних ознак і концептуальних відмінностей, що, у свою чергу, сприятиме глибшому розумінню процесів реалізації демократичного управління.

Згідно «Словнику української мови», механізм – це внутрішня будова, система чого-небудь; сукупність станів і процесів, з яких складається певне явище [165]. П. М. Рабінович розглядає механізм демократії як сукупність правових засобів і процедур, що забезпечують участь громадян у формуванні та здійсненні державної влади, а також захист їхніх прав і свобод [181, с. 201]. Вітчизняні науковці Т. Кужда, М. Галушак, О. Галушак під механізмами демократії участі розуміють «сукупність, визначених нормативно-правовими документами, методів та інструментів впливу громадськості на діяльність влади та прийняття владних рішень, контролювання і моніторингу їхньої діяльності, посилення рівня залучення, діалогу та реагування влади» [350, с. 18].

Згідно «Словнику української мови», форма – це «спосіб існування змісту, його внутрішня структура, організація і зовнішній вираз» [165]. Під формами демократії І. М. Попова пропонує розуміти «способи та методи волевиявлення громадян з метою здійснення суспільних функцій, які мають правові наслідки» [85]. А. О. Янчук вважає, що формами демократії є «тільки ті її прояви, які інституціоналізують безпосереднє владне волевиявлення суверена державної влади, її володаря – народу або територіальної громади» [351, с. 45]. В. Л. Федоренко наголошує на тому, що формами демократії можуть визнаватися «не всі прояви народовладдя, а лише ті з них, що передбачають: пряме волевиявлення громадян, яке не опосередковується будь-яким державним органом; єдність волі і суб'єкта її вираження; особливе коло суб'єктів правовідносин; участь громадян у прийнятті рішення від свого

імені; імперативний характер рішення, яке формується в процесі народного волевиявлення» [95, с. 11].

Згідно «Словнику української мови», спосіб – «це певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось» [165]. Під способом у загальному розумінні слід розуміти систему дій, що використовуються в діяльності або взаємодії для досягнення мети. Окрім цього, даний термін часто застосовують для характеристики певного явища (наприклад, спосіб життя, спосіб виробництва тощо). У науковій літературі відсутнє чітке визначення поняття «спосіб демократії». Виходячи з вищенаведених тлумачень, можна припустити, що спосіб демократії – це певні дії, завдяки здійсненню яких досягаються цілі демократії.

Згідно «Словнику української мови» під інструментом, серед іншого, слід розуміти «засіб (спосіб) досягнення певної мети» [165]. О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко, В. М. Шаповал та інші вітчизняні теоретики права дотримуються схожої позиції у розумінні поняття «інструмент демократії» як різноманітних правових й організаційних механізмів, що дозволяють громадянам активно впливати на процеси ухвалення рішень через вибори, референдуми, громадські слухання, консультації та інші форми участі.

У контексті демократії категорії «механізм», «форма», «спосіб» та «інструмент» взаємопов'язані, але відрізняються за своєю суттю та функціональним призначенням. Їхнє співвідношення можна пояснити таким чином:

Механізм демократії – це сукупність взаємопов'язаних елементів, процесів і структур, які забезпечують функціонування демократичної системи. Механізм включає в себе як інституціональні, так і неінституціональні складові, що гарантують здійснення демократичних принципів (наприклад, виборчі механізми, механізми громадянської участі, правові механізми захисту прав людини тощо).

Форма демократії – це загальний спосіб організації та здійснення демократичних процесів, який визначає, як саме реалізуються демократичні принципи в конкретному суспільстві. Наприклад, пряма, представницька, партисипативна демократія.

Спосіб демократії – це метод або підхід до здійснення демократичних процедур, який визначає, як на практиці реалізуються демократичні процеси. Це можуть бути конкретні способи голосування, методи ухвалення рішень у парламенті, механізми консультацій з громадськістю тощо.

Інструмент демократії – це конкретний засіб або технічний елемент, який забезпечує реалізацію демократичних процесів. Наприклад, інструментами демократії можуть бути вибори, петиції, громадські слухання, інформаційні технології для участі громадян у політичному процесі.

Таким чином, механізм є більш широким поняттям, яке охоплює інститути та процеси, що забезпечують функціонування демократії в цілому, тоді як форма визначає загальні принципи організації демократії, спосіб вказує на методи реалізації демократичних процедур, а інструменти є конкретними засобами для здійснення цих процедур.

Отже, для позначення конкретних засобів, через які реалізується певна форма демократії доцільним вбачається вживання терміну «інструмент демократії».

Інструментами партисипативної демократії слід вважати легальні та легітимні засоби її реалізації, що дозволяють активному громадянину впливати на ухвалення та виконання суспільно важливих рішень. У свою чергу, інструментарій партисипативної демократії – це сукупність усіх її ефективних інструментів [349, с. 59].

Втілення ідей партисипативної демократії на практиці сьогодні відбувається у різних куточках світу. Найвищий рівень їхньої імплементації демонструють держави Європи, а найнижчий – держави Африки. Отже, інтерес до запровадження різних інструментів партисипативної демократії є загальносвітовим. Найстарішими інструментами є опитування громадян,

об'єднання зацікавлених сторін та зустрічі громадян з представниками влади. Порівняно новими практиками, що застосовуються близько 20 років, є партисипативний бюджет, громадські журі (громадські конференції), кроссекторальне співробітництво, краудсорсинг тощо. Найпоширенішими інструментами партисипативної демократії є голосування, публічне обговорення та залучення експертів.

Найбільш розгалужена система інструментів партисипативної демократії спостерігається в державах романо-германської правової сім'ї (зокрема, у Німеччині, Франції, Італії), де участь громадян детально регламентована на рівні конституційних норм і спеціального законодавства. У цих державах інституційно закріплені такі форми, як законодавча ініціатива громадян, консультативні органи, публічні слухання, місцеві референдуми, які є невід'ємною частиною процедур ухвалення публічних рішень.

У державах англосаксонської правової традиції (наприклад, Сполучене Королівство, Канада) форма правового закріплення інструментів партисипативної демократії є менш уніфікованою, проте практична реалізація громадянської участі набуває високого рівня через адміністративні процедури, прецедентне право та традиції громадської активності. Широко використовуються публічні консультації, онлайн-обговорення політичних рішень, дорадчі органи при місцевих адміністраціях.

У пострадянських демократіях, зокрема в Україні, реалізація партисипативної демократії стикається з низкою викликів, пов'язаних із недостатнім розвитком правової культури, інституційною слабкістю громадянського суспільства та неузгодженістю законодавчої бази. Хоча інструменти громадянської участі поступово набувають поширення, ефективність їх застосування залишається обмеженою.

Отже, *національна правова система визначає не лише перелік можливих форм громадянської участі, а й умови їх практичної реалізації,*

рівень інституційного забезпечення, правову захищеність учасників та ступінь впливу громадян на процеси ухвалення суспільно важливих рішень.

Варто наголосити, що інструментарій партисипативної демократії є різноманітним і специфічним для кожної окремої держави, що зумовлено низкою чинників, зокрема: історичним розвитком політичної системи, рівнем правової культури суспільства, ступенем децентралізації влади, традиціями громадянської участі, особливостями конституційно-правового регулювання, а також впливом міжнародних стандартів і зобов'язань у сфері демократії та прав людини. Але загальним є те, що поява різних засобів реалізації партисипативної демократії у всьому світі пов'язана із розвитком громадянського суспільства на засадах просування ідеї місцевого самоврядування. Діалектика процесу становлення громадянського суспільства свідчить, що демократія є суттю місцевого самоврядування, а місцеве самоврядування – формою та способом реалізації демократії. Цей взаємозв'язок підкреслює важливість для держави забезпечення стабільності «знизу-вгору» через розвинені інститути локальної демократії. Наближеним до ідеалів партисипативної демократії є англосаксонський тип організації місцевого самоврядування, для якого важливими є процеси децентралізації влади. Проведення децентралізаційних реформ є вирішальною складовою розвитку партисипації при управлінні публічними справами. Децентралізація влади має три основні типи (деконцентрація, делегування, деволюція), серед яких найдемократичнішою є деволюція, що передбачає передачу значних повноважень та ресурсів на рівень місцевого самоврядування [352, с. 52, 54]. Роль децентралізованості влади є досить істотною в теорії партисипативної демократії, яка розглядає децентралізацію як умову посилення громадянської участі на місцевому рівні, пов'язує її із глобалізацією та демократизацією політичного режиму.

На підтвердження цієї тези варто навести слушну пропозицію І. Д. Шумляєвої щодо виділення наступних трьох послідовних рівнів участі

громадян в ухваленні публічних рішень в залежності від певного виду відносин, ступеню та інтенсивності громадянської участі:

– низький (базовий інформаційний) рівень – форми участі, що закріплені законом і мають імперативний характер. До них належать, зокрема, обов'язкове періодичне звітування влади перед громадою, звернення громадян, електронні петиції, доступ до публічної інформації та інші подібні інструменти.

– середній (публічно-консультаційний) рівень – форми, регламентовані законами або місцевими нормативними актами. Регулювання цих форм може мати імперативний або диспозитивний характер залежно від типу участі. Сюди входять місцеві референдуми, загальні збори громадян, громадські слухання, створення консультативних рад і дорадчих органів при місцевих радах, громадські журі, муніципальні форуми та інструменти консультування населення.

– високий (партнерський діалоговий) рівень – форми участі, які обов'язково регламентуються на місцевому рівні у статутних документах громад та відповідних локальних положеннях. До них належать місцеві ініціативи, врядування через інститути самоорганізації населення, участь громадян у плануванні та партисипативному бюджетуванні тощо» [96, с. 116].

Усі існуючі варіації інструментів партисипативної демократії мають спільний *алгоритм застосування*, який можна представити наступними етапами:

- 1) виявлення активності громадян;
- 2) ухвалення публічного рішення;
- 3) реалізація суспільних та політичних завдань згідно ухваленому рішенню;
- 4) розподіл відповідальності між громадянами та органами влади.

Різноманіття інструментів партисипативної демократії, які набули широкого поширення в міжнародній практиці, свідчить про

багатогранність підходів до забезпечення громадянської участі. Залежно від національного контексту, політико-правової системи, рівня демократичного розвитку та управлінської культури, ці інструменти можуть варіюватися. До найпоширеніших і концептуально усталених інструментів партисипативної демократії належать:

- голосування через: а) вибори; б) референдуми; в) дорадче опитування;*
- збори громадян;*
- публічне слухання;*
- публічна ініціатива;*
- громадська самоорганізація;*
- звернення громадян;*
- залучення експертів або консультативно-дорадчих органів;*
- партисипативне бюджетування (бюджет участі);*
- політичний краудсорсинг;*
- електронне урядування;*
- публічні консультації;*
- вивчення громадської думки;*
- громадська експертиза;*
- громадянські асамблеї;*
- кроссекторальне співробітництво (партнерство).*

Слід підкреслити, що наведений перелік інструментів партисипативної демократії не є вичерпним. У процесі еволюції демократичного врядування, поширення практик громадянської участі та впровадження інноваційних технологій можуть виникати нові засоби реалізації партисипативної демократії. Вони адаптуються до специфіки суспільно-політичного розвитку, рівня цифровізації, а також запитів громадян на ефективні механізми впливу на процеси ухвалення рішень.

Доцільно зупинитися на детальному аналізі кожного з наведених інструментів партисипативної демократії з метою розкриття їх змісту, функціонального призначення та особливостей застосування.

1. *ГОЛОСУВАННЯ ЧЕРЕЗ: А) ВИБОРИ; Б) РЕФЕРЕНДУМИ; В) ДОРАДЧЕ ОПИТУВАННЯ.* Доцільно зауважити, що голосування не може бути повністю ототожнене з партисипативною практикою, оскільки воно, як правило, зводиться до індивідуального волевиявлення, орієнтованого переважно на задоволення приватних інтересів. Натомість партисипативний підхід передбачає колективне обговорення, обмін аргументами між усіма зацікавленими сторонами та врахування їхніх позицій для ухвалення більш зваженого й справедливого рішення. Голосування може бути віднесене до інструментів партисипативної демократії в тому разі, якщо розглядати його не як ізольований технічний акт, а як частину ширшого процесу активної участі громадян у публічному житті та ухваленні рішень.

ВИБОРИ – це форма голосування, через яку громадяни беруть участь у формуванні представницьких органів влади та обранні посадових осіб, що відповідають за ухвалення суспільно значущих рішень у державі чи місцевих громадах.

Вибори традиційно розглядаються як інститут представницької демократії, однак у межах ширшого розуміння партисипативної демократії вони цілком обґрунтовано можуть бути віднесені до її інструментів. Участь громадян у виборчому процесі є формою реалізації народного суверенітету та безпосереднього впливу на формування органів влади. З огляду на те, що партисипативна демократія передбачає залучення громадян до ухвалення публічно значущих рішень, вибори як юридично врегульований і політично вагомий механізм такого залучення безперечно відповідають цим критеріям. Більше того, сучасний виборчий процес дедалі частіше поєднується з іншими формами участі – громадськими консультаціями, петиціями, публічними дебатами, спостереженням за виборами, що свідчить про його інтеграцію в ширшу систему демократичної партисипації. Відтак *вибори можуть*

розглядатися як базовий інструмент партисипативної демократії, який забезпечує не лише зміну влади, але й активне залучення громадян у демократичні процеси.

У науковій правовій літературі існує розмаїття точок зору з приводу розуміння поняття «вибори». Так, О. Ю. Тодика визначає його як «спосіб формування органів державної влади і місцевого самоврядування згідно з процедурами, чітко визначеними законодавством, при яких відповідна група людей висуває зі свого середовища одного або кілька осіб для виконання державних або громадських функцій» [88, с. 31]. Він вважає, що механізм здійснення народом своєї влади через вільно обраних представників повинен передбачати «перетворення» та «втілення» в життя саме його волі.

З позиції науки державотворення О. В. Радченко тлумачить вибори як «державотворчу функцію суспільства та інститут безпосередньої демократії (народовладдя), джерело легітимізації влади, за допомогою якого відбувається інституціонування органів державної влади та місцевого самоврядування; механізм делегування владних повноважень від народу до обраних ним представників та контролю за органами державної влади; інститут виявлення та формування політичних лідерів» [149, с. 44]. У цьому випадку роль виборів розглядається з трьох ключових позицій: по-перше, як джерело легітимізації влади і засіб організації державних інституцій; по-друге, як спосіб для народу обирати своїх представників, делегувати їм повноваження та контролювати їхню діяльність; по-третє, як механізм виявлення лідерів і формування політичної еліти.

Для О. А. Камінської та О. В. Федорченко «вибори є встановленою законодавством державно-правовою процедурою, під час якої громадяни віддають свої голоси за партію чи кандидата, в результаті чого формується виборний (представницький) орган влади або обирається (займає свою посаду) певна посадова особа – президент, мер, суддя тощо. Іншими словами, це спосіб формування персонального складу органів представницької демократії» [353, с. 145].

В. М. Шаповал підкреслює, що «вибори слугують формуванню представницьких органів влади і заміщенню деяких посад у державному механізмі» [354, с. 64]. О. В. Щербанюк наголошує, що вибори дозволяють оновити владу, що зумовлює «систематичне перезавантаження владної еліти» [355, с. 25]. О. О Чуб підтримує думку американських науковців про те, що «серце демократії полягає у виборчому процесі. Вибори є важливими для демократії через їх потенціал інституціоналізувати масову участь в управлінні [91, с. 460]. Однак, М. В. Чабан зауважує, що «не завжди оновлення владних інституцій через вибори дає відповідь на громадський запит» [90, с. 132]. І хоча існують спірні думки, що загальні вибори є актом безпосереднього виявлення волі народу, а не здійснення народом влади, завдяки ним органи публічної влади отримують можливість працювати в інтересах держави та суспільства.

Виходячи з загальноприйнятої класифікації, за суб'єктами обрання вибори поділяють на загальнодержавні (проводяться в масштабах всієї держави) і місцеві (проводяться на певній частині території держави). В аспекті організації виборів важливим є питання виборчих систем (пропорційна, мажоритарна, змішана). У деяких зарубіжних державах участь у виборчому процесі є не правом, а обов'язком (наприклад, у Бельгії дана система була впроваджена у 1893 році, а в Таїланді – у 1997 р.). Обов'язкове голосування передбачає накладення певних санкцій за пасивність на виборах (пояснення; штраф; виключення зі списку виборців на певний строк; обмеження волі тощо). Однак, в більшості зарубіжних держав вибори є правом народу, а не обов'язком, що відіграє важливу роль у наданні саме громадянам можливості за бажанням та самостійно обирати представників влади. Більшість зарубіжних держав встановлюють право голосу лише для громадян держави, але існують певні виключення (наприклад, у деяких державах розширено право голосу та надано можливість обирати негромадянам – зазвичай лише тим, які мають громадянство держави, що є членом Європейського союзу) [356, с. 57].

Цінність виборів як інструмента партисипативної демократії полягає в забезпеченні безпосередньої участі громадян у політичному процесі, легітимації рішень влади, розширенні можливостей політичної участі, утвердженні плюралізму, здійсненні громадського контролю та підвищенні якості публічного управління.

РЕФЕРЕНДУМ – це форма голосування, через яку громадяни беруть участь в ухваленні суспільно значущих рішень, що стосуються важливих національних або місцевих питань.

Юридична енциклопедія визначає референдум (лат. referendum – те, що повинне бути повідомлене) як всенародне голосування, що проводиться з певного важливого державного питання [192, с. 531]. Словник з державного управління під референдумом розуміє «всенародне голосування (опитування) у найважливіших питаннях державного або суспільного життя, одна із форм прямої демократії» [150, с. 159]. У наукових колах затвердилась думка, що саме референдум, як ніякий інший інструмент демократії, реалізує ідею участі народу у здійсненні влади. Л. Д. Коровіна стверджує, що референдум – «спосіб розв’язання через голосування кардинальних проблем загальнонаціонального (ухвалення конституції) і місцевого значення, інших важливих законів чи внесення до них змін» [357, с. 45]. В. М. Шаповал зазначає, що «референдум призначений саме для ухвалення владних рішень і не має прямого відношення до представницької демократії» [354, с. 75]. Л. М. Шипілов вважає, що «єдиною формою здійснення установчої функції народовладдя може бути загальнонаціональний референдум». Таке положення ґрунтується на теоретико-методологічній позиції, що «установча влада є виключним правом народу». Пряме волевиявлення громадян є найбільш демократичним засобом ухвалення рішень, що мають певне юридичне значення [55, с. 12]. Схожу позицію також займає О. Р. Дашковська та І. П. Лопушинський, які референдумом вважають «один з важливіших інститутів безпосередньої демократії, який проводиться для

забезпечення народовладдя – особистої участі громадян у керівництві державою та місцевими справами» [358, с. 237].

Референдум характеризується низкою суттєвих переваг. По-перше, референдум є одним із найпростіших і найзрозуміліших для громадян інструментів демократії, що сприяє підвищенню їхньої соціальної активності та забезпечує безпосереднє залучення до ухвалення важливих суспільних рішень. По-друге, він дає змогу виявити ключові політичні та соціально-економічні проблеми, ретельно їх проаналізувати і колективно вирішити, що допомагає знизити соціальну напругу. Важливо й те, що участь у референдумі підсилює усвідомлення громадянами власної ролі у суспільстві, дає розуміння впливу їхніх рішень на майбутнє держави або місцевої громади. Завдяки референдумам відбувається зміцнення громадянського суспільства та демократичної системи управління. Акти прямого народовладдя є важливими джерелами сучасного конституційного права демократичних держав. Вони мають суттєве значення для багатьох держав, оскільки саме завдяки рішенням референдумів у визнаній демократичний спосіб було легітимізовано незалежність численних держав, затверджено їхні конституції, врегульовано територіальні конфлікти, проведено адміністративні реформи та оптимізовано адміністративно-територіальний устрій, а також визначено позиції держав щодо участі в міжнародних організаціях, таких як ЄС і НАТО [359, с. 6777]. Водночас рівень справжньої демократичності референдуму визначається політичним режимом держави, існуючими політичними обставинами та конкретними умовами його проведення. У сучасних умовах *референдум набув значення важливого інструменту демократичного волевиявлення, який слугує засобом протидії свавільному зовнішньому втручанню та бездіяльності влади у вирішенні суспільно значущих питань.*

Залежно від особливостей національного законодавства, нормативне регулювання референдумів у зарубіжних державах здійснюється на різних рівнях: 1) положення про референдуми закріплюються як у конституціях, так

і в спеціальних законах; 2) питання організації та проведення референдумів врегульовуються частково законами або спеціальними локальними актами.

Референдум є широко вживаним інструментом демократії у світі, при цьому його законодавче оформлення може відрізнитися, але основна мета залишається незмінною – забезпечення права громадян на участь у управлінні публічними справами. На міжнародному, зокрема європейському, рівні спостерігається чітка тенденція до розширеного впровадження референдумів у демократичну практику. Водночас сучасний досвід показує, що, хоч референдум і слугує засобом врахування інтересів громадян, він може мати й негативні наслідки – ускладнювати ухвалення рішень та дестабілізувати внутрішню й зовнішню політику. Це часто зумовлено тим, що перевага голосу належить більш активним громадянам, які іноді виступають проти державних інтересів. Використання референдумів дає змогу незадоволеним громадянам висловити протест уряду, тоді як інші категорії населення можуть не бути зацікавленими в участі, що зрештою призводить до їх втрати в процесі волевиявлення. Показовим прикладом є референдум щодо Brexit у Сполученому Королівстві, де ідея виходу з ЄС, підсилена впливом політичних технологій, здебільшого мобілізувала соціально менш забезпечені верстви населення. У голосуванні активно брали участь мешканці регіонів, що відчували тривале невдоволення урядовою політикою жорсткої економії та скороченням робочих місць, започаткованими ще за прем'єрства М. Тетчер, попри те, що саме ці території протягом тривалого часу отримували значну фінансову підтримку з боку ЄС. У результаті референдум спричинив тривалу внутрішньополітичну та економічну кризу. Навіть у Швейцарії, яка загалом є зразком стійких традицій застосування референдумів, останнім часом окремі популістичні сили намагаються використати цей інструмент для дестабілізації внутрішньої чи зовнішньої політики. Зокрема, йдеться про спроби закріпити пріоритет результатів референдумів над міжнародними угодами. Наслідки референдуму, проведеного в одній державі, можуть мати транснаціональний

характер і впливати на інтереси інших держав. Так, результати референдуму в Нідерландах завдали шкоди інтересам України, оскільки голосування стосувалося не стільки змісту Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, скільки стало проявом суспільного невдоволення урядовою політикою та скепсису щодо подальшого розширення ЄС.

Отже, вибори та референдум мають спільний метод проведення – голосування, але відрізняються за предметом. Вибори спрямовані на обрання особи або групи осіб, яких більшість виборців вважає найбільш придатними для зайняття певної виборної посади. Натомість метою референдуму є вирішення важливих питань, що не пов'язані з делегуванням мандату конкретним особам. Це можуть бути, наприклад, затвердження, зміна чи скасування законів, а також вирішення питань територіального устрою всередині держави. Для значної частини громадян вибори та референдуми є вагомими формами участі в політичному житті держави, оскільки вони асоціюють власне волевиявлення з можливістю вплинути на процеси державотворення, очікуючи позитивних змін у суспільному житті та зміцнення державності. Однак, слід зазначити й інший бік цих явищ: вибори та референдуми нерідко супроводжуються пасивністю частини електорату, що свідчить про наявність відчуження громадян від політичних процесів та зниження рівня політичної участі. Практика багатьох держав світу свідчить, що ефективність цих демократичних інструментів значною мірою залежить від активності громадян, адже багато голосувань визнаються недійсними через низьку явку виборців.

ДОРАДЧЕ ОПИТУВАННЯ – це форма голосування, за допомогою якої громадяни залучаються до процесу ухвалення суспільно значущих рішень, висловлюючи свою думку щодо певного питання, при цьому результати не мають юридичної обов'язковості та не зобов'язують органи влади до ухвалення конкретних рішень.

Хоча питання дорадчого голосування в правовій доктрині не є широко дослідженим, існуючі погляди сходяться на тому, що залучення

громадськості через дорадчі механізми є важливим інструментом партисипативної демократії. Воно спрямоване на розширення прав і можливостей громадян через механізми дорадчої участі, що, в свою чергу, стимулює розвиток новітніх політичних експериментів та соціальних досліджень в контексті політичних процесів, а також підтримує формування «здорового» політичного активізму, що є невід'ємною частиною партисипативної демократії. Отже, дорадче голосування передбачає, що громадяни виконують роль виборця або спостерігача (хоча не обмежуються лише цими ролями), і охоплює практику прямої дорадчої участі в процесах ухвалення публічних рішень. Технологія дорадчого голосування набрала популярності в США, і на сьогодні її практикують більш як у 30 державах світу.

Однак, варто зазначити, що через надмірне використання дорадчого голосування ухвалення публічних рішень може ускладнюватись, про що свідчить європейський досвід. Так, німецькі науковці та практики наголошують на відсутності значної користі від «надмірної» кількості дорадчих інституцій на національному рівні, особливо у сфері економічної політики. А у Нідерландах навіть було ухвалено закон, згідно з яким уряд звільнявся від обов'язку проведення консультацій у форматі дорадчих органів через його «негнучкість» [159, с. 165].

Таким чином, ГОЛОСУВАННЯ – це інструмент партисипативної демократії, що реалізується через вибори, референдуми та дорадчі опитування і забезпечує громадянам участь в обранні представників влади, ухваленні важливих національних або місцевих рішень, а також у формулюванні позиції щодо актуальних суспільних питань, залежно від форми – з різним ступенем юридичної обов'язковості та результативності.

Вибори, референдуми та дорадчі опитування є ключовими інструментами демократії в Україні, що мають різний ступінь нормативної урегульованості та ефективності реалізації. Вибори чітко регламентовані Конституцією та Виборчим кодексом України, стабільно функціонують і

виступають основним каналом участі громадян у формуванні органів влади. Референдуми, хоча й передбачені Конституцією та Законом України «Про всеукраїнський референдум», реалізуються рідко через складну процедуру, політичні ризики та правові колізії. Щодо інституту місцевого референдуму спостерігається наявність законодавчої прогалини, зумовленої відсутністю спеціального закону, який би регулював порядок його організації та проведення, що унеможлиблює його застосування. Дорадчі опитування не мають уніфікованого законодавчого регулювання, здійснюються на рівні місцевих громад як елемент громадянської участі. Їх результати мають рекомендаційний характер, що знижує потенціал впливу на ухвалення рішень. Таким чином, лише вибори функціонують як повноцінний та ефективний механізм народовладдя, тоді як інші форми залишаються недостатньо розвиненими.

2. ЗБОРИ НАСЕЛЕННЯ – це інструмент партисипативної демократії, що передбачає колективне обговорення громадянами питань місцевого значення з метою їх вирішення через досягнення компромісу.

Суть цього давнього інструменту демократії полягає в постійному консультуванні влади з громадянами на всіх етапах реалізації змін. І хоча результати проведених зборів не мають імперативного характеру, їхньою основною перевагою є сприяння активізації участі громадян у публічних справах незалежно від політичних поглядів.

У науковій літературі збори населення розглядаються по-різному: 1) як засіб народовладдя та форма здійснення місцевого самоврядування; 2) як організаційна форма діяльності громадських організацій та структурний елемент інших форм народовладдя; 3) як форма реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина – засіб волевиявлення; 4) як комплекс природних прав; 5) як засіб зворотного зв'язку між громадянами та державою тощо [71, с. 48].

Збори громадян є складним та багатофункціональним явищем, основною метою якого є об'єднання політично та соціально різнорідних

індивідів у ефективну асоціацію з метою ухвалення збалансованих рішень, що відображають інтереси більшості населення конкретної території. З правової точки зору, цей процес сприяє реалізації принципу народного суверенітету та забезпечує механізм участі громадян у формуванні правових норм, що регулюють суспільні відносини на місцевому чи національному рівнях. Основна ідея зборів полягає у тому, що вони мають бути доступні для реалізації навіть невеликій групі громадян, які наділені виборчими правами, проживають на відповідній території та мають бути одночасно присутні в одному місці для обговорення винесеного на порядок денний питання та ухвалення після цього рішення.

Збори громадян суттєво різняться з іншими формами громадянської участі. Наприклад, на відміну від референдуму, збори організуються на рівні так званих «мікрогромад» (окремні частини сіл, селищ, міст як-то будинки, вулиці, квартали, мікрорайони тощо), а тому виступають формою участі у вирішенні публічних питань лише окремих членів громади. До того ж, при проведенні зборів порівняння думок та розробка спільного рішення «не відривається» від їх учасників та стадії обговорення питань, а суб'єкти обговорення, суб'єкти опрацювання рішення, а в деяких випадках і суб'єкти реалізації рішення переважно збігаються. Відмінність зборів громадян від усіх інших зборів проявляється також у великому розмаїтті питань, що обговорюються та вирішуються громадянами, в організаційній постійності й періодичності.

Хоча збори громадян не наділені правом ухвалювати нормативні акти, вони потенційно є найбільш впливовішим на місцеву владу інструментом партисипативної демократії. *Основною їхньою перевагою є поєднання колективної соціальної діяльності, яка проявляється в обговоренні нагальних проблем, вираженні громадської думки, ухваленні спільного рішення з особистою активністю учасників незалежно від політичних поглядів.* До того ж, кожний учасник виражає свої думки та інтерес, які після зіставлення з думками та інтересами інших учасників набувають загального значення.

Організаційно-правовий механізм підготовки та проведення зборів має дозволяти їх ініціаторам досягати мети, навіть якщо цьому протидіють органи влади чи їх посадові особи [360, с. 167].

Збори громадян є поширеним інструментом демократії у багатьох державах (наприклад, Австрія, Болгарія, Хорватія, Естонія, Греція, Угорщина, Мальта, Румунія, Сербія, Словенія, Іспанія, Македонія, Туреччина, Швейцарія, тощо), де основні питання їх організації регулюються базовими законами про місцеве самоврядування, доповненими підзаконними актами, які забезпечують свободу дій місцевих органів влади. Кожна держава встановлює власні нормативно-правові механізми, що визначають специфічні особливості застосування цього інструменту демократії, враховуючи національні умови, правову традицію та особливості організації місцевого самоврядування. Так, наприклад, в Болгарії «загальні збори народних мас» проводяться на муніципальному рівні у муніципалітетах з кількістю населення до 10000 жителів. У Греції громадські збори є обов'язковими, не менше одного разу на рік на місцевому або суб-місцевому рівні. У Словенії у муніципальних статутах визначено положення про скликання зборів та методи ухвалення рішень, а також уточнюються обставини, за яких ці рішення визнаються обов'язковими. У Швейцарії громадські збори дозволяють всім громадянам зібратися для обговорення важливих питань, ухвалення рішень та здійснення нормотворчої діяльності на місцевому рівні, зокрема, шляхом внесення пропозицій до законопроектів та голосування за них, в межах компетенції місцевих органів влади [361, с. 50–51].

Цікавим є досвід закріплення основ проведення відкритих міських зборів (town meetings) в США, сутність яких полягає в постійній консультації з громадянами на усіх етапах ухвалення суспільно значущих рішень. Хоча відкриті міські збори міцно закріплені в «американській» культурі, їх проведення чітко регламентується відповідними законодавчими нормами. Основне питання, яке лежить в основі таких зборів, полягає в тому, як поліпшити умови життя в місті. Кількість учасників не обмежена, а збори

можуть проводитися в будь-якому місці. Єдиною вимогою є проведення таких заходів протягом кількох місяців для всебічного аналізу міських проблем, їхнього вивчення та формулювання конкретних аспектів, що потребують змін. Серед вчених поширилась думка, що недоліком «town meetings» є потреба в ініціативній групі осіб, які збирають та класифікують інформацію. Однак, це не заважає цьому інструменту демократії бути популярним в США [362, с. 70].

Інститут зборів громадян передбачено Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», проте його ефективність обмежується відсутністю спеціального закону, який би детально регламентував порядок їх проведення, низькою громадянською активністю та незначним впливом таких зборів на ухвалення рішень органами місцевого самоврядування.

3. ПУБЛІЧНЕ СЛУХАННЯ – це інструмент партисипативної демократії, який забезпечує взаємодію громадян і органів влади шляхом обговорення суспільно значущих питань місцевого значення з метою врахування громадської думки при ухваленні рішень.

Термін «публічне слухання» передбачає, що органи влади під час такого заходу мають вислухати думки місцевих жителів щодо питань, винесених на порядок денний. Важливим аспектом є те, що після вислуховування влада зобов'язана ретельно розглянути висловлені пропозиції громадян. Публічні слухання виступають, перш за все, як діалог між місцевою владою та громадою, який сприяє формуванню довіри до влади та попереджає ухвалення поспішних або необґрунтованих рішень. Громадяни під час публічних слухань можуть заслуховувати звіти представників влади, порушувати до них питання та вносити пропозиції щодо проблем суспільного значення. Головною метою публічних слухань є залучення громадян до ключових процесів життєдіяльності відповідного населеного пункту, що сприяє їх активній участі в ухваленні важливих рішень.

Публічні слухання обов'язково проводяться у випадку, коли місцева влада має ухвалити рішення, яке може спричинити чи вже спричинило

соціальне напруження або конфлікт між владою та громадянами. Науковці зазначають, що «органи місцевого самоврядування фактично можуть узурпувати право скликати громадські слухання або максимально обмежити права громадян. У цьому разі громадські слухання переважно виступають не інструментом демократії, а інструментом, який використовується органами місцевого самоврядування задля дотримання формальних процедур, легітимізації під прикриттям громадських слухань рішень, які не завжди відповідають або навіть шкодять інтересам громадян» [363, с. 194].

Статистичні дані показують, що публічні слухання є поширеним інструментом партисипативної демократії у більшості демократичних держав. У сучасному формалізованому вигляді цей інструмент виник у 1920-х роках у США, а в другій половині XX століття подібну практику перейняли більшість європейських держав. Нині в США муніципалітети мають право самостійно регулювати порядок проведення публічних слухань на своїй території, коригувати перелік питань для обговорення тощо. Водночас базові вимоги до проведення слухань закріплені у федеральних законах і детально регламентовані в муніципальному праві окремих штатів. Важко уявити розгляд будь-яких питань, пов'язаних із використанням території громади, новими правилами забудови чи благоустрою, а також співпрацею між громадами без попереднього обговорення на публічних слуханнях. Законодавство європейських держав також встановлює загальні вимоги до організації слухань, при цьому уряди й громадські організації регулярно поширюють серед громад збірки рекомендацій, спрямовані на підвищення ефективності проведення слухань і взаємодії з населенням. Окрім того, у ряді зарубіжних держав уже застосовують Інтернет і ІТ-інфраструктуру для залучення більшої кількості учасників та підвищення ефективності публічних слухань. Завдяки онлайн-участі громадян у подібних заходах, їхній вплив на вирішення публічних справ значно розширюється, що позитивно впливає на якість демократичного процесу [364, с. 241].

Значення публічних слухань як інструменту партисипативної демократії полягає у забезпеченні відкритого діалогу між громадянами та органами влади, що сприяє підвищенню прозорості управлінських рішень, врахуванню громадської думки, зміцненню довіри до влади та формуванню відповідального громадянства.

Публічні слухання врегульовані Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», який зобов'язує органи місцевої влади проводити їх з метою обговорення важливих питань місцевого значення. Водночас їх ефективність в Україні залишається обмеженою через низьку громадянську активність, організаційні складнощі та слабкий вплив результатів слухань на ухвалення управлінських рішень, що засвідчує необхідність удосконалення цього механізму на рівні правотворчості.

4. ПУБЛІЧНА ІНІЦІАТИВА – це інструмент партисипативної демократії, що забезпечує участь громадян у здійсненні публічного управління шляхом ініціювання розгляду органом влади суспільно значущого питання, з можливістю підготовки та подання проєкту рішення для його офіційного розгляду й ухвалення.

Демократичним зразком для застосування в практику функціонування громадянського суспільства є саме публічна ініціатива, яка, за словами євродепутата від Франції Алена Ламассура, «розглядається як демократична можливість європейців залучатися до ухвалення політичних рішень, як серединна позиція між референдумом та петицією» [365]. Вперше публічну (громадянську) ініціативу було застосовано у 2006 році на муніципальному рівні в Бельгії, де вона залишається популярною досі. У Швейцарії публічні (громадянські) ініціативи належать до затребуваних інструментів народовладдя та за кількістю її використання випереджає інші європейські держави. В різних державах дотримуються різних правил щодо рівня (регіональний, національний) та вимог реалізації цього інструменту, мінімальної кількості населення для підтримки. Наприклад, у Франції та Чехії публічна ініціатива доступна лише на регіональному рівні. Порогове

значення ініціювання на національному рівні коливається від 40000 (Нідерланди) до 500000 громадян (Іспанія). Формування і реалізація публічної ініціативи визначаються такими чинниками: зовнішнім середовищем, інституційним кліматом, наявністю соціального капіталу, а також рівнем зрілості та самосвідомості громадян.

Незважаючи на те, що публічна ініціатива є потужним інструментом демократії, її застосування потребує обережності. За допомогою цього механізму громадяни мають змогу ініціювати розгляд важливих питань органами влади, незалежно від позиції місцевих керівників та депутатів. Однак заміщення законно обраних органів влади публічною ініціативою не є оптимальною практикою. Проте, у випадках, коли органи влади ігнорують думку громадян, застосування цього інструмента є обґрунтованим і необхідним [366, с. 291].

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» закріпив право громадян ініціювати розгляд важливих питань місцевого значення органами місцевої влади через механізм місцевих ініціатив. Проте ефективність реалізації цього права значною мірою знижена через відсутність спеціального законодавчого акта, який би детально регламентував порядок та процедуру реалізації місцевих ініціатив, а також через обмежений вплив цих ініціатив на ухвалення рішень місцевими органами влади.

5. ГРОМАДСЬКА САМООРГАНІЗАЦІЯ – це інструмент партисипативної демократії, що забезпечує об'єднання громадян для створення органів, які самостійно вирішують питання місцевого значення та впливають на ухвалення важливих суспільних рішень.

Ідея самоорганізації зародилась у XVIII-XIX ст., але лише в 70-і рр. XX ст. вона була чітко сформульована Г. Хакеном, який і вважається засновником синергетики як науки про самоорганізацію. Він визначав її як «процес упорядкування (просторового, тимчасового чи просторово-часового) у відкритій системі, за рахунок узгодженої взаємодії безлічі складових її елементів» [367, с. 15]. Елемент «само» підкреслює, що підвищення

організації сталося внаслідок внутрішніх потенцій системи, а не було застосовано до неї ззовні. Громадянське суспільство динамічно розвивається тоді, коли особа повністю бере на себе відповідальність за власне майбутнє, планує своє життя і прагне досягти успіху, покладаючись насамперед на власні сили, а вже потім – на державу. Не варто розглядати процес громадської самоорганізації виключно як діяльність рівномірно активних і ініціативних громадян, адже рівень їхньої активності природно різний. Проте саме через ці відмінності процес не втрачає свого статусу громадської самоорганізації [367, с. 16]. Надзвичайно важливим фактором ефективності громадської самоорганізації є діалог між громадськістю та представниками влади, наявність між ними партнерських відносин.

Цінність громадської самоорганізації як інструмента партисипативної демократії полягає в тому, що вона забезпечує автономну, ініціативну участь громадян у вирішенні суспільно значущих питань без прямої залежності від органів влади. Така форма активності сприяє формуванню горизонтальних соціальних зв'язків, розвитку громадянської відповідальності, зміцненню локальної демократії та підвищенню ефективності ухвалення рішень шляхом врахування реальних потреб громади.

Інституції громадської самоорганізації активно формуються в державах ЄС, зокрема, така практика існує в Австрії, Бельгії, Болгарії, Греції, Іспанії, Литві, Німеччині, Польщі, Португалії, Румунії, Словенії, Угорщині, Чехії, Швейцарії, тощо [368]. Європейський досвід застосування цього інструменту демократії засвідчує відсутність сталої практики функціонування настільки дрібних муніципальних утворень, як будинкові чи вуличні комітети, що пояснюється тим, що «поділ місцевих жителів на такі крихітні одиниці є вкрай незвичайним... Хоча вони можуть забезпечити високий рівень контакту з громадянами, у той же час вони вразливі до ризиків, пов'язаних з одностороннім представництвом приватних інтересів та незначним контролем з боку вищих органів публічної влади» [369].

Громадська самоорганізація в Україні виступає важливим інструментом демократії, що дозволяє мешканцям самостійно вирішувати локальні питання через органи самоорганізації населення. Законодавчо вона закріплена, зокрема в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» та спеціальному Законі України «Про органи самоорганізації населення». Проте на практиці ефективність реалізації цього механізму обмежується низькою інституційною спроможністю органів самоорганізації населення, слабкою матеріальною підтримкою та недостатнім визнанням з боку органів влади.

6. ЗВЕРНЕННЯ ГРОМАДЯН – це інструмент партисипативної демократії, що дозволяє громадянам впливати на діяльність органів публічної влади та інших суб'єктів з метою захисту своїх прав і інтересів, а також участі в ухваленні суспільно значущих рішень через подання клопотань, заяв, скарг, пропозицій чи петицій.

Звернення громадян сприяють налагодженню зворотного зв'язку між суспільством і владою, забезпечують реалізацію права на участь у публічному управлінні та підвищують легітимність рішень органів влади. Через механізм звернень громадяни можуть не лише виражати власну позицію, а й впливати на формування політики та розв'язання актуальних суспільних питань. Інститут звернення громадян виконує три основні функції: 1) правозахисну – сприяє попередженню правопорушень чи поновленню порушеного права та ліквідуванню його наслідків; 2) інформативну – виступає для держави дуже корисним інформаційним джерелом щодо проблем суспільства; 3) комунікаційну – постає як форма комунікації між суспільством і державою, своєрідний канал зв'язку, що дає змогу пересічному громадянину впливати на рішення органів влади та брати участь у процесі їх ухвалення.

Згідно із законодавством зарубіжних держав, різновидами звернень громадян є пропозиція, ініціатива, скарга чи прохання (Іспанія); заява, скарга,

пропозиція (Латвія); скарга, заява, пропозиція (Литва); звернення/петиція, пропозиція та скарга (Польща); петиція (клопотання), заява, заперечення (протест) чи скарга (Португалія); запит, пропозиція, скарга (Словаччина), запит, пропозиція, скарга (Чехія) тощо [370]. В більшості випадків ці види звернень об'єднують під однією назвою «петиції».

З розвитком комп'ютерних технологій та цифровізацією громадянського суспільства найбільшої популярності набуває електронна форма цього інструменту партисипативної демократії – електронна петиція або е-петиція. Багато держав запровадили її відносно нещодавно, однак практика засвідчує її ефективну і стійку адаптацію в суспільне життя. Законодавчі акти, як правило, не встановлюють прямого обов'язку органів влади впроваджувати інструмент електронних петицій, хоча така вимога логічно випливає з гарантованого громадянам права на подання відповідних звернень. Крім того, органи влади не зобов'язані ухвалювати рішення з питань, порушених в електронних петиціях, оскільки законодавства лише рекомендують вживати відповідних заходів [364, с. 248]. Сьогодні більше 70 держав світу використовує цей найбільш зручний інструмент партисипативної демократії, в якому є все: від генерації величезної кількості ідей до їх верифікації підписами громадян. В кожній державі його застосування має свою специфіку та різні показники ефективності. Але практика використання електронної петиції більшості держав доводить доцільність її існування [370].

Звернення громадян в Україні є конституційно закріпленою формою громадянської участі, що регулюється Законом України «Про звернення громадян». У сучасних умовах особливу популярність мають електронні петиції, що дозволяють оперативно комунікувати з органами влади. Попри нормативне забезпечення, на практиці реалізація цього інструменту часто супроводжується формалізмом, недостатнім зворотним зв'язком та обмеженим впливом на ухвалення рішень.

7. ЗАЛУЧЕННЯ ЕКСПЕРТІВ АБО КОНСУЛЬТАТИВНО-ДОРАДЧИХ ОРГАНІВ – це інструмент партисипативної демократії, що передбачає створення при органах влади спеціалізованих структур для налагодження тісного діалогу з інституціями громадянського суспільства та забезпечення участі громадян у формуванні й ухваленні суспільно значущих рішень.

Залучення експертів має вузькоспрямований характер, оскільки виконує консультативну функцію, що полягає у створенні органами влади спеціалізованих «експертних груп» для підготовки конкретних рішень. Консультативно-дорадчі органи є одним із ключових механізмів забезпечення тісної співпраці між владою та громадськістю, основною функцією яких є проведення громадської експертизи рішень на відповідність інтересам усіх зацікавлених сторін, «оскільки ці процеси базуються на концепції демократії як механізму досягнення балансу інтересів» [371, с. 396]. До складу консультативно-дорадчих органів входять представники органів влади, експерти у відповідній галузі, а також представники інституцій громадянського суспільства, що сприяють забезпеченню всебічного обговорення і врахуванню інтересів різних сторін при ухваленні рішень.

Деякі дослідники класифікують консультативно-дорадчі органи в залежності від мети їх утворення – як представництва інтересів та як консультаційно-експертні органи. Так, С. Москаленко наводить наступну їх класифікацію за метою створення: «як представництво громадськості; для надання громадських експертиз та консультацій органу чи посадовій особі; як експертно-консультаційний центр» [372]. Інші дослідники, наприклад К. Ляпіна, звертають увагу на доцільність розгляду консультативно-дорадчих органів у наступних моделях: громадська експертна рада та громадська рада. Оскільки такі органи можуть діяти на постійній основі або створюватись для пошуку конкретних рішень їх поділяють на постійні та тимчасові. І. Підлуська зазначає, що нерідко тимчасовий дорадчий орган

«переростає» у постійний, відслідковуючи виконання своїх же рекомендацій та реагуючи на зміни новими пропозиціями [373, с. 44].

Консультативно-дорадчі органи почали виникати в демократичних державах наприкінці 1970-х як реакція на потребу правлячих партій мати чітке уявлення про підтримку суспільством їхньої політики впродовж каденції обраного органу влади. Щоб уберегти себе від нераціональних кроків, не адекватних або не зрозумілих для суспільства ситуацій, і щоб мати можливість шукати варіанти рішень, найбільш прийнятних для суспільства, в той час почали активно впроваджувати механізми громадських консультацій між органами влади та представниками громадськості й утворювати постійно діючі громадські ради. Першими у цьому процесі були Канада, США, далі – держави Європи. Сьогодні ця практика значно розповсюджена, при цьому кожна держава обирає найбільш відповідний та ефективний для себе варіант її впровадження [374, с. 40].

Законодавче регулювання залучення експертів та консультативно-дорадчих органів в Україні базується на низці нормативно-правових актів, основними з яких є Закони України «Про доступ до публічної інформації» та «Про місцеве самоврядування в Україні». Практика реалізації показує, що консультативно-дорадчі органи функціонують переважно на місцевому рівні та у сферах, де важливо враховувати думки експертів і громадськості. Проте їх ефективність часто залежить від рівня політичної волі органів влади, прозорості процесів та активності громадських інституцій. У ряді випадків процеси залишаються формальними, а рекомендації консультативних органів не завжди мають реальний вплив на ухвалення рішень, що вказує на необхідність подальшого вдосконалення процедур залучення громадськості та підвищення прозорості роботи цих структур.

8. ПАРТИСИПАТИВНЕ БЮДЖЕТУВАННЯ (БЮДЖЕТ УЧАСТІ) – це інструмент партисипативної демократії, який упроваджується органами місцевої влади з метою залучення громадян до ухвалення рішень щодо розподілу частини бюджетних коштів на реалізацію локальних ініціатив.

Основною метою цього інноваційного інструменту демократії є підвищення рівня залучення мешканців певної території до процесу ухвалення рішень щодо її розвитку та вирішення нагальних проблем життєдіяльності громади, забезпечення прозорості управління місцевими бюджетами й врахування потреб громади. Йдеться про безпосередню участь громадян у визначенні, де і як мають використовуватися місцеві бюджетні кошти. Існує багато моделей такого підходу, проте всі вони проходять через спільні стадії: 1) збір та обробка пропозицій від активних учасників громади; 2) обговорення ідей і пропозицій серед мешканців; 3) відбір пріоритетних проектів за критеріями нагальності та необхідності витрат; 4) голосування в місцевих комітетах для затвердження проектів; 5) звітність місцевої адміністрації про реалізацію обраних пропозицій. Цей вид бюджетування сприяє більшій прозорості бюджетного процесу та підвищує відповідальність посадовців за ефективне використання коштів і виконання бюджету. [375, с. 55].

Ідея бюджету участі походить із Бразилії (Порто Алегре) з кінця 1980-х рр.. Звідти її запозичили і відтворили в різних куточках світу. На європейському континенті Бельгія першою ввела даний інструмент демократії у 2003 році. Сьогодні більше ніж 2000 міст на всіх континентах запроваджують механізми «партисипативного бюджету». Найбільшого поширення ці механізми здобули у державах, що розвиваються, оскільки спрямовані на боротьбу з корупцією, лобізмом, соціальним виключенням. У Бразилії партисипативний бюджет є багатоступеневим процесом: делегати формують його щороку протягом приблизно десяти місяців. Після затвердження бюджету парламент не має права вносити до нього зміни, що забезпечує високий рівень дотримання волевиявлення громадян. Натомість у німецькому місті Штутгарт громадяни можуть лише подавати свої проекти, які потім проходять процедуру інтернет-голосування. Такий формат дає змогу залучити ширше коло учасників і спрощує процес прийняття рішень, але остаточне ухвалення залежить від подальших етапів та органів

влади. Варто зазначити, що у Німеччині його активно впроваджують, однак вважають винятково консультативним механізмом. Провідними європейськими державами, які ефективно реалізують партисипативне бюджетування, є, окрім названих держав, Іспанія, Польща, Португалія, Словенія, Сполучене Королівство, тощо [376]. Однак, варто зазначити, що у деяких з них вплив громадян на місцевий бюджетний процес обмежується лише публічними слуханнями бюджету, які часто не надають можливостей для взаємодії громадян і представників влади. Це відбувається, в основному, через відсутність доступної та зрозумілої всім громадянам інформації про бюджетний процес і переконаності громадян у неможливості впливати на бюджетну політику [375, с. 56].

В Україні нормативне регулювання цього інструменту партисипативної демократії здійснюється через Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», Бюджетний кодекс України та локальні акти. Практика впровадження свідчить про активне використання бюджету участі в багатьох українських містах і громадах (зокрема, Вінниця, Київ, Львів, Полтава, Черкаси тощо), де щороку реалізуються десятки громадських проєктів, що фінансуються з місцевих бюджетів на основі голосування мешканців. Основними проблемами застосування цього інструменту є низька поінформованість громадян, нерівний доступ до участі, формалізм процесу, обмежене фінансування, вплив органів влади на результати та відсутність єдиних стандартів реалізації.

9. ПОЛІТИЧНИЙ КРАУДСОРСИНГ – це інструмент партисипативної демократії, який передбачає залучення громадян до відкритого збору ідей, думок і пропозицій з метою вирішення питань загальнодержавного або місцевого значення на безоплатній основі або за символічну винагороду.

Сьогодні в науці немає сталого визначення терміну «краудсорсинг». Д. Воєйков під краудсорсингом розуміє «вирішення суспільно-значущих завдань силами безлічі добровольців, що координують при цьому свою

діяльність за допомогою інформаційних технологій» [377, с. 74]. На думку Г. Кацаї під краудсорсингом варто розуміти ««відкритий заклик» до натовпу зробити внесок для вирішення тієї чи іншої проблеми або виконати завдання, що потребують використання людського інтелекту, часто в обмін на мінімальну винагороду чи соціальне визнання» [378, с. 167].

Базовий принцип краудсорсингу (від англ. crowd – «натовп» і source – «ресурс») полягає у визнанні, що кожна людина володіє знаннями та талантами, які можуть бути корисними та затребуваними іншими. Краудсорсингові ініціативи можуть походити як від мережеских спільнот і організацій громадянського суспільства, так і від органів влади. В усіх випадках джерелом інноваційних ідей та рішень виступають саме громадяни, що сприяє залученню широкого кола учасників до процесу ухвалення рішень і підвищенню їх якості [377, с. 73]. Краудсорсинг є моделлю вирішення задач силами групи людей, де з великої кількості варіантів рішення обирається кращий та застосовуються ресурсомобілізуючі технології. Цей процес може реалізовуватися як офлайн-методами, так і через цифрові технології. З розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, соціальних мереж і різних діалогових інтернет-майданчиків особливої популярності набуває онлайн-краудсорсинг.

Застосування політичного краудсорсингу розглядається як ефективний інструмент подолання демократичного дефіциту та формування нових моделей громадянської участі в процесах модернізації публічного управління. Така технологія забезпечує органам влади можливість ухвалення більш обґрунтованих і легітимних рішень шляхом залучення суспільної думки як на національному, так і на локальному рівнях [213, с. 41]. У цьому контексті демократія набуває рис так званої «вікідемократії», що передбачає підвищення епістемічної якості рішень через мобілізацію колективного інтелекту, подібно до принципів, на яких побудована Вікіпедія.

Появу краудсорсингу як залучення великої групи людей для того, щоб придумати якусь ідею або вирішити проблему, пов'язують з 1714 роком,

коли Уряд Сполученого Королівства встановив нагороду за знаходження точного методу визначення довготи на морі. Замість того, щоб оплатити відповідні пошуки одній людині, він запропонував взяти участь у пошуку усіх охочих. Яскравими прикладами використання краудсорсингу можна назвати написання першого видання Оксфордського словника англійської мови 1884 р., www.wikipedia.org, тощо. В теорії та практиці краудсорсинга вже існує його поділ на види в залежності від сфери застосування. В якості інструмента партисипативної демократії він виступає як політичний краудсорсинг. Цей вид є менш розвиненим порівняно з іншими, однак має приклади практичного застосування. Зокрема, першою державою, яка використала краудсорсинг у конституційному процесі, стала Ісландія. Внаслідок всенародного обговорення було створено так звану «краудсорсингову» Конституцію Ісландії, що встановило новий світовий стандарт прозорості державної політики та залучення громадян до ухвалення рішень. Після Ісландії естафету у застосуванні краудсорсингу в законодавчому процесі перейняла Фінляндія, розробивши «краудсорсинговий» проект закону про захист авторських прав [379, с. 352].

Краудсорсинг дозволяє залучати широку аудиторію зацікавлених осіб, сприяє генерації різноманітних рішень із можливістю вибору оптимального, забезпечує швидкість реалізації проєктів та залучення безоплатної допомоги. Водночас, цей інструмент має недоліки, зокрема нестабільність і непередбачуваність участі, ризики маніпуляції громадською думкою, інформаційний шум, недостатній рівень експертності учасників та можливість отримання неякісних результатів. Незважаючи на це, переваги краудсорсингу переважають його недоліки.

Політичний онлайн-краудсорсинг в Україні реалізується через державні і громадські цифрові платформи, наприклад в межах програми «Smart Cities», яка популяризована в багатьох українських містах. Водночас для забезпечення належної ефективності та правового захисту учасників

необхідне впровадження його спеціального законодавчого регулювання як інструменту партисипативної демократії.

10. ЕЛЕКТРОННЕ УРЯДУВАННЯ (E-GOVERNMENT) є інструментом партисипативної демократії, що забезпечує громадянам доступ до публічної інформації та можливість участі в ухваленні суспільно значущих рішень через цифрові платформи та електронні сервіси з метою підвищення прозорості та підзвітності органів влади та їх ефективної комунікації з суспільством.

Організація Об'єднаних Націй трактує електронне урядування за двома підходами: як системне застосування інформаційно-комунікаційних технологій урядовими структурами для взаємодії з громадянами та бізнесом, а також як механізм спрощення та вдосконалення демократичного управління [380]. Українські вчені, при визначенні цього поняття, також роблять акцент на управлінській природі та застосуванні інформаційно-комунікативних технологій. Наприклад, на думку О. Баранова та А. Семенченко, електронне урядування – «це форма організації державного управління, за якої відбувається активна взаємодія органів державної влади та органів місцевого самоврядування з суспільством, людиною, бізнесом, за допомогою інформаційно-комунікативних технологій» [381]. За міркуваннями В. М. Фурашева, «це система державного управління, яка з метою підвищення ефективності своєї діяльності зорієнтована на максимальне реальне впровадження та використання новітніх досягнень науки і техніки, зокрема у сфері інформаційно-комунікаційних технологій» [381].

Глобалізація сприяла впровадженню новітніх технологій у демократичні процеси, розширивши можливості громадян для участі у колективному ухваленні рішень та контролі за діяльністю влади, що зумовило підвищення прозорості управління та удосконалення якості надання державних послуг із врахуванням зручності для громадян. У світовій практиці вже є певний напрацьований досвід, склалось декілька основних

моделей електронного урядування: англо-американська, європейська, азійська. Родоначальником цієї ідеї стали США. Основний її зміст можна зрозуміти зі Стратегії США 2002 р., у якій наголошувалось на «необхідності зміни операційної складової уряду у частині власного функціонування і взаємодії з громадянами, яким воно служить. Основою цієї зміни є три принципи: уряд повинен сконцентруватися на громадянах, а не на бюрократії; уряд повинен орієнтуватися на результати своєї діяльності; уряд повинен базуватися на ринку, активно просуваючи інновації». У 2009 р. Б. Обама підписав Меморандум про прозорість та відкритість уряду, в якому оголосив про ідею створення безпрецедентного рівня відкритості, щоб виправдати довіру суспільства та встановити систему прозорості, громадянської участі та співробітництва. За кілька років інтернет-сайти урядових відомств були перетворені на зручну систему пошуку інформації та комфортну «електронну» взаємодію влади та громадянського суспільства. Сьогодні e-government стало глобальним явищем. Вагомий досвід впровадження електронної участі має Естонія, де відповідні заходи спрямовані на розширення можливостей громадянської участі та вдосконалення процедур розгляду ключових питань на національному та місцевому рівнях. Словаччина активно використовує електронні форуми, електронні консультації, інформаційні портали. У Данії майже всі державні установи використовують соціальні мережі для інформування та залучення громадськості до дискусій. В Угорщині діє T-Games, завдяки якій громадяни мають можливість оцінити ефективність публічного адміністрування. Створено спеціальні веб-сайти в Індії (india.gov.in), Канаді (open.gc.ca), Норвегії (data.norge.no), Сполученому Королівстві (data.gov.uk), а також в Ізраїлі, Іспанії, Італії, Йорданії, Перу, Румунії, Танзанії, Чилі тощо, на яких розміщена публічна інформація у відкритому доступі для кожного громадянина [382, с. 108].

Нормативно-правова база електронного урядування в Україні сформована на достатньому рівні. Наша держава демонструє вагомі успіхи у

впровадженні електронних послуг, зокрема завдяки функціонуванню єдиного державного порталу «Дія», який інтегрує понад 50 адміністративних сервісів, сприяючи цифровій трансформації взаємодії між громадянами та владою. Водночас, існують виклики, пов'язані з повною інтеграцією інформаційних систем та забезпеченням рівного доступу до цифрових послуг у різних регіонах держави.

11. ПУБЛІЧНІ КОНСУЛЬТАЦІЇ – це інструмент партисипативної демократії, що забезпечує залучення громадян та заінтересованих сторін (стейкхолдерів) до обговорення питань суспільного значення з метою врахування їхніх думок і пропозицій при формуванні та ухваленні публічних рішень органами влади.

Публічні консультації виконують низку важливих функцій: підвищують довіру до влади, формують відчуття причетності та відповідальності громадян, забезпечують діалог між владою та суспільством, сприяють прозорості та обґрунтованості ухвалених рішень. Вони також підвищують поінформованість про діяльність органів влади, сприяють ефективному використанню публічних ресурсів, знижують корупційні ризики та забезпечують раціональність публічних рішень. Результати консультацій мають бути обов'язково враховані під час ухвалення остаточних рішень і в подальшій їх реалізації. З розвитком інформаційних технологій ці інструменти набувають форми електронних консультацій.

Публічні консультації досить активно застосовуються у світі. У Польщі процес консультування на рівні гмін має чітке нормативне врегулювання та широко практикується. У Швеції у більшості муніципалітетів функціонують громадські консультативні органи. У Бельгії громадські структури залучаються до обговорення важливих питань і формування рекомендацій для місцевої влади. У Данії реалізується система стратифікованого відбору громадян для дискусій щодо ключових соціальних проблем. У Німеччині застосовують формати громадських діалогів та панельних обговорень, а в Словаччині практикують консультації з регіональними органами у межах

законодавчих процесів [93, с. 48]. Лідерами серед держав із впровадження е-консультацій є Іспанія, Італія, Нідерланди, Сполучене Королівство, Франція, тощо [383]. Особливого поширення механізми е-консультацій набули в період пандемії Covid-19, коли в умовах обмежень фізичної присутності та соціального дистанціювання було практично неможливо забезпечити традиційні форми комунікації між громадянами та органами влади. У цих умовах цифрові інструменти стали ключовим засобом збирання громадської думки, обговорення проєктів нормативних актів і залучення суспільства до управлінських процесів, що не лише дозволило зберегти діалог між владою і громадянами, а й активізувало розвиток електронної демократії в цілому [384, с. 2322].

Незважаючи на достатній рівень нормативного регулювання, практика реалізації цього інструменту в Україні характеризується формальним підходом, технічними бар'єрами та нестачею компетентності органів влади, що ускладнює підвищення якості ухвалених рішень.

12. ВИВЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ – це інструмент партисипативної демократії, що сприяє залученню громадян до процесів здійснення управління шляхом виявлення та аналізу їхніх колективних оцінок, очікувань і пріоритетів щодо актуальних питань суспільного розвитку з метою врахування цих поглядів під час ухвалення владних рішень.

Здійснення вивчення громадської думки відбувається за допомогою різних методів, серед яких: проведення соціологічних досліджень та спостережень: опитування, анкетування (включно з електронними формами), контент-аналіз інформаційних матеріалів, робота з фокус-групами тощо; створення телефонних «гарячих ліній» для оперативного збору інформації та зворотного зв'язку від громадян; проведення моніторингу коментарів, відгуків, інтерв'ю та інших матеріалів у друкованих і електронних ЗМІ; опрацювання та узагальнення пропозицій і зауважень, висловлених громадянами у їхніх зверненнях. Ці інструменти дають можливість системно фіксувати суспільні настрої, виявляти проблеми та формувати більш

адекватні публічні рішення. Не дивлячись на те, що цей інструмент немає юридичних наслідків, він є можливістю для громадян висловлювати свою позицію та впливати на рішення влади, а для влади – швидко дізнатися думку громадян з будь-яких питань в режимі реального часу та реальних цифр. Більш адресними є опитування та проведення фокус-груп. Більш інноваційною практикою є розробка інтерактивних веб-сайтів, електронних систем голосування та обліку думок громадян.

Вивчення громадської думки організовується і проводиться органом влади у такому ж порядку, що і громадське обговорення, лише доповнюється положенням про залучення на конкурсній основі дослідницьких організацій, фахівців, експертів, інститутів громадянського суспільства для здійснення вивчення громадської думки, з якими на цю діяльність відповідно до законодавства укладаються відповідні договори. За результатами вивчення громадської думки складається відповідний звіт, який оприлюднюється в обов'язковому порядку на веб-сайті органу влади.

Цей інструмент демократії є поширеним у світі та має давнє коріння. Це доводить його ефективність та виправдання довіри громадян. Водночас слід зауважити, що вивчення громадської думки має не лише позитивні, а й певні негативні аспекти, особливо в умовах сучасного суспільства, де усвідомлюється її важливе значення для соціального розвитку. Зокрема, варто звернути увагу на те, що громадська думка безпосередньо та опосередковано впливає насамперед на перебіг політичного життя будь-якого суспільства. Очевидно, що завдяки ефективному впливу на формування громадської думки через засоби масової інформації – пресу, телебачення, радіо тощо – можливо створити таку суспільну позицію, яка відповідатиме інтересам правлячої еліти або тих, хто володіє цими каналами комунікації чи здатен впливати на їх функціонування. З одного боку, здатність прогнозувати певні соціальні явища, впливати на їх розвиток, уникати повторення помилок минулого та ефективно використовувати специфіку суспільних процесів є позитивним явищем. У цьому контексті

формування та вивчення громадської думки виступає одним із пріоритетних завдань соціогуманітарних наук. Проте, якщо громадська думка втратить відносну самостійність і стане повністю залежною та підпорядкованою, то вона не зможе вже бути «дійсним голосом народу, своєрідним рушієм суспільного розвитку», як колись слушно висловився про неї Г. Гегель.

У зарубіжній практиці правове регулювання вивчення громадської думки має комплексний характер. Зокрема, у таких державах, як Німеччина, Франція, Польща, США та Канада, цей процес регламентується не лише конституційними положеннями, але й спеціальними законами про адміністративну процедуру, відкритість уряду, участь громадськості у нормотворчості, підзаконними нормативно-правовими актами, а також дієвими інституційними механізмами – дорадчими органами, онлайн-платформами для громадських консультацій, процедурами стратегічної оцінки політик тощо.

В Україні ж відповідне нормативне забезпечення залишається фрагментарним, здебільшого представлено підзаконними актами та окремими положеннями в актах стратегічного планування, що зумовлює нерівномірність застосування таких підходів і обмежує їх ефективність на практиці.

13. ГРОМАДСЬКА ЕКСПЕРТИЗА – це інструмент партисипативної демократії, що передбачає активне залучення громадян до оцінювання діяльності органів публічної влади, аналізу ефективності та якості ухвалених рішень, а також формулювання пропозицій щодо розв'язання суспільних проблем і вдосконалення роботи влади.

Сутність громадської експертизи вдало розкрив В. Ф. Нестерович, зазначивши, що це є «здійсненням громадськістю комплексного дослідження у формі аналізу, оцінки та прогнозування результатів діяльності чи бездіяльності органів публічної влади, ефективності прийняття та виконання ними рішень з метою підготовки обґрунтованого експертного висновку з конкретними пропозиціями щодо вирішення суспільно важливих проблем та

їх подальшого врахування органами публічної влади» [385]. На важливості проведення громадських експертиз акцентують зарубіжні вчені Д. Озборн та Т. Геблер, стверджуючи: «якщо ви не вимірюєте результати, ви не можете відрізнити успіх від невдачі. Якщо ви не можете побачити успіх, ви не зможете навчитись з нього. Якщо ви не можете визначити невдачу, ви не можете її виправити. Якщо ви можете продемонструвати результати, ви зможете завоювати підтримку людей» [386, с. 38].

Громадська експертиза забезпечує ефективний зворотній зв'язок між органами влади та громадськістю. Дієвість будь-якої політики, перш за все, визначається тим, наскільки вона відповідає потребам суспільства і чи вирішує реальні проблеми в інтересах громадян. Результати якісно проведеної громадської експертизи є корисними для обох сторін: як для органів влади, так і для громадянського суспільства [386, с. 87]. Ця експертиза виконує дві ключові функції: вона дає змогу виявити як позитивні, так і негативні аспекти діяльності органів влади; надає можливість органам влади своєчасно коригувати свою діяльність, враховуючи очікування громадян і суспільні потреби. Таким чином, громадська експертиза виступає своєрідним «барометром» стану управління, сприяючи підвищенню якості державної політики та посиленню довіри між владою і суспільством.

Світова практика оцінювання діяльності органів влади інститутами громадянського суспільства є різноманітною та розвиненою. У США та державах Західної Європи активно застосовуються громадські моніторингові платформи, публічні аудити та консультації, що забезпечують прозорість і підзвітність влади. У Скандинавських державах поширена практика участі громадян у бюджетному плануванні та розробці політик. В Індії та Південній Африці громадські комітети здійснюють контроль за реалізацією соціальних програм, що підвищує ефективність управління.

В Україні громадська експертиза має нормативне врегулювання, проте її реалізація залишається фрагментарною через відсутність комплексного

законодавства, недостатнє інституційне забезпечення та нерівномірне застосування на різних рівнях публічного управління.

14. ГРОМАДЯНСЬКІ АСАМБЛЕЇ – *це інструмент партисипативної демократії, що передбачає залучення невеликих груп активних громадян на громадських засадах до колективного вивчення суспільно значущих проблем, обговорення альтернатив та вироблення обґрунтованих рішень у взаємодії з органами влади.*

Можливість створення даних інституцій передбачав Р. Даль, визначивши їх «як *mini-populus*, тобто «міні-народ», з яким слід взаємодіяти владним структурам для забезпечення реальної участі громадян в управлінні державою, тим більше у спірні та кризові моменти» [91, с. 215-217]. Науковці зазначають, що громадянські асамблеї сфокусовані не виключно на місцевих чи регіональних проектах, а на дослідженні проблемних питань, які хвилюють усе суспільство.

Громадянські асамблеї – це організовані форми участі громадян, що передбачають відбір незначної кількості осіб із різних соціальних груп для кількоденного обговорення суспільно важливого питання. Учасники ознайомлюються з аналітичними матеріалами, заслуховують експертів із різними позиціями, а процес фасилітується професійним модератором з метою забезпечення змістовної та збалансованої дискусії [374, с. 56]. Результативність діяльності визначається не стільки кількістю голосів, поданих «за» чи «проти» будь-якого варіанту вирішення питання, а глибиною розуміння проблеми. Учасники готують звіт чи виносять заключення, куди включають відповіді на основні питання, а також свої об'єктивні, неупереджені та виважені рекомендації щодо їх вирішення [387, с. 36].

Подібні інститути стали створюватися з 1970-х років у США, а згодом у Німеччині, Данії. Сьогодні громадянські асамблеї поширені у світі, зокрема в Австралії, Бразилії, Канаді, Японії та в багатьох європейських державах. Вимогу до уряду скликати національну громадянську асамблею для

створення «демократії, придатної для мети» наприкінці 2018 р. висунули учасники масштабного екологічного протесту «Повстання вимирання» у Сполученому Королівстві. А в Ірландії цей інструмент був використаний у 2019 році для скасування заборони абортів.

В Україні громадянські асамблеї не мають окремого законодавчого регулювання і функціонують переважно в межах загального правового поля, що стосується участі громадян у публічному управлінні. На практиці використання цієї технології є поодиноким і фрагментарним. Серед основних проблем: відсутність правової визначеності, обмежене фінансування, низький рівень інституційної підтримки, а також недостатнє розуміння з боку органів влади потенціалу цього інструменту демократії. Крім того, існує обмежена готовність самих громадян до глибокої участі в складних питаннях публічної політики.

15. КРОССЕКТОРАЛЬНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО (ПАРТНЕРСТВО) – це інструмент партисипативної демократії, який передбачає залучення громадян і співпрацю між державними, приватними та громадськими інституціями для колективного вирішення суспільних проблем.

Кроссекторальні партнерства відіграють важливу роль для сучасного суспільства, оскільки дозволяють залученим сторонам об'єднувати можливості для досягнення результатів, яких вони не змогли би досягти поодиночі. У контексті партисипативної демократії воно сприймається як ефективний спосіб поліпшення життєдіяльності громадянського суспільства, форма взаємодії публічного, приватного та громадського секторів, що спрямована на досягнення спільного суспільного блага.

Провідний дослідник соціальних партнерств, професор Гарвардського університету Дж. Е. Остін, зазначає, що «потужне співробітництво має бути створене активними організаціями, які постійно навчаються та шукають більш ефективні способи співпраці та засоби створення результату» [388]. Метою кроссекторальних партнерств є поширення інформації, розширення впливу, підвищення інституційного потенціалу, оптимізація ресурсів та

зміцнення довіри. Ефективність таких партнерств ґрунтується на принципах рівності, спільних цінностей, правової визначеності, взаємної вигоди та якісної комунікації на всіх етапах співпраці.

У ХХІ столітті кроссекторальне партнерство активно поширюється на глобальному рівні завдяки своїй високій ефективності. Показовим прикладом є діяльність позапартійної та неприбуткової організації Mehr Demokratie («Більше демократії»), яка вже понад 25 років функціонує в Німеччині та інших державах ЄС. Основна мета цієї ініціативи – залучення громадян до демократичного процесу та стимулювання їх активної участі в механізмах демократії, зокрема з метою забезпечення ухвалення ключових рішень щодо управління суспільством не лише політичними елітами, а й безпосередньо самими громадянами [389].

У нормативному полі України кроссекторальне партнерство не має спеціального законодавчого закріплення, однак реалізується через загальні норми законів про публічно-приватне партнерство, місцеве самоврядування, благодійну діяльність та громадські об'єднання тощо. На практиці така взаємодія є фрагментарною, ініціативною за характером і переважно реалізується в межах окремих проєктів або за підтримки міжнародних організацій, що зумовлює нерівномірність та обмежену сталість реалізації [390].

У правовій доктрині існують різні підходи щодо кваліфікації *мітингів і демонстрацій* як інструментів партисипативної демократії. Зокрема, дослідник О. В. Батанов відносить їх до цього інституту [391, с. 15], тоді як більшість вітчизняних і зарубіжних науковців дотримуються протилежної позиції [392, с. 87]. Важливо підкреслити, що мітинги та демонстрації не можуть розглядатися як повноцінні інструменти партисипативної демократії, доки вони виступають виключно формами громадянського впливу без обов'язкової реакції з боку органів влади. Підхід може змінитись за умов наявності правового регулювання, яке гарантує ефективну взаємодію між громадянами та органами влади та забезпечує обов'язкове реагування на

суспільні вимоги. Без відповідного нормативного закріплення їх роль обмежується формами громадянського впливу, що не завжди сприяє системній участі у процесах ухвалення рішень. Таким чином, для функціонування мітингів і демонстрацій як інструменту партисипативної демократії необхідне запровадження чітких процедур взаємодії, що сприятимуть конструктивному діалогу між суспільством і владою.

Проведений аналіз системи інструментів партисипативної демократії дозволив здійснити їх класифікацію за наступними критеріями:

1) спосіб реалізації – індивідуальні (що можуть використовуватися незалежно від інших громадян, наприклад, індивідуальна участь у голосуванні, зверненні) та колективні (які потребують спільних дій громадян, наприклад, публічні слухання, публічні ініціативи);

2) юридична сила результатів – імперативні (результати яких мають обов'язковий характер і підлягають реалізації, наприклад, голосування через вибори, референдум) та консультативні (результати яких носять рекомендаційний характер, наприклад, дорадче опитування, громадянські асамблеї);

3) ступень застосування новітніх технологій – традиційні (перевірені часом класичні форми громадянської участі, наприклад, збори громадян, громадська самоорганізація) та інноваційні (новітні форми, що відповідають вимогам сучасності, наприклад, електронне урядування, політичний онлайн-краудсорсинг).

Одним із ключових пріоритетів сучасної державної політики в глобальному вимірі визнається розвиток місцевого самоврядування, що передбачає делегування ширших повноважень територіальним громадам та надання їм розширених можливостей для реалізації права на участь у публічному управлінні, зокрема через впровадження та застосування інструментів партисипативної демократії на місцевому рівні. Водночас окремі науковці висловлюють занепокоєння щодо зростання кількості таких інструментів, вбачаючи в цьому потенційну загрозу стабільності публічного

управління. Це пояснюється тим, що сама поява теорії партисипативної демократії була зумовлена кризою довіри до представницьких інститутів та зростанням протестної активності громадян. Зокрема, І. Б. Кіянка акцентує на тому, що у межах популістичних рухів проявляється так званий «парадокс демократії», що полягає у суперечності між складною інституційною структурою демократії та запитом на справедливість і покращення якості життя з боку народу-суверена [393, с. 49]. Показовим у цьому контексті є приклад протестного руху «жовтих жилетів» у Франції, що розпочався як реакція на підвищення цін на пальне, але швидко трансформувався у ширший суспільний протест із ключовою вимогою – забезпечити реальну участь громадян в ухваленні публічних рішень. Наслідком зазначених подій стала активізація критики класичних форм демократії та посилення популістських закликів до запровадження альтернативних механізмів участі громадян в управлінських процесах, що отримали поширення не лише у Франції, а й в інших європейських державах. У сучасному науковому дискурсі фіксуються випадки, коли використання інструментів партисипативної демократії ускладнювало процеси ухвалення рішень, дестабілізувало внутрішню і зовнішню політику та використовувалося популістськими силами з метою досягнення власних інтересів [394, с. 33].

Отже, розширення переліку інструментів партисипативної демократії є виправданим за умови належного правового регулювання та інституційного забезпечення їх застосування, оскільки сприяє поглибленню громадянської участі у процесах формування та реалізації публічної політики, водночас потребує запобіжників проти їх політичної інструменталізації чи деструктивного впливу на стабільність демократичного процесу.

Щодо застосування інструментів партисипативної демократії в Україні, слід відзначити позитивну динаміку у цьому напрямі, попри відносну новизну та певну імпульсивність у впровадженні. Україна демонструє стабільне прагнення до розширення форм громадянської участі та належить до числа держав із найбільш розгалуженим їх переліком. На сьогодні в

державі функціонують усі основні інструменти партисипативної демократії, визнані у науковій та міжнародній практиці. Водночас, попри їх формальну наявність, реалізація цих інструментів залишається нерівномірною через фрагментарність нормативно-правового регулювання, відсутність цілісної державної політики у сфері розвитку партисипативної демократії, а також обмеженість інституційного та ресурсного забезпечення. Отже, подальше вдосконалення механізмів громадянської участі потребує комплексного підходу, що передбачає як законодавче унормування її форм, так і створення ефективних умов для їх практичного застосування.

Таким чином, інструментами партисипативної демократії слід вважати легальні та легітимні засоби її реалізації, що дозволяють активному громадянину впливати на ухвалення та реалізацію суспільно важливих рішень.

Багатогранність підходів до громадянської участі позначилось на різноманітті інструментів партисипативної демократії в міжнародній практиці, до числа яких віднесено: голосування через: а) вибори; б) референдуми; в) дорадче опитування; збори громадян; публічне слухання; публічна ініціатива; громадська самоорганізація; звернення громадян; залучення експертів або консультативно-дорадчих органів; партисипативне бюджетування (бюджет участі); політичний краудсорсинг; електронне урядування; публічні консультації; вивчення громадської думки; громадська експертиза; громадянські асамблеї; кроссекторальне співробітництво (партнерство). Наведений перелік не є вичерпним, оскільки з розвитком демократії, цифрових технологій та зростанням громадських запитів можуть виникати нові форми громадянської участі, адаптовані до актуальних суспільно-політичних умов.

Проведений аналіз системи інструментів партисипативної демократії дозволив здійснити їх класифікацію за наступними критеріями: 1) спосіб реалізації – індивідуальні (що можуть використовуватися незалежно від інших громадян, наприклад, індивідуальна участь у голосуванні, зверненні)

та колективні (які потребують спільних дій громадян, наприклад, публічні слухання, публічні ініціативи); 2) юридична сила результатів – імперативні (результати яких мають обов'язковий характер і підлягають реалізації, наприклад, голосування через вибори, референдум) та консультативні (результати яких носять рекомендаційний характер, наприклад, дорадче опитування, громадянські асамблеї); 3) ступень застосування новітніх технологій – традиційні (перевірені часом класичні форми громадянської участі, наприклад, збори громадян, громадська самоорганізація) та інноваційні (новітні форми, що відповідають вимогам сучасності, наприклад, електронне урядування, політичний онлайн-краудсорсинг).

Реалізація інструментів партисипативної демократії в більшості демократичних держав сьогодні є поширеною практикою, яка характеризується комплексним нормативно-правовим регулюванням, системним залученням громадян та інтеграцією цих механізмів в управлінські процеси, що забезпечує їх ефективність, сталість і впливовість в ухваленні суспільно важливих рішень.

В Україні спостерігається позитивна, але нерівномірна динаміка впровадження усього спектру інструментів партисипативної демократії через відсутність комплексного нормативного регулювання та недостатнє інституційне забезпечення, що потребує системного удосконалення законодавства та практичних механізмів їх реалізації.

4.2. Загрози і виклики реалізації партисипативної демократії та шляхи їх подолання

Сучасне громадянське суспільство стикається з новими викликами для демократії, що зумовлені не лише зміною ролі та значення громадянської участі, а й активним використанням маніпулятивних технологій, ускладненням комунікації через уніфікацію культурних цінностей та

персоналізацію управлінських процесів. Крім того, еволюція демократії пов'язана з інтеграцією інформаційно-телекомунікаційних технологій у суспільні процеси і зростанням вимог нового типу від громадян, що стосується таких аспектів, як захист навколишнього середовища, новітні біотехнології та радикальні інтерпретації принципів толерантності в контексті нових громадських і суспільних рухів [395, с. 36]. Внаслідок цих процесів відбувається трансформація суспільства в напрямку формування концепції «постдемократії», яку слід трактувати як теоретичне відображення сучасного етапу розвитку демократії, що передбачає необхідність нейтралізації нових загроз, які виникають в її рамках.

Незважаючи на наявність численних сприятливих факторів для розвитку ідеї партисипативної демократії в сучасному світі, вона стикається з певними загрозами і викликами. Вітчизняні науковці під поняттям «загроза» розуміють потенційну чи реальну подію, процес чи явище, що здатне порушити стійкість та розвиток чи призвести до припинення діяльності; найбільш конкретну і безпосередню форму небезпеки, коли обов'язково... настануть несприятливі наслідки, якщо не застосувати ніяких заходів для їх запобігання; такі форми небезпеки в зовнішньому або внутрішньому середовищі, які приводять до небажаних змін [396]. Загрозами демократії у загальному розумінні виступають фактори або обставини, що можуть серйозно підірвати основи демократичного процесу, порушувати принципи свободи, рівності та прав людини та обмежувати ефективність демократичних інститутів. Вони можуть бути як внутрішніми (політичні, економічні або соціальні кризи, зловживання владою, корупція), так і зовнішніми (зовнішнє втручання, агресія, маніпуляції через медіа та інформаційні технології), і вимагають вжиття заходів для їх нейтралізації або усунення з метою збереження демократичних процесів. У контексті реалізації партисипативної демократії загрози слід розуміти як реальні або потенційні деструктивні фактори, що перешкоджають ефективному залученню громадян до ухвалення рішень і потребують нейтралізації або

усунення. Виклики ж становлять складні умови або нові обставини суспільного розвитку, які потребують адаптаційних рішень, оновлення правових механізмів і форм участі. Іншими словами, загроза – це небезпека, яку треба ліквідувати, а виклик – це складність, з якою потрібно впоратися конструктивно.

Зважаючи на наведене вище, під загрозами і викликами реалізації партисипативної демократії слід розуміти будь-які обставини або події, зумовлені внутрішніми або зовнішніми чинниками, які можуть порушити процес її розвитку, знизити ефективність функціонування та потребують застосування заходів запобігання, нейтралізації, усунення, адаптації або стратегічного реагування [397, с. 50].

До ключових загроз і викликів, що ускладнюють реалізацію партисипативної демократії в умовах сучасного світу, слід віднести низку чинників, які істотно впливають на ефективність механізмів громадянської участі, знижують рівень довіри до демократичних процедур та здатні порушити стабільне функціонування демократичних інститутів.

1) Обмежений доступ громадян до достовірної публічної інформації та відсутність належної транспарентності публічної влади.

У демократичних державах забезпечення громадянам доступу до публічної інформації є основним індикатором транспарентності публічної влади. Актуалізація питання доступу громадян до публічної інформації бере початок з ухвалення рішення щодо нього такими міжнародними організаціями як ООН та ЄС. Так, базуючись на Загальній декларації прав людини, уряди держав – членів Ради Європи підписали Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, у статті 10 якої ідеться про доступ до публічної інформації як права кожного та забороняється втручання органів державної влади в свободу отримання і передачі інформації та ідей за винятком випадків, коли заборона здійснюється в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту

репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду. У 2009 р. Рада Європи ухвалила Конвенцію про доступ до офіційних документів, яка стала відкритою для підписання усіма країнами Ради Європи. У багатьох демократичних державах діють спеціальні закони про вільний доступ до публічної інформації, що здатні забезпечити реалізацію цього важливого громадянського права.

Фактично доступ до публічної інформації є одним із найважливіших здобутків громадян на шляху до становлення демократії, де реалізується ефективна участь громадян в управлінні державою та існує справжня підзвітність влади. В умовах партисипативної демократії вкрай важливою для ухвалення належних публічних рішень є повна і правдива публічна інформація, яку необхідно зробити доступною для всіх. У випадку, коли установи, що продукують і постачають публічну інформацію, монополізовані певною групою людей із законним правом на власність і служать її інтересам, або якщо робітники цих установ створюють інформацію відповідно до своєї власної ідеології, громадяни братимуть участь в ухваленні публічних рішень, виходячи зі спотвореної чи неточної інформації. У багатьох державах зберігається практика, за якої перелік відкритих даних, що підлягають оприлюдненню органами влади, формується самими цими органами, без належного зовнішнього громадського обговорення чи незалежного погодження. Аналогічно, система державної статистики часто зорієнтована переважно на потреби державного сектору, а не на запити громадянського суспільства. Щоб уникнути подібної однобокості, необхідним є формалізований механізм участі громадян у процесах управління установами, відповідальними за створення, збирання та поширення публічної інформації. Кожна держава, що прагне до розбудови інформаційного суспільства та впровадження принципів партисипативної демократії, має враховувати потребу у відкритості, прозорості та громадському впливі на політику відкритих даних як необхідну передумову

ефективного демократичного врядування. Дуже важливо, щоб більше точної та правдивої інформації та даних публічного сектору відкривалось для громадськості.

Сьогодні існує висока загроза маніпуляції громадською думкою через неформальну мережеву взаємодію. На електронних платформах соціальних мереж, на форумах, у мобільних додатках люди обговорюють та коментують найважливіші політичні феномени, але цей процес є більшою мірою прихованим. В той час сучасні політичні технології дозволяють на цьому рівні вміло маніпулювати політичною думкою громадян. У цьому зв'язку, варто згадати відоме висловлювання А. Сена, що «в страшній історії світового голоду, ніколи не відчувалось істотного голоду в незалежній, демократичній країні з відносно вільною пресою» [398, с. 745]. Через величезний потік інформації, де змішуються правдива та неправдива дані, сучасні споживачі медіаресурсів повинні вміти критично оцінювати та правильно інтерпретувати інформацію. Інакше вони ризикують стати жертвами дезінформації та маніпуляцій, що поширюються засобами масової інформації. Уміння розпізнавати надійні джерела, аналізувати контекст і перевіряти факти є ключовими навичками для захисту від інформаційних викривлень. Дезінформація як потужний інструмент маніпулювання свідомістю громадян є національною загрозою. У сучасному світі важко стримати поширення інформації, навіть якщо вона викривлена чи маніпулятивна. Отже, гостро постає питання медіаграмотності (термін був утворений від понять «критичне бачення» та «візуальна грамотність»), яку більшість вчених розуміють як «результат медіаосвіти, при якому людина активна та грамотна, має розвинуту здатність до сприйняття, створення, аналізу, оцінки медіатекстів, до розуміння соціокультурного та політичного контексту функціонування медіа у сучасному світі, кодових і репрезентаційних систем, які використовуються медіа; життя такої людини у суспільстві та світі пов'язане з громадянською відповідальністю» [399, с. 12]. Завдання медіаграмотності – формування особистості, яка володіє певними

навичками: має критичне мислення, орієнтується в медіапросторі та вміє працювати з сучасними технологіями. Основні навички медіаграмотності є життєво важливими для створення інформованого та активного громадянства. На глобальному рівні медіаграмотність сприяє розвитку демократії у світі, глобалізації та міжнародному співробітництву. Адже для демократичної розвинутої держави важливо, щоб її громадяни були медіаосвіченими та здатними критично мислити, вміти протидіяти дезінформації й розрізнити пропаганду, викривати фейки. Найвищий індекс медіаграмотності серед держав світу по результатам 2023 року вже традиційно має Фінляндія [400], де існує окремий орган, діяльність якого спрямована на розвиток медіаграмотності населення – Національний аудіовізуальний інститут (KAVI), а також викладають медіаосвіту не лише міждисциплінарно, а й як окремий предмет. Фінська влада вважає, що саме потужна система державної освіти допоможе протистояти в інформаційній війні, а обширні навички критичного мислення у громадян сприймає як підґрунтя у боротьбі з кампаніями по розробці фейкової інформації. Досвід Фінляндії надзвичайно корисний для інших демократичних держав.

У контексті доступу громадян до публічної інформації постає питання прозорості публічної влади, яку у вітчизняній науці розуміють як «властивість політичної влади, що забезпечує розвиток демократії, громадянського суспільства шляхом відкритості дій різних гілок влади, процедури ухвалення рішень та активізації громадського контролю над діяльністю органів публічної влади». На концептуальному рівні прозорість виступає як запорука довіри до органів влади та засіб запобігання зловживанням з їхньої сторони, що в підсумку сприяє формуванню і зміцненню ефективного партнерства між державою та громадянами. Громадяни мають право отримувати повну та правдиву інформацію про діяльність публічної влади. Контроль з боку громадян та активна позиція громадських інститутів щодо органів публічної влади співвідноситься з бажанням органів публічної влади проінформувати

громадян про свою діяльність [401, с. 85]. Доречним тут буде згадати слова Альфреда Хіршмана: «Чим більше люди і влада обізнані про діяльність і потреби один одного, тим вищий рівень взаємної довіри». Через підвищення рівня поінформованості громадян про діяльність влади та розуміння ними реальних масштабів проблем, які вимушена вирішувати влада, досягається ефект причетності, завдяки якому проявляється лояльність громадян до влади (адже, як правило, громадяни мають наперед визначену негативістську позицію щодо дій влади) та відбувається покращення якості владних рішень [75, с. 16]. Однак, лише близько 20 держав світу закріпили принцип транспарентності публічної влади у спеціальних законах. До того ж, складним є питання меж транспарентності. Так, у зарубіжній літературі підкреслюється шкода від розголошення стратегічних рішень під час воєнного стану та недоцільність розкриття комерційної таємниці, а також наголошується на складності чіткого визначення переліку таких винятків. Аналогічно, вітчизняні науковці вважають доцільним обмежувати прозорість діяльності правоохоронних органів, зокрема прокуратури, за умови чіткого законодавчого обґрунтування підстав для обмеження доступу до певних видів інформації (конфіденційної, таємної чи службової). В американських інформаційних джерелах справедливо наголошується, що «транспарентність – це інструмент, який часто є незамінним для демократичного ухвалення рішень, проте, який можна також використати як зброю» [402, с. 603]. Отже, робимо висновок, що транспарентність не треба розглядати як керівний принцип, мету або визначальне завдання у діяльності владних структур. В той же момент інформаційна відкритість органів публічної влади в достатніх межах може виступати як гарантія дотримання конституційної законності, як засіб утвердження демократичної правової держави. Варто підкреслити, що межі транспарентності повинні встановлюватися державою з обов'язковим урахуванням історичного досвіду державотворення, рівня розвитку громадянського суспільства, економіки та інформаційних технологій, а також

готовності держави до самообмеження, зокрема шляхом надання громадянам можливості самостійно вирішувати питання публічного значення.

2) Популізм як інструмент політичної боротьби.

У науці не існує єдиного підходу до розуміння «популізму». К. Мюдде визначає популізм як ідеологію, прихильники якої розглядають суспільство як поділене на дві нерівні частини: «чистий» народ – працівники, самозайняті особи, дрібний бізнес – та корумповану еліту, що включає політиків і великий бізнес [403, с. 543]. В. Литвин трактує популізм як форму різко антагоністичної риторики або політики, яка спрощує складні проблеми, пропонуючи легкі, часто нечіткі рішення і використовуючи масові стереотипи та міфи [404, с. 70]. Р. Брубейкер розглядає популізм як своєрідний стиль публічної поведінки, коли політичні та фінансові лідери свідомо перетворюють свою діяльність на перформанс для того, щоб сподобатися виборцям, які постають у ролі глядачів шоу [405, с. 359]. На думку Р. Джансена, популізм – це метод політичної практики, спрямований на мобілізацію населення до публічної та протестної активності, що супроводжується антиурядовою і націоналістичною риторикою, яка возвеличує простий народ (*ordinary people*) та критикує істеблішмент, великий бізнес і особливо транснаціональні корпорації (ТНК) [406, с. 85].

Популізм завжди становив серйозну загрозу для демократичних держав, проте в сучасному суспільстві він набуває особливих рис. Хоча витоки популізму можна простежити ще від давньогрецьких демагогів, нині це явище постало перед розвиненими країнами в новому, специфічному контексті, викликаючи підвищений академічний та суспільний інтерес. Держави Заходу зіткнулися з різким поширенням популізму, що несе загрози політичній та економічній стабільності на глобальному рівні. Популістська риторика політиків спрямована на ту частку електорату, якій притаманні недостатня освіченість, погане розуміння реформаторських дій чинної влади та бажання почути швидкі рішення складних соціальних проблем. Це особливо небезпечно для суспільств, де ще не сформована політична нація,

яка тільки починає робити свої перші кроки до власної інституціоналізації і тому вимагає уваги і конкретних дій з боку відповідального громадянського суспільства [407, с. 27]. Популісти стають популярними, фокусуючись на питаннях, які важливі для великих частин населення та яких уникає політична еліта. В Європі – це імміграція, в США – втрата промислових робочих місць, в Україні – низькі доходи, нерівні можливості, несправедливий розподіл багатства та корупція. Фокусуючись на реальних проблемах, популісти використовують частіше емоційні, ніж раціональні аргументи, застосовуючи риторику звинувачень та розпалювання протиріч. Популізм завжди призводить до невиправданих очікувань, що згодом спричиняє загальну недовіру до влади. Американські дослідники підкреслюють, що після таких процесів часто потрібні роки, а іноді й десятиліття, аби переконати громадян у необхідності впровадження певних змін. Відсутність довіри суспільства до публічних інституцій безумовно перешкоджає розвитку партисипативної демократії. Тож, щоб знизити ризик прийняття популістських рішень, слід мінімізувати прояви популізму. Як показує практика, електорат популістів завжди об'єднує незадоволення політикою діючої влади та власним становищем відносно цієї політики. Зрозуміло, що наявність критичного мислення є так званим щепленням від популізму, оскільки ті громадяни, які застосовують критичне мислення у повсякденному житті, менш схильні підтримувати популістські ідеї. Однак, це питання більш ментального характеру. У свою чергу, серед науковців неодноразово висувалась слушна пропозиція щодо запровадження кримінальної відповідальності за невиконання політичних обіцянок.

3) Правові обмеження громадянської участі.

Необхідним елементом будь-якої демократії є свобода, яку правова доктрина розуміє як відсутність широких обмежень діяльності суб'єкта. Інакше кажучи, свобода – це можливості, межі яких окреслені правовими нормами. В умовах партисипативної демократії питання рамок правових обмежень громадянської участі є вкрай важливими. Партисипативна

демократія може бути найкращою формою демократії лише тоді, коли дотримано певні умови. За відсутності цих умов, відхилення від демократичних процедур може бути законним у тому випадку, якщо можливим залишається їх відродження.

По-перше, обмеження можуть стосуватись предмету громадянської участі під яким слід розуміти коло публічних питань, у вирішенні яких громадяни мають право брати участь. Партисипативна демократія передбачає широкий перелік таких питань, однак він не безмежний. На практиці часто виникають ситуації виходу предмету громадянської участі за межі дозволеного законодавством переліку питань. До цього ще додається юридично неграмотне та двозначне формулювання питань, що виносяться на обговорення громадськістю. Особливо складною є проблема рамок правових обмежень питань державного суверенітету, національної оборони та війни. При вирішенні цих питань можуть виникати суперечності, які полягають у потребі негайних дій щодо оголошення війни або оборони від ворожої агресії тощо. Виходячи з ідеї партисипативної демократії, це є найважливішими проблемами держави, що визначають її майбутнє, й у вирішенні яких передбачається участь громадян. Однак, з цього приводу варто згадати позицію Й. Масуди, який наголошує на важливості «участі громадян у мирні часи в ухваленні рішень, що запобігатимуть розв'язанню війни. Якщо громадяни беруть участь в ухваленні рішень щодо заходів, спрямованих на запобігання війни, таких, як скорочення військових витрат або збільшення допомоги країнам, що розвиваються, то заклики до негайних військових дій не сприйматимуться. Але для того, щоб ці та інші заходи, спрямовані на запобігання війни, були справді ефективними, треба, щоб громадяни не лише однієї країни, але й інших ворогуючих країн вдавалися до скоординованих дій, що підтверджує необхідність міжнародної або глобальної участі громадян» [21, с. 154].

По-друге, мова має йти про перевищення «повноважень» громадянами при реалізації громадянської участі. Практика громадянської участі доводить,

що багато чого в партисипативному процесі відбувається на розсуд громадян, оскільки не врегульовано нормативно. В локальних правових актах не завжди закріплюються норми, що регулюють специфіку використання певних інструментів демократії на місцях, подекуди існуючі норми є недосконалими та з прогалинами. Виникають ситуації, коли громадяни самостійно визначають алгоритм дій, що призводить до ризику дискредитації нормотворчого процесу.

По-третє, громадянська участь може реалізовуватись через певні інституції, зокрема через політичні партії. Варто наголосити, що для партисипативної демократії характерний політичний плюралізм з його багатоманітністю підходів до розв'язання нагальних публічних питань та чисельною кількістю політичних партій. Засновник теорії політичного плюралізму Р. А. Даль, відзначав, що політичні партії – це один з основоположних та найпомітніших інститутів сучасної демократії, а право на створення політичних партій є однією з найважливіших характеристик реальної демократії [12, с. 89]. У своїй практиці Європейський суд з прав людини наголосив, що політичні партії становлять особливу форму об'єднання громадян, яка є необхідною умовою належного функціонування демократичного суспільства. Політичні партії, будучи складовими як політичної системи, так і громадянського суспільства, виступають провідником в процесі взаємодії держави та її громадян. Забезпечення діяльності політичних партій відбувається під гаслом її свободи, яка багато в чому залежить від рівня нормативної регламентації правового статусу політичних партій та способу законодавчого регулювання їхньої діяльності. Свобода діяльності політичних партій є загальновизнаною у міжнародному праві та гарантується багатьма міжнародними документами. В умовах партисипативної демократії національне законодавство держав забезпечує наявність юридичних інструментів існування відповідного середовища для свободи діяльності політичних партій. Навіть в умовах партисипативної демократії можливі обмеження свободи діяльності політичних партій, межі

якої окреслені правовою нормою як на міжнародному рівні, так і на національному рівні держав. Ці обмеження можна поділити на такі групи: 1) обмеження мети діяльності політичних партій, що можуть бути сформульовані загально (наприклад, у ст. 4 Конституції Франції зазначено, що політичні партії повинні поважати «принципи національного суверенітету та демократії» [270]) або детально (наприклад, у ст. 68 Конституції Туреччини передбачено, що статuti, програми й діяльність політичних партій не повинні суперечити незалежності держави, її неподільній цілісності з її територією та нацією, правам людини, принципам рівності та верховенства права, суверенітету нації, принципам демократичної та світської республіки тощо [408]); 2) обмеження членства в політичних партіях. Право вільного ухвалення рішення особою щодо участі в діяльності політичної партії є фундаментальним у демократичному суспільстві, однак щодо певних категорій осіб можуть встановлюватись обмеження їхнього членства в політичних партіях, що зумовлено вимогою політичної нейтральності перебування на певних посадах чи зайняття певними сферами діяльності; 3) обмеження здійснення окремих видів діяльності політичних партій. Мова йде про обмеження об'єктивно обумовленого переліку активностей та лише протягом конкретного часу, зокрема в умовах воєнного стану, надзвичайних ситуацій тощо. Гарантією свободи діяльності політичних партій в демократичних державах виступає спеціальна процедура припинення їхньої діяльності, яка відрізняється від припинення діяльності звичайних юридичних осіб і супроводжується ускладненими механізмами. Припинення політичної партії в таких державах можливе лише за рішенням суду (як суду загальної юрисдикції, так й органу конституційного контролю), що є запорукою об'єктивності та неупередженості ухваленого рішення щодо долі політичної партії. Гостро стоїть питання заборони діяльності політичних партій. Більшість європейських конституцій містять заборону партій, що вчиняють дії, пов'язані з розпалюванням ворожнечі, масовими мітингами та демонстраціями з використанням символів та уніформи. Заборона партії

може існувати, але для її застосування необхідні вагомі підстави. Йдеться, перш за все, про партії, які ідеологічно суперечать демократичній системі та цінностям демократії. *Виходячи з цього, можна закрити питання гострої наукової полеміки та наголосити, що обмеження і заборона діяльності політичних партій не суперечать ідеї партисипативної демократії, а навіть вбачаються виправданими.* Політичні партії, попри підвищення їх ролі у суспільно-політичному житті держави і громадянського суспільства, не є надійними каналами громадянської участі, оскільки часто вони є виразниками інтересів потужних фінансово або політико-економічних груп, впливових політичних лідерів, а не соціальних верств. Звідси дефіцит довіри до політико-владних інститутів з боку населення, викривлення структури участі. Тож, держави партисипативної демократії мають вживати заходів щодо недопущення діяльності політичних партій, яка підлягає обмеженню чи забороні [199, с. 65].

По-четверте, оскільки партисипативна демократія передбачає дотримання основних прав і свобод громадян, ситуація, при якій права бідних та маргіналізованих громадян менш захищені, ніж привілейованих, через очевидну дискримінацію, ненавмисну упередженість, фінансові перешкоди для належного юридичного представництва та інші причини, вбачається неприйнятною. Рівень політичної освіти та культури громадян частково залежить від загального соціального рівня та однорідності суспільства. Проте практика показує, що найсприятливішим фактором для ефективного функціонування партисипативних практик у соціально-економічній сфері є широке існування середнього класу. Саме середній клас створює найкращі умови для формування політично відповідальних і активних громадян. У такому суспільстві досягається високий рівень соціального консенсусу, оскільки відсутня значна кількість радикально протилежних світоглядних позицій, а також вирішені ключові соціально-економічні завдання – забезпечено достатній рівень економічної свободи і соціального захисту громадян. На думку дослідників, ефективна й

збалансована взаємодія між представниками влади та громадянським суспільством, яка ґрунтується на доповнюваності й співробітництві, можлива тільки за умови впровадження відповідних правових рамок участі різних груп населення в ухваленні публічних рішень. Дотримання принципу соціальної справедливості сприятиме врахуванню інтересів різних соціальних груп, що призводить до більш збалансованих і справедливих рішень. Необхідно, щоб органи публічної влади визначали нормативи участі різних груп населення та впроваджувати відповідні правові рамки; пильнували за тим, щоб групи населення, яких не обирають, незаконно не впливали на ухвалення публічних рішень; боролись проти зниження рівня участі громадян; заохочували ті групи населення, які беруть найменшу участь у публічному житті.

4) Розмивання відповідальності між державою та громадянським суспільством.

Відповідальність у сфері публічного управління – це система політико-правових норм, вимог і настанов, що регулюють обов'язок суб'єктів публічного управління нести відповідальність за якість ухвалених рішень, здійснювану політику. Така відповідальність передбачає усвідомлену діяльність органів та посадових осіб публічного управління, спрямовану на досягнення ефективних результатів в інтересах суспільства і громадян, а також здатність суспільства протидіяти проявам безвідповідальності, свавілля й правового нігілізму з боку публічної влади та усувати подібні явища. Взаємні зобов'язання між державою та громадянським суспільством – це фундаментальна передумова демократії, без якої будь-який демократичний процес неможливий. Партисипативна демократія визнає державу і громадянське суспільство рівноправними суб'єктами. З метою зміцнення довіри громадян до публічних інституцій в основу механізму громадянської участі покладено принцип співвідповідальності органів влади та громадян за результати ухвалення та реалізації публічних рішень. Найбільш простий спосіб уникнути негативних наслідків – перекласти

відповідальність на іншого. Перекладення відповідальності має наслідками посилення відцентрових тенденцій через низький рівень відповідальності представників влади перед представниками громадянського суспільства. Цю тезу підтверджує зарубіжний досвід, який показує, що дана проблема наявна навіть у провідних європейських державах, таких як Сполучене Королівство, Італія, Польща, Франція. Виникає ситуація, при якій влада стає безініціативною та безвідповідальною, зникає сенс самої політики та публічного рішення. Необхідним вбачається правове забезпечення балансу в даному випадку, рівномірного розподілу зобов'язання відповідати за результати сумісних дій. Окрім цього, варіантом вирішення цієї проблеми є застосування партисипативних принципів у різних сферах життєдіяльності громадян задля виробітки у них постійної необхідності самовдосконалення та психологічної готовності до відповідальності за власні та колективні публічні рішення.

5) Ускладнення процесу ухвалення рішення через збільшення витрат часу та інших ресурсів.

В умовах партисипативної демократії ухвалення управлінського рішення – це процес, який починається з констатації виникнення певного суспільного питання та завершується вибором рішення, тобто вибором дії, яка спрямована на вирішення цього питання. Цей процес є складним і має такі основні етапи як підготовку до розроблення рішення; розроблення цього рішення та його ухвалення. Основні етапи, у свою чергу, поділяються на значну кількість певних послідовних дій. Тобто, можна зробити висновок, що процес ухвалення рішення непростий та багатоступінчастий.

Ускладнення процесу ухвалення рішення може виникати з різних причин, таких як необхідність узгодження з великою кількістю зацікавлених сторін, проведення численних консультацій та збору даних, а також бюрократичні перепони. Коли рішення має широкий суспільний вплив, необхідно враховувати інтереси громадськості, проводити консультації, слухання, обговорення і брати до уваги зворотний зв'язок. Процес ухвалення

рішення стає дорожчим через більші вимоги до часу, ресурсів і залучених експертів.

В умовах командно-адміністративної системи рішення ухвалює орган влади або посадова особа, а виконавці одразу приступають до його виконання. Саме тому посадові інструкції розроблені з урахуванням такого розподілу часу. Спілкування з громадянами вимагає значних витрат часу й енергії як від посадовців, так і від політиків. У демократичних державах взаємодія з населенням є обов'язковою складовою службових обов'язків посадових осіб, а в окремих випадках це спілкування займає більшу частину робочого часу і часто відбувається у зручний для громадян час, наприклад, ввечері або у вихідні дні. Крім того, активне залучення громадян через різні демократичні інструменти може спричинити необхідність збільшення чисельності працівників у органах влади та зростання видатків на їхнє утримання. В результаті це ускладнює організацію та підвищує матеріальні витрати при впровадженні партисипативної демократії.

Для усунення цієї загрози варто оптимізувати управлінські процеси, запроваджувати ефективні системи управління часом і можливостями, широко використовувати новітні інформаційно-комунікаційні технології на всіх етапах процесу ухвалення рішень, які дозволяють суттєво зекономити людський, матеріальний та інші ресурси.

б) Повага до думки більшості без належного врахування меншості.

Важливим аспектом партисипативної демократії є те, що вона більше спрямована на пошуки комплексних рішень, що враховують думку меншості, ніж на ухвалення одного єдиного рішення, як це відбувається при представницькій демократії. Така постановка питання дозволяє завойовувати підтримку більшості громадян. Проблема полягає у дотриманні принципу поваги до меншості в ситуації, коли певна кількість громадян виступає проти запропонованого рішення. Помилково було б сутність демократії зводити до кількісних показників, не враховуючи духовно-моральні підвалини народовладдя. Питання більшості та меншості є також моральною

проблемою. З цього приводу свого часу висловився В. Віндельбандт: «в природі більшість зберігається за рахунок меншості, але право більшості – це право сильного і воно не має морального підґрунтя» [409, с. 18]. Це можна трактувати як зменшення цінності кількісних вимірів реалізації волі народу за рахунок акценту на ступені повноти та характері її здійснення. У науці поширена думка про те, що визнання влади кількості, поклоніння загальному голосуванню можливе лише за браком віри в істину та незнання її, а той, хто вірить в істину і знає істину, не віддасть її на наругу кількісній більшості. Світоглядний і методологічний сенс такої позиції незаперечні, однак, якщо її переводити в практичну площину, то з погляду загальноприйнятих правових норм волевиявлення народу та створення великого простору для суб'єктивізму вона стає вразливою. У сучасному суспільстві наявний брак вищих духовних цінностей через дотримання формальностей чи постановку у якості пріоритету матеріальний добробут. Мова йде про втрату морально-етичних орієнтирів, що стає на перешкоді розвитку демократії [66, с. 98]. Найбільшою загрозою для демократії виступає «елітизація» політичної сфери, яка в разі збереження видимості широкої громадянської участі більшості за своєю суттю надає переваги вузьким колам професійних політиків, що мають можливість використовувати власне становище на свій розсуд, не беручи до уваги потреби усіх громадян, загального суспільного блага тощо.

Для врахування думки меншості слід застосовувати метод пошуку консенсусу – спосіб ухвалення колективного рішення, який дозволяє компенсувати недоліки перебування в меншості і знаходити найбільш прийнятний варіант розв'язання питання. Консensusний підхід забезпечує врахування всіх думок, ідей і потреб зацікавлених сторін як на рівні конкретної громади, так і на рівні держави. Він також сприяє формуванню нової громадянської свідомості, де визнання інтересів інших стає передумовою для реалізації власних прав і інтересів. Створення таких умов, за яких суспільний інтерес матиме вищу нормативну цінність, ніж

приватний, є першочерговим завданням. Метод пошуку консенсусу повинен стати фундаментом управлінської політики держав, що прагнуть розвивати партисипативну демократію.

7) Низький рівень освіченості та досвіду у питаннях управління суспільними справами.

Для розвитку партисипативної демократії важлива не лише регулярна залученість громадян, а й їхня політична грамотність, яка є обов'язковою умовою того, що на думку громадян не вплинуть будь-які тіньові еліти і вони будуть ухвалювати адекватні рішення, що відповідають дійсним потребам суспільства та держави. У цьому сенсі громадянську участь можна розглядати як мету, до якої слід прагнути в інтересах як поступового підвищення рівня свободи громадян, так і вдосконалення їхніх інтелектуальних та організаційних здібностей. У такому випадку, громадяни отримують менше задоволення від матеріальних речей, а їх головним бажанням є самореалізація. Важливо розуміти, що партисипативна демократія без формування необхідної якості громадянської участі, соціальної компетентності та політичної свідомості громадян здатна негативно впливати на політичний процес, несучи в собі всі ті загрози, які справедливо асоціюються з охлократією. Необхідно пам'ятати, що не всякий масовий політичний активізм здатний залишатися в рамках демократичної системи. До того ж, правова необізнаність значно знижує результативність інструментів партисипативної демократії. Ефективна реалізація демократичних практик вимагає від більшості членів суспільства високого рівня політичної освіченості, безперервного самовдосконалення в царині політико-культурних цінностей та норм.

Поінформованість та освіченість надають змогу громадянам перейнятися духом синергії та взаємопідтримки. І тут мова йде не лише про окремих громадян чи їхні групи, які можуть бути в опозиції до певного рішення, але й про весь народ, починаючи від дітей в їхніх родин та у всіх сферах життєдіяльності [410, с. 54]. Якість і спрямованість освіти спочатку

має виховувати громадян, а вже потім – фахівців у певній професійній сфері. Важливим є досягнення мінімально необхідного рівня політичної освіти, при якому громадянин може поставити суспільний інтерес вище своїх власних егоїстичних потреб, при цьому не нашкодивши самому собі та відчуючи необхідний рівень соціального компромісу.

Багато науковців слушно наполягають на тому, що шлях до демократії лежить через освіту. Вони стверджують, що є достатньо підстав вважати, що освіта і демократія залежать один від одного. Так, німецький науковець Оскар Негт основними освітніми цілями називає «здатність до політичних оцінок і компетенцію інтерпретувати суспільні процеси». Під такою компетенцією він має на увазі спроможність розуміти і давати оціночні судження політичним, соціальним, економічним і культурним процесам та подіям у суспільстві. На його думку, «демократія не є самоочевидною, її принципи і необхідні форми поведінки мають бути предметом навчання... демократія є єдиним політичним устроєм суспільства, якому треба вчитись – знову і знову, кожен день, до старості» [411, с. 24]. Інший німецький андрагог Клаус-Петер Гуфер говорить про те, що «освіта повинна зосередитися на таких ключових словах, як конфлікт, інтереси, суспільна ієрархія, консенсус, влада, формування волі і позиції» [412]. Освіта, що орієнтована на розвиток демократії, підсилює здатності громадян до громадянської участі. Вона сприяє виробленню і обміркуванню власної думки, дає можливість відчутти і розвинути самоефективність, вступити у діалог і випробувати власну позицію, а також знайти спільні стратегії для спільних дій з іншими учасниками. Така освіта створює фундамент подальших демократичних дій – для «культури втручання». Необхідною для цього умовою є готовність і бажання громадян брати участь у суспільно-політичних процесах і здобувати необхідні для цього знання і компетенції [183, с. 210]. Неможливо народитися демократом, проте через системне виховання, починаючи зі школи, продовжуючи у закладах вищої освіти і підтримуючи постійне навчання протягом усього життя, можна засвоїти

принципи демократії як життєві цінності і стати свідомим і відповідальним громадянином, якому не байдужі події в його регіоні чи державі. Освітні установи мають бути простором для формування особистості, де виховують громадян із демократичною свідомістю та високим рівнем політичної культури.

Однак, тут треба враховувати, що все більша кількість громадян, через підвищення свого інтелектуального рівня, політичної грамотності та поінформованості, усвідомлює недоліки сучасної демократії, що не може не сприяти або активізації опозиційних настроїв у суспільстві, які за певної поведінки влади можуть перейти в радикальні чи екстремістські, або зростанню політичної апатії та пасивності, коли значна частина населення самоосувається від реальної участі у політичному житті держави, думаючи, що не має жодних можливостей для впливу на неї.

Крім того, важливою умовою реалізації будь-яких партисипативних практик в демократичному процесі виступає наявність у громадян сформованого досвіду успішного вирішення суспільних проблем. Так склалось, що чим старше та ширше такий досвід, тим більше шансів успішності демократії у суспільстві. Сьогодні нагально стоїть необхідність мати високоосвічених відповідальних членів суспільства, які здатні ухвалювати рішення в колективному порядку, але керуючись виключно раціональними мотивами і використовуючи власний соціально-політичний досвід, набутий на локальному рівні [10, с. 42]. Для розвитку партисипативної демократії загрозливою є відсутність позитивного досвіду громадськості щодо впровадження існуючих механізмів впливу на процес ухвалення рішень та діяльності органів влади загалом. І в цьому аспекті шлях демократичної освіти і виховання з одночасним реформуванням політичних та економічних відносин має привести до подолання відчуженості громадян від влади та один від одного, що сприятливим чином відобразиться на формуванні результативного партисипативного досвіду.

8) *Абсентеїзм як результат аполітичності та пасивності громадян.*

Сьогодні перед сучасними демократичними державами як нагальна проблема постає недостатній рівень участі громадян в управлінських процесах, у виробленні та ухваленні рішень. У законодавстві більшості демократичних держав закріплений принцип вільного волевиявлення, при якому участь громадян у демократичних процесах є добровільною, тобто не обов'язковою. Проте, така факультативність призводить до низької активності громадян, через що виникає та прогресує одне з негативних явищ політичної неучасті – абсентеїзм, що є суттєвою небезпекою для стабільного розвитку держави і суспільства. Низький рівень взаємодії влади та громадян нівелює усі гасла партисипативної демократії.

Поняття «абсентеїзм» (з латинського «absentis» – відсутній) розуміється як свідомий вияв громадянином соціально-політичної апатії, його байдуже ставлення до своїх політичних прав, ухилення від виконання громадянських обов'язків [194, с. 6]. Природа абсентеїзму доволі суперечлива. Ріст числа абсентеїстів фіксується як в економічно нестабільних, так і розвинутих країнах світу. Наприклад, у США в останні роки участь у виборах бере 50-60% виборців, у Польщі – 40%, у Сполученому Королівстві – 75%, у Німеччині – 83%, у Японії – 69%. Сучасні реалії показують, що в багатьох державах вважається нормою такі показники політичної активності громадян. Проте, все ж таки, подібна ситуація зумовлює тривогу, і, як наслідок, науковці шукають причини цього явища. У загальному вигляді, серед причин абсентеїзму називають і низький рівень політичної культури, і небажання брати на себе відповідальність, і відчуження власних політичних інтересів, і високий рівень недовіри до влади. Можна виокремити кілька типів причин абсентеїзму: по-перше, пов'язані з виборчим процесом (наприклад, відсутність яскравих кандидатів або справжньої конкуренції на виборах); по-друге, обумовлені загальною ситуацією в державі, зокрема політичною, соціальною чи економічною

нестабільністю; по-третє, такі, що стосуються самої поведінки виборця, зокрема його світогляду або життєвих принципів, які проявляються у байдужості до політичного життя держави. Незалежно від причин, всі вони ведуть до втрати легітимності влади. Лише свідомо й активна громадянська участь сприяє перетворенню формальної демократії на справжню.

У більшості демократичних держав юридичні інструменти подолання абсентеїзму відсутні. Проте у законодавстві більше 30 держав закріплений дієвий принцип обов'язковості участі у голосуванні як міра необхідної поведінки, реалізація якої гарантована можливістю застосування державного примусу. Завдяки цьому механізму держави стимулюють політичну активність своїх громадян та таким чином намагаються подолати абсентеїзм. Наприклад, Конституція Італійської республіки містить припис, що: «Голосування – особисте і рівне, вільне і таємне. Його здійснення є громадянським обов'язком» [271]. У Конституція Греції зазначається, що «здійснення виборчих прав є обов'язковою справою, виключення та карні санкції у кожному випадку визначаються законом» [413]. У таких державах законодавець встановлює відповідні санкції для громадян, які не беруть участь у голосуваннях. Зокрема, у Бельгії – передбачені різні за розмірами штрафи від 50 до 125 євро (залежно від кількості проігнорованих виборів), а після четвертого випадку ігнорування виборів громадянин позбавляється виборчих прав на 10 років та втрачає право перебувати на державній службі; у Бразилії – накладається штраф і вимагається письмове пояснення причини неявки на голосування; в Австрії – карається адміністративним штрафом в розмірі від 25-70 євро або ув'язненням протягом 4-х тижнів; у Греції – передбачається тюремне ув'язнення на термін від одного місяця до 1 року, позбавлення звань і посади; у Єгипті та Мексиці – застосується штраф та позбавлення волі [414, с. 97]. Варто також виділити такі сучасні зарубіжні практики попередження абсентеїзму як зниження рівня виборчого порогового явки (Азербайджан, США); запровадження і гарантування ініціативного способу формування виборчих списків (США, Люксембург); гарантування

можливостей волевиявлення за довіреністю та поштою (Франція, Сполучене Королівство) [415, с. 52].

Найважливішим завданням для розвитку партисипативної демократії має стати подолання аполітичності та пасивності громадян та залучення їх до активної громадянської участі. Передусім, активність населення має стимулюватися на місцях, отже партисипативні відносини слід вибудовувати, починаючи з рівня муніципальних утворень, з обов'язковим використанням партисипативних принципів в діяльності місцевих органів влади. Цей процес має бути пов'язаний із відродженням місцевих традицій самоврядування, розширенням переліку існуючих громадянських ініціатив та зі створенням нових структур співучасті під час вирішення питань місцевого значення. Досягнення високої суспільно-політичної активності громадян потребує відповідної мотиваційної установки для них. Держава має перетворитися на основного розпорядника інформаційного ресурсу, який відповідальний не тільки за рівномірне розповсюдження інформації, але і за розширення «власного покриття», тобто забезпечення таких умов, при яких до зони інформаційного розподілу залучалось би якомога більше громадян. Оскільки таке залучення спонукає до аналізу все більшої інформації, що має підштовхувати до політичної активності та дієвості [416, с. 14].

9) Корупція на всіх рівнях владної піраміди.

Розвиток партисипативної демократії значною мірою визначається економічними факторами. У разі концентрації більшості національних багатств у власності окремих мультимільярдерів або олігархічних кланів, навіть ухвалення законодавчих актів, спрямованих на розвиток партисипативної демократії, може виявитися неефективним. Корупційні практики та відповідні схеми можуть призводити до ігнорування громадянського «голосу». Олігархічні групи, що концентрують значні економічні ресурси, прагнуть розширити свій вплив на політичну сферу, сприймаючи інструменти партисипативної демократії як перешкоду, яку вони можуть або усунути, або трансформувати у формальний інститут,

подібний до сучасної представницької демократії. Варто погодитися з С. Рінгеном, який наголошує, що «якщо у нас є демократія в політичному житті, але її немає в економічному житті, і якщо вага економічної влади зростає пропорційно до політичної влади, то громадяни мають право поставити запитання: наскільки демократично їх суспільство «насправді» і «чи справді» політична демократія на щось годиться» [417, с. 58]. Відсутність дієвих механізмів громадського врядування та низький рівень залученості громадян до управлінських процесів, обумовлені їхньою аполітичністю та пасивністю, створюють порочне коло, у якому саме ця аполітичність посилюється, а органи влади, діючи майже безконтрольно, схильні до корупції, зловживання повноваженнями та в окремих випадках до фактичного зрощення з кримінальними структурами і організованими злочинними угрупованнями. Розширення громадянської участі є єдиною протиположною зростанню впливу еліт та перетворення демократії на елітократію.

Слід наголосити, що корупція на всіх рівнях владної піраміди спровокована бездуховністю, браком солідарності та слабкістю патріотизму. Задля боротьби з таким важким тягарем як корупція, окрім здійснення прозорого контролю за владою з боку громадян, слід формувати дієвого громадянина, який любить свою Батьківщину та бере активну участь у колективній модернізації суспільства і держави [397, с. 48].

Слід враховувати, що партисипативна демократія є динамічним правовим феноменом, розвиток якого перебуває під впливом різноманітних внутрішніх та зовнішніх чинників. У зв'язку з цим перелік загроз і викликів, які стоять перед інститутами партисипативної демократії, не є сталим і може зазнавати суттєвих змін у часі. Зміни у політичній кон'юнктурі, соціально-економічних умовах, технологічному прогресі, а також трансформації громадянської свідомості та форм суспільної взаємодії можуть породжувати нові ризики, що потребують системного аналізу та адаптивних заходів для забезпечення ефективності та сталості механізмів громадянської участі. Таким чином, постійний моніторинг, оцінка та оновлення підходів до

розбудови партисипативної демократії є необхідними для своєчасного реагування на виникаючі загрози і підтримки її розвитку у відповідності до сучасних викликів.

Таким чином, загрозами і викликами реалізації партисипативної демократії слід визнавати будь-які обставини або події, зумовлені внутрішніми або зовнішніми чинниками, які можуть порушити процес її розвитку, знизити ефективність функціонування та потребують застосування заходів запобігання, нейтралізації, усунення, адаптації або стратегічного реагування.

Основними загрозами, що ускладнюють реалізацію партисипативної демократії в умовах сучасного світу, є: 1) обмежений доступ громадян до достовірної публічної інформації та відсутність належної транспарентності публічної влади; 2) популізм як інструмент політичної боротьби; 3) правові обмеження громадянської участі; 4) розмивання відповідальності між державою та громадянським суспільством; 5) ускладнення процесу ухвалення рішення через збільшення витрат часу та інших ресурсів; 6) повага до думки більшості без належного врахування меншості; 7) низький рівень освіченості та досвіду громадян у питаннях управління суспільними справами; 8) абсентеїзм як результат аполітичності та пасивності громадян; 9) корупція на всіх рівнях владної піраміди. Динамічний характер партисипативної демократії зумовлює змінність спектра потенційних загроз у часі.

Системний підхід до подолання загроз реалізації партисипативної демократії передбачає: 1) підвищення рівня освіченості громадян (через запровадження освітніх програм і цифрових платформ для розвитку правової, громадянської та медіаосвіченості, включно з інтеграцією знань про партисипативну демократію в шкільну освіту); 2) нівелювання економічної нерівності та абсентеїзму (через забезпечення доступу вразливих груп населення до інструментів участі, впровадження стимулів громадянської активності (рейтинги активності, податкові знижки) та проведення

інформаційних кампаній для подолання аполітичності); 3) запровадження моделі взаємної відповідальності громадян і органів влади (через розробку нормативних стандартів звітності органів влади, правове врегулювання публічного контролю та інституціоналізацію механізмів спільного врядування (спільні наглядові ради, громадські експертизи, спільні дорадчі органи); 4) створення правових умов для ефективності електронної громадянської участі (через нормативне закріплення обов'язковості врахування результатів е-консультацій і е-петицій, впровадження єдиної цифрової платформи громадянської участі на національному і регіональному рівнях, правове регулювання застосування ІТ-рішень (е-голосування, блокчейн тощо).

4.3. Перспективи реалізації партисипативної демократії: від громадянського до інформаційного суспільства

Наприкінці ХХ ст. у низці розвинених держав відбулися серйозні перетворення, що висунули на перші позиції нові наукомісткі галузі, які стимулювали процеси розвитку технологій передачі та обробки інформації та глобальної комп'ютеризації. Це призвело до того, що у ХХІ столітті еволюція світового співтовариства визначається істотним впливом інформаційно-комунікаційних технологій, їхнім широким використанням в усіх сферах людської життєдіяльності. Якість життя сучасної людини все більше стала залежати від різноманітності та доступності інформаційних продуктів та сервісів. Інформаційний ресурс почав виступати основним інструментом координації дій влади та громадян. Держави усвідомили важливість побудови постіндустріального чи інформаційного суспільства та стали розробляти власні Концепції становлення інформаційного суспільства, спираючись на документ «Інформаційне суспільство для всіх», ухвалений в 1996 р. на 29-й сесії Генеральної Конференції ЮНЕСКО. У цьому документі

задекларовано, що «забезпечення кожній людині міжнародного співтовариства широкого та вільного доступу до інформаційних ресурсів є необхідним для рівноправної участі у житті нової суспільної формації, а також що інформація і знання мають важливе значення для подолання інформаційної нерівності та є глобальним суспільним надбанням як запорука глобальної демократії» [418]. Ще одним важливим актом у сфері побудови інформаційного суспільства стала Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства, прийнята лідерами Великої вісімки найбільш розвинених держав світу в 2000 р., у преамбулі якої зазначається, що «інформаційне суспільство дозволяє людям ширше використовувати свій потенціал та реалізовувати свої прагнення.... А стійкість цього суспільства ґрунтується на демократичних цінностях» [419]. Ці документи стали фундаментом для просування ідеї інформаційного суспільства та призвели до ситуації, коли місце держави у світі стало визначатись її позицією у рейтингах інформаційного суспільства.

Щодо тлумачення поняття «інформаційне суспільство» існує немало наукових позицій. Так, українська вчена К. Головешкіна називає інформаційне суспільство «новою формою цивілізації, що генерує сучасні структури і відповідні соціально-політичні механізми рішення проблем, пов'язані з розвитком галузей інформаційної технології». На її думку, «головна причина, яка призвела до виникнення особливої цивілізації сучасності і такої різкої зміни цивілізацій криється у виникненні машин як заключної ланки між людиною і природою. Так зародилася сучасна епоха, сучасне інформаційне суспільство, в якому основою всього є інформація» [420].

Згідно з думкою іншої вітчизняної вченої О. Проскуріної, інформаційне суспільство – це «не просто суспільство, де широко використовується обчислювальна техніка й розвиваються вищі технології, а й відбувається перебудова соціальних структур і трансформується геополітична обстановка. За такої умови можна назвати людське суспільство інформаційним, оскільки

перед людством постала перспектива вироблення спільних рішень для всіх» [421, с. 127].

О. В. Картунов, пишучи про інформаційне суспільство, зазначав, що для нього характерне «багатометрове громадянське суспільство з автономією та доповнюваними функціями, а головною метою такого суспільства є реалізація цінності часу та досягнення повноцінного життя для кожної людини, на відміну від досягнення національного добробуту як мети індустріального суспільства» [422, с. 108].

Японський вчений Й. Масуда визначив інформаційне суспільство як «суспільство, яке зростає і розвивається у колі інформації і призводить до загального процвітаючого стану людської інтелектуальної креативності замість багатого матеріального споживання» [22, с. 27].

Засновник теорії інформаційного суспільства Д. Белл характеризував інформаційне суспільство як «становлення у державі нового соціального устрою, що базується на телекомунікаціях, а також революцію там в організації і обробці інформації та знань, у якій головну роль відіграє комп'ютер» [423, с. 48].

Наукових досліджень інформаційного суспільства чимало, але їх об'єднує те, що основною його складовою є розвиток Інтернету та інформаційно-комунікативних технологій. Під Інтернетом загальноприйнято розуміти всесвітню інформаційну комп'ютерну мережу, що надає доступ до необмежених інформаційних ресурсів. У загальному тлумаченні, інформаційно-комунікативні технології – це технології опрацювання інформаційних ресурсів за допомогою комп'ютера та телекомунікаційних засобів. Сьогодні замість поняття «інформаційно-комунікативні технології» все частіше застосовується термін «цифрові технології». Спочатку він використовувався для позначення технологій, що містять двійковий код, однак з поширенням різноманітних девайсів і гаджетів (комп'ютерів, ноутбуків, смартфонів, мобільних пристроїв тощо) слово «цифровий» перейшло у більш широке використання та стало синонімом слів

«комп'ютерний», «електронний». Отож, відбувається витіснення терміну «інформаційно-комунікаційні технології» більш сучасним терміном «цифрові технології» під яким варто розуміти інструменти і ресурси, що забезпечують здійснення інформаційних процесів з використанням цифрових пристроїв. Сьогодні ці терміни вживаються як синоніми, проте останній чіткіше відображає специфіку нових інформаційних технологій та їх сприйняття суспільством. Сам термін «цифрові технології», який сьогодні є більш сучасним та зрозумілим для нового покоління, об'єднує комп'ютерні, електронні, інформаційні, інформаційно-комунікаційні та телекомунікаційні технології.

Виходячи з наведеного вище, під інформаційним суспільством слід розуміти форму громадянського суспільства, що базується на системному використанні цифрових технологій та мережевих комунікацій (насамперед Інтернету) для створення, обміну, зберігання й використання інформації, що забезпечує кожному члену суспільства широкі можливості участі в політичному, соціальному, економічному та культурному житті.

Глобальна інформаційна революція призвела до переосмислення сутності демократії. Нового змісту надала їй можливість людини отримувати публічну інформацію із «перших вуст» завдяки цифровим технологіям та впливати на державотворчий процес за допомогою Інтернету. До поняття демократія все більш природно додаються прикметники «електронна», «цифрова», «інформаційна», що свідчить про глибоке проникнення концепції інформаційного суспільства в практичну сферу взаємовідносин людини та держави. Сучасні вчені робили різні спроби модернізувати класичні концепції демократії в контексті інформаційного суспільства. Більшість дослідників запевнюють, що зростання ролі інформаційного чинника стало підґрунтям для нової загальної теорії суспільного розвитку, яка виходить з того, що у сучасному світі найбільш привабливою в плані ідеалів, цінностей та реальних можливостей є модель нової демократії, яка в інформаційному суспільстві потребує певного вдосконалення, а також вирішення тих питань,

на які не змогли дати відповіді попередні моделі демократії [424]. Нова демократія для них є багатовимірною, багатоаспектною теоретичною конструкцією з її сучасними та глобальними процесами, що відбуваються через універсальні програми «електронної держави», «електронного урядування», «електронного голосування» тощо. Ця демократія представляє ідеальну гіпотетичну модель політичної складової майбутньої цифрової епохи і заснована на цінностях інформації в поєднанні з «соціалізованими» технологіями автоматизації і комунікації, які визначають вільний доступ кожного громадянина до будь-якої суспільно-політичної інформації, дійсне право та реальну можливість розпоряджатися всіма благами як глобального, так і локального суспільства та брати активну участь в ухваленні важливих публічних рішень [424]. У цьому контексті слушним є твердження Й. Масуди про те, що «в майбутньому інформаційному суспільстві запанує так звана «демократія участі» (партисипативна демократія – авт.), технологічна база якої складатиметься з інформаційної мережі, яка стане можливою завдяки розвитку комп'ютерно-комунікаційної технології.... це суспільство стане безкласовим, вільним від згорикеруючої влади, його осереддям будуть вільні об'єднання, а процес розпочнеться створенням локальних інформаційних груп» [22, с. 18]. Так і сталося, отже сьогодні маємо партисипативну демократію з розширеною можливістю участі громадян в управлінні на всіх рівнях влади і протягом усього циклу підготовки і ухвалення соціально значущих рішень на базі електронної інфраструктури публічного управління, яка об'єднує технології інформаційної взаємодії між усіма учасниками процесів управління [425, с. 475]. Мова йде про так звану цифрову партисипацію.

Про суміжність понять партисипації та демократії неодноразово наголошувалось у науковій літературі. Важливо розуміти особливості та відмінності цифрової партисипації та цифрової демократії. Незважаючи на схожі складові, що об'єднують ці поняття, вони не тотожні, а доповнюють одне одного. Співставлення цих понять відбулось у п. 2.1 цього дослідження,

де наголошувалось, що цифрова демократія має більш широкий практичний вимір ніж партисипативна та електронна демократія, а партисипація – це завжди про активну та добровільну громадянську участь (у порівнянні з наявністю і пасивної, і примусової громадянської участі в умовах демократії). Залежно від контексту, партисипація може мати різні значення, однак, зазвичай, вона асоціюється з демократичними практиками та активною, добровільною участю громадян у політичних, соціальних або економічних процесах. Через це виділяють політичну, соціальну, економічну форми партисипації, що мають на меті посилення громадянської участі та більшу інклюзивність у процесах управління. Термін «цифровий» означає будь-що, що стосується використання цифр або технологій, заснованих на числових даних. У контексті технологій це вказує на електронні або комп'ютерні системи, які обробляють інформацію у вигляді цифрових даних (чисел, кодів тощо) та дозволяють передавати, зберігати й поширювати її швидко, точно та ефективно. Отже, під *цифровою партисипацією* слід розуміти форму залучення громадян до управлінських, політичних та суспільно важливих процесів із використанням цифрових технологій.

Роль і значення цифрових технологій для розвитку партисипативної демократії неможливо переоцінити. Перенесення взаємодії органів влади і громадянського суспільства в електронне мережеве середовище дає змогу владі стати доступнішою для населення й оперативніше реагувати на потреби громадян, в яких, в свою чергу, з'являються нові можливості для громадянської участі. Дж. П. Барлоу, який вважається одним із засновників Інтернету, бачить в «інформаційно-комунікаційних технологіях основу для справжньої соціальної революції, переходу до кардинально іншої цивілізації, заснованої на справді демократичних і партисипативних принципах» [426]. За твердженням Й. Масуди «технічні складнощі, що донедавна унеможлилювали участь великої кількості громадян у виробленні політики, сьогодні вже подолані за допомогою революції у комп'ютерно-комунікативних технологіях» [21, с. 78]. І дійсно, реалізація інструментів

демократії завжди мала технічні проблеми, вимагала тривалого часу, значних фінансових ресурсів та праці великої кількості персоналу. Але сьогодні ці складнощі успішно долаються завдяки використанню цифрових технологій. До того ж, громадяни можуть брати участь в ухваленні рішення з якогось питання не лише один раз, а багато разів, що сприяє глибшому розумінню ними природи та значення питання, що розглядається задля ухвалення розважливішого рішення по ньому. Практично в усіх розвинених державах створено умови для онлайн обговорень проектів публічних рішень за допомогою Інтернету. Партисипативна демократія забезпечує можливість участі в демократичних процесах навіть для тих громадян, які не готові або не мають змоги активно долучатися через традиційні форми, такі як партійна діяльність, участь у мітингах чи зборах. Використання цифрових технологій сприяє підвищенню обізнаності громадян щодо функціонування органів влади, процесів ухвалення суспільно важливих рішень і шляхів оптимізації управління [427, с. 112]. Однак, варто наголосити, що низка дослідників справедливо звертають увагу на той факт, що можливості цифрових технологій можуть бути використані не тільки в інтересах подальшого розвитку партисипативних відносин в управлінні, а й, навпаки, для зміцнення могутності влади, її контролю над громадянами. Останні роки значну частину як науковців, так і політиків охопив негативізм, заснований на твердженні, що «ЗМІ стали інструментами у руках диктаторів, екстремістів, радикалів та популістів усіх мастей» [381, с. 110]. Це також треба враховувати в оцінці внеску цифрових технологій у розвиток партисипативної демократії.

Отже, в умовах інформаційного суспільства партисипативна демократія набуває нових рис та підноситься на більш вищий щабель. Цей прогрес немає обмежень. Партисипативна демократія є динамічним явищем та має *перспективи реалізації в інформаційному суспільстві під якими слід розуміти сукупність можливостей, що виникають завдяки розвитку Інтернету та*

цифрових технологій, використання яких забезпечує ефективне практичне втілення ідеалів та цінностей цієї форми демократії [328, с. 10].

Технологічна еволюція відносин держави і громадян формує цілісні цифрові платформи з єдиною точкою доступу до різноманітних інструментів громадянської участі, що сприяють заощадженню різних ресурсів. Задача використання інструментів партисипативної демократії лежить у тому, щоб зробити життя громадян менш дорогим, більш якісним та комфортним за принципом «менше зусиль – більше якості». Мінімізація системних рішень, створення єдиного центру координації управління, наявність цифровізації управлінських процесів – все це сприяє розвитку партисипативної демократії у напрямку доступності та ефективності. Важливе значення за умов інформаційного суспільства набуває використання цифрових технологій на користь вдосконалення управлінського процесу, зокрема й у напрямі розвитку партисипативних відносин, підвищення громадянської активності та відповідальності населення. Цифрові технології відкривають великі можливості для покращення взаємодії між владою та суспільством, участі широких верств населення в обговоренні та ухваленні суспільно важливих рішень, мінімізації витрат на бюрократичний апарат унаслідок комп'ютеризації цілого спектру управлінських функцій та публічних послуг. А головне, що застосування цифрових технологій в партисипативних практиках призводить до інновацій. У науковій літературі існують різні трактування таких категорій, як «інновація», «нововведення», «новизна», що часто застосовують як синоніми. Вдалими вбачаються визначення терміну «інновація», згідно яким це «нововведення, комплексний процес створення, розповсюдження і використання нововведень (нового практичного засобу) для задоволення людських потреб, які змінюються під впливом розвитку суспільства», а також «...перетворення потенційного науково-технічного прогресу в реальний, що втілюється в нових продуктах і технологіях та характеризується більш високим технологічним рівнем, новими споживчими якостями товару у порівнянні з попереднім продуктом» [429, с. 193]. Отже,

перспективи реалізації партисипативної демократії в інформаційному суспільстві відкриваються через застосування певних цифрових інновацій, що охоплюють широкий спектр нових технологій і методів, які трансформують суспільство і виводять його на новий прогресивний рівень.

До таких цифрових інновацій можна віднести **електронне голосування** як процес ухвалення політично та юридично значущих рішень шляхом фіксації волі громадян з використанням цифрових технологій.

Завдяки доступу до мережі Інтернет та цифровим технологіям громадяни отримують можливість обговорювати публічні питання, брати участь в ухваленні рішень через електронне голосування у виборах, референдумах, опитуваннях та консультаціях. Онлайн-голосування або Інтернет-голосування – це версії електронного голосування, де громадяни можуть віддати свій голос, не відвідуючи виборчу дільницю, використовуючи комп'ютер, планшет або смартфон.

Чіткі апробовані міжнародні стандарти електронного голосування відсутні, проте в межах Ради Європи існують норми рекомендаційного характеру. Так, в Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи «Про правові, організаційні та технічні стандарти електронного голосування» закріплено, що «електронне голосування – це електронні вибори або електронний референдум, що включають використання електронних засобів» [430, с. 108].

Сьогодні немало держав світу задля вдосконалення процесу голосування використовують цифрові технології. Електронне голосування застосовується у багатьох штатах США та містах Сполученого Королівства з початку 2000-х років. Положення, що допускають таке голосування, закріплені законодавством низки інших держав, зокрема Естонії, Канади, Швейцарії, Швеції та ін.. Так, Естонія першою запровадила електронне голосування на національних виборах та є єдиною державою, де воно використовується для усіх видів виборів. Виборці в Естонії мають можливість віддати свій голос через Інтернет на місцевих та парламентських

виборах, використовуючи своє національне посвідчення особи з мікрочіпом або мобільний телефон із додатком Mobile-ID. Хоча в Канаді не існує національного стандарту електронного голосування, воно проводиться на муніципальному рівні, де муніципалітетам дозволено організовувати такі процедури відповідно до розроблених власних правил. У Швеції повністю комп'ютеризовані системи для складання списків виборців, табулювання та розповсюдження результатів поєднуються з повністю паперовою системою голосування. У Швейцарії електронне голосування є звичним явищем і вважається кращим ніж голосування «на папері», а умови його проведення дуже конкретні, оскільки референдуми відбуваються приблизно чотири рази на рік. Досвід саме цих держав представляє особливий інтерес через важливість, що надається ними цифровій безпеці, запобіганню фальсифікаціям при голосуванні та конфіденційності електоральних уподобань.

Варіанти та рівень складності технологій, що використовуються для електронного голосування, у всьому світі різняться. До них належать: пристрої прямої фіксації електронного голосування без паперової форми бюлетня; засоби сканування виборчого бюлетеня; технічні механізми пришвидшення підрахунку голосів; система онлайн-голосування через комп'ютер або мобільний пристрій із доступом до Інтернету; пристрій ідентифікації виборця онлайн чи на виборчій ділянці тощо [431, с. 6]. З правової точки зору, засоби електронного голосування поділяють на: засоби електронного підрахунку голосів (комплекси обробки виборчих бюлетенів); голосування за допомогою терміналів (комплекси електронного голосування); дистанційне голосування за допомогою мережі Інтернет (з використанням дисків і соціальних карт), мобільного зв'язку і стільникових телефонів [432, с. 31].

Основними перевагами застосування електронного голосування є:

– підвищення доступності для громадян, зокрема мобільність (незалежність від місцезнаходження), врахування інтересів людей з

обмеженими фізичними можливостями, подолання проблеми неосвідченості електорату, застосування багатомовних інтерфейсів, що гіпотетично призводить до збільшення кількості учасників голосування [78, с. 107];

- зменшення довгострокових витрат фінансових, трудових і часових ресурсів;
- поліпшення політичної прозорості та контролю;
- пришвидчення підбиття підсумків голосування.

Окрім, переваг, електронне голосування має свої ризики та виклики, що полягають у безпеці та конфіденційності (захист від кіберзагроз та гарантування конфіденційності голосу виборця), довірі до системи (сумніви людей щодо надійності, оскільки складно перевірити, чи голос дійсно зарахований або чи не було маніпуляцій з результатами), цифровому розриві (обмежений доступ до сучасних технологій або Інтернету чималої кількості населення, що впливає на можливість брати участь у голосуванні).

Варто наголосити, що вибори, референдуми та інші інструменти демократії, що застосовуються з використанням цифрових технологій, повинні відповідати загальним вимогам і принципам виборчого права. Важливою умовою реалізації системи електронного голосування є її технічна досконалість. Держави, які обирають електронне голосування, повинні бути готові до постійного контролю та вдосконалення цієї системи. Електронне голосування є важливим кроком до модернізації демократичних процесів, однак його широке впровадження вимагає вирішення низки технічних, правових та етичних питань.

Цифровою інновацією, яка потенційно відкриває нові можливості для партисипативної демократії, є **штучний інтелект (ШІ)** (англ. *artificial intellect AI*) – це метод програмування цифрового пристрою «мислити» як високоінтелектуальна людина.

Поява інструментів типу ChatGPT (чат-бот зі штучним інтелектом, який навчений на величезних масивах даних, тому здатний самостійно

аналізувати отримані запити від користувачів та відповідати на них) викликала серйозні зміни в різних сферах життєдіяльності суспільства, у тому числі у питаннях демократії. Сьогодні можна спостерігати більш активне використання штучного інтелекту в демократичних процесах. На порядок денний виходять нові перспективи щодо залучення можливостей штучного інтелекту до процесів збору великих даних публічної інформації та ухвалення публічних рішень. У наукових колах постають питання навіть про ШІ-демократію – демократію штучного інтелекту.

Головними міжнародними актами, що регулюють функціонування систем штучного інтелекту, є Регламент ЄС про штучний інтелект (AI Act) від 13.03.2024 р. та Рамкова конвенція зі штучного інтелекту, прав людини, демократії та верховенства права від 17.05.2024 р.. Регламент не надає визначення поняттю «штучний інтелект», але встановлює пріоритетом забезпечення безпеки, прозорості, відслідковуваності, недискримінативності та екологічної безпеки систем штучного інтелекту. У свою чергу, Конвенція у статті 2 визначає «систему штучного інтелекту як машинну систему, призначену для роботи з різними рівнями автономності, яка може проявляти адаптивність після розгортання та яка, для явних або неявних цілей, на основі вхідних даних робить висновки як генерувати результати, такі як прогнози, контент, рекомендації або рішення, які можуть впливати на фізичне або віртуальне середовище» [433].

Використання прийому точного спрямування на цільову аудиторію, як напрям застосування ШІ-інструментів, популярний сьогодні у демократичних процесах. Наприклад, чат-боти на основі штучного інтелекту налаштовують для відповідей на запитання виборців, завдяки чому вони краще розуміють політику кандидата та його відмінності від конкурентів. Ці чат-боти можуть розпізнавати природну мову, давати відповіді в режимі 24/7, а також збирати інформацію про виборців (їхні переваги, симпатії та антипатії, очікування від кандидатів). Зібрана статистика сприяє глибшому розумінню електорату та збільшенню охоплення політичної кампанії. Чат-

боти також здатні боротися з дезінформацією, спростовуючи фейки. Інструменти ШІ здатні назавжди змінити уявлення про виборчий процес.

Використання штучного інтелекту в державах світу стрімко поширюється, набуваючи все більшого значення та здійснюючи відчутний вплив на ключові сфери суспільного життя, зокрема економіку, управління та політику. Кожна держава має свої підходи до розвитку та впровадження ШІ в залежності від рівня технологічного розвитку, соціальних та економічних умов, а також політичних інтересів. Одним з лідерів у розробці та застосуванні ШІ, зокрема завдяки високорозвиненій технологічній інфраструктурі та науково-дослідним установам, є США. Китай має амбітні плани стати світовим лідером у сфері ШІ до 2030 року, активно інвестуючи в розвиток цієї технології. Європейський Союз має свою стратегію щодо ШІ, орієнтуючись на інновації, а також етичні стандарти та права людини.

Штучний інтелект може мати значний позитивний вплив на партисипативну демократію, якщо його правильно використовувати, і цей вплив полягає у:

- полегшенні доступу до інформації;
- створенні сприятливих умов для громадянської участі;
- посиленні прозорості та підзвітності публічної влади;
- оптимізації виборчих процесів;
- можливостях у сфері нормотворчих ініціатив;
- боротьбі з дезінформацією;
- підвищенні ефективності публічного управління.

Незважаючи на численні переваги, які може приносити штучний інтелект для розвитку партисипативної демократії, є і суттєві виклики та ризики, що можуть негативно вплинути на демократичні процеси, а саме: маніпуляція громадянською думкою (виникає ризик використання ШІ для маніпулювання виборцями через таргетовану рекламу, фальшиві новини або маніпуляції в соціальних мережах), зловживання даними (збір і обробка

великих обсягів персональних даних може призвести до порушення приватності або навіть до їх використання для політичних маніпуляцій), дискримінація та упередженість алгоритмів (якщо алгоритми ШІ не будуть належним чином перевірятися на упередженість, це може призвести до нерівного представлення груп у виборчих чи політичних процесах), зменшення людської участі (зловживання автоматизацією або надмірна залежність від технологій може призвести до зниження прямої участі громадян у процесах ухвалення рішень, що може загрожувати демократичним принципам).

У використанні штучного інтелекту під час демократичних процесів важливим є його суспільне сприйняття. Поки що констатувати захоплення суспільства від того, що подібні інструменти будуть так чи інакше дотичні до виборів, зарано, оскільки маємо лише перші кроки у виборчих ШІ-рухах. 2024 рік – це рік важливих чергових виборів у США, Сполученому Королівстві та Євросоюзі. Використання штучного інтелекту в цих виборчих процесах відіграє одну з ключових ролей для світової стабільності та стає новим викликом для демократії. Завдяки нейромережам і генеративним ШІ-інструментам створюються досконалі відео- та фото- підробки, які з часом так удосконалюються, що їх практично неможливо розпізнати як фейк. Є загроза того, що такі якісні «сурогати» можуть заповнити відеохостинги та екрани телевізорів. Не дивлячись на те, що підроблені зображення, відео чи аудіозаписи не є новинкою у виборчому процесі, штучний інтелект робить їх реалістичнішими та нескладними для створення [434]. Використання технології DeepFake стає все більшою небезпекою для демократичних процесів у світі, викликаючи занепокоєння щодо її впливу на результати виборів та рівень довіри суспільства. Невідповідне позначення або відсутність попереджень про неоригінальність відео, фото чи аудіо може дезінформувати громадян та призвести до маніпуляцій громадянською думкою. Різні держави розробляють власні стратегії для боротьби з цією проблемою, поєднуючи законодавчі заходи, технологічні інновації та освітні

програми [435]. Сінгапурський підхід (Сінгапур ухвалив Закон про захист від онлайн-брехні та маніпуляцій (POFMA, 2019)) демонструє як уряди можуть використовувати законодавство для швидкого реагування на загрози дідфейків. Регулювання ШІ має забезпечувати механізми відповідальності та прозорості, конфіденційність даних, упередженість алгоритмів та цифровий поділ, щоб гарантувати, що технологія служить на благо суспільства, а не є засобом для обмеження законного дискурсу та критики.

Отже, інтеграція штучного інтелекту у демократичні процеси має великий потенціал, пропонуючи нові можливості для участі громадян, покращення ефективності управління та забезпечення прозорості. Однак його застосування також вимагає уважного контролю та етичного підходу для уникнення можливих негативних наслідків. Важливо забезпечити належне регулювання та надати громадянам можливість ефективно взаємодіяти з технологіями, щоб вони служили на благо суспільства та зміцнювали демократичні інститути. Для того, щоб мінімізувати ризики і забезпечити позитивний вплив ШІ на демократію, необхідно дотримуватись чітких правових рамок, етичних стандартів, демократичних цінностей, механізмів контролю, а також старих правил інформаційної гігієни (скептично ставитися до прочитаного, почутого і побаченого, споживати інформацію тільки з офіційних джерел та перевірених ЗМІ, критично мислити).

Тенденцію до підвищення рівня інтероперабельності при партисипативній демократії створює **блокчейн** (анг. *blockchain* ланцюг блоків) – безпечна, надійна та прозора система запису та передачі інформації, що дозволяє зберігати дані у вигляді ланцюжка блоків за допомогою мережі цифрових пристроїв.

Блокчейн-технологія за своїми властивостями нагадує життєвий принцип незворотності вчинків: інформація, що вноситься до реєстру, є незмінною та захищеною від підробок. Така особливість забезпечує високий рівень прозорості та довіри, що відкриває широкі можливості для боротьби з

корупцією, оптимізації бюджетних витрат і стимулювання громадянської участі.

Технологія блокчейн справедливо розглядається як одна з найбільш інноваційних розробок XXI століття, яка має значний потенціал для трансформації різних сфер суспільного життя та вважається перспективною у контексті майбутнього розвитку цифрових систем. Зародження ідеї датується 1991 роком, а втілення її в життя відбулось у 2008 році у вигляді запровадження криптовалюти Bitcoin. Але сьогодні блокчейн-технологія не обмежується лише сферою фінансів, вона реалізується у сферах публічного управління, бізнесу, енергетики, освіти, охорони здоров'я, логістики, менеджменту, інженерії, нерухомості, сільського господарства тощо. Лідером серед держав світу по впровадженню блокчейн-технології є США, у розвиток блокчейну активно інвестують держави Європейського Союзу. За прогнозами фахівців до 2030 року блокчейн збільшить світову економіку на 1,8 трильйона доларів.

Технологія блокчейн відкриває можливості в демократичних процесах та здатна зробити абсолютно чесною будь-яку систему голосування. Перше голосування за допомогою блокчейн-платформи пройшло на виборах до Конгресу США, на яких громадяни, перебуваючи у 29 різних державах, змогли проголосувати через мобільний додаток Voatz. Вся інформація про голосування зберігалася у розподіленому реєстрі блокчейну, доступ до якого для підрахунку голосів відкривався вже після закінчення виборів. Перший вдалий досвід проведення плебісциту з використанням технології розподіленого реєстру відбувся у швейцарському кантоні Цуг [436, с. 98].

Суттєвими перевагами використання блокчейну є:

- децентралізація (рівноправність і розгалуженість системи робить її злам і пошкодження практично неможливими. Кожен окремий учасник є незалежним сервером);
- прозорість (загальний доступ: будь-хто і будь-коли може побачити, які саме операції проводилися);

- безпека (інформація зберігається із застосування криптографії);
- неможливість внесення змін;
- економія часу (робота системи 24/7) та інших ресурсів (зокрема, бюджетних коштів).

Водночас застосування блокчейн-технологій у демократичних процесах супроводжується низкою ризиків, серед яких: загроза порушення приватності голосування, можливість шкідливого використання або фальсифікації даних, посилення інформаційних війн, загроза цифрового відчуження частини населення, використання технології для ухилення від державного контролю, а також значні економічні та екологічні витрати на її впровадження та підтримку. Подолання ризиків, пов'язаних із застосуванням блокчейн-технології, вимагає комплексного підходу, який включає розробку правових норм, технічних рішень, етичних стандартів і забезпечення прозорості. До основних стратегічних напрямів і заходів, що сприятимуть мінімізації ризиків, пов'язаних із використанням блокчейн-технологій у демократичних процесах, та забезпеченню їх безпечного і ефективного застосування, належать: розроблення та впровадження комплексного правового і регуляторного забезпечення; гарантування приватності й анонімності користувачів; запобігання маніпуляціям і зловживанням технологією; забезпечення технологічної інклюзивності; впровадження екологічно сталих стандартів функціонування; недопущення монополізації або централізації технологічної інфраструктури; а також формування уніфікованих стандартів цифрової ідентифікації.

Водночас блокчейн-технологія відкриває нові можливості для досягнення ключової мети партисипативної демократії – забезпечення максимально широкої участі громадян у процесі ухвалення публічних рішень. Її впровадження сприяє створенню безпечної, прозорої та захищеної від маніпуляцій системи електронного голосування, що потенційно підвищує рівень залученості населення завдяки зручності дистанційної участі. Таким чином, блокчейн може стати інституційною та технологічною основою для

функціонування демократичних процесів у цифрову епоху, забезпечуючи реальну, а не декларативну реалізацію принципів демократії. Експерти розцінюють цю технологію як «головну ознаку справжньої демократії», як «засіб переходу до нової ери демократії, що забезпечить «врядування іменем народу, силами народу та для народу»» [437].

Розвиток цифрових технологій розкрив потенціал колективної мережевої діяльності, розширив коло експертного середовища, спричинив активне використання в демократичних процесах **політичного онлайн-краудсорсингу** – різновиду краудсорсингу як інструменту партисипативної демократії, що базується на використанні цифрових інструментів, зокрема онлайн-платформ, соціальних мереж, мобільних застосунків тощо.

Онлайн-краудсорсинг є зародженням нової управлінської революції, його широке застосування дозволяє максимально задіяти переваги цифрових можливостей XXI ст.. Він не є новим явищем, але саме цифровий простір, зокрема Інтернет, зробив його доступним у використанні в багатьох сферах суспільної діяльності.

Міжнародна практика політичного онлайн-краудсорсингу розпочинається зі створення нової Конституції Ісландії 2008 року, коли уряд Ісландії вирішив залучити громадян до цього процесу через соціальні мережи (Фейсбук та Твіттер). Громадяни могли пропонувати зміни до Конституції, коментувати та голосувати за різні ініціативи, що дозволило включити багато важливих ідей, які були б, можливо, не враховані у традиційному офлайн-процесі. Бразилія використовує онлайн-краудсорсинг через платформу «e-Демосгасу», яка дає громадянам можливість обговорювати законопроекти і подавати свої пропозиції щодо законодавчих змін, взаємодіяти з політиками, обговорювати важливі питання і голосувати за певні ініціативи. У США онлайн-краудсорсинг широко застосовується на етапі виборчих кампаній. Такі платформи як Change.org та інші дозволяють громадянам запускати петиції, мобілізуючи маси навколо важливих політичних ініціатив. У Сполученому Королівстві було проведено експеримент з онлайн-

краудсорсингом для визначення пріоритетів законодавчої діяльності. Платформа «Your Priorities» дозволяє громадянам подавати свої пропозиції для законодавчих змін та голосувати за ті, що найбільше їх цікавлять. До того ж, у багатьох містах світу краудсорсинг став ключовою технологією концептуального проекту «The European Innovation Partnership on Smart Cities and Communities (EIP-SCC)», який спрямований на залучення широкого загалу до раціоналізації міського простору [267, с. 137].

Досвід використання політичного онлайн-краудсорсингу демонструє ефективність краудсорсингових проєктів, участь у яких дозволяє громадянам проявити свою громадянську позицію, створює у них досвід хоч і віртуальної, але емоційно цілком реальної взаємодії з владою, дає можливість активно брати участь у публічному житті, висловлювати як підтримку влади, так і реалізовувати свій протестний потенціал в конструктивному руслі. Політичний онлайн-краудсорсинг охоплює широкий спектр сфер публічної політики – від розробки законодавчих ініціатив і державних програм до консультацій із виборцями та залучення до виборчих кампаній. У межах краудсорсингових платформ забезпечується інтерактивне обговорення ідей у форматі голосування або збору конкретних пропозицій, що сприяє пошуку оптимальних рішень. Такі цифрові інструменти створюють комунікативно зручне середовище, засноване на довірі та зацікавленості учасників, у якому формуються ефективні зв'язки між громадянами та органами влади, а також накопичується досвід конструктивної демократичної участі.

Позитивними аспектами застосування політичного онлайн-краудсорсингу є:

– наближує владу до суспільства (ефективне застосування краудсорсингу в публічному управлінні підвищує відкритість роботи, прозорість, підзвітність діяльності органів влади);

– сприяє розвитку демократичного ладу (багато політичних інститутів схильні до впливу різних чинників, зокрема великого бізнесу, внаслідок

цього в суспільстві спостерігається комерціалізація політичних рішень, що веде нас геть від справжньої демократії);

- об'єднує населення навколо спільних цілей;
- створює умови для прояву громадянської ініціативи;
- формує найважливіші інструменти зворотного зв'язку з активними громадянами, які хочуть внести свій вклад в розвиток держави, регіону, міста;
- дозволяє органам публічної влади приймати ефективніші управлінські рішення з урахуванням думок, вимог, пропозицій населення;
- є маловитратною технологією, яку досить легко впровадити (за допомогою сайту або соціальних мереж);
- сприяє створенню глобального продукту;
- надає доступ до результатів праці необмеженої аудиторії та використання інтелектуального потенціалу талановитих учасників, залучає до вирішення проблем і завдань значну кількість фахівців різної професійної спрямованості з широким географічним охопленням.

До викликів та ризиків політичного онлайн-краудсорсингу належить: маніпулювання та дезінформація (пропагандистські кампанії можуть маніпулювати результатами голосування або збільшувати популярність певних ідей шляхом мобілізації штучно створених груп або ботів), недостатня технологічна грамотність (може призвести до цифрового відчуження, коли певні групи людей, наприклад, старше покоління або соціально вразливі групи, не матимуть рівного доступу до участі в політичному процесі), відсутність чіткої організації та координації (якщо платформи не мають чіткої структури для обробки поданих ідей або недостатньо модерації, це може призвести до хаосу, спаму або забруднення політичного дискурсу), легітимність рішень (не завжди можливо забезпечити, щоб рішення, отримані через краудсорсинг, відображали

реальні інтереси всього населення, а не лише активних користувачів платформи).

З метою підвищення ефективності політичного онлайн-краудсорсингу доцільним є переосмислення підходів до фінансового стимулювання громадянської участі в демократичних процесах, що реалізуються із застосуванням даного інструменту, з урахуванням сучасних соціально-економічних умов та мотиваційних чинників залучення. Варто згадати вислів автора терміну «краудсорсинг» Дж. Хауї про те, що «краудсорсинг показав, що, всупереч загальноприйнятим поглядам, люди не завжди передбачувані у своїй поведінці. Зазвичай, усі беруть участь у краудсорсинговій діяльності за мізерні гроші або безкоштовно, при цьому невтомно працюють. Такий тип поведінки може видатись нелогічним у контексті традиційної економіки» [438, с. 73]. Дійсно, несправедливий принцип винагороди здатен вплинути на якість результату. «Натовп» не може бути абсолютно розумним і висувати розумні ідеї, можлива їхня некорисність для справи, непередбачуваність, так званий «шум». Отже, доцільним видається запровадження фінансової мотивації у формі невеликих грошових винагород, грантів або інших матеріальних стимулів для громадян, які активно залучаються до розробки публічних ініціатив, підвищення обізнаності населення чи участі в інших соціально значущих формах цифрової взаємодії.

Досліджуючи потенціал партисипативної демократії в умовах інформаційного суспільства варто наголосити на важливому значенні **міжнародної співпраці у сфері цифрової партисипації**, *що представляє собою універсальну форму взаємоузгодженої діяльності двох або більше держав, у межах якої вони домовляються про спільні дії по активізації участі громадян в ухваленні ефективних публічних рішень із застосуванням цифрових технологій на національному та глобальному рівнях.*

Індустрія 4.0 трансформувала світову економіку, змістивши акценти її розвитку з капіталу та праці на знання та інформацію. Добробут XXI століття ґрунтується на знаннях та цифрових трансформаціях. В умовах всесвітньої

глобалізації просування ідеї партисипативної демократії є безперечним, оскільки «багато питань, котрі ми маємо вирішувати, є справами, які стосуються всього людства, є справами глобальними, що не знають національних кордонів, і вирішення яких безпосередньо впливає на життя всіх людей... наприклад, «бурхливе зростання населення та нестача природних ресурсів і енергії». У вирішенні глобальних питань важливу роль відіграють міжнародні організації, засновуючись на принципі «добровільної співпраці всіх громадян» [48, с. 217]. Нові горизонти перед сучасним світом відкриває використання цифрових можливостей, що сприяє подальшій інтернаціоналізації громадянської участі, стиранню державних і національних кордонів.

Розвиток міжнародної співпраці у сфері цифрової партисипації забезпечує діяльність міжнародних організацій. Вони мають значний вплив на напрям і характер міжнародних відносин, оскільки об'єднують держави і залучають їх до впорядкованого процесу обговорення поточних проблем, а також до ухвалення та реалізації рішень щодо їх повного або часткового усунення. Сьогодні у світі навряд чи знайдеться держава, яка не є членом будь-якої міжнародної організації, а більшість держав входять одразу до кількох міжнародних об'єднань.

У міжнародних практиках розвитку цифрової партисипації ключовою є позиція ООН, яка спрямована на досягнення цілей сталого розвитку і прогресу, просування електронних урядів, підтримку демократії як інструменту захисту прав людини та інші. У документах ООН використовується термін е-партисипація (e-participation), під яким розуміється сприяння громадянській активності та доступності управління за допомогою цифрових технологій, метою чого є покращення доступу до інформації та громадських послуг, а також сприяння у виробленні політичних стратегій та розширення можливостей громадян. У структуру е-партисипації ООН включає: 1) електронне інформування (e-information) – надання громадянам доступу до інформації за запитом або без; 2) електронне

консультування (e-consultation) – залучення громадян до обговорення публічної політики та послуг; 3) електронне ухвалення рішень (e-decision-making) – уряд і громадяни спільно розробляють варіанти політики, компоненти послуг і способи їх надання. Як результат, виникає соціальне інклюзивне управління, вимірювання якого здійснюється за допомогою Індексу електронної участі (e-participation index) [439]. Як продемонструвало нещодавнє опитування, проведене ООН з питань електронного урядування для сталого розвитку, якість сучасного життя прямо корелює з рівнем послуг електронного урядування та можливостей, пов'язаних з цифровими технологіям. Зарубіжний досвід цифрової партисипації досліджується через системи міжнародних рейтингів ООН United Nations E-Government Survey (E-Government (EGDI), E-Participation (EPART), Digital Economy and Society Index (DESI)), що дозволяє виміряти ефективність цифрових трансформацій у публічному управлінні та оцінити рівень залученості громадян до взаємодії з державою через електронні сервіси у 193 державах світу. Показово, що, згідно рейтингу DESI, порівняно з попередніми роками у 2024 році зріс індекс взаємодії громадян з органами влади в режимі онлайн [440].

Цифрові стратегії ЄС спрямовані на забезпечення цифрової екосистеми, орієнтованої на людину, де громадяни отримують повноваження в публічному управлінні, а держави процвітають завдяки цифровому потенціалу. Показовою у цьому плані є програма ЄС «Цифрова Європа» (DIGITAL) (2021-2027), що спрямована на діджиталізацію публічних адміністрацій, приватних структур та громадян за п'ятьма напрямками: суперкомп'ютинг; штучний інтелект; цифрові технології в економіці та суспільстві; передові цифрові навички; кібербезпека. В рамках реалізації цієї програми був ухвалений Пакет законодавчих актів, серед яких варто виділити Digital Services Act (DSA) та Digital Markets Act (DMA) [441]. Їх можна вважати одним із найбільш успішних прикладів регулювання інформаційного простору в напрямку розвитку цифрової партисипації, що є показовим не лише для держав ЄС, але й для всього світу.

Слід наголосити, що сьогодні вплив таких традиційних інституцій, як ООН та ЄС, на глобалізацію цифрової партисипації має загальний характер. Більш конкретний результат досягається від діяльності міжнародних організацій, створених спеціально для співробітництва у питаннях партисипативної демократії. До числа таких належить Міжнародна асоціація публічної партисипації (International Association of Public Participation – IAP2), Глобальний центр партисипативної демократії People Powered (Global Hub for Participatory Democracy – GHPD), Міжнародна обсерваторія партисипативної демократії (International Observatory on Participatory Democracy – IOPD) та інші.

Однак, цифрові технології здатні стати своєрідним каталізатором процесу створення нових міжнародних організацій, які можуть бути суто галузевими, тобто спрямованими на вирішення питань цифрової партисипації. Серед вже існуючих таких міжнародних організацій можна виділити Альянс цифрових суспільних благ (Digital Public Goods Alliance - DPGA), який підтримується ПРООН та Офісом інновацій ЮНІСЕФ [442]. Він створений з метою розвитку цифровізації та впровадження інновацій для рівного доступу усіх без обмежень до цифрових можливостей під лозунгом покращення життя громадян. Тенденція до утворення галузевих міжнародних організацій, спрямованих на цифрову партисипацію, є обґрунтованою та має потенціал для подальшого активного розвитку.

Міжнародна співпраця у сфері цифрової партисипації має бути орієнтована, перш за все, на подолання викликів, пов'язаних з розвитком цифрової партисипації у глобальному масштабі, головним з яких є *цифровий розрив – різниця між можливостями доступу різних людей до мережі «Інтернет» і цифрових технологій*. Експерти зазначають наявність значної кореляції між цифровим розривом і рівнем бідності. Приблизно мільярд людей проживає у державах із низьким рівнем доходу та позбавлені доступу до цифрових технологій. Вартість і доступність цифрових ресурсів залишаються серйозними викликами у багатьох державах, проте

найсуттєвішою проблемою є недостатній рівень знань та розуміння принципів користування цифровими технологіями. Сучасні дослідження свідчать, що понад 40% населення світу не мають можливості опанувати навички користування комп'ютером [443]. Ключовим напрямком подолання цифрового розриву є спільні дії держав, які мають цифровий прогрес, у наданні допомоги менш прогресивним у цьому плані державам.

Таким чином, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій зумовив трансформацію громадянського суспільства в інформаційне під яким слід розуміти форму громадянського суспільства, що базується на системному використанні цифрових технологій та мережевих комунікацій (насамперед Інтернету) для створення, обміну, зберігання й використання інформації, що забезпечує кожному члену суспільства широкі можливості участі в політичному, соціальному, економічному та культурному житті.

Перспективами реалізації партисипативної демократії в інформаційному суспільстві є сукупність можливостей, що виникають завдяки розвитку Інтернету та цифрових технологій, використання яких забезпечує ефективно практичне втілення ідеалів та цінностей цієї форми демократії. Ці перспективи відкриваються через застосування цифрових інновацій, що охоплюють широкий спектр новітніх технологій і методів, які модернізують механізми участі та сприяють виведенню демократичного врядування на якісно новий рівень.

Суттєве значення для розвитку партисипативної демократії мають такі цифрові інновації як електронне голосування (для забезпечення зручності, доступності та ефективності громадянської участі), штучний інтелект (для сприяння ухваленню більш обґрунтованих, швидких і точних рішень через зниження ризику людських помилок та упереджень), блокчейн (для створення умов безпеки, прозорості і надійності збереження інформації у демократичних процесах), а також політичний онлайн-краудсорсинг (для оптимізації врахування суспільних інтересів під час ухвалення рішень).

До загальних переваг застосування цифрових інновацій у демократичних процесах належать розширення доступу громадян до участі в управлінні, підвищення прозорості та підзвітності органів влади, оптимізація ресурсів, удосконалення виборчих процедур, посилення громадянської активності, забезпечення інформаційної безпеки та підвищення ефективності публічного управління як на національному, так і на глобальному рівнях. Водночас, цифрові інновації супроводжуються низкою викликів і ризиків, серед яких – загрози безпеці та конфіденційності, недовіра до електронних систем, цифровий розрив, ризики маніпуляцій громадською думкою, зловживання персональними даними, алгоритмічна упередженість, цифрове відчуження, технічна та організаційна неготовність, а також загроза втрати людської участі й легітимності демократичних процесів.

В умовах інформаційного суспільства громадянська участь перетворюється на цифрову партисипацію – форму залучення громадян до управлінських, політичних та суспільно важливих процесів із використанням цифрових технологій. Важливим чинником розвитку цифрової партисипації є міжнародна співпраця, яка виступає універсальною формою взаємоузгодженої діяльності двох або більше держав, у межах якої вони домовляються про спільні дії по активізації участі громадян в ухваленні ефективних суспільно важливих рішень із застосуванням цифрових технологій на національному та міжнародному рівнях. Ураховуючи глобальний вплив цифрової партисипації та роль традиційних міжнародних інституцій, таких як ООН і ЄС, доведено доцільність створення спеціалізованих міжнародних організацій, діяльність яких має бути спрямована на вирішення актуальних проблем цифрової партисипації (зокрема, питання цифрового розриву, тощо).

4.4. Концептуальні підходи до формування стратегії розвитку партисипативної демократії в Україні

Україна належить до числа тих держав, які віддали перевагу демократії споміж інших політичних режимів. Наша держава твердо крокує шляхом євроінтеграції, а він передбачає впровадження європейських підходів та стандартів щодо включення громадськості в процес ухвалення рішень на всіх рівнях урядування. За результатами останніх самітів Україна-ЄС неодноразово зазначалось, що громадянське суспільство відіграє важливу роль в усіх сферах суспільного та політичного життя, а громадянська участь є одним із принципів функціонування держави на засадах демократії. Перш за все, це передбачає справжню можливість для громадян, незалежно від їхньої статі, віку, соціального становища, релігії чи наявності інвалідності, відкрито висловлювати свої думки і навіть захищати їх, об'єднуючись з однодумцями для обміну ідеями, просування своїх поглядів та ефективного впливу на органи влади. Зміни у ставленні до питань громадянської участі, які зараз відбуваються в Україні, є цілком логічними, бо реальна громадянська участь – один з найкращих шляхів до досягнення мети реформування публічної влади, яка полягає у створенні української моделі демократії з активною участю громадян в боротьбі з наявними кризовими явищами в житті суспільства і держави. Симбіоз влади та громадян – це ключ до вирішення проблем, з якими сьогодні зіткнулась Україна.

Сучасне українське суспільство відкрито демонструє зростаючий запит щодо посилення громадянського впливу на вироблення та реалізацію суспільно важливих рішень [444]. У зв'язку з цим особливого значення набуває партисипативна демократія як найвищий прояв демократії. В Україні вже використовуються чимало механізмів громадянської участі, передбачених нормативно-правовими актами різних рівнів, що відрізняються між собою обов'язковістю застосування, способами залучення,

ефективністю, зручністю, простотою використання тощо. Однак, незважаючи на це, реалізація цієї участі здійснюється з наявністю прогалин та перешкод.

Проблемне просування ідеї партисипативної демократії в Україні, перш за все, зумовлено специфікою розвитку демократичної традиції в нашій державі, яка є відмінною від держав Заходу. Авторитарні методи управління, відсутність розподілу влади, пріоритет інтересів держави над суспільними чи особистими інтересами, одержавлення соціальних процесів, диктат державної влади, її патерналістське ставлення до народу, порушення прав людини тощо були факторами, які тривалий час гальмували впровадження демократичних принципів у державно-правове життя [51, с. 84]. У той же час, розвиток ідей та практики партисипативної демократії в сучасній Україні не є відходом від умов жорсткої державності, а виступає зверненням до самобутніх демократичних традицій участі населення у вирішенні питань публічного значення, які існували протягом тривалого дорадянського часу в різних регіонах нашої держави. Однак довга відстороненість від демократичних принципів в період входження до складу СРСР загальмувала розвиток демократії до набуття Україною незалежності у 1991 році. Ухвалена Конституція України 1996 року чітко визначила демократичне спрямування нашої держави.

Питання демократії особливо гостро постали у 2014 році. Прагнення України розвиватись на основі справжньої (нефіктивної) та сильної демократії призвело до агресії Російської Федерації, яку «тригерів» такий шлях нашої держави. Саме тоді розпочався етап конституційної реформи під лозунгом євроінтеграції, в ході якого почали переглядатись зміст та механізми дії інструментів демократії з урахуванням досвіду держав Центральної та Західної Європи [445, с. 112]. Акценти були розставлені на побудові демократії, яка наділяє громадян більшою владою, дозволяє їм ефективніше контролювати діяльність інституцій представницької демократії, які, в свою чергу, стають чутливими до потреб населення. З 2022 року Україна переживає надскладний історичний етап, насичений

політичними, економічним, соціальними, культурологічними та геополітичними викликами. На міцність перевіряється українська державність, а вітчизняна демократія проходить тест на витривалість і подальше майбутнє. До того ж, проблема становлення партисипативної демократії підсилюється відсутністю розуміння і сприйняття нової парадигми у широких верствах населення, оскільки нові явища і процеси інтерпретуються в межах старої парадигми, пов'язаної з соціалістичним суспільством та юридичним позитивізмом як напрямом правової ідеології.

Після лютого 2022 року державно-правові процеси в Україні зумовлюють зосередження уваги правової науки на питанні зміцнення демократії. В умовах воєнного стану партисипативна демократія набула особливого значення, ставши одним із ключових інструментів залучення громадян до процесу ухвалення рішень, важливих як на рівні місцевих громад, так і для держави загалом. В умовах обмеженої можливості проведення виборів і референдумів, вона забезпечує не лише контроль за діяльністю органів влади, а й безпосередню участь громадян у реалізації владних повноважень. Війна сприяла стрімкому розвитку інститутів громадянського суспільства, які відіграють активну роль у процесі демократичної легітимації публічної влади. Наразі в Україні з різним ступенем інтенсивності застосовуються п'ятнадцять форм громадської участі, правове регулювання яких на загальнодержавному рівні залишається фрагментарним і потребує систематизації. Водночас, навіть за умов воєнного стану, відсутні суттєві законодавчі обмеження щодо реалізації основних форм громадської участі – за винятком місцевого референдуму, який не мав належної правової основи для впровадження ще до початку війни.

Незважаючи на численні виклики, з якими стикається сучасна Україна, у державі триває процес становлення партисипативної демократії, проте говорити про повне досягнення її цілей поки що передчасно. У цьому контексті особливої актуальності набуває питання формування стратегії розвитку партисипативної демократії в умовах українських реалій. Постає

нагальна потреба у науково обґрунтованих орієнтирах, що визначатимуть засади, пріоритети, механізми та інструменти розширення громадянської участі, адаптовані до специфіки українського суспільства, політико-правової системи та актуальних викликів, зокрема цифрової трансформації, умов воєнного стану та завдань постконфліктної відбудови.

Для практичного наближення до ідеалів партисипативної демократії доцільним є формування відповідних сприятливих умов, що забезпечать її ефективний розвиток.

1) Просування людиноцентризму як базової цінності партисипативної демократії.

Ціннісне ставлення до людини, що виражається в ступені її свободи, широті та гарантованості її прав, наявності дієвих механізмів їхньої реалізації та захисту зумовлює цивілізований та прогресивний розвиток держави. Це той випадок, коли не людина для держави, а держава для людини. Відмова від позитивістського підходу до ролі людини у державі, що виражається у визнанні її залежності від волі державної влади та обмеженні свободи особистості, є вірними кроками на шляху побудови громадянського суспільства та правової держави, де права людини визнаються найвищою соціальною цінністю [446]. Вітчизняна юридична наука під людиноцентризмом розуміє забезпечення та захист основних прав і потреб людини через утвердження загальнолюдських цінностей в правових нормах. На думку В. Б. Авер'янова, «згідно людиноцентристській ідеології, держава повинна «служити» інтересам громадян (тобто діяти на «благо людини») шляхом всебічного забезпечення пріоритету її прав, свобод та законних інтересів у сфері діяльності публічної адміністрації» [447, с. 22]. Філософія людиноцентризму впотужнює значення ролі людини, її прагнення до самоствердження та самовдосконалення. На фоні позитивної особистісної рефлексії народжується унікальна людина нової формації, яка здатна переорієнтуватися на нові виміри життя та забезпечити подальший стійкий розвиток цивілізації. В умовах партисипативної демократії якісна

трансформація ролі людини на засадах людиноцентризму має привести до суспільства нового покоління активних, інформованих, свідомих, залучених, орієнтованих на досягнення консенсусу громадян.

Формування людиноцентричної державної політики спрямовано на створення сприятливого життєвого середовища, необхідного для всебічного розвитку людини, її самореалізації та гарантування прав. На ґрунті людиноцентризму мають бути побудовані усі сфери суспільного життя, особливо сфера економіки, оскільки найкращою запорукою ефективної громадянської участі виступає наявність широкого середнього класу, який є оптимальним середовищем політично відповідальних та активних громадян. При домінуванні середнього класу досягається соціальний консенсус, забезпечується економічна свобода і соціальне задоволення потреб громадян [10, с. 42]. Однак, темпи створення основної рушійної сили демократії – середнього класу – сьогодні залишаються надто повільними. Високі показники майнового розшарування, бідність, наявність значної частки маргіналізованого населення залишаються слабкістю соціальної бази демократичного процесу в Україні. Збільшення середнього класу вимагає від держави комплексного підходу, який має передбачати економічний розвиток, боротьбу з безробіттям, освіту та професійну підготовку, соціальну політику, інвестиції в інфраструктуру, податкову реформу тощо.

Серйозною небезпекою для людиноцентризму в демократії є корупція, оскільки вона підриває основні принципи, на яких базується демократичне суспільство, такі як справедливість, рівність і підзвітність. Корумпована влада часто ігнорує потреби населення на користь особистих інтересів. Громадяни, які викривають корупційні схеми влади, втрачають віру у справедливість демократичних процесів, що призводить до апатії та відсторонення від громадянської участі. Корупція може змінювати пріоритети політики, де рішення ухвалюються не на основі потреб громадян, а на основі корупційних угод, що веде до погіршення якості життя населення. Усі ці фактори разом підривають ідею людиноцентризму, оскільки замість

служіння суспільству корупційні практики ставлять інтереси окремих осіб вище загального блага. Робота у цьому напрямку є особливо актуальною сьогодні, оскільки вона спрямована на подолання глибокої недовіри громадян до органів влади.

Людиноцентризм передбачає забезпечення рівних можливостей для всіх, тому надзвичайно важливо впроваджувати культуру справжньої, а не формальної партисипації, шляхом залучення різних соціальних груп до демократичних процесів з урахуванням їхніх інтересів, потреб і пріоритетів. Особливого значення набуває забезпечення повноцінної участі у процесах ухвалення суспільно важливих рішень вразливих категорій населення, таких як внутрішньо переміщені особи, особи з інвалідністю, пенсіонери, етнічні та мовні меншини, що актуалізує проблему дискримінації, яка залишається гострою в українському суспільстві. Особливої уваги потребує мовне питання, яке сьогодні є однією з головних маніпуляцій, що використовуються в російській пропаганді. Водночас більшість держав світу є багатомовними: так, у Швейцарії офіційними визнані чотири мови (французька, німецька, італійська, ретороманська), у Сполученому Королівстві – три (англійська, ірландська, шотландська), у Люксембурзі – три (люксембурзька, французька, німецька), у Фінляндії – дві (фінська, шведська) тощо. Дотримання принципу багатомовності у світі сприяє підвищенню толерантності, зменшенню розбіжностей і упередженості, формуванню більш відкритих і згуртованих демократичних громад, а також забезпеченню рівних прав і можливостей для мовних меншин. Існують випадки дискримінації внутрішньо переміщених осіб. Зокрема, на основі аналізу міжнародно-правових актів, практики Європейського суду з прав людини, норм національного законодавства та рішень Конституційного Суду України з питань прав людини, зокрема щодо обмежень і порушень прав, встановлено, що під час місцевих виборів 2015 року та виборів народних депутатів 2019 року через недосконалість чинного на той час виборчого законодавства України було порушено виборчі права внутрішньо

переміщених осіб та принцип недискримінації за ознакою місця проживання [197, с. 37]. Крім того, технічні аспекти реалізації виборчого права та права на активну участь у вирішенні суспільних питань залишаються проблемними для таких категорій населення, як особи з інвалідністю та пенсіонери. Варто підкреслити необхідність визнання багатоманітності та формування толерантного ставлення до плюралізму у всіх його проявах, адже будь-які прояви дискримінації суперечать демократичним цінностям і спричиняють розкол суспільства та ослаблення національної єдності. Пошук національної ідеї, ідентичності та формули порозуміння залишається невід'ємною частиною суспільно-політичного порядку денного України з моменту здобуття незалежності, а питання національної єдності та соціальної згуртованості набуває сьогодні особливої актуальності.

Отже, вкрай необхідним є формування державної політики, орієнтованої на людиноцентризм, яка передбачає розвиток громадянського суспільства з пріоритетним урахуванням прав, потреб і добробуту кожного його члена, а також спрямована на вирішення таких ключових завдань, як розширення середнього класу, протидія корупції та запобігання дискримінації.

2) Формування активної громадянської позиції.

Останні події в Україні підкреслюють необхідність розвитку політичної освіти та здатності кожного громадянина критично аналізувати складні суспільно-політичні ситуації, протистояти пропаганді і знаходити власний конструктивний шлях участі у формуванні громадянського суспільства та партисипативної демократії. Як відомо, демократія живе за рахунок демократів. Необхідність удосконалення психологічного взаємозв'язку громадянина та демократії, що базується на відповідному рівні політичної освіти та культури кожного члена суспільства, є беззаперечною. Впровадження партисипативних принципів у всі сфери суспільного життя стимулює безперервне самовдосконалення особистості та формує психологічну готовність нести відповідальність за власні та колективні

рішення. Доречним буде згадати міркування відомого партисипатиста Б. Барбера, про те, що партисипативна демократія сприймається як пряме правління освічених громадян [11, с. 18]. У цьому контексті особливої актуальності набуває питання освіти: школа повинна виконувати не лише функцію передачі академічних знань, а й слугувати простором соціалізації, де формуються не тільки кваліфіковані фахівці, а й свідомі громадяни, орієнтовані у ключових суспільно-політичних питаннях і зацікавлені в активній участі у їхньому вирішенні. Якість демократії безпосередньо залежить від рівня підготовки громадян, які, в свою чергу, визначаються ступенем їх поінформованості, розуміння суспільних процесів та готовністю брати участь у публічній політиці. Наразі слід констатувати, що в Україні все ще існує спадок радянського ставлення до громадянської участі, коли багато людей не усвідомлюють важливість персональної участі у публічних справах і залучення до формування владних рішень. Формування освіченого суспільства – це робота з її кожним окремим індивідом, бо «суспільство нового зразку не повинно сприйматись як сіра маса, відкрита для маніпуляцій, а має бути соціальною спільністю, що складається з окремих свідомих громадян, які добре розуміються на проблемах сьогодення, можуть відрізнити щирість від маніпуляції, і, що найголовніше, визнають і приймають примат суспільних інтересів, поступаючись власними, визнаючи їх другорядними, а правильніше сказати, похідними від загальних» [42, с. 89]. Першим завданням у цьому напрямку є формування таких умов, за яких громадський спільний інтерес набував би більшої нормативної цінності, аніж приватний. Забезпечення мінімально необхідного рівня політичної освіти, який дозволить громадянину поставити спільний інтерес вище своїх власних егоїстичних потреб, не зашкоджуючи самому собі, та відчувати необхідний рівень соціального компромісу, стає другим завданням. У цьому аспекті важливим є формування консенсусної культури у суспільстві, коли враховуються і сила більшості, і інтереси меншості, і навіть інтереси одиниць. Саме політичний консенсус є основою успіху партисипативної

демократії, бо консенсус (це коли визнають рішення практично всіх, коли немає ущемлених) завжди приводить до суспільної консолідації.

Окрім військової агресії з боку Російської Федерації, сьогодні Україна потерпає також від її інформаційної інтервенції, що включає різні способи маніпуляцій зі свідомістю населення: штампи та кліше; звернення до історичних подій, типу нарративу «братній народ»; прагнення до розколу національності; психологічний вплив та залякування; фальсифікація та дезінформація; ботоферми; блокування правдивих інтернет-ЗМІ тощо. Мета інформаційної війни – послабити моральні і матеріальні сили супротивника та посилити власні. Руйнування, які завдає інформаційна війна у суспільній психології та поведінці людей, за масштабами співвідносяться з широкомасштабними збройними конфліктами, а за наслідками можуть їх перевершувати. Ефективна протидія антиукраїнській пропаганді є важливою складовою державної вітчизняної політики, адже ці загрози впливають на національну безпеку державу, її територіальну цілісність та суверенітет. Як показує світова практика, програш інформаційної війни «у себе вдома» завжди приводить до загальної поразки у всій війні. Нагальним завданням є збільшення рівня медіаграмотності громадян задля правильного аналізу інформації, що надходить зі ЗМІ, та її критичного осмислення. В європейських державах давно вже є стала практика медіаосвіти, зокрема медіаосвіта є навчальним предметом середньої школи ще з 1980-х років. В Україні є певні теоретичні розробки та напрацювання у галузі медіаосвіти. За результатами дослідження «Індекс медіаграмотності українців», проведеного громадською організацією «Детектор медіа», рівень загального індексу медіаграмотності українців за 2024 рік значно покращився [448]. Однак, слід зазначити, що теоретичні напрацювання вітчизняних вчених спрямовані не на розвиток у громадян критичного мислення та автономності від медіа як це відбувається в багатьох зарубіжних державах, а на освоєння медіаобладнання та застосування можливостей медіа в освітньому процесі. Для ефективного введення медіаосвіти необхідним вбачається вдосконалення інституційної

бази ЗМІ та підготовка спеціалістів, які викладатимуть медіаосвіту або працюватимуть у медіапросторі. Також необхідна популяризація медіаосвіти через співпрацю з іншими організаціями та органами влади зі спільною метою. Сьогодні як короткострокову перспективу Україна використовує певні методи протидії пропаганді, а саме: блокування джерел поширення дезінформації, заборона ворожих ЗМІ, нормативне врегулювання функціонування медіа. У довгостроковій перспективі нашої державі необхідні освітні курси з медіаграмотності та програми розвитку суспільного критичного мислення з розробкою відповідних платформ для населення, а також сприятливі умови для діяльності якісних медіа. Реалізація зазначених перспектив можлива при налагодженій ефективній взаємодії влади, громадських організацій та медіа.

Ще одним напрямом у підготовці населення до активної громадянської участі є вироблення загальнонаціональної програми подолання абсентеїзму. Для сталого розвитку державно-правових інституцій необхідною є їх підтримка більшістю населення держави, а отже, стратегічною метою у загальному вигляді можна назвати формування в громадян правової активності [64, с. 254]. Цей напрям має передбачати такі заходи: запровадження обов'язкового вотуму, тобто громадянського обов'язку брати участь у голосуванні, так як у ряді зарубіжних держав; юридичне закріплення відповідальності за неявку на голосування без поважних причин; систематичне проведення різноманітних заходів, що будуть спонукати суспільство до розуміння того, що громадянська партисипація – це важливий крок для зміни життя на краще [415, с. 53].

Отже, підготовка населення до активної громадянської участі має відбуватись через реалізацію державних програм по забезпеченню необхідного рівня політичної освіти громадян, формуванню консенсусної культури у суспільстві, популяризації медіаосвіти та медіаграмотності, подоланню абсентеїзму.

3) Зміцнення місцевого самоврядування як основи громадянської участі.

Ключовою формулою демократичного розвитку є реалізація ідеї місцевого самоврядування, оскільки саме воно є низовою, найбільш наближеною до громадянського суспільства, територіальною ланкою політичної системи. Місцеве самоврядування здатне забезпечити органічне поєднання влади та свободи, зовнішнього управління та внутрішньої самоорганізації населення. Реальне місцеве самоврядування – це конкретний крок у напрямку подальшої демократизації управління на місцях, пов'язаний із вирішенням проблем формування громадянського суспільства та соціальної правової держави, посиленням захисту прав і свобод людини та громадянина, їх практичною реалізацією. Інститут місцевого самоврядування становить фундаментальну складову концепції партисипативної демократії.

Становлення реального місцевого самоврядування, яке б базувалося на принципах Європейської Хартії місцевого самоврядування, досі залишається одним з найбільш складних і суперечливих завдань розбудови демократичної державності України. У процесі переходу до партисипативної демократії через активне залучення громадян до управління на місцях вирішальною є децентралізація влади, метою якої є зміцнення інститутів народовладдя, надання доступних публічних послуг, налагодження розуміння між державною владою та територіальними громадами, а також розширення компетенції органів місцевого самоврядування щодо місцевих потреб [449, с. 39]. Україна, як демократична держава з курсом на євроінтеграцію, першочерговою реформою визначила саме децентралізацію, ухваливши 01.04.2014 року Концепцію реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади. Враховуючи аналіз законодавчої бази, наявні статистичні та аналітичні дані можна стверджувати про існування в Україні серйозних ризиків щодо швидкого та ефективного здійснення цієї реформи, значну кількість проблемних питань у цій сфері [450, с. 133-135]. Загалом задля децентралізації влади ухвалено низку нормативно-правових

актів, які сприяли позитивним змінам у питанні розвитку місцевого самоврядування, проте деякі закони потребують удосконалення, а також низку надзвичайно важливих законів ще потрібно ухвалити. До того ж, питання розуміння, прийняття та позитивного оцінювання нових підходів до функціонування місцевого самоврядування з боку громадськості є найбільш проблематичним сьогодні відповідно до результатів опитування громадян [451, с. 13-14]. Незважаючи на об'єктивну користь новацій законодавства у сфері реалізації реформи децентралізації влади, рівень правової обізнаності населення в питаннях процесу здійснення цієї реформи на сьогоднішній день залишається досить низьким (за результатами соціологічного дослідження «Громадська думка населення щодо реформи децентралізації та її результатів», проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центром Разумкова [452]). Так, виявлено дві наступні проблеми: 1) низька обізнаність населення у процесах реформи децентралізації влади; 2) зневіра в результатах реформи, формування нігілістичного ставлення громад до функціонування місцевого самоврядування. Для вирішення цих проблем *необхідним вбачається запровадження комплексної державної програми, яка передбачатиме: 1) введення окремого курсу основ муніципального права в школах або як складової частини предмету «Правознавство»; 2) проведення тренінгів, навчальних курсів для жителів територіальних громад по всій території України (де це можливо), а також окремих навчальних програм для представницьких органів, які потім безпосередньо мають «нести знання» своїм громадам; 3) популяризація реформи в ЗМІ (результати проєкту «Політична освіта в Україні: стан і перспективи удосконалення» показали, що найбільш популярним джерелом інформації є телебачення, послугами якого користуються 76% опитаних, на другому місці інформація з Інтернет-видань (36%), на третьому – соціальні мережі (32%)) [453]; 4) подальший розвиток програми співпраці об'єднаних територіальних громад (ОТГ) (цю програму можна реалізувати за аналогією з проєктом «Бюджет громадських*

ініціатив»). Будучи постійно залученими по названим напрямкам, інтерес громадян до справ місцевого значення буде зростати, а, як результат, їх загальна компетентність у питаннях місцевого самоврядування також збільшуватиметься. Проведення комплексної державної політики розширення обізнаності громад в питанні проведення реформи децентралізації влади є пріоритетним завданням сьогодні.

Отже, для повноцінної реалізації ідеї місцевого самоврядування в контексті розвитку партисипативної демократії необхідно не лише вдосконалювати муніципальне законодавство та забезпечувати ефективне впровадження його положень, а й підвищувати загальну правову та управлінську компетентність громадян, а також розширювати їхню поінформованість щодо цілей і результатів реформи децентралізації шляхом запровадження цільових державних просвітницьких програм.

4) Удосконалення правового регулювання інструментів партисипативної демократії.

Інструменти партисипативної демократії є одним з найбільш важливих і затребуваних резервів демократичного розвитку України, а відтак потребують пильної уваги законодавця. Не зважаючи на наявність широкого переліку цих інструментів, нормативного закріплення процедурних аспектів їхнього використання в більшості випадках бракує.

Питання організації та проведення виборів в Україні сьогодні є найбільш врегульованими порівняно з іншими інструментами партисипативної демократії, оскільки вони чітко прописані у чинному Виборчому кодексі України, що однозначно сприяє регулярному та безперешкодному проведенню виборів в нашій державі. А ось у питанні правового регулювання іншої форми голосування – референдуму – є певні прогалини. Правові засади вирішення питань загальнодержавного значення шляхом здійснення народного волевиявлення через всеукраїнський референдум врегульовано Законом України «Про всеукраїнський референдум» від 26.01.2021 р.. Тоді як проблема проведення місцевих

референдумів в Україні сьогодні стоїть гостро, оскільки основною перепорою є відсутність закону, який врегулював би порядок та специфіку проведення місцевих референдумів. В переважній більшості місцеві референдуми завжди мали високу явку українців та демонстрували значний рівень зацікавленості у питаннях, які на них виносились [454, с. 18]. Дискусії щодо спеціального закону про місцеві референдуми ведуться з 2012 року та саме з того часу в Україні неможливо провести жодного місцевого референдуму. Ці обставини перешкоджають широкій участі населення в місцевому самоврядуванні, стримують розвиток громадянської ініціативи та активність громадян як членів територіальних громад. Ухвалення цього закону сприятиме розвитку громадянського суспільства, в якому кожен українець буде відчувати свою важливість та відповідальність за своє майбутнє та майбутнє своєї громади [455, с. 19].

Більша частина інструментів партисипативної демократії має локальний характер застосування. Зважаючи на те, що органи місцевого самоврядування наділені належними повноваженнями щодо залучення громадян до місцевого публічного життя, власне від них залежить розширення транспарентності та публічності їх діяльності, переходу від закритого для населення механізму ухвалення публічних рішень до зрозумілого, оперативного й відкритого механізму вироблення, ухвалення, реалізації тактичних і стратегічних рішень. Законом передбачено, що процедури використання більшості інструментів партисипативної демократії визначаються в статутах територіальних громад. Утім не всі територіальні громади мають статuti і далеко не в усіх статутах на сьогодні відповідні форми прямого волевиявлення належним чином регламентовані. Органи місцевого самоврядування по-різному підходять до реалізації принципів партисипативної демократії: в окремих випадках положення про участь громадян або повністю ігноруються у статутах територіальних громад, або ж зводяться до формального дублювання норм чинного законодавства. Подекуди механізми участі врегульовані таким чином, що їхнє практичне

застосування перетворюється на суто формальну процедуру, або ж ускладнюється надмірною бюрократизацією, що фактично унеможливило ефективне впровадження інструментів демократії на місцевому рівні. Така ситуація негативно впливає на взаємодію між територіальними громадами і органами місцевого самоврядування, що, в свою чергу, зумовлює падіння довіри населення до влади, а також сприяє загостренню соціальних конфліктів та збільшенню кількості протестів, що виступає єдиним способом діалогу для громадян.

Спеціального нормативного регулювання потребують майже усі інструменти партисипативної демократії на місцевому рівні в Україні. Враховуючи позитивний зарубіжний досвід, задля усунення прогалин можна, з однієї сторони, наполягати на ухваленні спеціальних Законів України «Про місцевий референдум», «Про громадські слухання», «Про загальні збори громадян», «Про місцеві ініціативи», «Про бюджет участі» тощо, а з іншої сторони, відстоювати позицію про доцільність ухвалення кодифікованого нормативно-правового акту, який об'єднає норми про інструменти партисипативної демократії на місцевому рівні, – Кодексу громадянської участі [456, с. 70].

Безперечно, перелік інструментів партисипативної демократії має бути встановлений законом, але він не повинен бути вичерпним. Слушними є наукові пропозиції щодо розширення списку таких інструментів на місцях, оскільки вони мають суттєве значення для просування ефективної, регулярної громадянської участі. Наприклад, цікавим є зарубіжний досвід застосування інституту «народного вето», що означає право громадян скасовувати ухвалені представницьким органом місцевого самоврядування акти чи їх окремі положення шляхом референдуму [415, с. 52]. Чимало дослідників пропонує звертатись до деліберативної демократії у контексті поєднання її ідей з партисипативною демократією. Наголос робиться на доцільності та ефективності різноманітних інструментів деліберації, сутність яких полягає у політичних дискусіях та обговореннях щодо вироблення,

реалізації і наслідків владних рішень. Науковці дедалі частіше наголошують, що основним призначенням таких інструментів громадянської участі є не лише вплив на конкретні управлінські рішення, а й створення потенціалу для підвищення рівня реальної або принаймні гіпотетичної рівності, раціональності та етичної усвідомленості участі громадян у суспільно-політичних процесах. Це стосується навіть тих випадків, коли участь обмежується обговоренням суспільно значущих проблем, без прямого ухвалення рішень. Отже, для реалізації партисипації можливо впроваджувати також такі практики як: дорадчі комісії (комітети), ведення білих, зелених книг та інших публічно-консультаційних документів, публічний діалог, учасницьке планування, просторова партисипація, консенсусна конференція, воркшопи, інформаційний запит про діяльність органів влади, громадський контроль, прес-конференції, брифінги тощо. Очевидно, що вказані вище підходи не становлять цілісної та збалансованої системи, а є радше окремими інструментами, впровадження яких потребує як часових, так і фінансових ресурсів. Водночас, в сучасних умовах вони можуть розглядатись як стратегічний орієнтир довгострокового характеру, здатний сприяти оптимізації взаємодії між державою та суспільством, а також посиленню ролі громади у розбудові як власного локального середовища, так і держави в цілому. Партисипація в публічних справах надто довго була суто формальною, не виходячи за межі консультацій з громадськістю, реалізованих у такий спосіб, щоб чиновники могли легко проігнорувати їхні результати. Нормативне закріплення різноманітних партисипативних практик реально здатне збагатити політичне та адміністративне життя, а також підвищити рівень відповідальності органів влади перед громадянами [86, с.15].

Отже, забезпечення належного правового врегулювання інструментів партисипативної демократії має базуватися на раціональному поєднанні законодавчих та локально-правових засад.

5) Розвиток цифрової партисипації.

Сучасний етап розвитку України характеризується поступовим переходом до інформаційного суспільства та зумовлює необхідність інтеграції цифрових технологій у процеси державотворення. Використання цифрових технологій є не просто даниною сучасності, а й новим етапом розвитку кожної цивілізованої держави, що своїм шляхом обрала демократію.

Сьогодні в українському суспільстві переважають практики формату цифрової партисипації, що як форма взаємодії влади та громадян спрямована на залучення громадян до процесів ухвалення управлінських рішень із використанням цифрових технологій. В епоху цифрових трансформацій швидкість та оперативність діяльності органів влади, репрезентативність та залученість усіх зацікавлених цільових аудиторій набувають першочергового значення для функціонування держави. В Україні частково сформована нормативно-правова база розвитку цифрової партисипації та упродовж 2014–2024 рр. було реалізовано низку проєктів. Визначений Україною курс на розбудову «цифрового» суспільства надає можливість громадянам ефективно взаємодіяти з органами публічної влади за допомогою цифрових пристроїв. Успіхи України у використанні електронних інструментів демократії вже визнані на міжнародному рівні. Так, за оцінкою ООН у 2024 році українці увійшли у топ-30 держав світу за цим показником (E-Government Development Index, EGDI), а за рівнем залученості громадян до взаємодії з державою через електронні сервіси (E-Participation Index, EPART) наша держава посіла перше місце у світі [457]. Цифровізацію в Україні вважають однією з найуспішніших реформ.

Партисипація в умовах онлайн-режиму має нові виклики і трансформується у цифрову партисипацію, для якої характерним є важливість мережі «Інтернет», мобільного зв'язку, Starlink, вирішення головних публічних питань за допомогою електронного сервісу «Дія» тощо. Задля створення умов, при яких громадяни матимуть можливість впливати на

процеси ухвалення суспільно важливих рішень, органи місцевого самоврядування затверджують Концепції цифрової партисипації, метою яких є формування стратегічного бачення розвитку електронної демократії на місцевому рівні передбачає розроблення моделі залучення жителів територіальних громад до процесу ухвалення рішень шляхом використання цифрових інструментів. Така модель має ґрунтуватися на поетапному залученні громадян: від спільної ідентифікації проблем, їхнього обговорення та інформування населення – до визначення можливих рішень і участі у впровадженні обраних заходів [94, с. 16]. Формування політики цифрової партисипації є новим підходом до реалізації громадянської участі, який допомагає оперативно реагувати на глобальні виклики в суспільстві. Феномен виникнення цифрової партисипації пов'язаний з актуалізацією участі громадян за їх ініціативою у формуванні та реалізації публічної політики, розвитку публічного управління, що передбачає інтерактивну взаємодію суб'єктів ухвалення управлінських рішень із застосуванням цифрових технологій у кіберпросторі за встановленими правилами та нормами цифрової гігієни. Успіх проекту «Держава у смартфоні» підтверджує високий рівень цифрової партисипації в Україні, однак і в цьому напрямку є над чим працювати. Недостатність знань, брак нормативно-правової бази та досвіду у використанні цифрових технологій затягує процес входження України до складу Європейського Союзу.

На порядку денному в Україні стоїть питання впровадження електронного голосування із застосуванням електронних засобів (Інтернет, мобільні електронні пристрої) за сприянням Центру сертифікації ключів (ЦСК УСС) згідно прикладу зарубіжних держав, зокрема США, Естонії, Швейцарії. У науці вже неодноразово обговорювалась слушна пропозиція щодо запуску такої Державної автоматизованої системи, яка засновується на сучасних цифрових технологіях, призначених для безпосереднього забезпечення реалізації активного виборчого права громадян на виборах і референдумах, а на правовому рівні навіть схвалена Концепція створення

Єдиної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи Центральної виборчої комісії [458, с. 46]. Залишається реалізувати ці положення на практиці.

Доцільним вбачається подальше просування політичного онлайн-краудсорсингу через спеціальні Інтернет-платформи. Цікавим прикладом використання краудсорсингу в нашій державі можна назвати формування передвиборчої програми Президента В. Зеленського. Майданчиками, на яких використовувався цей інструмент, стали соціальні мережі, де виборці надавали пропозиції щодо включення нагальних проблем, що потребують вирішення, до виборчої програми кандидата. У травні 2019 р. запущено сайт програми LIFT (т. з. Соціальний ліфт), який дозволив людям із новими ідеями по розвитку України в різних сферах прийти в політику та реалізувати ці ідеї в управлінні державою [459, с. 55]. Серед прикладів реалізації краудсорсингових проєктів на місцевому рівні варто виділити проведення стратегічних сесій Громадянської платформи «Нова країна» в багатьох містах України з метою залучення громадян до процесів формування місцевої політики та розвитку власної громади. Проєкт «Відкрите місто» є краудсорсинговою інтернет-платформою для взаємодії мешканців з місцевою владою та комунальними підприємствами, а також для самоорганізації населення. До прикладів місцевих ініціатив у формі краудсорсингу можна віднести, зокрема, у м. Києві – Громадський сад «СамоСад» (проєкт екологічного парку, який зусиллями місцевої громади та небайдужих мешканців міста розгорнутий на місці пустиря); у м. Львів – «Майстерня міста» (відкритий павільйон, де збираються активісти та змінюють культурний і міський простір Львова); у м. Полтава – «City Lab» (громадська платформа, що об'єднує професіоналів, які цікавляться питаннями функціонування та розвитку міста, підготовкою проєктів реконструкції історичних будівель, веломаршрутів тощо). В українських містах (Вінниця, Київ, Львів та інших) отримала розвиток програма «Smart Cities» [440]. Безумовно, краудсорсинг доцільно впроваджувати в Україні, оскільки

позитивні аспекти його використання значною мірою переважають потенційні ризики. З правової точки зору політичний краудсорсинг вимагає інституційного та нормативно-правового врегулювання, зокрема чіткого визначення сфер і механізмів його застосування. У контексті інституційного забезпечення краудсорсингові платформи можуть функціонувати як на базі органів влади, так і за ініціативи громадських організацій [80, с. 15]. Необхідно чітко визначити можливість використання технологій краудсорсингу як одну із стратегічних цілей державної політики на загальнонаціональному рівні, оскільки краудсорсинг відкриває нові перспективи для розвитку громадянського активізму та залучення населення до демократичних процесів [213, с. 41]. Це новий спосіб досягти мети – демократичного громадянського суспільства, в якому кожен може бути почутий.

Необхідно активніше використовувати значний потенціал технології блокчейн, яка, за даними Асоціації Блокчейн України (АБУ), почала впроваджуватись в Україні ще з 2014 року. У 2017 році Кабінет Міністрів України затвердив концепцію розвитку блокчейн-технології в Україні до 2025 року, яка передбачає підтримку створення блокчейн-стартапів, проведення наукових досліджень та створення блокчейн-інфраструктури. У 2022 році Україна отримала статус спостерігача у рамках Європейського блокчейн-партнерства (ЕВР). У 2023 році наша держава посіла 5 місце серед держав світу за індексом впровадження криптовалюти, оскільки криптовалюта надає унікальні відчутні переваги людям, які живуть у нестабільних економічних умовах. У планах Уряду України запустити національну криптовалюту, е-гривню, у 2030 році. Україна входить до 14 країн-лідерів, які використовують блокчейн, а також до десятки держав, де ця технологія використовується на державному рівні. Станом на 2024 рік в Україні на блокчейні функціонують певні проєкти, наприклад: Smart-city (використанням цифрових технологій для розв'язання поточних проблем міста, його сталого розвитку та комфортного життя громадян), «Prozorro»

(громадський контроль публічних закупівель), E-Health (електронна система охорони здоров'я), Інформаційна система Державного земельного кадастру, СЕТАМ (система електронної торгівлі арештованим майном), Dokaz (фіксація військових злочинів росії в Україні), Binance-Pay (розрахунок криптовалютою в мережах магазинів, АЗС, онлайн-сервісах), тощо. Крім того, в умовах воєнного стану надання фінансової допомоги українським громадянам за підтримки ООН, а також відстеження поставок озброєння зі США, реалізуються з використанням технологій блокчейн. На сьогодні Україна змушена протистояти викликам одночасно на зовнішньому та внутрішньому фронтах. Зовнішній вимір полягає у неспровокованій та невиправданій збройній агресії з боку Російської Федерації, що становить загрозу життю громадян, критичній інфраструктурі та самому існуванню державності. Водночас, у внутрішньому вимірі, серед ключових пріоритетів національного порядку денного залишаються боротьба з корупцією, виклики реформування системи публічних фінансів, удосконалення механізмів публічного управління та реалізація реформи децентралізації. Блокчейн-технологія, по своїй суті, спрямована саме на вирішення цих нагальних питань. Окрім цього, війна має наслідком знищення традиційних систем зберігання даних, розрахунків, культурної спадщини України – і тут на допомогу приходить блокчейн [461]. Масштабне впровадження даної технології в Україні потребує наступного: створення належної нормативно-правової бази (розробку сучасного законодавства за зразком провідних держав, таких як США, врегулювання процедурних аспектів використання блокчейн-технологій, а також гармонізацію суміжних нормативно-правових актів відповідно до нових реалій) та технологічно-фінансове забезпечення (інвестиції в модернізацію матеріально-технічної бази, розробку вітчизняних інноваційних рішень, а також підвищення рівня технологічної обізнаності населення). Наразі маємо низький рівень обізнаності громадян про блокчейн-технологію. Значна частина населення не має достатніх знань про існування проєктів, побудованих на базі технології блокчейн, а також не володіє

навичками ефективного використання їх функціональних можливостей. На рівні закладів вищої освіти лише у Києво-Могилянській академії вперше в Україні (та і в Східній Європі загалом) у 2022 році була запроваджена магістерська програма про технологію блокчейн. В інших українських ЗВО можна отримати знання про блокчейн лише у якості вибіркових дисциплін переважно на магістерському рівні, здебільшого на факультетах інформатики. Тож, питання підвищення обізнаності українських громадян про блокчейн і залучення громадян до демократичної участі та здійснення громадського моніторингу влади на всіх рівнях за допомогою блокчейн-технології є необхідним та актуальним. З кожним днем зростає потреба у поінформованості населення про цю технологію, наданні інструктажу для ефективного користування блокчейн-проєктами та підвищенні кваліфікації фахівців у відповідних сферах застосовування блокчейн. Ці потреби здатні задовольнити певні освітні проєкти про технологію блокчейн, що спрямовуватимуться на кожного пересічного громадянина України, активна та усвідомлена участь якого важлива для прискорення відновлення та розвитку України на засадах партисипативної демократії [461].

В еру розвитку штучного інтелекту Україна не може стояти осторонь. У жовтні 2023 року Міністерство цифрової трансформації України опублікувало Дорожню карту, яка передбачає поетапний підхід до регулювання штучного інтелекту [462]. Перший етап передбачає підготовку громадян до майбутніх вимог регулювання, що включає участь в HUDERIA, розробку рекомендацій для різних сфер, де використовується штучний інтелект, підписання добровільних кодексів поведінки. Важливим елементом є «Біла книга», яка має ознайомити громадян з підходом до регулювання та майбутніми етапами впровадження штучного інтелекту. Другий етап включає ухвалення закону, аналогічного AI Act, що дозволить створити правові режими, ідентичні з Європейським Союзом та спростити співпрацю з європейськими партнерами, що є важливим в контексті євроінтеграційного підходу України. У схваленій Кабінетом Міністрів України Концепції

розвитку штучного інтелекту в Україні чітко прописані проблеми, які потребують розв'язання задля ефективного використання штучного інтелекту, у тому числі під час реалізації громадянської участі, зокрема низький рівень цифрової грамотності, поінформованості населення щодо загальних аспектів, можливостей, ризиків та безпеки використання штучного інтелекту; відсутність або недосконалість правового регулювання штучного інтелекту, а також недосконалість законодавства про захист персональних даних; низький рівень інвестицій у розроблення технологій штучного інтелекту тощо [463].

Отже, подальший розвиток цифрової партисипації в Україні пов'язаний з впровадженням електронного голосування, просуванням політичного краудсорсингу, використанням можливостей блокчейну та штучного інтелекту під час реалізації громадянської участі. Наявні проблеми щодо єдиної цифрової ідентифікації, недостатньої обізнаності громадян в інструментах цифрової партисипації, складностей у застосуванні цих інструментів мають вирішуватись, перш за все, на рівні правотворчості.

б) Імплементация міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду громадянської участі.

Україна приєдналася до багатьох міжнародних документів, які встановлюють визнані у світі стандарти партисипативної демократії, що є свідченням того, що наша держава сприймає ці стандарти та має бажання максимально «влитися» у сім'ю європейських народів. Такими документами є універсальні та регіональні міжнародні договори і акти правозахисного характеру, а саме: Загальна декларація прав людини 1948 р., Конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями 1980 р., Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 р., Всесвітня декларація місцевого самоврядування 1985 р., Паризька хартія для

нової Європи 1990 р., Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні 1992 р., Європейська Декларація міських прав 1992 р., Європейська Хартія міст 1993 р., Європейська Хартія про участь молоді в муніципальному та регіональному житті 1994 р., Орхуська конвенція 1998 р.. Також Україна підтримує принципи рекомендаційних документів міжнародних організацій та їхніх органів (резолуцій, рекомендацій, кодексів, висновків, стратегій тощо), що містять міжнародні стандарти партисипативної демократії. Однак, на порядку денному стоїть питання набуття чинності інших, ще не ратифікованих, міжнародних документів у цій сфері. Зокрема, мова йде про Європейську Хартію урбанізму 1993 року, принципами якої серед іншого є залучення громадськості до процесу планування міського середовища. Не дивлячись на те, що Хартія не була ратифікована Україною, її принципи можуть впливати на політику урбанізації в нашій державі через рекомендації та стратегії розвитку міст. Хоча Україна активно співпрацює з Європейським Союзом, Лісабонський договір 2007 року, який передбачає розширення прав і свобод громадян ЄС в управлінні публічними справами, не є частиною українського законодавства, оскільки Україна не є членом ЄС. Україна прагне до інтеграції з ЄС і набуття статусу країни-члена ЄС має бути в найближчій перспективі.

Не лише сприйняття, а максимальна імплементація міжнародних стандартів партисипативної демократії для побудови партнерських відносин громадянського суспільства та держави є важливим для України, оскільки позитивно впливає на зміцнення громадянської участі. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року» (Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development) від 25 вересня 2015 року оголосила план дій виведення світу на траєкторію сталого та життєстійкого розвитку, який складається з 17 Глобальних цілей [464]. Положення цього документу сприяють залученню громадян у досягнення цілей сталого розвитку. Орієнтуючись на нього, Україна на національному рівні постійно працює над

новими програмами і проєктами, які на практиці здатні забезпечити ефективну громадянську участь задля підвищення рівня якості життя населення та його подальшого зростання. Як результат, сьогодні можемо спостерігати посилення суспільного запиту на особисту участь у виробленні управлінських рішень, готовність брати на себе відповідальність, співпрацювати з іншими для досягнення суспільно значущих цілей, офірувати на громадську справу. Громадяни України тяготіють до контролю влади, вимагають врахування їхньої думки та звітування чиновників про виконані завдання. Сучасне українське суспільство значно випереджає політикум за рівнем усвідомлення відповідальності та має потужний інтелектуальний потенціал. Враховуючи міжнародні норми та відповідні позитивні напрацювання держав ЄС щодо партисипативної демократії, зміщення наголосу з односпрямованого функціонального підходу до інтеракції в Україні дозволить розглядати партисипативну демократію як результат комплексної взаємодії між органами влади та громадянами, що має бути відтворено на законодавчому рівні.

Обраний Україною курс на європейську інтеграцію вимагає врахування кращих демократичних практик задля підвищення рівня демократизації управлінського процесу. Як показує зарубіжний досвід, саме громадянська участь відновлює довірливі відносини між громадянами та владою, а також між самими громадянами, демонструючи при цьому ефект від спільних скоординованих дій та створюючи безліч нових горизонтальних соціальних зв'язків, які сприяють покращенню якості життя кожного громадянина. Адекватна оцінка позитивного зарубіжного досвіду громадянської участі, своєчасне його використання у процесах оптимізації публічного управління дозволять досягти значних успіхів у зміцненні взаємовідносин держави і громадянського суспільства в Україні. Це сприятиме уникненню типових помилок в діяльності органів публічної влади, мінімізувавши негативні наслідки оптимізації, а також використанню виключно апробованих методик,

методологій та технологій, позитивність яких доведена практикою існування партисипативної демократії в зарубіжних державах.

Останні роки у рейтингу держав світу за рівнем розвитку демократії (Democracy Index) лідирує Норвегія та по критерію політичної участі громадян має найвищий бал. Одразу варто зазначити, що ця держава займає перше місце й по рівню якості життя населення. Ось тут слід проводити паралель та переконатися, що саме демократичний режим може і має бути людською мрією. Україна в цій класифікації у минулому році зайняла 91 місце та віднесена до держав з перехідним режимом. Задля виправлення ситуації можна використовувати досвід Норвегії, Австралії, Канади та Франції щодо збільшення поінформованості громадян з метою стимулювання участі громадян у публічному управлінні та підвищення їхньої громадянської активності; досвід США щодо створення умов для забезпечення транспарентності та підзвітності публічної влади громадянському суспільству для боротьби з необґрунтованими видатками бюджетних коштів та глобальним зростанням рівня корупції; досвід Данії, Італії у питанні децентралізації публічної влади; досвід Швейцарії щодо переваг та недоліків частого застосування референдумів; досвід Фінляндії щодо політики медіаграмотності; досвід Бельгії, Греції, Італії, Сполученого Королівства щодо боротьби з абсентеїзмом тощо. Зарубіжні держави активно використовують цифрові технології для посилення участі громадян у демократії, підвищення прозорості та покращення зв'язку між владою та суспільством, зокрема показовим у цьому плані є досвід Естонії, Канади, США, Швейцарії, Швеції. Однак, варто враховувати, що повне копіювання зарубіжного досвіду без належного вивчення його історії і чинників формування може навпаки сприяти деградації держави, її інституцій і провокувати конфлікти та масове відторгнення. Крім того, *слід усвідомлювати, що в сучасних умовах досягнення абсолютної партисипативної демократії є малоімовірним через обмеження ресурсного (зокрема, технологічного, інформаційного та комунікаційного),*

інституційного, а також психологічного і культурно-мотиваційного характеру. Абсолютна партисипативна демократія в сучасному світі є утопічною, але її елементи можуть і повинні реалізовуватись. Реалістичною метою є розбудова змішаної моделі, де представницька демократія поєднується з дієвими формами громадянської участі.

Отже, Україна, приєднавшись до майже усіх базових міжнародних документів зі стандартами партисипативної демократії, намагається максимально втілювати їх задля зміцнення громадянської участі. Успіху в цьому процесі має сприяти вибіркоче використання позитивного зарубіжного досвіду громадянської участі, однак з урахуванням історичного минулого, традицій та самобутності українського суспільства.

В умовах сучасного суспільства партисипативна демократія є гідною альтернативою бюрократизації влади та стимулом для подальшого самовдосконалення громадян, розвитку їхньої громадянської свідомості та відповідальності. Вона може викликати як захоплення, так і критику, але навряд чи залишить когось байдужим, адже сьогодні є важливим орієнтиром як для наукових досліджень, так і для практичних кроків у державотворенні. Незважаючи на вже досягнуті успіхи, демократична консолідація та зміцнення громадянського суспільства в Україні досі залишаються доволі крихкими процесами. Ефективний розвиток партисипативної демократії потребує створення відповідних умов у політичній, економічній, соціальній та культурній сферах, а ключовим чинником є зрілість громадянського суспільства.

Таким чином, концепція партисипативної демократії становить актуальний і перспективний напрям для розвитку України. Органічне поєднання сучасних наукових досліджень громадянської участі з ефективними практичними механізмами її впровадження має стати основою для формування стратегії розвитку партисипативної демократії, адаптованої до соціокультурної специфіки українського суспільства та орієнтованої на розкриття його громадянського потенціалу.

Стратегічні напрями розвитку партисипативної демократії, як концептуально цілісна система заходів, спрямованих на її поетапне вдосконалення, поглиблення та трансформацію в рамках правової системи України, включають наступне:

– *просування людиноцентризму як базової цінності партисипативної демократії* шляхом формування людиноцентричної державної політики, що передбачає пріоритетний захист прав людини, урахування її потреб і забезпечення добробуту, а також орієнтується на підтримку середнього класу, протидію корупції та запобігання будь-яким формам дискримінації;

– *формування активної громадянської позиції* через затвердження державної програми, спрямованої на розвиток правової освіти і медіаграмотності, просування культури демократичного консенсусу та подолання абсентеїзму;

– *зміцнення місцевого самоврядування як основи громадянської участі*. Для повноцінної реалізації ідеї місцевого самоврядування в контексті розвитку партисипативної демократії необхідно не лише вдосконалити муніципальне законодавство та забезпечувати ефективне впровадження його положень, а й підвищувати управлінську компетентність громадян та розширювати їхню поінформованість щодо цілей і результатів реформи децентралізації шляхом запровадження цільових державних просвітницьких програм;

– *удосконалення правового регулювання інструментів партисипативної демократії*. Пропонується ухвалення спеціальних законів про місцевий референдум, загальні збори громадян, місцеві ініціативи, громадські слухання, партисипативний бюджет тощо або єдиного кодифікованого акту (Кодексу громадянської участі) та статутів територіальних громад із нормативним закріпленням поняття «партисипативна демократія» та механізмів її реалізації;

– *розвиток цифрової партисипації шляхом* нормативного врегулювання механізмів електронного голосування та політичного онлайн-краудсорсингу, впровадження блокчейн-технології та штучного інтелекту в демократичні

процеси (в місцевих Концепціях цифрової партисипації) та створення спеціалізованих міжнародних організацій;

– *імплементацію міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду громадянської участі*. Україна приєдналася до більшості міжнародних документів щодо стандартів партисипативної демократії, проте залишається актуальним питання ратифікації окремих актів, зокрема Європейської хартії урбанізму (1993). Доцільним є адаптація кращих зарубіжних практик: просвітницької політики (Австралія, Норвегія, Канада, Франція), забезпечення прозорості влади (США), децентралізації (Данія, Італія), референдумів (Швейцарія), медіаграмотності (Фінляндія), боротьби з абсентеїзмом (Бельгія, Греція, Італія, Сполучене Королівство), а також цифрової участі (Естонія, Канада, Швеція), однак з урахуванням історичного минулого, традицій та самобутності українського суспільства.

Визначені стратегічні напрями можуть слугувати *основою для формування та впровадження Національної концепції розвитку партисипативної демократії*, спрямованої на інституціоналізацію механізмів громадянської участі, удосконалення правових інструментів взаємодії між громадянами та органами влади, а також забезпечення відкритості і підзвітності демократичних процесів.

Висновки до розділу 4

Запропоновано під інструментами партисипативної демократії вважати легальні та легітимні засоби її реалізації, що дозволяють активному громадянину впливати на ухвалення та виконання суспільно важливих рішень.

Виявлено, що багатогранність підходів до громадянської участі позначилось на різноманітті інструментів партисипативної демократії в міжнародній практиці, до числа яких віднесено: голосування через: а) вибори; б) референдуми; в) дорадче опитування; збори громадян; публічне слухання;

публічна ініціатива; громадська самоорганізація; звернення громадян; залучення експертів або консультативно-дорадчих органів; партисипативне бюджетування (бюджет участі); політичний краудсорсинг; електронне урядування; публічні консультації; вивчення громадської думки; громадська експертиза; громадянські асамблеї; кроссекторальне співробітництво (партнерство). Наведений перелік не є вичерпним, оскільки з розвитком демократії, цифрових технологій та зростанням громадських запитів можуть виникати нові форми громадянської участі, адаптовані до актуальних суспільно-політичних умов.

Проведений аналіз системи інструментів партисипативної демократії дозволив здійснити їх класифікацію за наступними критеріями: 1) спосіб реалізації – індивідуальні (що можуть використовуватися незалежно від інших громадян, наприклад, індивідуальна участь у голосуванні, зверненні) та колективні (які потребують спільних дій громадян, наприклад, публічні слухання, публічні ініціативи); 2) юридична сила результатів – імперативні (результати яких мають обов'язковий характер і підлягають реалізації, наприклад, голосування через вибори, референдум) та консультативні (результати яких носять рекомендаційний характер, наприклад, дорадче опитування, громадянські асамблеї); 3) ступень застосування новітніх технологій – традиційні (перевірені часом класичні форми громадянської участі, наприклад, збори громадян, громадська самоорганізація) та інноваційні (новітні форми, що відповідають вимогам сучасності, наприклад, електронне урядування, політичний онлайн-краудсорсинг).

Встановлено, що реалізація інструментів партисипативної демократії в більшості демократичних держав сьогодні є поширеною практикою, яка характеризується комплексним нормативно-правовим регулюванням, системним залученням громадян та інтеграцією цих механізмів в управлінські процеси, що забезпечує їх ефективність, сталість і впливовість в ухваленні суспільно важливих рішень.

З'ясовано, що в Україні спостерігається позитивна, але нерівномірна динаміка впровадження усього спектру інструментів партисипативної демократії через відсутність комплексного нормативного регулювання та недостатнє інституційне забезпечення, що потребує системного удосконалення законодавства та практичних механізмів їх реалізації.

Запропоновано під загрозами і викликами реалізації партисипативної демократії розуміти будь-які обставини або події, зумовлені внутрішніми або зовнішніми чинниками, які можуть порушити процес її розвитку, знизити ефективність функціонування та потребують застосування заходів запобігання, нейтралізації, усунення, адаптації або стратегічного реагування. Обґрунтовано, що основними загрозами і викликами, що ускладнюють реалізацію партисипативної демократії в умовах сучасного світу, є: 1) обмежений доступ громадян до достовірної публічної інформації та відсутність належної транспарентності публічної влади; 2) популізм як інструмент політичної боротьби; 3) правові обмеження громадянської участі; 4) розмивання відповідальності між державою та громадянським суспільством; 5) ускладнення процесу ухвалення рішення через збільшення витрат часу та інших ресурсів; 6) повага до думки більшості без належного врахування меншості; 7) низький рівень освіченості та досвіду громадян у питаннях управління суспільними справами; 8) абсентеїзм як результат аполітичності та пасивності громадян; 9) корупція на всіх рівнях владної піраміди. Акцентовано, що динамічний характер партисипативної демократії зумовлює змінність спектра потенційних загроз і викликів у часі.

Обґрунтовано системний підхід до подолання загроз і викликів реалізації партисипативної демократії, який передбачає: 1) підвищення рівня освіченості громадян (через запровадження освітніх програм і цифрових платформ для розвитку правової, громадянської та медіаосвіченості, включно з інтеграцією знань про партисипативну демократію в шкільну освіту); 2) нівелювання економічної нерівності та абсентеїзму (через забезпечення доступу вразливих груп населення до інструментів участі, впровадження стимулів громадянської

активності (рейтинги активності, податкові знижки) та проведення інформаційних кампаній для подолання аполітичності); 3) запровадження моделі взаємної відповідальності громадян і органів влади (через розробку нормативних стандартів звітності органів влади, правове врегулювання публічного контролю та інституціоналізацію механізмів спільного врядування (спільні наглядові ради, громадські експертизи, спільні дорадчі органи); 4) створення правових умов для ефективності електронної громадянської участі (через нормативне закріплення обов'язковості врахування результатів е-консультацій і е-петицій, впровадження єдиної цифрової платформи громадянської участі на національному і регіональному рівнях, правове регулювання застосування ІТ-рішень (е-голосування, блокчейн тощо).

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій зумовив трансформацію громадянського суспільства в інформаційне під яким запропоновано розуміти форму громадянського суспільства, що базується на системному використанні цифрових технологій та мережевих комунікацій (насамперед Інтернету) для створення, обміну, зберігання й використання інформації, що забезпечує кожному члену суспільства широкі можливості участі в політичному, соціальному, економічному та культурному житті.

Запропоновано під перспективами реалізації партисипативної демократії в інформаційному суспільстві розуміти сукупність можливостей, що виникають завдяки розвитку Інтернету та цифрових технологій, використання яких забезпечує ефективне практичне втілення ідеалів та цінностей цієї форми демократії. З'ясовано, що ці перспективи відкриваються через застосування певних цифрових інновацій, що охоплюють широкий спектр новітніх технологій і методів, які модернізують механізми участі та сприяють виведенню демократичного врядування на якісно новий рівень.

Аргументовано, що суттєве значення для розвитку партисипативної демократії мають такі цифрові інновації як електронне голосування (для забезпечення зручності, доступності та ефективності громадянської участі), штучний інтелект (для сприяння ухваленню більш обґрунтованих, швидких і

точних рішень через зниження ризику людських помилок та упереджень), блокчейн (для створення умов безпеки, прозорості і надійності збереження інформації у демократичних процесах), а також політичний онлайн-краудсорсинг (для оптимізації врахування суспільних інтересів під час ухвалення рішень).

Виявлено, що до загальних переваг застосування цифрових інновацій у демократичних процесах належать розширення доступу громадян до участі в управлінні, підвищення прозорості та підзвітності органів влади, оптимізація ресурсів, удосконалення виборчих процедур, посилення громадянської активності, забезпечення інформаційної безпеки та підвищення ефективності публічного управління як на національному, так і на глобальному рівнях. Водночас, доведено що цифрові інновації супроводжуються низкою викликів і ризиків, серед яких – загрози безпеці та конфіденційності, недовіра до електронних систем, цифровий розрив, ризики маніпуляцій громадською думкою, зловживання персональними даними, алгоритмічна упередженість, цифрове відчуження, технічна та організаційна неготовність, а також загроза втрати людської участі й легітимності демократичних процесів.

Уточнено, що в умовах інформаційного суспільства громадянська участь перетворюється на цифрову партисипацію – форму залучення громадян до управлінських, політичних та суспільно важливих процесів із використанням цифрових технологій. Важливим чинником розвитку цифрової партисипації є міжнародна співпраця, яка виступає універсальною формою взаємоузгодженої діяльності двох або більше держав, у межах якої вони домовляються про спільні дії по активізації участі громадян в ухваленні ефективних суспільно важливих рішень із застосуванням цифрових технологій на національному та міжнародному рівнях. Ураховуючи глобальний вплив цифрової партисипації та роль традиційних міжнародних інституцій, таких як ООН і ЄС, доведено доцільність створення галузевих міжнародних організацій, діяльність яких має бути спрямована на вирішення актуальних проблем цифрової партисипації (зокрема, питання цифрового розриву, тощо).

Розроблено стратегічні напрями розвитку партисипативної демократії як *основу для формування та впровадження Національної концепції розвитку партисипативної демократії*, адаптованої до соціокультурної специфіки українського суспільства та орієнтованої на розкриття його громадянського потенціалу, що включають:

– *просування людиноцентризму як базової цінності партисипативної демократії* шляхом формування людиноцентричної державної політики, що передбачає пріоритетний захист прав людини, урахування її потреб і забезпечення добробуту, а також орієнтується на підтримку середнього класу, протидію корупції та запобігання будь-яким формам дискримінації;

– *формування активної громадянської позиції* через затвердження державної програми, спрямованої на розвиток правової освіти і медіаграмотності, просування культури демократичного консенсусу та подолання абсентеїзму;

– *зміцнення місцевого самоврядування як основи громадянської участі*. Для повноцінної реалізації ідеї місцевого самоврядування в контексті розвитку партисипативної демократії необхідно не лише вдосконалювати муніципальне законодавство та забезпечувати ефективне впровадження його положень, а й підвищувати управлінську компетентність громадян та розширювати їхню поінформованість щодо цілей і результатів реформи децентралізації шляхом запровадження цільових державних просвітницьких програм;

– *удосконалення правового регулювання інструментів партисипативної демократії*. Пропонується ухвалення спеціальних законів про місцевий референдум, загальні збори громадян, місцеві ініціативи, громадські слухання, партисипативний бюджет тощо або єдиного кодифікованого акту (Кодексу громадянської участі) та статутів територіальних громад із нормативним закріпленням поняття «партисипативна демократія» та механізмів реалізації її інструментів;

– *розвиток цифрової партисипації* шляхом нормативного врегулювання механізмів електронного голосування та політичного онлайн-краудсорсингу, впровадження блокчейн-технології та штучного інтелекту в демократичні процеси (в місцевих Концепціях цифрової партисипації) та створення спеціалізованих міжнародних організацій;

– *імплементацию міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду громадянської участі*. Україна приєдналася до більшості міжнародних документів щодо стандартів партисипативної демократії, проте залишається актуальним питання ратифікації окремих актів, зокрема Європейської хартії урбанізму (1993). Доцільним є адаптація кращих зарубіжних практик: просвітницької політики (Австралія, Норвегія, Канада, Франція), забезпечення прозорості влади (США), децентралізації (Данія, Італія), референдумів (Швейцарія), медіаграмотності (Фінляндія), боротьби з абсентеїзмом (Бельгія, Греція, Італія, Сполучене Королівство), а також цифрової участі (Естонія, Канада, Швеція), однак з урахуванням історичного минулого, традицій та самобутності українського суспільства.

Доводиться, що ідея повної реалізації партисипативної демократії, за якої всі громадяни безпосередньо беруть участь в ухваленні рішень з усіх питань суспільного значення, залишається концептуально привабливою, проте в сучасних умовах має утопічний характер. Водночас імплементация її окремих елементів є не лише можливою, а й необхідною для формування сталого, активного та відповідального громадянського суспільства, здатного ефективно взаємодіяти з органами влади, здійснювати громадський контроль, впливати на зміст публічної політики та зміцнювати легітимність демократичних процесів. З огляду на це, оптимальною моделлю демократичного врядування постає змішана модель, яка органічно поєднує інститути представницької демократії з функціональними інструментами партисипативної демократії, забезпечуючи баланс між делегованим політичним представництвом і безпосередньою участю громадян в ухваленні рішень.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та запропоновано вирішення важливої наукової проблеми шляхом розробки нових доктринальних положень щодо сутності та функціонування партисипативної демократії як правового феномену, а також визначення стратегічних напрямів її розвитку в Україні з урахуванням національних особливостей та міжнародних стандартів.

У ході дослідження отримано такі основні результати:

1. Узагальнення сучасного стану наукової розробки теорії партисипативної демократії засвідчило, що її концептуальні засади сформовані переважно в межах політологічного дискурсу, а також дало підстави для висновку про суперечливий характер цього феномену, що зумовлено його неоднозначною інтерпретацією в зарубіжній та вітчизняній науковій літературі через ризики меж і ефективності громадянської участі.

Відсутність системного підходу до розуміння партисипативної демократії в теорії держави і права обумовлена браком її концептуалізації як правового феномену. Під такою *концептуалізацією* слід розуміти наукову процедуру інтеграції онтологічних уявлень про партисипативну демократію в систему емпіричних знань з метою виявлення тенденцій її трансформації, формулювання гіпотез щодо її правової природи та взаємозв'язків з іншими державно-правовими явищами. Здійснення цієї процедури передбачає теоретико-правовий аналіз партисипативної демократії, що дає змогу визначити її сутність, ознаки, правові закономірності виникнення, функціонування та розвитку, а також сформулювати цілісний концепт цього явища в правовій площині.

Розкриттю сутності партисипативної демократії сприяє застосування трьох умовних наукових підходів: *атрибутивного*, що розглядає її як систему сутнісних ознак, які формують її зміст; *діяльнісного*, який вивчає її крізь

призму практик громадянської участі; та *функціонального*, що акцентує увагу на специфічних функціях, спрямованих на забезпечення взаємодії держави й громадянського суспільства. Поєднання цих підходів формує методологічну основу для комплексного наукового осмислення партисипативної демократії як правового феномену.

2. Для успішного проведення теоретико-правового дослідження партисипативної демократії методологічні підходи до її вивчення мають відповідати низці ключових вимог: базуватись на комплексі загальнофілософських, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів наукового пізнання із залученням сучасних методологічних принципів – релятивізму, множинності, нелінійності, інклюзивності, альтернативності, комунікативності, концептуалізму та поліваріантності гіпотез; мати міждисциплінарний характер з поєднанням інструментів теорії держави і права, політології, філософії та соціології права; враховувати як національний, так і міжнародний контексти дослідження; ґрунтуватися на збалансованому поєднанні теоретичного аналізу та емпіричних спостережень.

3. Проведена етапізація глобального розвитку демократичних ідей засвідчила, що теорія партисипативної демократії сформувалася в межах третього етапу демократизації (60-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.) внаслідок проголошення пріоритетності прав і свобод людини над інтересами держави. Її становлення зумовлене критичним переосмисленням ліберальної парадигми демократії під впливом запиту на розширення політичної участі, дефіциту представництва в класичних моделях та активізації громадянського суспільства. Подальший розвиток пов'язаний із децентралізацією публічної влади та впровадженням інформаційно-комунікаційних технологій, що трансформували механізми взаємодії між державою та громадянами.

4. Порівняльний аналіз партисипативної, прямої та представницької демократій за низкою ключових параметрів, зокрема, формами та частотою участі громадян, застосовуваними інструментами, визначальними цілями, інституційною структурою, а також механізмами легітимації рішень і

відповідальності за їх реалізацію, дозволив виокремити партисипативну демократію як окрему форму демократичного устрою. Автономний характер партисипативної демократії підтверджується виділенням її специфічних ознак: 1) визнання громадянської участі як основи цієї демократії; 2) систематичність залучення громадян у процеси ухвалення рішень; 3) широкий спектр правових форм реалізації; 4) утвердження партнерських відносин між державою та громадянським суспільством як засадничого принципу її функціонування; 5) інституалізація громадського моніторингу та контролю за діяльністю органів влади; 6) формування у громадян правосвідомості та правової культури, що сприяє підвищенню їхньої відповідальності за результати участі в громадському житті.

Доцільність використання терміну «партисипативна демократія» як базового у науковому дискурсі серед низки суміжних понять, обумовлюється тим, що саме цей термін найбільш повно і коректно відображає сутнісні характеристики, концептуальне наповнення і функціональну специфіку відповідного правового явища.

Сучасний концепт партисипативної демократії полягає у її розумінні як окремої форми демократії, заснованої на систематичній громадянській участі, що передбачає партнерську взаємодію між державою та громадянським суспільством, широкий спектр правових форм реалізації, здійснення громадського моніторингу й контролю за діяльністю органів влади, а також формування правосвідомої позиції громадян як активних і відповідальних учасників демократичних процесів.

5. Ефективне функціонування партисипативної демократії забезпечується інституційно спроможною та відкритою до взаємодії з громадянським суспільством державою, яка створює сприятливі умови для реалізації громадянського потенціалу через змістовну й результативну участь за партнерської моделі «держава-громадянське суспільство». У цьому контексті ключове значення має *концепція наближеної держави*, що передбачає трансформацію публічного управління у напрямку

людиноцентричності та визнає громадянську участь як системний, а не епізодичний елемент функціонування демократичної держави.

У результаті аналізу співвідношення понять «громадська участь», «політична участь» та «громадянська участь», шляхом виокремлення їх відмінних ознак за обсягом правової взаємодії, предметом впливу, суб'єктивним складом і ступенем інституціоналізації, обґрунтовано, що громадянська участь є складовою громадської участі, що реалізується через активну і правомірну діяльність громадян та спрямована на вплив на публічне управління, ухвалення рішень і контроль за владою з метою реалізації суспільних інтересів у демократичному суспільстві.

Враховуючи консенсуальну природу громадянської участі як форми взаємодії держави та громадянського суспільства та застосовуючи критерій характеру реалізації в демократичному процесі, запропоновано систему принципів громадянської участі представити у вигляді: *загально-правових принципів, що є універсальними для всіх складових демократичної системи* (гуманізм, рівність, рівноправність, недискримінація, інклюзивність, законність, верховенство права, демократизм, розподіл державної влади, політичний плюралізм), та *спеціальних принципів*. Останні поділяються залежно від інституційної приналежності на *принципи, що регулюють функціонування держави через органи влади* (виборність, прозорість, відкритість, підзвітність, публічність, об'єктивність, субсидіарність, легітимність, оперативність, інтегративність), та *принципи, що лежать в основі громадянського суспільства* (верховенство більшості при обов'язковому дотриманні прав меншості; добровільність, безпосередність, доступність, обізнаність, гетерархія, синергетична взаємодія та партнерство; впровадження всіх спільносхвалених рішень та колективна відповідальність).

6. Осмислення ролі партисипативної демократії як багатовимірного правового феномену здійснено через низку фундаментальних філософсько-правових вимірів. В *онтологічному вимірі* вона виступає як форма народовладдя, заснована на громадянській участі; у *ціннісному* – як втілення

базових демократичних цінностей (свободи, рівності, солідарності, відповідальності тощо); у *феноменологічному* – як суб'єктивно пережитий досвід взаємодії громадян із державою через різноманітні форми участі; в *антропологічному* – як спосіб залучення людини до процесів правотворення та правозастосування; у *цивілізаційному* – як індикатор демократичного розвитку суспільства.

Ключовим аспектом функціонального призначення партисипативної демократії є питання публічного управління, яке у теорії держави і права розглядається як складова функціональної характеристики держави, спрямована на реалізацію публічних інтересів через правові механізми. Впровадження ідей партисипативної демократії зумовило трансформацію традиційної моделі публічного управління в напрямі формування *партисипативного управління* як інноваційної та перспективної складової стратегічного розвитку громадянського суспільства й демократичної держави.

Враховуючи відсутність усталеної доктринальної позиції щодо кількісного та якісного складу функцій демократії, обґрунтованим видається застосування класичного правового підходу до класифікації функцій партисипативної демократії, однак з урахуванням особливостей функціонування партисипативного управління як сучасної моделі врядування, заснованої на принципах громадянської участі. Функціональне призначення партисипативної демократії розкривається через систему її загальних та спеціальних функцій, де до *загальних належать такі, що відображають універсальні напрями впливу демократії на суспільство і державу* (політична, правова, соціальна, забезпечувальна, контрольна, комунікативна, освітня та стимулююча), а до *спеціальних – функціональні напрями її практичної реалізації в межах механізмів партисипативного управління* (залучення, інформування, координування).

7. Аналіз міжнародних актів на предмет закріплення положень партисипативної демократії дозволив:

– з'ясувати, що наднаціональний рівень нормативно-правового забезпечення партисипативної демократії характеризується значною кількістю міжнародних актів (універсальних і регіональних міжнародних договорів і актів правозахисного характеру; рекомендацій міжнародних організацій та їхніх органів), які встановлюють регламенти підтримки громадянської участі без примусу до її реалізації та гарантують державам гнучкість у виборі її форм. Для зміцнення культури громадянської участі та подальшого розвитку положень, уже закріплених у чинних міжнародних актах, доцільним вбачається ухвалення Хартії регіонального самоврядування (як доповнення до Європейської хартії місцевого самоврядування) та Хартії прав і обов'язків громадян;

– визначити універсальні стандарти громадянської участі як систему принципів, норм і механізмів, закріплених у міжнародних актах, які гарантують реалізацію права людини на участь в управлінні публічними справами на національному, регіональному та місцевому рівнях. Ці стандарти є частиною загальної концепції прав людини та акцентують увагу на рівному доступі до участі, інклюзивності участі, прозорості процесів ухвалення рішень, обов'язковості публічних консультацій, відкритості доступу до інформації, цифрових формах участі, участі у місцевому самоврядуванні, підзвітності органів влади, а також партнерстві та кооперації між органами влади та громадянами;

– встановити, що зарубіжний досвід імплементації міжнародних стандартів громадянської участі демонструє ефективні практики, доцільні для впровадження в Україні з метою зміцнення інклюзивної, підзвітної та відкритої моделі партисипативної демократії (обов'язкові публічні консультації (Фінляндія, Швеція та ін.), дорадчі органи участі (Нідерланди, Франція та ін.), цифрові платформи (Естонія, Ісландія та ін.), залучення вразливих груп (Сполучене Королівство та ін.), участь у місцевому самоврядуванні (Німеччина, Швейцарія та ін.) тощо).

– виявити, що Україна, будучи стороною основних міжнародних документів зі стандартами громадянської участі, загалом дотримується взятих на себе міжнародних зобов'язань за такими основними напрямками: розвиток інституційних механізмів участі; законодавче забезпечення участі; цифровізація участі; забезпечення інклюзивності; просвітницька діяльність і формування культури участі. Незважаючи на наявні виклики, забезпечення відповідності міжнародним стандартам у сфері громадянської участі й надалі залишається пріоритетом державної політики України.

8. Аналіз нормативного регулювання громадянської участі в зарубіжних державах дозволив виокремити його дві усталені моделі: перша, найбільш поширена модель, передбачає загальне закріплення положень про участь громадян у конституції з подальшою деталізацією механізмів участі в муніципальних статутах; друга – ґрунтується на законодавчому регулюванні інститутів участі із наданням повноважень щодо процедурної конкретизації на рівні локальних актів. У межах проведеного аналізу також ідентифіковано держави з високим рівнем нормативно-правового забезпечення партисипативної демократії, зокрема США, Сполучене Королівство та низку держав Європейського Союзу, де сформовано цілісні та ефективні системи залучення громадян до демократичних процесів у поєднанні з централізованими механізмами ухвалення рішень.

Вітчизняне законодавство наділяє громадян широкими можливостями участі у демократичних процесах, однак потребує удосконалення з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду шляхом:

розробки та ухвалення Кодексу громадянської участі в Україні як комплексного нормативно-правового акту, що врегулює усі можливі форми взаємодії громадян з органами влади на засадах партисипативної демократії, механізми застосування цих форм, а також закріплює поняття партисипативної демократії;

розробки та ухвалення окремих законів, спрямованих на нормативно-правове забезпечення таких інструментів партисипативної демократії як

місцеві ініціативи, загальні збори членів територіальної громади, місцевий референдум, громадські слухання, партисипативне бюджетування;

розробки та затвердження місцевих Концепцій цифрової партисипації як нормативно-правових актів, що визначають стратегію розвитку партисипативної демократії на місцевому рівні через створення моделі залучення громадян до процесу ухвалення рішень із застосуванням цифрових технологій;

визнання статуту територіальної громади як ключового локального нормативно-правового акта, що забезпечує ефективні механізми громадської участі, зміцнює демократичні процеси та сприяє сталому розвитку громади.

9. Значення судової практики з питань партисипативної демократії полягає у тому, що вона сприяє заповненню правових прогалів і коригуванню колізій у відсутності чіткого законодавства щодо громадянської участі. Ця судова практика формується як Європейським судом з прав людини, так і національними вищими судами, охоплюючи ключові політичні права і свободи, з яких випливає громадянська участь, зокрема права на участь в управлінні публічними справами, права на подання звернень, права на доступ до публічної інформації, свободи об'єднання, свободи мирних зібрань, свободи вираження поглядів. У державах із консолідованою демократією спостерігається зниження порушень цих прав, що підтверджує ефективність судового механізму в утвердженні стандартів громадянської участі.

Аналіз судової практики США та Німеччини з питань партисипативної демократії показав ефективність поєднання нормативного та практико-орієнтованого підходів до захисту прав людини, що може слугувати прикладом для України. Вітчизняні судові рішення, зокрема ЄСПЛ, Верховного та Конституційного Судів, хоча й виявляють нормативні прогалини у сфері громадянської участі, водночас сприяють розвитку правової природи партисипативної демократії, розширюючи її правове регулювання.

10. Інструментами партисипативної демократії слід вважати легальні та легітимні засоби її реалізації, що дозволяють активному громадянину

впливати на ухвалення та виконання суспільно важливих рішень. Багатогранність підходів до громадянської участі позначилось на різноманітті інструментів партисипативної демократії в міжнародній практиці, до числа яких віднесено: голосування через: а) вибори; б) референдуми; в) дорадче опитування; збори громадян; публічне слухання; публічна ініціатива; громадська самоорганізація; звернення громадян; залучення експертів або консультативно-дорадчих органів; партисипативне бюджетування (бюджет участі); політичний краудсорсинг; електронне урядування; публічні консультації; вивчення громадської думки; громадська експертиза; громадянські асамблеї; кроссекторальне співробітництво (партнерство). Наведений перелік не є вичерпним, оскільки з розвитком демократії, цифрових технологій та зростанням громадських запитів можуть виникати нові форми громадянської участі, адаптовані до актуальних суспільно-політичних умов.

Аналіз системи інструментів партисипативної демократії з урахуванням уточненого змісту дозволив здійснити їх класифікацію за наступними критеріями: 1) *спосіб реалізації* – індивідуальні (що можуть використовуватися незалежно від інших громадян, наприклад, індивідуальна участь у голосуванні, зверненні) та колективні (які потребують спільних дій громадян, наприклад, публічні слухання, публічні ініціативи); 2) *юридична сила результатів* – імперативні (результати яких мають обов'язковий характер і підлягають реалізації, наприклад, голосування через вибори, референдум) та консультативні (результати яких носять рекомендаційний характер, наприклад, дорадче опитування, громадянські асамблеї); 3) *ступень застосування новітніх технологій* – традиційні (перевірені часом класичні форми громадянської участі, наприклад, збори громадян, громадська самоорганізація) та інноваційні (новітні форми, що відповідають вимогам сучасності, наприклад, електронне урядування, політичний онлайн-краудсорсинг).

Реалізація інструментів партисипативної демократії в більшості демократичних держав сьогодні є поширеною практикою, яка характеризується комплексним нормативно-правовим регулюванням, системним залученням громадян та інтеграцією цих механізмів в управлінські процеси, що забезпечує їх ефективність, сталість і впливовість в ухваленні суспільно важливих рішень. В Україні спостерігається позитивна, але нерівномірна динаміка впровадження усього спектру інструментів партисипативної демократії через відсутність належного нормативного регулювання та недостатність інституційного забезпечення, що потребує системного удосконалення законодавства та практичних механізмів їх реалізації.

11. Під загрозами і викликами реалізації партисипативної демократії слід розуміти будь-які обставини або події, зумовлені внутрішніми або зовнішніми чинниками, які можуть порушити процес її розвитку, знизити ефективність функціонування та потребують застосування заходів запобігання, нейтралізації, усунення, адаптації або стратегічного реагування. Основними загрозами і викликами, що ускладнюють реалізацію партисипативної демократії в умовах сучасності, є: 1) обмежений доступ громадян до достовірної публічної інформації та відсутність належної транспарентності публічної влади; 2) популізм як інструмент політичної боротьби; 3) правові обмеження громадянської участі; 4) розмивання відповідальності між державою та громадянським суспільством; 5) ускладнення процесу ухвалення рішення через збільшення витрат часу та інших ресурсів; 6) повага до думки більшості без належного врахування меншості; 7) низький рівень освіченості та досвіду громадян у питаннях управління суспільними справами; 8) абсентеїзм як результат аполітичності та пасивності громадян; 9) корупція на всіх рівнях владної піраміди. Динамічний характер партисипативної демократії зумовлює змінність спектра потенційних загроз і викликів у часі.

Системний підхід до подолання загроз і викликів реалізації партисипативної демократії передбачає: 1) підвищення рівня освіченості громадян (через запровадження освітніх програм і цифрових платформ для розвитку правової, громадянської та медіаосвіченості, включно з інтеграцією знань про партисипативну демократію в шкільну освіту); 2) нівелювання економічної нерівності та абсентеїзму (через забезпечення доступу вразливих груп населення до інструментів участі, впровадження стимулів громадянської активності (рейтинги активності, податкові знижки) та проведення інформаційних кампаній для подолання аполітичності); 3) запровадження моделі взаємної відповідальності громадян і органів влади (через розробку нормативних стандартів звітності органів влади, правове врегулювання публічного контролю та інституціоналізацію механізмів спільного врядування (спільні наглядові ради, громадські експертизи, спільні дорадчі органи); 4) створення правових умов для ефективності електронної громадянської участі (через нормативне закріплення обов'язковості врахування результатів е-консультацій і е-петицій, впровадження єдиної цифрової платформи громадянської участі на національному і регіональному рівнях, правове регулювання застосування ІТ-рішень (е-голосування, блокчейн тощо).

12. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій зумовив трансформацію громадянського суспільства в інформаційне під яким запропоновано розуміти форму громадянського суспільства, що базується на системному використанні цифрових технологій та мережевих комунікацій (насамперед Інтернету) для створення, обміну, зберігання й використання інформації, що забезпечує кожному члену суспільства широкі можливості участі в політичному, соціальному, економічному та культурному житті.

Перспективи реалізації партисипативної демократії в інформаційному суспільстві відкриваються через застосування цифрових інновацій, що охоплюють широкий спектр новітніх технологій і методів, які модернізують механізми участі та сприяють виведенню демократичного врядування на якісно новий рівень. Суттєве значення мають такі цифрові інновації як

електронне голосування (для забезпечення зручності, доступності та ефективності громадянської участі), штучний інтелект (для сприяння ухваленню більш обґрунтованих, швидких і точних рішень), блокчейн (для створення умов безпеки, прозорості та надійності збереження інформації у демократичних процесах) та політичний онлайн-краудсорсинг (для оптимізації врахування суспільних інтересів під час ухвалення рішень).

В умовах інформаційного суспільства громадянська участь перетворюється на цифрову партисипацію – форму залучення громадян до управлінських, політичних та суспільно важливих процесів із використанням цифрових технологій. Важливим чинником розвитку цифрової партисипації є міжнародна співпраця, яка виступає універсальною формою взаємоузгодженої діяльності двох або більше держав, у межах якої вони домовляються про спільні дії по активізації участі громадян в ухваленні ефективних суспільно важливих рішень із застосуванням цифрових технологій на національному та міжнародному рівнях. Ураховуючи зростаючий вплив цифрової партисипації та роль традиційних міжнародних інституцій, таких як ООН і ЄС, доведено доцільність створення спеціалізованих міжнародних організацій, діяльність яких має бути спрямована на вирішення актуальних проблем цифрової партисипації (зокрема, питання цифрового розриву, тощо).

13. Стратегічні напрями розвитку партисипативної демократії як *основа для розробки Національної концепції розвитку партисипативної демократії*, адаптованої до соціокультурної специфіки українського суспільства та орієнтованої на розкриття його громадянського потенціалу, включають:

– *просування людиноцентризму як базової цінності партисипативної демократії* шляхом формування людиноцентричної державної політики, що передбачає пріоритетний захист прав людини, урахування її потреб і забезпечення добробуту, а також орієнтується на запобігання будь-яким формам дискримінації, підтримку середнього класу та протидію корупції;

– *формування активної громадянської позиції* через затвердження державної програми, спрямованої на розвиток правової освіти і

медіаграмотності, просування культури демократичного консенсусу та подолання абсентеїзму;

– *зміцнення місцевого самоврядування як основи громадянської участі.*

Для повноцінної реалізації ідеї місцевого самоврядування в контексті розвитку партисипативної демократії необхідно не лише вдосконалювати муніципальне законодавство та забезпечувати ефективне впровадження його положень, а й підвищувати управлінську компетентність громадян та розширювати їхню поінформованість щодо цілей і результатів реформи децентралізації шляхом запровадження цільових державних просвітницьких програм;

– *удосконалення правового регулювання інструментів партисипативної демократії.* Пропонується ухвалення спеціальних законів про місцевий референдум, загальні збори, місцеві ініціативи, громадські слухання, партисипативний бюджет тощо або єдиного кодифікованого акту (Кодексу громадянської участі) та статутів територіальних громад із нормативним закріпленням поняття «партисипативна демократія» та механізмів її реалізації;

– *розвиток цифрової партисипації шляхом нормативного врегулювання механізмів електронного голосування та політичного онлайн-краудсорсингу, впровадження блокчейн-технології та штучного інтелекту в демократичні процеси;*

– *імплементацію міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду громадянської участі.* Україна приєдналася до більшості міжнародних документів щодо стандартів громадянської участі, проте залишається актуальним питання ратифікації окремих актів, зокрема Європейської хартії урбанізму (1993). Доцільним є адаптація кращих зарубіжних практик: просвітницької політики (Австралія, Норвегія, Канада, Франція), забезпечення прозорості влади (США), децентралізації (Данія, Італія), референдумів (Швейцарія), медіаграмотності (Фінляндія), боротьби з абсентеїзмом (Бельгія, Греція, Італія, Сполучене Королівство), а також цифрової участі (Естонія,

Канада, Швеція), однак з урахуванням історичного минулого, традицій та самобутності українського суспільства.

Доводиться, що ідея повної реалізації партисипативної демократії, за якої всі громадяни безпосередньо беруть участь в ухваленні рішень з усіх питань суспільного значення, залишається концептуально привабливою, проте має утопічний характер. Водночас імплементація її окремих елементів є не лише можливою, а й необхідною для формування сталого, активного та відповідального громадянського суспільства, здатного ефективно взаємодіяти з державою, здійснювати громадський контроль, впливати на зміст публічної політики та зміцнювати легітимність демократичних процесів. З огляду на це, оптимальною моделлю демократичного врядування постає змішана модель, яка органічно поєднує інститути представницької демократії з функціональними інструментами партисипативної демократії, забезпечуючи баланс між делегованим політичним представництвом і безпосередньою участю громадян в ухваленні рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Gallup International. URL: <https://www.gallup-international.bg/en/48240/democracy-remains-popular-but-people-worldwide-are-questioning-its-performance/> (дата звернення: 10. 02. 2025).
2. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Пер. з фр. та ком. О. Хома. К: Port-Royal, 2001. 349 с.
3. Мілль Дж. Ст. Про свободу / Пер. з англ. К: «Основи», 2001. 463 с.
4. Ковальов А. Партиципаторний напрям демократії як предтеча деліберативного підходу. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2018. Вип. 17. С. 180–186.
5. Cole G.D.H., Postgate R. *The Common People. 1746–1938*. L., 1938. 588 p.
6. Ейзенштадт Ш. Парадокс демократичних режимів : крихкість і змінність. *Поліс*. 2002. № 2. С. 81–95.
7. Naisbitt J. *Megatrends*. New York: Warner Books (Hardcover). 1982. 290 pp.
8. Андрійчук Т. С. Партиципаторна та деліберативна демократія в сучасному політичному дискурсі. *Політичне життя*. 2019. № 1. С. 45–51.
9. Pateman C. *Participation and democratic theory*. Cambridge : Cambridge University press, 1970. 122 p.
10. Печенюк Д. О. Партиципаторна теорія демократії як напрям сучасної американської політичної науки: історія становлення і концептуальні засади. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2013. № 112 (2). С. 40–44.
11. Barber B. *Strong democracy : participatory politics for a new age*. Berkeley : University of California Press, 1984. 320 p.
12. Dahl R.A. *Polyarchy : participation and opposition*. New Haven, Conn. : Yale University Press, 1971. 272 p.
13. Dahl R. A. *Preface to Democratic Theory*. Chicago : University of Chicago Press, 2006. 123 p.

14. Fotopoulos T. *Towards an Inclusive Democracy : the Crisis of the Growth Economy and the Need for a New Liberatory Project*. London and New York : Cassell, 1997. 401 p.
15. O’Neil D. J. The Political Philosophy of James Burnham. *International Journal of Social Economics*. 1994. Vol. 21, № 2/3/4. P. 141–152.
16. Bobbio N. *Politica e cultura*. Torino, 1955. 158 p.
17. Macpherson C. *The life and times of liberal democracy*. Oxford University Press, 1977. 186 p.
18. Mansbridge J. *Beyond adversary democracy*. Chicago : University of Chicago Press, 1980. 398 p.
19. Ціммерман Дж. Демократія : Антологія / Упоряд. О. Проценко. К.: Смолоскип, 2005. 390 с.
20. Дьбюї Дж. Демократія і освіта / пер. М. Олійник, І. Босак, Г. Пехник. Львів: Літопис, 2003. 294 с.
21. Masuda Y. *Computopia. The Information Technology Revolution*. Oxford, 1985. 180 p.
22. Masuda Y. *The Information Society as Post-Industrial Society*. Institute for the Information Society. Washington, D.C. : Pub. World Future Society, 1981. 171 p.
23. Daly H., Costanza R., Prugh T. *The Local Politics of Global Sustainability*. Island Press, 1999. 173 p.
24. Wolfe D. *Varieties of Participatory Democracy and Democratic Theory*. URL: http://www.mmisi.org/pr/16_01/wolfe.pdf. (дата звернення: 10. 04. 2021).
25. Vick J. *Participatory Democracy, Radical Democracy, and the Future of Democratic Theory*. URL: <http://wpsa.research.pdx.edu/meet/2012/vick.pdf>. (дата звернення: 10. 04. 2021).
26. Cronin. *The Direct Democracy : The Politics of Initiative Referendum and Recall*. Cambridge : Harvard University Press, 1989. 289 p.
27. Бахрах П. «Теорія демократичного елітизму. Критика». URL: http://ni.biz.ua/11/11_13/11_13759_demokratiya-dlya-vseh--partitsiionnaya-kontsepsiya.html (дата звернення: 10. 04. 2021).

28. Lipset S. M. Some Social Requisites of Democracy : Economic Development and Political Legitimacy. *American Political Science Review*. 1959. Vol. 53. P. 69–105.
29. Fung A. The Participedia Project : An Introduction. *International Journal of Public Management*. 2011. Vol. 14. № 3. P. 341–362.
30. Crouch C. J. Post-democracy. Polity Press, Cambridge. 2005. 204 p.
31. Zittel T., Fuchs D. Participatory Democracy and Political Participation. Can Participatory Engineering bring Citizens back In? URL: https://www.researchgate.net/publication/303228110_Participatory_Democracy_and_Political_Participation (дата звернення: 11. 04. 2022).
32. Cohen J. Deliberation and Democratic Legitimacy. New York : Blackwell, 1989. 424 p.
33. Ейхельман О. Проект Конституції – основних державних законів – Української Народньої Республіки / проф. О. Ейхельман. Київ; Тернів : Вид-во С. У. Д., 1921. 96+VIII с.
34. Грозіцька Т. Ю. Теорії демократії в сучасній американській політичній науці : дис... канд. політ. наук : 23.00.01 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2000. 165 с.
35. Бортніков В. І. Політична участь громадян України в умовах демократичного транзиту : дис... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Волинський національний університет ім. Лесі Українки. Луцьк, 2008. 451 с.
36. Ліпковська-Надеїна Н. А. Теорія поліархії Р. Даля: концептуальні засади та практика : дис... канд. політ. наук : 23.00.01 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. 186 с.
37. Печенюк Д. О. Концепції сильної демократії Б. Барбера : дис... канд. політ. наук : 23.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2014. 184 с.
38. Лікарчук Н. В. Політичний маркетинг: теоретичні та прикладні аспекти : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2013. 416 с.

39. Маруховський О. О. Політичні аспекти зарубіжних концепцій інформаційного суспільства : дис...канд. політ. наук : 23.00.01 / Інститут політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2008. 239 с.
40. Шемшученко Ю. С. Вибране. Теоретичні проблем формування правової держави. К. : Вид-во «Юридична думка», 2005. С. 75–76.
41. Історія держави і права України : підручник: У 2 т. / ред. В. Я. Тацій [та ін.]; Акад. прав. наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. 653 с.
42. Загальна теорія права : Підручник / За заг. ред. М. І. Козюбри. К. : Ваіте, 2015. 392 с.
43. Теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; за заг. ред.: С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова; М-во освіти і науки України, Акад. адвокатури України. К. : Юрінком Інтер, 2003. 368 с.
44. Загальна теорія права : підруч. / О. В. Петришин, В. В. Лемак, С. І. Максимов та ін.; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2020. 568 с.
45. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права : навч. посібник. Львів : Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
46. Скрипнюк О. В. Демократія : Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). К. : Логос, 2006. 368 с.
47. Копиленко О. Л. Правознавство : Навчальний посібник / О. Л. Копиленко, Ю. І. Римаренко, Л. І. Мозговий. К. : «Професіонал», 2007. 400 с.
48. Зайчук О. В., Заєць А. П., Журавський В. С., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М. Теорія держави та права. Академічний курс : підруч. / О. В. Зайчук (ред.), Н. М. Оніщенко (ред.). 2-ге вид., перероб. і доп. К. : Юрінком Інтер, 2018. 688 с.
49. Кабанець О. С. Демократія як явище правової дійсності (теоретико-правовий аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2016. 182 с.

50. Попович Т. П. Правові засоби здійснення демократії у державах Центральної Європи : теоретичні та практичні аспекти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 2015. 215 с.

51. Сухонос В. В. Сутність та функції авторитарного державного режиму в умовах переходу до демократії (теоретико-методологічний аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2001. 185 с.

52. Бондарева К. В. Правова інституціоналізація політичних режимів: проблеми теорії і практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2014. 213 с.

53. Ткач Т. П. Теорія елітарної демократії: правові засади : дис...канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2012. 210 с.

54. Француз А. Й. Правові основи демократичного розвитку політичної системи в Україні : дис.... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Острозька академія». Острог, 2012. 456 с.

55. Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави : монографія / за ред. Л.М. Шипілов. Хакрів : В-о «ФІНН», 2009. 216 с.

56. Гринюк Р. Ф. Теоретична модель правової держави і проблеми її реалізації в сучасних умовах : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Острозька академія». Острог, 2007. 445 с.

57. Заєць А. П. Правова держава в Україні: концепція і механізми реалізації : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 1999. 447 с.

58. Коваль Н. Т. Зasadничі принципи правозастосування у розбудові правової держави : методологічні основи концептуалізації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Приватний вищий навчальний заклад Університет Короля Данила. Івано-Франківськ, 2019. 209 с.

59. Косінов С. А. Контроль у демократичній державі: загальнотеоретична характеристика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 435 с.

60. Супруненко В. І. Феномен держави: теоретико-правові засади формування та розвитку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2006. 196 с.

61. Гоцуляк Ю. В. Правове буття як онтологічна основа праворозуміння (історико-теоретичне дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2020. 416 с.

62. Котенко Т. В. Функціональне призначення місцевого самоврядування в громадянському суспільстві : теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2013. 216 с.

63. Мельник Н. В. Самоорганізація народу як фактор формування громадянського суспільства в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2017. 215 с.

64. Михайліна Т. В. Правосвідомість як інтегративний елемент правової системи : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2018. 508 с.

65. Польщиків І. В. Місцеве самоврядування в умовах становлення громадянського суспільства: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / НДІ Державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України. Харків, 2021. 221 с.

66. Разметаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2009. 215 с.

67. Богів Я. С. Народний суверенітет та механізм його реалізації публічною владою: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Острозька академія». Острог, 2020. 470 с.

68. Денисюк М. В. Теоретико-правові засади взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2014. 223 с.

69. Жаровська І. Демократія та верховенство права: сучасна методологія управлінсько-владної діяльності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2021. Т. 8, № 3(31). С. 56-60.

70. Кириченко С. О. Співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2001. 20 с.

71. Новіков М. М. Об'єднання громадян у механізмі взаємодії держави і громадянського суспільства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет внутрішніх справ. Київ, 2002. 136 с.

72. Постол К. А. Правові механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2016. 238 с.

73. Ременяк О. В. Децентралізація публічної влади в правовій теорії та державотворчій практиці : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2020. 210 с.

74. Тимченко С. М. Теоретико-правові проблеми взаємодії громадянського суспільства і правової держави в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Запорізький юридичний інститут МВС України. Запоріжжя, 2001. 239 с.

75. Чкадуа М. І. Взаємодія держави та громадянського суспільства в умовах сучасних політичних трансформацій : автореф. ... канд. юрид. наук. : 12.00.01 / Заклад вищої освіти «Університет короля Данила». Івано-Франківськ, 2024. 20 с.

76. Ємельянова А. Г. Електронна петиція як форма реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами : дис. ...

канд. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2019. 231 с.

77. Зарічний О. А. Участь громадськості у здійсненні публічної влади: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2017. 229 с.

78. Ільницький М. С. Вибори в демократичних державах: порівняльно-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2019. 456 с.

79. Снігур І. Й. Механізм реалізації права громадян на участь у здійсненні державної влади : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2007. 225 с.

80. Баймуратов М. О. Конституційний краудсорсинг як перспективний напрямок розвитку українського конституційного законодавства. *Діджиталізація та права людини : збірник тез Міжнародної науковопрактичної інтернет-конференції* (м. Хмельницький, 30 березня 2021 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, С. 15–19.

81. Батанов О. В., Кравченко В. В., Приходько Х. В. Партисипативна демократія в системі місцевого самоврядування : проблеми законодавчого регулювання. *Аспекти публічного управління*. 2014. № 9–10 (11–12). С. 12–28.

82. Ейхельман О. Реформа місцевого самоврядування на підставі демократично-республіканської державності. Прага : Вид-во держ. друкарні в Празі, 1932. 81 с.

83. Лялюк О. Ю. Правове регулювання та практика імплементації законодавства з питань партисипативної демократії в європейських країнах. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2017. Вип. 33. С. 355–367.

84. Нестерович В. Ф. Конституційно-правова модернізація органів державної влади у рамках утвердження демократії участі в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2016. № 1. С. 67–76.

85. Попова І. М. Організаційно-правові механізми забезпечення партисипативної демократії (демократії участі) у системі місцевого самоврядування. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2016. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2016_1_23 (дата звернення: 15. 04. 2022).

86. Серьогіна С. Г. Муніципальна реформа як чинник удосконалення функціонування системи місцевого самоврядування в Україні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 26. С. 3–15.

87. Ставнійчук М. Демократія участі в Україні : актуальний конституційно-правовий аспект. *Юридичний вісник*. 2016. №2. С. 35–45.

88. Тодика О. Ю. Вибори до парламентів країн СНД : порівняльно-правовий аналіз : монографія. Харків, 2003. 245 с.

89. Федоренко В. Л. Демократія, демократизація та феномен «електоральної революції» 2019 року в Україні. *Право України*. 2019. № 11. С. 200–224.

90. Чабан О. О. Демократія участі та сучасні технології реалізації громадянського інтересу на місцевому рівні. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології*. 2013. № 1073. С. 131–136.

91. Чуб О. О. Різноманіття форм політичної активності громадян України як чинник демократичності державної влади. *Форум права*. 2010. № 3. С. 460–465.

92. Бень Я. В. Методологія дослідження механізмів реалізації демократії участі в умовах воєнного стану в Україні. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2023. № 3 (21). С. 143–153.

93. Корж І., Бірюк Л. Доступ до правової інформації в Україні в контексті європейських принципів партисипативної демократії. *Право України*. 2022. № 9. С. 43–60.

94. Левченко О. В. Механізми формування цифрової партисипації у публічному управлінні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. управ. : 25.00.02 /

Національна академія державного управління при Президентові України. Київ, 2020. 20 с.

95. Федоренко Т. А. Міжнародні стандарти партисипаторної демократії як підґрунтя забезпечення участі громадськості в державному управлінні у сфері охорони здоров'я в Україні. *Вісник НАДУ при Президентові України. Серія «Державне управління»*. 2017. № 3. С. 95–102.

96. Шумляєва І. Вплив європейських норм партисипативної демократії на підвищення рівня участі громадян України в місцевому самоврядуванні. *Аспекти публічного управління*. 2021. № 1. Том 9. С. 113–120.

97. Нікітенко Л. О., Гуцалюк В. Б. Демократія участі: зарубіжний та вітчизняний досвід. *Правові новели*. 2021. № 15. С. 17–22.

98. Wacks R. *Understanding Jurisprudence: An Introduction to Legal Theory*. Oxford University Press (U.S. Edition). 2021. 379 p.

99. Чернеженко О. М. Роль прямої демократії в суспільстві. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2018. Вип. 2 (82). С. 77–89.

100. Копча В. В. Методологія дослідження правового явища: поняття, структура, інструментарій. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 54–58.

101. Бекон Ф. *Новий Органон*. К. : РІПОЛ Класік. 364 с.

102. Загуменна Ю. О. Концептуалізація феномену національної безпеки в теоретико-правовій науці : особливості сучасної методології. *Форум права*. 2021. № 66 (1). С. 37–55.

103. Костицький М. В. Нормативізм як методологія юриспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1. С. 18–30.

104. Ситник Г. П. Концептуалізація соціального явища – національна безпека в теорії і практиці публічного управління. *Науковий часопис Академії національної безпеки*. 2019. №1–2 (21–22). С. 8–30.

105. Кравець В. М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2003. 179 с.

106. Дорошенко Л. М. Методологічні засади дослідження договірною регулювання корпоративних відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 220–223.

107. Пархоменко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. Київ, 2009. 442 с.

108. Дія права : інтегративний аспект: монографія / кол. авторів; відп. ред. Н. М. Оніщенко. К. : Вид-во «Юридична думка», 2010. 360 с.

109. Сокурченко В. В. Значення методологічного підходу під час дослідження специфіки публічного адміністрування сферою оборони в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 6, том 2. С. 38–42.

110. Нікітенко Л. О. Методологія дослідження концепції партисипативної демократії. *The VI International scientific and practical conference «Multidisciplinary scientific notes. Theory, history and practice»* (November 01 – 04, 2022), Edmonton, Canada. International Science Group. 2022. Pp. 301–303. URL: <https://isg-konf.com/wp-content/uploads/2022/10/MULTIDISCIPLINARY-SCIENTIFIC-NOTES.-THEORY-HISTORY-AND-PRACTICE.pdf> (дата звернення: 05.09.2022).

111. Letnar J. International value system, fundamental human rights and law. Nova Gorica, October 15–16, 2009. European Faculty of Law in Nova Gorica Slovenia. URL: https://www.evro-pf.si/media/website/2013/04/knjizica_LegArg2009-final-PDF.pdf (дата звернення: 05.09.2022).

112. Tyler T. Methodology in Legal Research (December 12, 2017). *Utrecht Law Review*. 2017. Vol. 13. № 13. P. 130–141. DOI: 10.18352/ulr.410

113. Нікітенко Л. О. Концептуалізація партисипативної демократії: теоретико-методологічний аспект. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. № 6. С. 15-19.

114. Савенко В. В. Еволюція ідеї громадянського суспільства та уявлень про неї. URL: <http://confuf.wunu.edu.ua/index.php/confuf/article/view/908> (дата звернення: 12.09.2022).

115. Mosca G. Teorica dei governi e governo parlamentare. Milano, 1968. 307 p.
116. Харарі Ю. Н. Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього. Х. : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 544 с.
117. Antoszewski A. Współczesne teorie demokracji. Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2016. 245 s.
118. Федоренко Т. А. Міжнародні стандарти партисипативної демократії як підґрунтя забезпечення участі громадськості в державному управлінні у сфері охорони здоров'я в Україні. *Вісник НАДУ при Президентові України. Серія «Державне управління»*. 2017. № 3. С. 95–102.
119. Арістотель. Політика. Поетика / Переклад Б. Тен, О. Кислюк. К. : Фоліо. 2023. 512 с.
120. Денисенко В. Марсилій Падуанський. Політична енциклопедія. Редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К. : Парламентське видавництво, 2011. 426 с.
121. Монтеск'є Ш. Про дух законів. К., 2021. 240 с.
122. Нікітенко Л. О. Генезис концепцій (ідей) про демократію. *Сучасна наука: проблеми та перспективи: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 12-13 січня 2022 р. С. 87–89.
123. Локк Дж. Два трактати про правління ; пер. Павло Содомора. К. : Наш Формат, 2020. 312 с.
124. Токвіль А. Де. Про демократію в Америці / З фр. пер. Г. Філіпчук, М. Москаленко. К. : Всесвіт, 1999. 590 с.
125. Головатий М. Ф. Демократія: історія, теорія, практика : навч. посібник. К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 230 с.
126. Шмітт К. Духовно-історичний стан сучасного парламентаризму (1923). URL: <https://web.archive.org/web/20140304035233/http://velesova-sloboda.vho.org/philosophy/schmitt-duhovno-istoricheskoe-polozhenie-segodnyashnego-parlamentarizma.html> (дата звернення: 20.09.2022).

127. Атаманчук Ю. І., Феньків В. В. Пряме та представницьке народовладдя: питання співвідношення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 75–78.

128. Максимова А. Я. Генезис парадигми демократичного транзиту як механізму державотворення пострадянського періоду. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2020. Випуск 17. С. 69–72.

129. Нікітенко Л. О. Еволюція ідеї партисипативної демократії. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 346–350.

130. Павшук К. О. Теорії демократії сучасності та їх вплив на конституційно-правову дійсність. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2015. №1. С. 26–34.

131. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Про диктатуру пролетаріату (зібрав Е. Дран) / Пер. з нім. С. Вікула. Берлін; Київ, 1921. 32 с.

132. Нікітенко Л. О., Тарасова І. О. *Інноваційна парадигма розвитку економіки, обліку, фінансів та права: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції* (Полтава, 19 листопада 2021 р.) : у 2 ч. Полтава : ЦФЕНД, 2021. Ч. 2. С. 29–30. URL: https://www.economics.in.ua/2021/12/2_16.html (дата звернення: 02.03.2023).

133. Андрійчук Т. А. Громадянське суспільство і держава як суб'єкти демократичного процесу. *Політичний менеджмент*. 2013. № 59. С. 116–125.

134. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 287 с.

135. Port Huron Statement. Viet Nam Generation. URL: http://www2.iath.virginia.edu/sixties/HTML_docs/Resources/Primary/Manifestos/SDS_Port_Huron.html (дата звернення: 10.11.2021).

136. Бабич Д. В. Основні напрями протестів молодіжного руху 60-х років ХХ століття в США. *Юридичний вісник*. 2021. № 2 (59). С. 30–37.

137. Nothing about Us, Without Us. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/enable/iddp2004.htm> (дата звернення: 10.11.2021).

138. Парій Є. В. Поняття концептуалізації та типологія концептів у сучасній когнітивній лінгвістиці. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Філологічна. 2014. Вип. 45. С. 339–340.

139. Яворський М. С. Концептуальні основи дослідження базових суспільних теорій та крос-дисциплінарний напрямок у дослідженні новітніх концепцій популізму. *Регіональні студії*. 2019. № 17. С. 106–114.

140. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля, 2006. 711 с.

141. Грушко І. Концептуалізація національних інтересів у теорії міжнародних відносин. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2020. № 2 (8). С. 6–17.

142. Горобець К. В. Концепт права : спроба системної інтерпретації. *Філософія права і загальна теорія права*. 2015. № 1–2. С. 211–223.

143. Фрасинюк Н. І. Концепт, поняття, значення у їх взаємозв'язку та взаємодії. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. Том 32 (71). № 4. Ч. 2. 2021. С. 68–71.

144. Collingwood R. G. *The Idea of History*. Oxford : At the clarendon press. 1946. 377 p.

145. Гуссерль Е. Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії : Книга перша. Загальний вступ до чистої феноменології ; пер. з нім. і коментарі В. Кебуладзе. Харків : Фоліо, 2020. 348 с.

146. Нікітенко Л. О., Грабар О. Партисипативна та представницька демократія у місцевому самоврядуванні: питання співвідношення. *Нове українське право*. 2021. Випуск 6. С. 126–130.

147. Конституція і народний суверенітет в Україні: проблеми теорії і практики реалізації: збірка наукових праць / за заг. ред. В. М. Кампа, М. В. Савчина. Київ, 2008. 249 с.

148. Петришин О. Народовладдя – основа демократичної, правової соціальної держави. *Право України*. 2009. № 6. С. 4–11.

149. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення : монографія. Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009. 380 с.

150. Енциклопедичний словник / Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. ; За наук. ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2015. 816 с.

151. Колодій А. М. Принципи права України : монографія. К. : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

152. Поппер Карл. Відкрите суспільство та його вороги. Т. І. У полоні Платонових чарів / Пер. з англ. О. Коваленко. К. : «Основи», 1994. 444 с.

153. Ковальчук В. Б., Забоклицький І. І. Представницька демократія : поняття, ознаки, критерії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2015. № 824. С. 159–163.

154. Боднар Г. Місцеві вибори як форма представницької демократії. *Актуальні проблеми вітчизняної економіки, підприємництва та управління на сучасному етапі* (ч. 2): матеріали доп. V Ювіл. наук.-практ. конф. студ. та молодих вчен. з міжнар. участю (Тернопіль, 12 листопада 2020 р.). Тернопіль: ЗУНУ. 2020. С. 31–34.

155. Бориславський Л. Конституційна модель народовладдя та системне розуміння категорії «влада народу». *Вісник Львівського університету. Сер.: Юридична*. 2013. Випуск 57. С. 163–168.

156. Ключковський Ю. Форми народовладдя в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Право України*. 2019. № 10. С. 95–112.

157. Ставнійчук М. І. Теоретичні проблеми становлення прямого народовладдя в Україні. *Правова держава: щорічник наукових праць*. К., 2018. № 9. С. 78–85.

158. Мануїлова К. В. Пряма демократія як складовий чинник децентралізованої публічної влади. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. № 11. С. 1–6.

159. Пехник А. В., Дзюбенко Ю. М. Безпосередня демократія як форма реалізації народовладдя в Україні (місцевий рівень). *Актуальні проблеми політики*. 2018. Випуск 61. С. 275–285.
160. Ізензее Й., Кірххоф П. Державне право Німеччини. 1994. 415 с.
161. Auer A. Constitutional Justice and Direct Democracy. *Science and Technique of Democracy*. 1996. 163 p.
162. Комплексні статистичні публікації. Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ1_u.htm (дата звернення: 15.10.2024).
163. Маруховський О. Сутність концепції демократичної участі (За Йонезі Масудою). *Політичний менеджмент*. 2006. № 1. С. 73–83.
164. Абрам'юк І. М. Демократія участі : механізми громадської участі на місцевому, регіональному та національному рівнях. *Всеукраїнська мережа фахівців та практиків з регіонального і місцевого розвитку. Матеріали до курсу*. 2014. № 7. С. 1-50.
165. Словник української мови за редакцією Б. Д. Грінченка. URL: <https://hrinchenko.com> (дата звернення: 03.02.2025).
166. Проценко О. Демократія : Антологія. К. : Смолоскип. 2005. 1108 с.
167. Чернікова Л. Ф. Іншомовна лексика в сучасній українській мові. *Культура народів Причорномор'я*. 2012. № 238. С. 176–179.
168. Бурін О. М. Проблеми впровадження концепції локальної демократії в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2014. № 9. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=752> (дата звернення: 17.10.2021).
169. Глобальна хартія Зелених. Канберре (Австралія), 2001. URL: <https://web.archive.org/web/20071012081813/http://www.global.greens.org.au/charter.htm> (дата звернення: 17.10.2021).
170. Ковалевський В. О. Інформаційна демократія як політична категорія. *Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень*. 2003. Вип. 22. С. 212–224.
171. Clift Steven. The Future of E-Democracy – The 50 Year Plan. URL: <http://www.publicus.net/articles/future.html> (дата звернення)

172. Ставнійчук М. Демократія участі в Україні: актуальний конституційно-правовий аспект. *Юридичний вісник*. 2016. № 2. С. 35–45.

173. Партиципативна демократія для сталого розвитку громади: навчальний модуль. URL: <https://sed-rada.gov.ua/sites/default/files/static-page/2020/nid39846-module-partysypatyvna-demokratiiia-boyko-o-62415.pdf> (дата звернення: 19.05.2021).

174. Кіндрат Л. Р. Концептуальні засади та сутнісні характеристики демократії участі. *Вісник НАДУ при Президентові України. Серія «Державне управління»*. 2017. № 1. С. 13–20.

175. Ковальчук В. Б. Громадянська участь в процесі здійснення врядування та легітимації публічної влади в Україні. *Український часопис конституційного права*. 2024. № 4. С. 32-42.

176. Солових В., Радіонова Л., Каротєєва Г. Громадська участь як один з базових елементів партиципативної демократії. *Цифровий репозиторій ХНАМГ*. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/33757551.pdf> (дата звернення: 17.02.2025).

177. Нікіфорова І. Політична конкуренція : методологія поняття та сучасна політична реальність. *Актуальні проблеми державного управління*. 2013. Вип. 4. С. 39–46.

178. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : монографія. Чернівці : Рута, 2007. 472 с.

179. Ганжук О. А. Демократія участі в Україні : стан та умови реалізації. *Український часопис конституційного права*. 2024. № 1. С. 32–41.

180. Нікітенко Л. О. Сутнісні характеристики партиципативної демократії як соціально-правового феномену. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. № 3. С. 14–18.

181. Рабінович П. М., Шмельова Г. Г., Луць Л. А. Загальна теорія права та держави : навч. посіб. Чернівці : Укр. вільний інститут менеджменту і бізнесу, 2012. 320 с.

182. Чемшит О. О. Участь у політичному житті за демократичних умов : постановка проблеми. *Наукові праці МАУП*. 2003. № 5. С. 57–63.

183. Кияшко Л. О. Психологічні детермінанти політичної участі молоді. Актуальні проблеми психології: зб.наук. пр. Ін-ту психології імені П. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, В. Д. Потапової. Київ, 2008. Т. XV, ч. 1. 458 с.

184. Nagel J. N. Participation. Englewood Cliffs, N.J. : Prentice–Hall, 1987. 194 р.

185. Драшкович А. І. Політична участь громадян у процесі прийняття владних рішень в умовах перехідного суспільства : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Держ. заклад «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». Одеса, 2012. 226 с.

186. Скрипнюк В. М. Громадянин, суспільство, держава: політична участь як механізм демократичної легітимації влади. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1/2. С. 44–51.

187. Філик Н. В. Державно-правові засади громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2004. 21 с.

188. Громадянське суспільство та правова держава : виклики сьогодення : монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А. Б. Гриняка, Л. Ф. Купіної, В. І. Шакуна. Київ : Алерта, 2023. 304 с.

189. Schmitter Ph. C. The Consolidation of Democracy and Representation of Social Groups. *American Behavioral Scientist*. Vol. 35, № 4/5 (March-June 1992). P. 422-449. <https://doi.org/10.1177/0002764292035004006>

190. Растоу Д. А. Переходи до демократії : спроба створення динамічної моделі. *Демократія : антологія / упор. О. Проценко. К. : Смолоскип, 2005. С. 583–604.*

191. Daimond L. Toward Democratic Consolidation. *Journal of Democracy*. 1995. Vol. 5. № 3. P. 4–17. DOI: 10.1353/jod.1994.0041

192. Нікітенко Л. О. До питання про суб'єктів демократії. *Актуальні проблеми сучасної науки та освіти (частина II): матеріали IV Міжнародної*

науково-практичної конференції, м. Львів, 20-21 січня 2022 р.. Львів : Львівський науковий форум, 2022. С. 73–74.

193. Цокур Є. Структура, технології та специфіка легітимації в контексті взаємодії держави і громадянського суспільства. *Сучасна українська політика*. К.: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. Вип. 24. С. 87–94.

194. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. К. : ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2007. 992 с.

195. Загальна декларація прав людини (1948). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 09.04.2021).

196. Бачинська О. М. Співвідношення принципів недискримінації та рівності у праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 165–168.

197. Нікітенко Л. О. Щодо принципу недискримінації за ознакою місця проживання (на прикладі виборчого права внутрішньо переміщених осіб). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 34–37. URL: http://lsej.org.ua/4_2020/8.pdf DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/6> (дата звернення: 12.04.2021).

198. Пивовар М., Кіра С. Особливості реалізації принципу верховенства права в контексті сучасних викликів демократії в умовах війни в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 162-167.

199. Нікітенко Л. О. Діяльність політичних партій в умовах партисипативної демократії. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. № 1. Том 1. С. 61–65.

200. Нікітенко Л. О. Щодо принципів партисипативної демократії. *Весняні юридичні читання – 2023. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки. Випуск XXXIII: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 квітня 2023 р.)*, Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2023. С. 65–67. URL: <https://drive.google.com/file/d/1kD07sTZ8g3AUC8fYYc85WpOp29Jo2Vhf/view> (дата звернення: 11.06.2023).

201. Гусарев С. Д. Функціональний підхід та функції юридичної практичної відповідальності. *Держава і право* : Зб. наук. праць. К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ, 2005. Вип. 30. С. 55–60.

202. Гурне Б. Державне управління : пер. з франц. К. : Основи, 1993. 165 с.

203. Кунц Г., Доннел О. Управління. Системний та ситуаційний аналіз управлінських функцій. Пер. із англ. Т. 2. 1981. 496 с.

204. Чорна А. М. До проблеми співвідношення понять «завдання» та «функції» Державної фіскальної служби України. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/187222448.pdf> (дата звернення: 11.02.2023).

205. Загальна теорія держави і права : підруч. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Х. : Право, 2009. 584 с.

206. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права : навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.

207. Скакун О. Ф. Теорія права і держави. 4-те видання, стереотипне. Підручник. Київ : Алерта, 2021. 528 с.

208. Нікітенко Л. О. Проблеми та перспективи проведення реформи децентралізації. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 3. С. 43–47.

209. Обушна Н. Публічне управління як нова модель організації державного управління в Україні : теоретичний аспект. *Ефективність державного управління: Збірник наукових праць*. 2015. Вип. 44. С. 53–63.

210. Новак-Каляєва Л. Основні тенденції розвитку публічного управління в динаміці сучасних інформаційно-технологічних і соціально-політичних змін. *Публічно-управлінські та цифрові практики*. 2024. Вип. 1. С. 84–95.

211. Рекомендація 19 (2001) Комітету міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті». URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_739/print1434383148941920 (дата звернення: 10.12.2021).

212. Оболенський О. Ю. Публічне управління : цивілізаційний тренд, наукова теорія і напрям освіти. *Публічне управління: шляхи розвитку*: матер.

наук.-практ. конф. (26.11.2014 р., м. Київ): у 2 т. Т. 1 / за наук. ред. Ю. В. Ковбасюка, С. А. Романюка, О. Ю. Оболенського. К.: НАДУ, 2014. С. 3–10.

213. Нікітенко Л. О. Використання краудсорсингових технологій в публічному управлінні містом. *Політичне життя*. 2021. № 3. С. 36–41.

214. Ганущин С. Н. Ціннісно-нормативна характеристика публічного управління. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2023. № 4 (39). С. 5–10.

215. Юрченко В. Е. Комунікативні технології як механізми взаємодії громадянського суспільства та державної влади. *Державне будівництво*. 2012. № 1. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2012-1/>. (дата звернення: 14.11.2021).

216. Прошко В. Залучення громадян – американське бачення. *Аспекти самоврядування*. 1999. № 1 (3). С. 18–22.

217. Нікітенко Л. О. Партиципативний механізм у відносинах держави та суспільства. *Правові засади організації та здійснення публічної влади: збірник тез VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 31 березня 2023 року)*. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 393–394. URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/download%20\(4\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/download%20(4).pdf) (дата звернення: 10.04.2023).

218. Бородін І. Л. Функції публічного управління. *Юридичний вісник*. 2014. № 3 (32). С. 24–29.

219. International Association for Public Participation (IAP2) (Міжнародна асоціація публічної партиципації). URL: <https://www.iap2.org/mpage/Home> (дата звернення: 10.04.2023).

220. Нікітенко Л. О. Міжнародно-правові стандарти партиципативної демократії. *Стратегічні орієнтири сталого розвитку в Україні та світі*: збірник тез доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених (м. Чернігів, 21 квітня 2023 р.). Чернігів: НУ «Чернігівська політехніка», 2023. С. 509–511. URL: <https://stu.cn.ua/wp-content/uploads/2023/06/zbirnyk-gotovyj-13.06.pdf> (дата звернення: 10.04.2023).

221. Нікітенко Л. О. Міжнародні стандарти місцевого самоврядування та їх втілення в Україні. *Конституційні принципи місцевого самоврядування та регіональна політика ЄС: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 24 квітня 2020 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 178–181. URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/repozitary/Konferentsiia_24_kvitnia_2020_zbirka_tez.pdf (дата звернення: 15.03.2023).

222. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 15.03.2023).

223. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1952). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text (дата звернення: 15.03.2023).

224. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 15.03.2023).

225. Коваленко М. Г. Напрями удосконалення конституційно-правових засад партисипативної демократії на місцевому рівні в Україні. *Актуальні проблеми державного будівництва та місцевого самоврядування в контексті конституційної модернізації: зб. наук. ст. за матеріалами наук.-практ. семінару* (Харків, 14 жовтня 2016 р.). 2016. С. 62–70.

226. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (1980). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_106#Text (дата звернення: 15.03.2023).

227. Європейська хартія місцевого самоврядування (1985). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text (дата звернення: 15.03.2023).

228. Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади (2009). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_946#Text (дата звернення: 15.03.2023).

229. Всесвітня декларація місцевого самоврядування. *Місцеве і регіональне самоврядування в Україні*. 1995. № 1–2. С. 13–15.

230. Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні (1992). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_318#Text (дата звернення: 15.03.2023).

231. Європейська Хартія про участь молоді в муніципальному та регіональному житті (1994). URL: http://pzos.ucoz.ua/images/khartija_uchasti_molodi.pdf (дата звернення: 15.03.2023).

232. Європейська декларація прав міст (1992). URL: <https://uristinfo.net/2010-12-18-14-34-28/42-pdbilenchuk-mistseve-samovrjaduvannja-vukrayini/743-evropejskaja-hartija-gorodov.html> (дата звернення: 15.03.2023).

233. Європейська хартія міст I (1992). URL: <http://zakonbase.ru/content/base/21053/?pdf=1> (дата звернення: 15.03.2023).

234. Європейська хартія міст II (2008). URL: http://www.slg-coe.org.ua/wpcontent/uploads/2015/05/Principle9_Europeanchart.pdf (дата звернення: 15.03.2023).

235. Європейська хартія урбанізму (1993). URL: <http://www.slg-coe.org.ua> (дата звернення: 15.03.2023).

236. Паризька хартія для нової Європи (1990). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/mu90011u> (дата звернення: 16.03.2023).

237. Орхуська конвенція ЄЕК ООН про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (2008). URL: https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_015#Text (дата звернення: 16.03.2023).

238. Лісабонський договір (2007). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/lis/sign> (дата звернення: 16.03.2023).

239. Біла Книга європейського врядування (2001). URL: <https://brdo.com.ua/wp-content/uploads/2016/01/Bila-knyga-YEvropey-ske-vryaduvannya.pdf> (дата звернення: 16.03.2023).

240. Загальні принципи та мінімальні стандарти консультацій Комісії із зацікавленими сторонами (2002). URL: http://ec.europa.eu/governance/docs/comm_standards_en.pdf (дата звернення: 16.03.2023).

241. Gwangju Declaration on Human Rights City. URL: http://www.uclg-cisd.org/sites/default/files/Gwangju_Declaration_on_HR_City_final_edited_version_110524.pdf (дата звернення: 16.03.2023).

242. Керівні принципи підтримки ЄС НУО (2014-2020). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_209#Text (дата звернення: 16.03.2023).

243. Napflion Declaration: promoting territorial democracy in spatial planning (2014). URL: <https://rm.coe.int/council-of-europe-conference-of-ministers-responsible-for-spatial-regi/168076c728> (дата звернення: 16.03.2023).

244. Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ (1990). URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/MU90356?ed=1990_06_29 (дата звернення: 16.03.2023).

245. Європейська стратегія інновацій та доброго врядування на місцевому рівні (2008). URL: https://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2015/05/Strategy_for_Innovation.pdf (дата звернення: 17.03.2023).

246. Рекомендація Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи про участь громадськості у справах місцевого значення і виборах (2005). URL: <https://ir.nmu.org.ua/server/api/core/bitstreams/6975d38f-d0c2-4f4b-8395-8813e3444775/content> (дата звернення: 17.03.2023).

247. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи щодо оцінки, аудиту та моніторингу участі та напрямів політики участі на місцевому і регіональному рівні (2009). URL: [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Rec\(2009\)2&Language=lanEnglish&Site=CM&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Rec(2009)2&Language=lanEnglish&Site=CM&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864) (дата звернення: 17.03.2023).

248. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи щодо електронної демократії (2009). URL: https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/KeyTexts/Recommendations/Recommendation_CM_Rec2009_1_en_PDF.pdf (дата звернення: 17.03.2023).

249. Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень (2009). URL: <https://rm.coe.int/16802eeddb> (дата звернення: 17.03.2023).

250. Огляд стандартів та практик у країнах-членах Ради Європи «Участь громадськості в процесі прийняття рішень» (2016). URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_rekomehdation/civik_Europe_2016.pdf (дата звернення: 17.03.2023).

251. Резолюція Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи про участь громадян на місцевому та регіональному рівні в Європі (2011). URL: <https://rm.coe.int/-/1680719278> (дата звернення: 17.03.2023).

252. Керівні принципи щодо громадської участі у процесі прийняття політичних рішень (2017). URL: <https://rm.coe.int/guidelines-on-civil-participation-inpolitical-decision-making/168076e135> (дата звернення: 17.03.2023).

253. Рекомендація CM/Rec(2018)4 Комітету міністрів державам-членам щодо участі громадян у місцевому публічному житті (2018). URL: <https://rm.coe.int/recommendation-cmrec-2018-4-participation-of-citizens-ukr/168097ed39> (дата звернення: 17.03.2023).

254. Резолюція ПАРЄ 1121 про інструменти участі громадян у представницькій демократії (1997). URL: <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta97/ERES1121.htm> (дата звернення: 17.03.2023).

255. Резолюція ПАРЄ 1353 про зміцнення демократичних інститутів як гарантії майбутнього демократії (2003). URL: <https://rm.coe.int/16806413b6> (дата звернення: 20.03.2023).

256. Рекомендація ПАРЄ 1704 «Референдуми: на шляху до вироблення належної практики в Європі» (2005). URL: https://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/%5BRussian_documents%5D/%5B2005%5D/%5BApr2005%5D/Rec1704_rus.asp#P4_84 (дата звернення: 20.03.2023).

257. Резолюція ПАРЄ 1746 «Демократія в Європі: криза та перспективи» (2010). URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=17882&lang=en> (дата звернення: 20.03.2023).

258. Керівні принципи для конституційних референдумів на національному рівні (2001); Кодекс належної практики з питань референдумів (2007). URL: <https://www.venice.coe.int/webforms/documents/> (дата звернення: 20.03.2023).

259. Декларація ООН про права та обов'язки окремих осіб, груп та органів товариства заохочувати та захищати загально визнані права людини та основні свободи (1998). URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/191048___191113 (дата звернення: 20.03.2023).

260. Резолюція КПЛ ООН щодо рівної участі у політичному житті (2013). URL: http://dag.un.org/bitstream/handle/11176/305484/A_HRC_RES_24_8-EN.pdf?sequence=3&isAllowed=y (дата звернення: 25.03.2023).

261. Резолюція Комітету ООН з прав людини щодо рівної участі в політичних та публічних справах» (2014-2015). URL: <http://docbox.un.org/DocBox/docbox.nsf/GetFile?OpenAgent&DS=A/HRC/RES/30/9&Lang=E&Type=DOC> (дата звернення: 25.03.2023).

262. Резолюція Ради Генеральної Асамблеї ООН з прав людини «Простір громадянського суспільства: створення та підтримка в законодавстві та на практиці безпечного й сприятливого середовища» (2013 -2014). URL: <https://www.un.org/ru/ga/documents/gares.shtml> (дата звернення: 25.03.2023).

263. Nikitenko L., Yevtushok O. Implementation process of European legal standards in the legal system of Ukraine. *Current Trends in Young Scientists ' Research: VII All Ukrainian Scientific and Practical Conference* (April 16, 2020). Zhytomyr: Zhytomyr Polytechnic State University, 2020. P. 127–128.

264. Конституція Швейцарської Конфедерації (1848). URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c5/Bundesverfassung_1848_-_CH-BAR_-_3529242.pdf (дата звернення: 17.02.2024).

265. Constitution of Sweden (1974). URL: <https://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/CONSTITUTION%20OF%20SWEDEN.pdf> (дата звернення: 17.02.2024).

266. Constitution of Iceland (1944). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Iceland_2013 (дата звернення: 17.02.2024).

267. Нікітенко Л. О. Краудсорсинг як інструмент партисипативної демократії. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 133–138.

268. Cantijoch M. Postmaterialism and Political Participation in Spain. *South European Society & Politics*. 2009. Volume 14. Pp. 167–190.

269. Democracy Index 2022. URL: <https://mezha.media/2023/02/02/democracy-index-2022/> 356 (дата звернення: 17.02.2024).

270. Конституція Республіки Франція (1958). URL: http://www.conseilconstitutionnel.fr/conseilconstitutionnel/root/bank_mm/constitution/constitution_russe_version_aout2009.pdf (дата звернення: 17.02.2024).

271. Конституція Італійської Республіки. К.: Москаленко О.М., 2018. 62 с.

272. Конституція Польської Республіки. К.: Москаленко О.М., 2018. 82 с.

273. Constitution of the Republic of Slovenia (1991). URL: https://www.servat.unibe.ch/icl/si00000_.html (дата звернення: 17.02.2024).

274. Конституція Республіки Словаччина (1992). URL: https://www.slovlex.sk/documents/10184/493489/460_1992_1.pdf/716c7f51-7b5b-416f-9fbe-f09b4dcb2127 (дата звернення: 17.02.2024).

275. Конституція Республіки Болгарія (1991). URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/bgr_constitut.html (дата звернення: 17.02.2024).

276. Основний закон ФРН (1949). URL: <http://yport.inf.ua/osnovnoy-zakon-frg-55897.html> (дата звернення: 17.02.2024).

277. Петиції у Сполученому Королівстві. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27267999.html> (дата звернення: 23.11.2024).

278. Local and regional democracy in Austria: Congress of local and regional authorities. URL: https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&id=1756919&Site=COE&direct=true#P348_48215 (дата звернення: 23.11.2024).

279. Конституція США (1787). URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnstUS.htm> (дата звернення: 23.11.2024).
280. Freedom of Information Act Statute: FOIA.gov. URL: <https://www.foia.gov/foia-statute.html> (дата звернення: 23.11.2024).
281. Memorandum for the heads of executive departments and agencies. URL: <https://www.obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/transparency-and-open-government> (дата звернення: 23.11.2024).
282. Партнерство «Відкритий Уряд». URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/partnerstvo-vidkritij-uryad> (дата звернення: 23.11.2024).
283. Sign or view an e-petition. URL: <https://petitions.parl.gc.ca/en/Petition/Search?category=All&parl=Latest&order=Subject> (дата звернення: 23.11.2024).
284. The Participatory Budgeting Project. URL: <https://web.archive.org/web/20130112225829/http://www.participatorybudgeting.org/> (дата звернення: 23.11.2024).
285. Венесуельська криза: внутрішні причини та інтереси зовнішніх акторів. URL: <https://adastra.org.ua/blog/venesuelska-kryza-vnutrishni-prichini-ta-interesi-zovnishnih-aktoriv> (дата звернення: 23.11.2024).
286. Sobre Transparencia Federal y Acceso a la Información Gubernamental Disponible al Público: Ley Mexicana del 11/06/2002. URL: https://www.oas.org/juridico/spanish/mec_avance_mexiii.pdf (дата звернення: 23.11.2024).
287. Нікітенко Л. О. Нормативне закріплення парадигмальних засад та керівних ідей партисипативної демократії. *На шляху до конституційної держави*: колективна монографія / за заг. ред. О. Турченко. Вінниця, ДонНУ імені Василя Стуса, 2023. С. 89–121.
288. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. (Із змінами).

289. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 26.01.2021 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 1-2. Ст. 1. (Із змінами).
290. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170. (Із змінами).
291. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11.07.2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 48. Ст. 254. (Із змінами).
292. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256. (Із змінами).
293. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314. (Із змінами).
294. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650. (Із змінами).
295. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 409. (Із змінами).
296. Про соціальний діалог в Україні: Закон України від 23.10.2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 28. Ст. 255. (Із змінами).
297. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 1. Ст. 1. (Із змінами).
298. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 45. Ст. 397. (Із змінами).
299. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 412. (Із змінами).
300. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 52. Ст. 561. (Із змінами).
301. Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: Указ Президента України від 24.03.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/212/2012#Text> (дата звернення: 28.01.2025).

302. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства на 2021-2026 рр.: Указ Президента України від 27.09.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення: 28.01.2025).

303. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-п#Text> (дата звернення: 28.01.2025).

304. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-п#Text> (дата звернення: 28.01.2025).

305. Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.08.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1302-2002-п#Text> (дата звернення: 28.01.2025).

306. Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.01.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3-2002-п#Text> (дата звернення: 28.01.2025).

307. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-р#Text> (дата звернення: 28.01.2025).

308. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-р#Text> (дата звернення: 28.01.2025).

309. Проекти законів про місцеві ініціативи №9404 від 03.11.2011 р., про загальні збори (конференції) членів територіальної громади за місцем проживання №2467 від 24.03.2015 р., про місцевий референдум №5512 від

19.05.2021 р., про громадські слухання №2295а від 06.07.2015 р. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc2> (дата звернення: 28.01.2025).

310. Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування: Закон України від 09.05.2024 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2024. № 4. С. 75. Ст. 8.

311. Nikitenko L. Judicial practice as a source of law on issues of participatory democracy. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2023. № 4. P. 50–54.

312. Завгородній В. А. Інтерпретація поняття «судова практика» в сучасній юридичній доктрині. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/05/4.pdf> (дата звернення: 21.07.2023).

313. Шевчук С. В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Національна юридична академія ім.Ярослава Мудрого. Харків, 2008. 39 с.

314. Мазур М. В. Акти органів судової влади як джерело конституційного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2009. 20 с.

315. Хорошковська Д. Ю. Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. Київ, 2006. 20 с.

316. Малишев Б. В. Судова практика: поняття, ознаки, структура. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 2. С. 22–26.

317. Петришин О. В. Судова практика як джерело права в Україні: проблеми теорії. *Право України*. 2016. №10. С. 20–27.

318. Jones v. State. 55 Wis. 2d 742 (1972). URL: <https://law.justia.com/cases/wisconsin/supreme-court/1972/state-86-9.html> (дата звернення: 11.07.2023).

319. Стецик Н. В. Судова правотворчість: загальнотеоретична характеристика. *Часопис Академії адвокатури України*. 2010. № 8. С. 1–6.

320. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : Підручник. К. : Кондор, 2006. 477 с.

321. Беяневич О. А. Про застосування практики Європейського суду з прав людини. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. Юридичні науки*. 2009. № 81. С. 32–38.

322. Рішення ЄСПЛ про право на участь в управлінні публічними справами. HUDOC: European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{"fulltext":\["управління%20публічними%20справами"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{) (дата звернення: 20.12.2024).

323. Рішення ЄСПЛ про право на вільні вибори. HUDOC: European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{"fulltext":\["вільні%20вибори"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{) (дата звернення: 20.12.2024).

324. Podkolzina v. Latvia (2002). HUDOC: European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=002-5414> (дата звернення: 20.12.2024).

325. Melnychenko v. Ukraine (2004). HUDOC: European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-23530> (дата звернення: 20.12.2024).

326. Informationsverein Lentia and others v. Austria (1993). HUDOC: European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=002-9742> (дата звернення: 20.12.2024).

327. Gün and Others v. Turkey (2013). HUDOC: European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=002-7674> (дата звернення: 20.12.2024).

328. Рішення ЄСПЛ про право на інформацію. HUDOC: European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{"fulltext":\["право%20на%20інформацію"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{) (дата звернення: 19.12.2024).

329. Рішення ЄСПЛ про право на звернення. HUDOC: European Court of Human Rights. URL:

[https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{\"fulltext\":\[\"Право%20на%20звернення\"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{\) (дата звернення: 19.12.2024).

330. Belgian Linguistic case (1968). HUDOC: European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-55398> (дата звернення: 20.12.2024).

331. Stummer v. Austria (2007). HUDOC: European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-83113> (дата звернення: 10.12.2024).

332. D. H. and others v. Czech Republic (2006). HUDOC: European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=002-3484> (дата звернення: 10.12.2024).

333. Hugh Jordan v. United Kingdom (2001). HUDOC: European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-5233> (дата звернення: 10.12.2024).

334. Ramraj V. V. Comparative Constitutional Law in Singapore. *Singapore Journal of International and Comparative Law*. 2002. Vol. 6. № 1. P. 302–315.

335. Citizens United vs Federal Election Commission (2020). The Supreme Court of the United States. URL: <https://www.supremecourt.gov/search.aspx?Search=Citizens+United+vs+Federal+Election+Commission&type=Site> (дата звернення: 11.01.2025).

336. Manhattan Community Access Corp. v. Halleck (2021). The Supreme Court of the United States. URL: <https://www.supremecourt.gov/search.aspx?Search=Manhattan+Community+Access+Corp.+v.+Halleck+&type=Site> (дата звернення: 11.01.2025).

337. Floyd v. City of New York (2022). The Supreme Court of the United States. URL: <https://www.supremecourt.gov/search.aspx?Search=Floyd+v.+City+of+New+York+&type=Site> (дата звернення: 11.01.2025).

338. Moore v. Harper (2023). The Supreme Court of the United States. URL: <https://www.supremecourt.gov/search.aspx?Search=Moore+v.+Harper+&type=Site> (дата звернення: 11.01.2025).

339. Lindke v. Freed (2024). The Supreme Court of the United States. URL: <https://www.supremecourt.gov/search.aspx?Search=Lindke+v.+Freed+&type=Site> (дата звернення: 11.01.2025).

340. Святоцький О. Ratio Decidendi - основоположна європейська цінність. URL: <http://www.golos.com.ua/article/323313> (дата звернення: 11.01.2025).

341. Вибрані рішення Федерального Конституційного Суду Німеччини. URL: <https://constitutionalist.com.ua/vybrani-rishennia-federalnoho-konstytutsijnoho-sudu-nimechchynu/> (дата звернення: 11.01.2025).

342. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 12. Ст. 792.

343. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 12.01.2025).

344. Кирилюк Д. Чи визнається в Україні судовий прецедент? *Юстиніан*. 2006. №4. URL: <http://www.justinian.ua/article.php?id=2221> (дата звернення: 12.01.2025).

345. Капліна О. В. Правотворча роль судової практики у кримінальному судочинстві. *Проблеми законності*. 2009. № 100. С. 346–354.

346. Правові позиції Верховного Суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1036653/> (дата звернення: 20.01.2025).

347. Дайджест судової практики Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Daidgest_pybl_info_VS.pdf (дата звернення: 21.01.2025).

348. Практика Конституційного Суду України: громадянські та політичні права. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/43-gromadyanski-ta-politychni-prava> (дата звернення: 21.01.2025).

349. Nikitenko L. Toolkit of participative democracy. *LVII international scientific and practical conference «MODERN SCIENCE»*. Poznan, Poland. 2023

(October 26-27). Pp. 58–63. URL: https://el-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/11/POLAND_27102023.pdf (дата звернення: 21.01.2025).

350. Кужда Т. Форми та механізми демократії участі. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2021. Вип. 1 (24). С. 15–25.

351. Янчук А. О. Дефініція «ініціативна діяльність народу» в механізмі безпосереднього народовладдя. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 3. С. 44–49.

352. Нікітенко Л. О. Європейський досвід децентралізаційних реформ і його значення для України. *Правові новели*. 2020. № 10. С. 52–59.

353. Камінська О. А., Федорченко О.В. Законодавчі новації виборів органів місцевого самоврядування. *Юридичний бюлетень*. 2021. Випуск 23. С. 144–150.

354. Шаповал В. М. Основи конституціоналізму (нариси з історії, теорії і практики) : до 25-річчя Конституції України / Центр політико-правових реформ. Київ: Мишалов Д. В., 2021. 116 с.

355. Щербанюк О. В. Конституційне оновлення форм реалізації народом суверенної влади в Україні. *Публічне право*. 2013. № 3 (11). С. 23–30.

356. Нікітенко Л. О., Ковальчук Л. В. Деякі питання організації і проведення місцевих виборів за Виборчим кодексом України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 56–58. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2020/14.pdf (дата звернення: 16.01.2025).

357. Коровіна Л. Д. Основи правознавства : навчальний посібник. Кременчук, 2008. 140 с.

358. Лопушинський І. П. Референдум як форма партисипативної демократії. *Проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. праць / наук. ред. Некряч А. І. та ін. Київ: КиМУ, 2019. Вип. 16. С. 234–265.

359. Shchebetun I., Nikitenko L., Pysarieva E., Turchenko O., Afanasieva M. Electronic and Internet Technologies in the Election Process. *Test Engineering & Management*. 2020. Vol. 83: march-april. Pp. 6776–6784. URL: <http://testmagzine.biz/index.php/testmagzine/article/view/4741> (дата звернення: 25.01.2024).

360. Нікітенко Л. О., Бородата К. В. Особливості основних форм партисипативної демократії на місцевому рівні. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2021. № 29. С. 166–170.

361. Народ Швейцарії: громадська участь на місцевому рівні. *Місьцеве самоврядування та регіональний розвиток в Україні*. 2013. № 2. С. 50–55.

362. Права людини і місцева демократія / Буров С., Величко Н., Єлігулашвілі М., Жигалдо В., Ковшун Л., Левченко О. Українська Гельсінська спілка з прав людини. 2017. 92 с.

363. Колісніченко Р. М., Цумарєв М. І., Мошняга Л. В. Механізми локальної демократії: правова природа та особливості реалізації в Україні. *Наукові перспективи*. 2021. № 4(10). С. 191–212.

364. Rygoňa, I., Tokarchuk, L., Perezhniak, V., Nikitenko, L., & Berch, V. E-democracy: an urgent need or a tribute to fashion? Legal analysis. *Amazonia Investiga*. 2022. № 11 (51). Pp. 240–249. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2022.51.03.24>

365. Мільйоновладдя. Європейська громадянська ініціатива. *Конституанта*. URL: http://constituanta.blogspot.com/2012/05/blog-post_1547.html (дата звернення: 11.12.2022).

366. Матвійчик А. Громадянська ініціатива як чинник самоорганізації громадянського суспільства в сучасній Україні. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 3–4 (83–84). С. 288–298.

367. Гороховський І. Л. Громадянська самоорганізація як чинник стабільності політичної системи України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Дніпропетровський національний ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2008. 20 с.

368. Статистичні дані програми Ради Європи «Децентралізація і територіальна консолідація в Україні». URL: http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2016/10/%D0%9E%D0%A1%D0%9DCELGR_LEX_2016_6_.pdf (дата звернення: 13.08.2024).

369. Висновок щодо проекту Закону України «Про загальні збори (конференції) членів територіальної громади за місцем проживання». Страсбург,

13.09.2016. URL: http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2016/10/CELGR_LEX_2016_7_uk.pdf (дата звернення: 13.08.2024).

370. Міжнародний досвід реалізації права громадян на звернення. URL: <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29289.pdf> (дата звернення: 13.08.2024).

371. Чудновський Ю. В. Ще раз про декларативність місцевого самоврядування. *Місьцеве самоврядування: пошуки та здобутки*: Зб. матеріалів та док. / За ред. М. Пухтинського, О. Власенка. К.: Атіка, 2007. С. 394–398.

372. Москаленко С. О. Проблеми участі громадських організацій у формуванні соціальної політики. URL: <http://nbuv.gov.ua/e-journals/Dups/2007-2/txts/07msopmr.htm> (дата звернення: 13.08.2024).

373. Законотворчість: участь громадськості у законотворчому процесі : інформаційно-аналітичне дослідження / Євгенєва А. М., Шкарлат Ю. Г. К. : «Заповіт». 2008. 96 с.

374. Форми та методи залучення громадськості : Навч. посіб. / Інститут громадянського суспільства ; за заг. ред. В. Артеменка. К. : ІКЦ «Леста», 2007. 240 с.

375. Радіонова Л. О., Челомбітько М. В. Партисипативна демократія як імператив залучення громадян до державно-управлінського процесу в Україні. *Економіко-правові засади формування та розвитку регіональної інфраструктури в умовах децентралізації економіки України*: матеріали конференції. 2018. С. 55–57.

376. Кравченко Т. А. Інноваційні інструменти реалізації громадянами права на участь у місцевому самоврядуванні в Україні. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2015. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2015_2_22 (дата звернення: 25.07.2024).

377. Кіреєва О. Краудсорсинг як інноваційний інструмент участі громадськості в публічному управлінні. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 3 (30). С. 72–78.

378. Kazai G. In Search of Quality in crowdsourcing for Search Engine Evaluation»: In Proceedings of the 33rd European conference on Advances in Information retrieval. Springer Verlag, BerlinHeidelberg, 2011. P. 165–176.

379. Ковбасюк Ю. В. Краудсорсинг як інструмент публічної влади. *Актуальні проблеми економіки*. №4 (178). 2016. С. 349–357.

380. United Nation E-Government Survey. URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2018-Survey/E-Government%20Survey%202018_FINAL%20for%20web.pdf (дата звернення: 25.07.2024).

381. Концепція розвитку електронного урядування в Україні / О. Баранов, А. Семенченко. URL: https://www.irf.ua/files/ukr/conception_final.pdf (дата звернення: 25.07.2024).

382. Nikitenko, L., Sharmar, O., Marusiak, O., Honcharuk, V., & Yanivskyi, V. Social media as an emerging threat to national security. *Amazonia Investiga*. 2024. №13 (82). Pp. 100–111. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2024.82.10.8>

383. Е-консультації: європейський досвід. URL: https://ec.europa.eu/info/consultations_en (дата звернення: 25.07.2024).

384. Shchebetun I., Nikitenko L., Pysarieva E., Turchenko O., Kalachenkova K. Implementation of Constitutional Rights and Freedoms of Man and Citizen in Terms of Covid-19. *JARDCS*. 2020. Vol. 12 (Special Issue). P. 2318-2326. DOI:10.5373/JARDCS/V12SP7/20202359

385. Нестерович В. Ф. Конституційно-правові види громадської експертизи в Україні. URL: <https://maup.com.ua/assets/files/expert/2/konstitucijno-pravovi-vidi-gromadskoi-ekspertizi-v-ukraini-2.pdf> (дата звернення: 27.07.2024).

386. Купрій В. Громадська експертиза та громадський моніторинг діяльності органів влади : навч. посіб. / В. Купрій, Л. Паливода. К.: Макрос, 2011. 192 с.

387. Кохалик Х. М. Громадські асамблеї як інструмент залучення громадян до процесу ухвалення рішень в зарубіжних країнах. *Держава та регіони. Серія: Публічне управління і адміністрування*. 2022. № 1 (75). С. 36–39.

388. Литвиненко О. Кроссекторальні партнерства: в чому суть, і чи потрібні вони вам. URL: <https://media.zagoriy.foundation/velyka-istoriya/krossektoralni-partnerstva-v-chomu-sut-i-chy-potribni-vony-vam/> (дата звернення: 27.07.2024).

389. Mehr Demokratie. URL: <https://www.mehr-demokratie.de> (дата звернення: 27.07.2024).

390. Кроссекторальні проекти та програми України. URL: <https://ui.org.ua/cross-sector-programmes-projects/> (дата звернення: 19.12.2024).

391. Батанов О. В., Кравченко В. В., Приходько Х. В. Партисипативна демократія в системі місцевого самоврядування: проблеми законодавчого регулювання. *Аспекти публічного управління*. 2014. № 9–10 (11–12). С. 12–28.

392. Петришин О. В., Погребняк С. П., Смородинський В. С. Теорія держави і права : підручник / за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2015. 368 с.

393. Кіянка І. Б. Публічна політика та популізм у ХХІ столітті: приклад США. *Держава і право*. 2018. Вип. 81. С. 41–51.

394. Любченко О. О. Демократія участі як прояв політичної активності. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 32. С. 23–34.

395. Мамонтова Е. Демократія участі – нова філософія управління. *Актуальні проблеми державного управління*. 2018. № 1. С. 35–39.

396. Ткачук Г. Ю. Загрози та небезпеки діяльності підприємства: підходи до визначення та уточнення їхньої суті. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/214867021.pdf> (дата звернення: 12.01.2024).

397. Нікітенко Л. О. Загрози реалізації ідеї партисипативної демократії. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. № 2. С. 42–51.

398. Sen Amartya. Development: Which Way Now? *Economic Journal*. 1983. Vol. 93. P. 745–762.

399. Медіаосвіта та медіаграмотність: короткий огляд / Іванов В., Волошенюк О., Кульчинська Л., Іванова Т., Мірошніченко Ю. 2-ге вид., стер. К. : АУП, ЦВП, 2012. 58 с.

400. Індекс медіаграмотності в державах світу. URL: <https://www.jta.com.ua/trends/indeks-mediahramotnosti-2023-krainy-blyzki-do-viyny-v-ukraini-odni-iz-naubilsh-vrazlyvykh-do-dezinformatsii/> (дата звернення: 21.01.2024).

401. Терещук Г. Транспарентність як явище та вимога публічно-владної діяльності. *Актуальні проблеми правознавства*. Вип. 2 (18). 2019. С. 83–88.

402. Муртіщева А. О. Транспарентність у діяльності органів публічної влади: досвід зарубіжних країн. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 602–606.

403. Mudde C. The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*. 2004. Vol. 39. № 4. P. 541–563.

404. Литвин В. Популістські партії у структурі модерних партійних систем країн Центральної Європи: порівняльний аналіз. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*. 2012. № 2. С. 69–77.

405. Brubaker R. Why Populism? *Theory and Society*. 2017. Vol. 46. №. 5. P. 357–385.

406. Jansen R. Populist Mobilization: A New theoretical Approach to Populism. *Sociological Theory*. 2011. Vol. 29. №. 2. P. 75–96.

407. Тимчишин Б. В. Тотальна інклюзивність в демократії як проблема політичного розвитку. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна: серія «Питання політології»*. 2019. Вип. 35. С. 21–28.

408. Конституція Туреччини. URL: <https://www.judiciaryofturkey.gov.tr/Current-version-of--Constitution-of-the-Republic-of-Turkey--including-latest--amendments> (дата звернення: 21.01.2025).

409. Віндельбанд В. Історія філософії. Видавництво: К. «Ніка-Центр», Серія: «Освідчення», 1997. 560 с.

410. Ковальов А. В. Концепція деліберативної демократії Джеймса Фішкіна: теоретичний та практичний аспекти : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. 203 с.

411. Negt Oskar. Der politische Mensch : Demokratie als Lebensform. Gottingen. 2010. 118 p.

412. Hufer Klaus-Peter. Welche Kompetenzen brauchen politische Erwachsenenbildnerinnen und – bildner? Antrittsvorlesung anlässlich der Ernennung zum au. erplanma. igen Professor der Universitat Duisburg-Essen am 12 Oktober. 2011. URL: https://www.uni-due.de/imperia/md/content/biwi/dekanat/hufer-antrittsvorlesung_apl_12-10-2011__2_.pdf (дата звернення: 19.01.2024).

413. Конституція Республіки Греція (1975). URL: https://jurkniga.ua/contents/konstituciya-grecii.pdf?srsltid=AfmBOooQwcLN3rMvm5sFZYt_MfTdpG0zyT0jQFg8gLIW5iNeWfBEY7z_ (дата звернення: 21.01.2025).

414. Мартиненко І. В. Участь у виборах як юридичний обов'язок громадянина (зарубіжний досвід). *Актуальні дослідження правових та економічних процесів в контексті євроінтеграції*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпро, 28 травня 2019 р.). Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ МВС України, 2019. С. 96–97.

415. Нікітенко Л. О., Грабар О. С. Причини абсентеїзму та шляхи його подолання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 51–53. URL: http://lsej.org.ua/7_2020/13.pdf (дата звернення: 17.01.2021). DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/11>

416. Гаврилюк Д. Ю. Абсентеїзм як феномен електоральної культури в контексті демократизації українського суспільства : автореф. дис.... канд. політ. наук : 23.00.03 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 20 с.

417. Рінген С. Народ дияволів: демократичні лідери та проблема покори. Вид-во: ВД «Дело» РАНХіГС, 2016. 392 с.

418. Basic Documents UNESCO 1989–1995. News Communication Strategy. Document C II-96/WS/2. Paris, UNESCO, 1995. 109 p.

419. Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства: Міжнародний документ від 22.07.2000 р. URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення: 14.08.2024).

420. Голоवेशкіна К. Проблема нерівності в умовах інформаційного суспільства. *Інформаційне суспільство і нові виміри культури*: матеріали доповідей / Острого, 15–28.03.2010 р. Національний університет «Острозька академія». URL: <http://inf.oa.edu.ua/golovesh.html> (дата звернення: 14.08.2024).

421. Проскуріна О. Інформаційне суспільство: можливості і політико-культурна реальність становлення в Україні. *Грані*. 2005. № 1. С. 126–129.

422. Картунов О. В. Інформаційне суспільство: аналіз політичних аспектів зарубіжних концепцій : монографія. К. : Університет економіки та права «КРОК», 2012. 344 с.

423. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства / Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. К. : Либідь, 1996. 384 с.

424. Слободяник О. Г. Інформаційна демократія: погляди та основні парадигми. URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/2897-Article%20Text-10605-1-10-20160826%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/2897-Article%20Text-10605-1-10-20160826%20(1).pdf) (дата звернення: 14.08.2024).

425. Меньшеніна А. Є. Особливості функціонування демократії в інформаційному суспільстві. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2014. Серія 22. Спец. вип. С. 473–479.

426. Electronic Frontier Foundation (John Perry Barlow Library). URL: <https://www.eff.org/john-perry-barlow> (дата звернення: 14.08.2024).

427. Карпенко О., Левченко О., Сакалош С. Партисипативні трансформації на місцевому рівні: електронна та цифрова демократія. *Актуальні проблеми державного управління*. 2019. № 1 (77). С. 111–115.

428. Нікітенко Л. О. Потенціал партисипативної демократії в умовах інформаційного суспільства. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. № 4. С. 6–10.

429. Лавріненко Ю. М. Теоретичні аспекти визначення сутності інновацій. *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. № 2 (6). С. 191–195.

430. Гусаревич Н. Електронне голосування: концептуальні підходи. *Аспекти публічного управління*. 2021. Том 9. № 4. С. 104–110.

431. Жаровська І. М., Ковальчук В. Б. Цифрові технології у виборчому процесі: теоретичні аспекти відповідальності демократичним стандартам. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2020. № 4 (14). С. 4–10.

432. Садекова Г. У., Токарева Е. А. Перспективи розвитку електронного голосування: вдосконалення законодавства в умовах зближення міжнародного і внутрішньодержавного права. *Державна влада і місцеве самоврядування*. 2011. № 4. С. 31-39.

433. Рамкова Конвенція Ради Європи зі штучного інтелекту, прав людини, демократії та верховенства права. URL: https://vkksu.gov.ua/sites/default/files/rye_ramkova_konvenciya_zi_shtuchnogo_intelektu_prav_lyudyny_demokratiyi_ta_verh._prava.pdf (дата звернення: 17.11.2024).

434. Баловсяк Н. Штучний інтелект і демократія. Як сучасні технології використовують під час виборів. URL: <https://tyzhden.ua/shtuchnyj-intelekt-i-demokratiia-iak-suchasni-tekhnohii-vykorystovuiut-pid-chas-vyboriv/> (дата звернення: 17.11.2024).

435. Петрів О. Штучний інтелект і дипфейки: як країни реагують на загрози. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/shtuchnyi-intelekt-i-dipfeiky/> (дата звернення: 17.11.2024).

436. Терлюк О. І. Використання технології блокчейн у публічному управлінні: вітчизняний та міжнародний досвід правового регулювання : дис. ... доктора філософії (081 «Право») / Національний університет «Львівська політехна». Львів, 2023. 248 с.

437. Блокчейн як основа демократії: міф чи реальність? URL: <https://coinspot.io/technology/blokchejn-kak-osnova-demokrati-mif-ili-realnost/> (дата звернення: 23.11.2024).

438. Цифрове врядування : монографія / О. В. Карпенко, Ж. З. Денисюк, В. В. Наместнік [та ін.]; за ред. О. В. Карпенка. Київ: Ідея Принт, 2020. 336 с.

439. UN E-Government Knowledgebase. URL: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/180-Ukraine> (дата звернення: 23.11.2024).

440. Рейтинг DESI (індекс взаємодії громадян з органами публічної влади в режимі онлайн). The Digital Economy and Society Index (DESI). URL: <https://digitalstrategy.ec.europa.eu/en/policies/desi> (дата звернення: 23.11.2024).

441. The Digital Markets Act (DMA) and the Digital Services Act (DSA): Critical differences. URL: <https://pandectes.io/blog/the-digital-markets-act-dma-and-the-digital-services-act-dsa-critical-differences/> (дата звернення: 17.11.2024).

442. Digital Public Goods Alliance. URL: <https://www.digitalpublicgoods.net/implement> (дата звернення: 17.11.2024).

443. Єрмоленко О., Власенко Т., Шаповалова І. Наслідки цифрового розриву та шляхи його подолання. Scientific journal «Modeling the development of the economic systems». URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/MDES-2022-N4+\(6\)+79-84.pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/MDES-2022-N4+(6)+79-84.pdf) (дата звернення: 27.11.2024).

444. Кращі практики провадження механізмів громадської участі у малих громадах. URL: <https://sed-rada.gov.ua/sites/default/files/static-page/2020/nid39846-krashchi-praktiki-participasi-62417.pdf> (дата звернення: 27.11.2024).

445. Нікітенко Л. О. Партисипативні практики в умовах української дійсності. *Розвиток України в умовах мілітарного впливу: соціально-правові, економічні та екологічні аспекти: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 28 березня 2023 р.). У 2-х томах. Том 2. За заг. ред. Устименка В. А. Київ : ВАІТЕ, 2023. С. 112–117. URL: https://hozpravoreposit.kyiv.ua/bitstream/handle/765432198/214/DevelopmentOfUkraine_vol2.pdf?sequence=1 (дата звернення: 09.12.2024).

446. Стаднік І. В., Бондар А. С. Права людини в контексті юридичного позитивізму. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/7842-Текст%20статті-15755-1-10-20200319.pdf> (дата звернення: 09.12.2024).

447. Подковенко Т. О. Принцип антропоцентризму в контексті сучасного праворозуміння. *Юридичний вісник*. 2012. № 2 (23). С. 21–25.

448. Статистичні дані Українського кризового медіа-центру. URL: <https://uacrisis.org/uk/v-ukrayintsiv-znyzyvsya-riven-mediagramotnosti> (дата звернення: 09.12.2024).

449. Нікітенко Л. О., Бочкарьов О. О. Інститут префекта та реформа децентралізації влади. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 39–41. URL: http://lsey.org.ua/6_2021/11.pdf DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-6/9> (дата звернення: 13.12.2024).

450. Нікітенко Л. О., Кондратенко В. І. Процес децентралізації та зміцнення місцевого самоврядування в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 32. С. 132–136.

451. Нікітенко Л. О., Довгань Б. В. Щодо результатів опитування громадян стосовно реформи децентралізації влади. *Чинники розвитку юридичних наук у XXI столітті*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 5–6 листопада 2021 р. Дніпро: ГО «Правовий світ», 2021. С. 13–16.

452. Громадська думка населення щодо реформи децентралізації та її результатів. Веб-портал Фонду Демократичних ініціативи імені І. Кучеріка. URL: <https://cutt.ly/RE8rdLd> (дата звернення: 13.12.2024).

453. Проєкт «Політична освіта в Україні: стан і перспективи удосконалення»: Центр Разумкова. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Politychna_osvita.pdf (дата звернення: 13.12.2024).

454. Нікітенко Л. О., Баби́к М. К. Місцевий референдум як одна з основних форм безпосередньої демократії: стан та перспективи розвитку. *Юридичний бюлетень*. 2021. Випуск 23. С. 15–20.

455. Нікітенко Л. О., Довгань Б. В. Ключові питання реформи децентралізації влади в аспекті об'єднання територіальних громад. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2021. № 1 (46). С. 17–22.

456. Нікітенко Л. О., Ковальчук Л. В. Стан розвитку місцевої демократії в Україні та за кордоном: порівняльний аспект. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. № 92. С. 65–70.

457. Україна в міжнародних рейтингах. URL: <https://tyzhden.ua/Society/22777> (дата звернення: 11.01.2025).

458. Нікітенко Л. О., Гордейчук А. В. Пряма демократія в умовах розвитку інформаційних технологій в Україні. *Правові новели*. 2021. № 13. С. 44-48.

459. Зінченко Г. В. Використання краудсорсингу у процесі формування політики на регіональному рівні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. Том 30 (69). № 4. 2019. С. 55–60.

460. Краудсорсингові проекти в Україні. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/rehionalnyu-rozvytok/vykorystannya-instrumentiv-kraudsorsynhu-v-rozvytku> (дата звернення: 15.12.2024).

461. Нікітенко Л. Блокчейн – революційна технологія майбутнього. URL: <https://www.uadvice.com.ua/news/blokcheyn---revolyuciyna-tehnologiya-maybutnogo> (дата звернення: 15.12.2024).

462. Дорожня карта розвитку штучного інтелекту. URL: https://cms.thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/Дорожня_карта_з_регулювання_ШІ_в_Україні_compressed.pdf (дата звернення: 15.12.2024).

463. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p#Text> (дата звернення: 15.12.2024).

464. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року» від 25.09.2015 р. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/291/92/pdf/n1529192.pdf?OpenEl> (дата звернення: 15.12.2024).

ДОДАТОК А

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор наукової роботи
 Сергій РАДІО
 « 19 » 12 2024 р.

АКТ № 30-24/2.0-24

впровадження результатів дисертаційного дослідження
НІКІТЕНКО Лілії Олександрівни
 «Теоретико-правові засади партисипативної демократії:
 сучасний концепт»
 у навчальний процес
 Донецького національного університету імені Василя Стуса

1. Комісія у складі:

Голова: Олена АРТЕМЕНКОВА, в.о. завідувача науковою частиною
 НДЧ

Члени комісії: Світлана КНИЩ, завідувач навчального відділу;
 Ганна ПЕТРЕНКО, завідувач аспірантури та докторантури
 відділу аспірантури та докторантури «Докторська школа».

у період з 16.12.2024р по 19.12.2024р розглянула матеріали впровадження
 результатів зазначеної дисертаційної роботи у навчальний процес.

2. Комісія встановила:

Результати дисертаційного дослідження Нікітенко Лілії Олександрівни на
 тему «Теоретико-правові засади партисипативної демократії: сучасний
 концепт» було впроваджено у навчальний процес кафедри конституційного,
 міжнародного і кримінального права Донецького національного університету
 імені Василя Стуса шляхом використання викладачами кафедри основних
 положень дисертації (щодо правової характеристики партисипативної
 демократії, відмінностей її від інших моделей демократії, зв'язку
 партисипативної демократії та громадянського суспільства, впливу розвитку
 місцевого самоврядування та децентралізації влади на еволюцію
 партисипативної демократії, дослідження інструментарію партисипативної
 демократії та особливостей його застосування, аналізу правової основи
 партисипативної демократії та визначення напрямів її удосконалення), що
 сприяло більш повному розкриттю теоретико-правових засад партисипативної
 демократії як багатоаспектної концептуальної правової категорії, під час
 викладання нормативних дисциплін:

«Конституційне право України» (спеціальність 081, ОС «Бакалавр», 1 курс, 6 годин лекцій);

«Конституційне право, конституційне порівняльне право» (спеціальність 293, ОС «Бакалавр», 1 курс, 4 години лекцій);

«Муніципальне право» (спеціальність 081, ОС «Бакалавр», 2 курс, 6 годин лекцій);

«Теорія і практика конституціоналізму» (спеціальність 081, ОС «Магістр», 1 курс, 4 години лекцій).

Позитивний вплив упровадження результатів дисертаційного дослідження обговорено на засіданні кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права (протокол № 5 від 13.12.2024 р.).

Декан юридичного
факультету

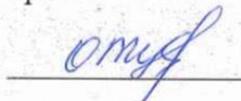
Ірина КОВАЛЬ

Голова комісії

Олена
АРТЕМЕНКОВА

Завідувач кафедри
конституційного,
міжнародного і
кримінального
права

Ольга ТУРЧЕНКО

Члени комісії:

Світлана КНИШ

Ганна ПЕТРЕНКО

Коли
мрії стають
навичками

18.04.2025

№ 01-13/43

ДОВІДКА
про використання результатів дисертаційного дослідження
Нікітенко Лілії Олександрівни
на тему: «Теоретико-правові засади партисипативної демократії:
сучасний концепт»

Цим підтверджується, що результати наукового дослідження Нікітенко Лілії Олександрівни були впроваджені у діяльність Освітньої Академії «UAdvise» у 2024-2025 роках у межах реалізації проекту з питань розвитку місцевої демократії.

У процесі співпраці:

- використано концептуальні положення дисертації для проведення тренінгів, вебінарів і публічних лекцій, орієнтованих на представників громадянського суспільства та органів місцевого самоврядування;
- надано фахову експертну думку щодо стану правової регламентації та практики використання інструментів громадянської участі, яка стала підґрунтям для оновлення навчальних модулів Академії з питань партисипативної демократії, а також для підготовки консультаційних матеріалів для слухачів освітніх програм.

Впровадження результатів дисертаційного дослідження сприяло підвищенню якості освітніх продуктів академії «UAdvise» та посиленню правової обґрунтованості навчального контенту з питань місцевої демократії.

Директор
Освітньої Академії «UAdvise»

Роман ГРИНЮК

Освітня Академія
вул. Миколи Оводова 16а - 21050 Вінниця, Україна
ЄДРПОУ 45159260

**АГЕНЦІЯ РЕГІОНАЛЬНОГО
РОЗВИТКУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

21036, м. Вінниця, вул. Хмельницьке шосе, 7, к. 123, тел./факс 37-57-24
www.ardevin.org.ua e-mail: ardevin.org@gmail.com

30.04.2025 р. № 73а/2025

ДОВІДКА
про використання результатів
дисертаційного дослідження Нікітенко Лілії Олександрівни
на тему: «Теоретико-правові засади партисипативної демократії:
сучасний концепт»,
на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
зі спеціальності 12.00.01. - теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Результати дисертаційного дослідження були використані в діяльності Установи «Агенція регіонального розвитку Вінницької області» у 2025 році, що здійснюється в межах інституційної підтримки Швейцарсько-українським проектом «Згуртованість та регіональний розвиток України» (UCORD), який впроваджується компанією NIRAS Sweden AB за підтримки Швейцарії через Швейцарську агенцію розвитку та співробітництва.

Лілія Нікітенко долучилася до реалізації просвітницьких заходів з підтримки внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни та членів їхніх сімей, зокрема у формі проведення онлайн-семінарів і публічних виступів, присвячених тематиці громадянської участі, впливу на ухвалення рішень та інтеграції в життя місцевих громад.

У рамках цих заходів були використані положення дисертаційного дослідження щодо:

форм і механізмів громадянської участі на місцевому рівні;

нормативно-правових основ партисипативної демократії;

стратегій соціальної інтеграції через інструменти участі в місцевому самоврядуванні.

Матеріали, підготовлені на основі дисертаційного дослідження, сприяли підвищенню рівня правової обізнаності учасників семінару щодо можливостей участі у житті громад, а також посиленню соціальної згуртованості та залучення ВПО і ветеранів до процесів ухвалення рішень на місцевому рівні.

Впровадження результатів дослідження надало практичну цінність для підвищення ефективності заходів, спрямованих на розвиток інклюзивних і партисипативних форм управління в громадах Вінницької області.

Директор Установи
«Агенція регіонального
розвитку Вінницької області»

Елізавета Савчук

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**Монографії (розділи у колективних монографіях)**

1. Нікітенко Л. О. Нормативне закріплення парадигмальних засад та керівних ідей партисипативної демократії. *На шляху до конституційної держави*: колективна монографія / за заг. ред. О. Турченко. Вінниця, ДонНУ імені Василя Стуса, 2023. С. 89–121.

**Статті у наукових періодичних виданнях,
включених до переліку наукових фахових видань України**

2. Нікітенко Л. О., Кондратенко В. І. Процес децентралізації та зміцнення місцевого самоврядування в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Випуск 32. С. 132–136. (Особистий внесок: обґрунтовано значення скоординованої діяльності компетентних суб'єктів для підвищення правової поінформованості територіальних громад щодо можливостей участі в управлінні місцевими справами).

3. Нікітенко Л. О. Проблеми та перспективи проведення реформи децентралізації. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 3. С. 43–47. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2021/07/3_2019.pdf

4. Нікітенко Л. О. Краудсорсинг як інструмент партисипативної демократії. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 133–138. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.22>

5. Нікітенко Л. О. Щодо принципу недискримінації за ознакою місця проживання (на прикладі виборчого права внутрішньо переміщених осіб).

Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 4. С. 34–37. URL: http://lsej.org.ua/4_2020/8.pdf DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/6>

6. Нікітенко Л. О., Грабар О. С. Причини абсентеїзму та шляхи його подолання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 51–53. URL: http://lsej.org.ua/7_2020/13.pdf DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/11> (*Особистий внесок: обґрунтовано причини абсентеїзму як прояву низької політичної активності громадян та визначено можливі шляхи вирішення цієї проблеми в Україні*).

7. Нікітенко Л. О., Ковальчук Л. В. Деякі питання організації і проведення місцевих виборів за Виборчим кодексом України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 56–58. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2020/14.pdf DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/12> (*Особистий внесок: проаналізовано переваги та недоліки Виборчого кодексу України в контексті організації місцевих виборів як інструменту залучення громадян до демократичного процесу*).

8. Нікітенко Л. О. Європейський досвід децентралізаційних реформ і його значення для України. *Правові новели*. 2020. № 10. С. 52–59. DOI: <https://doi.org/10.32847/ln.2020.10.07>

9. Нікітенко Л. О., Гордейчук А. В. Пряма демократія в умовах розвитку інформаційних технологій в Україні. *Правові новели*. 2021. № 13. С. 44–48. DOI: <https://doi.org/10.32847/ln.2021.13.06> (*Особистий внесок: визначено сучасний стан і перспективи застосування інформаційних технологій у демократичних процесах*).

10. Нікітенко Л. О. Використання краудсорсингових технологій в публічному управлінні містом. *Політичне життя*. 2021. № 3. С. 36–41. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2021.3.6>

11. Нікітенко Л. О., Гуцалюк В. Б. Демократія участі: зарубіжний та вітчизняний досвід. *Правові новели*. 2021. № 15. С. 17–22. DOI: <https://doi.org/10.32847/ln.2021.15.02> (*Особистий внесок: визначено ключові*

відмінності та обґрунтовано напрями розвитку партисипативної демократії в Україні).

12. Нікітенко Л. О., Грабар О. С. Партисипативна та представницька демократія у місцевому самоврядуванні: питання співвідношення. *Нове українське право*. 2021. Випуск 6. С. 126–130. DOI: <https://doi.org/10.51989/nul.2021.6.18> (*Особистий внесок: виявлено основні відмінності між представницькою та партисипативною демократіями; обґрунтовано доцільність розширення механізмів громадянської участі*).

13. Нікітенко Л. О., Бородата К. В. Особливості основних форм партисипативної демократії на місцевому рівні. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2021. № 29. С. 166–170. DOI: <https://doi.org/10.32837/npuola.v28i29.730> (*Особистий внесок: з'ясовано особливості форм громадянської участі та сформульовано пропозиції щодо вдосконаленню їх нормативного регулювання*).

14. Нікітенко Л. О., Ковальчук Л. В. Стан розвитку місцевої демократії в Україні та за кордоном: порівняльний аспект. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. № 92. С. 65–70. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i92.3263> (*Особистий внесок: досліджено інституційно-правові аспекти місцевої демократії в Україні та за кордоном; запропоновано законодавче врегулювання процедурних аспектів реалізації громадських слухань, загальних зборів громадян, місцевих референдумів з урахуванням зарубіжної практики*).

15. Нікітенко Л. О., Бабик М. К. Місцевий референдум як одна з основних форм безпосередньої демократії: стан та перспективи розвитку. *Юридичний бюлетень*. 2021. Випуск 23. С. 15–20. DOI: <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.23.02> (*Особистий внесок: проаналізовано місцевий референдум як інструмент політичної участі громадян та обґрунтовано необхідність удосконалення його нормативного регулювання*).

16. Нікітенко Л. О., Бочкар'єв О. О. Інститут префекта та реформа децентралізації влади. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 39–41. URL: http://lsej.org.ua/6_2021/11.pdf DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-6/9> (*Особистий внесок: доведено доцільність запровадження інституту префекта в Україні як механізму ефективної взаємодії влади з громадянами, що стимулюватиме їх активну участь у місцевому самоврядуванні*).

17. Нікітенко Л. О. Сутнісні характеристики партисипативної демократії як соціально-правового феномену. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. № 3. С. 14–18. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.3.3>

18. Нікітенко Л. О. Еволюція ідеї партисипативної демократії. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 346–350. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.06.63>

19. Нікітенко Л. О. Концептуалізація партисипативної демократії: теоретико-методологічний аспект. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. № 6. С. 15–19. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.6.3>

20. Нікітенко Л. О. Діяльність політичних партій в умовах партисипативної демократії. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. № 1. Том 1. С. 61–65. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2023.2.7>

21. Нікітенко Л. О. Загрози реалізації ідеї партисипативної демократії. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. № 2. С. 42-51. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2024.2.5>

22. Нікітенко Л. О. Потенціал партисипативної демократії в умовах інформаційного суспільства. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. № 4. С. 6–10. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2024.04.006>

**Наукові публікації за темою докторської дисертації
у наукових періодичних виданнях, проіндексованих у базах даних
Web of Science Core Collection та/або Scopus**

23. Shchebetun I., Nikitenko L., Pysarieva E., Turchenko O., Kalachenkova K. Implementation of Constitutional Rights and Freedoms of Man and Citizen in Terms of Covid-19. *JARDCS*. 2020. Vol. 12 (Special Issue). Pp. 2318–2326. DOI: <https://doi.org/10.5373/JARDCS/V12SP7/20202359> (*Scopus*) (*Особистий внесок: досліджено особливості реалізації політичної участі громадян в умовах пандемії Covid-19*).

24. Pyroha I., Tokarchuk L., Perezhniak B., Nikitenko L., & Berch V. E-democracy: an urgent need or a tribute to fashion? Legal analysis. *Amazonia Investiga*. 2022. № 11 (51). Pp. 240–249. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2022.51.03.24> (*Web of Science*) (*Особистий внесок: аргументовано необхідність подальшого розвитку електронної демократії як елементу сучасного інформаційного суспільства*).

25. Nikitenko L., Sharmar O., Marusiak O., Honcharuk V., Yanivskyi V. Social media as an emerging threat to national security. *Amazonia Investiga*. 2024. № 13 (82). Pp. 100–111. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2024.82.10.8> (*Web of Science*) (*Особистий внесок: досліджено вплив соціальних медіа на формування громадської думки у процесі реалізації демократичної участі*).

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

26. Shchebetun I., Nikitenko L., Pysarieva E., Turchenko O., Afanasieva M. Electronic and Internet Technologies in the Election Process. *Test Engineering & Management*. 2020. Vol. 83: march-april. Pp. 6776–6784. URL: <https://dSPACE.ONUA.EDU.UA/server/api/core/bitstreams/d0597283-fb8e-423b-845b-24390026fabe/content> (*Особистий внесок: досліджено можливості*

трансформації виборчого процесу в Україні відповідно до принципів та стандартів електронної демократії).

27. Нікітенко Л. О., Довгань Б. В. Ключові питання реформи децентралізації влади в аспекті об'єднання територіальних громад. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2021. № 1 (46). С. 17–22. URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/17-22_28.pdf (*Особистий внесок: проаналізовано програми децентралізації як інструмент розширення громадянської участі в управлінні на місцях*).

28. Nikitenko L. Judicial practice as a source of law on issues of participatory democracy. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2023. № 4. Pp. 50–54. DOI: <https://doi.org/10.61345/1339-7915.2023.4.9>

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

29. Нікітенко Л. О. Міжнародні стандарти місцевого самоврядування та їх втілення в Україні. *Конституційні принципи місцевого самоврядування та регіональна політика ЄС: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 24 квітня 2020 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 178–181. URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/repozitary/Konferentsiia_24_kvitnia_2020_zbirka_tez.pdf

30. Нікітенко Л. О., Довгань Б. В. Щодо результатів опитування громадян стосовно реформи децентралізації влади. *Чинники розвитку юридичних наук у XXI столітті: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Дніпро, 5-6 листопада 2021 р. С. 13–15. (*Особистий внесок: досліджено рівень правової обізнаності населення щодо механізмів участі в демократичних процесах у контексті реформи децентралізації влади*).

31. Нікітенко Л. О., Тарасова І. О. До питання про теорії демократії. *Інноваційна парадигма розвитку економіки, обліку, фінансів та права:*

збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 19 листопада 2021 р.) : у 2 ч. Полтава : ЦФЕНД, 2021. Ч. 2. С. 29–30. URL: https://www.economics.in.ua/2021/12/2_16.html (Особистий внесок: доведено актуальність втілення в життя положень теорії партисипативної демократії в умовах становлення сучасного громадянського суспільства).

32. Нікітенко Л. О. Генезис концепцій (ідей) про демократію. *Сучасна наука: проблеми та перспективи (частина II): Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 12-13 січня 2022 р. Київ: МЦНІД, 2022. С. 87–89.

33. Нікітенко Л. О. До питання про суб'єктів демократії. *Актуальні проблеми сучасної науки та освіти (частина II): матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Львів, 20-21 січня 2022 р.. Львів : Львівський науковий форум, 2022. С. 73–74. URL: <http://lviv-forum.inf.ua/save/2022/20-21.01.2022/частина%202.pdf>

34. Нікітенко Л. О. Методологія дослідження концепції партисипативної демократії. *The VI International scientific and practical conference «Multidisciplinary scientific notes. Theory, history and practice»* (November 01 – 04, 2022), Edmonton, Canada. International Science Group. 2022. Pp. 301–303. URL: <https://isg-konf.com/wp-content/uploads/2022/10/MULTIDISCIPLINARY-SCIENTIFIC-NOTES.-THEORY-HISTORY-AND-PRACTICE.pdf>

35. Нікітенко Л. О. Партисипативний механізм у відносинах держави та суспільства. *Правові засади організації та здійснення публічної влади: збірник тез VI Міжнародної науково-практичної конференції*, присвяченої 85-річчю від дня народження доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова (м. Хмельницький, 31 березня 2023 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені

Леоніда Юзькова, 2023. С. 393–394. URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/download%20\(4\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/download%20(4).pdf)

36. Нікітенко Л. О. Партиципативні практики в умовах української дійсності. *Розвиток України в умовах мілітарного впливу: соціально-правові, економічні та екологічні аспекти: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 28 березня 2023 р.). У 2-х томах. Том 2. За заг. ред. Устименка В. А. Київ : ВАІТЕ, 2023. С. 112–117. URL: https://hozpravoreposit.kyiv.ua/bitstream/handle/765432198/214/DevelopmentOfUkraine_vol2.pdf?sequence=1

37. Нікітенко Л. О. Міжнародно-правові стандарти партиципативної демократії. *Стратегічні орієнтири сталого розвитку в Україні та світі* : збірник тез доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених (м. Чернігів, 21 квітня 2023 р.). Чернігів : НУ «Чернігівська політехніка», 2023. С. 509–511. URL: <https://stu.cn.ua/wp-content/uploads/2023/06/zbirnyk-gotovuj-13.06.pdf>

38. Нікітенко Л. О. Щодо принципів партиципативної демократії. *Весняні юридичні читання – 2023. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки. Випуск XXXIII: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (20 квітня 2023 р.), Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2023. С. 65–67. URL: <https://drive.google.com/file/d/1kD07sTZ8g3AUC8fYYc85WpOp29Jo2Vhf/view>

39. Nikitenko L. Toolkit of participative democracy. *LVII international scientific and practical conference «MODERN SCIENCE»*. Poznan, Poland. 2023 (October 26-27). Pp. 58–63. URL: https://el-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/11/POLAND_27102023.pdf